

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

September 1973

Jaargang 72 / Aflevering 4

Met Nieuwsbulletin Aflevering 9

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

TEVENS ORGAAN VAN DE RIJKSDIENSTEN VOOR DE MONUMENTENZORG
EN VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK, ALSMEDE VAN DE
NEDERLANDSE MUSEUMVERENIGING

Redactie

Hoofdredeacteur Drs. J. F. van Agt
Redactie-secretaris Drs. H. P. R. Rosenberg, p.a. Rijksdienst voor de
Monumentenzorg
Broederplein 41, Zeist, telefoon 03404-21844
Redactieraad
Prof. Dr. H. Brunsting, Drs. R. C. Hekker, Mr. J. Korf,
D. F. Lunsingh Scheurleer, Ir. R. Meischke, Dr. J. G. N. Renaud,
Prof. Dr. Ir. C. L. Temminck Groll

J. A. C. TILLEMA

Victor de Stuers en de Sint Jan
van Den Bosch

Blz. 117

VICTOR DE STUERS

De restauratie der St. Janskerk
in 's-Hertogenbosch

Blz. 119

C. PEETERS

De Sint Jan van Den Bosch in de
negentiende eeuw, een geschiedenis van
goede bedoelingen

Blz. 131

VICTOR DE STUERS EN DE SINT JAN VAN DEN BOSCH

DOOR

J. A. C. TILLEMA

Toen Victor de Stuers eind 1873 de befaamde aanklacht „Holland op zijn smalst” in de Gids publiceerde, was dit, voor een man van zijn karakter en aanleg, een in zekere zin onontkoombare uitbarsting. Reeds eerder had hij blijk gegeven van groeiende belangstelling voor de vaderlandse historische monumenten en van steeds feller afschuw van de botte onverschilligheid, door de overheid en de grote meerderheid van het volk voor het behoud daarvan aan de dag gelegd. In 1868 verscheen het tweedelige standaardwerk van mr. J. van Lennep en J. ter Gouw „De uitgangteekens, in verband met Geschiedenis en Volksleven beschouwd” (Amsterdam, gebr. Kraay). De schrijvers waren uiteraard mede afhankelijk van in het gehele land verzamelde voorbeelden en vermeldde in dertig gevallen dat de jonge De Stuers hun berichtgever betreffende Maastricht en Wijk was geweest. Ook de door de Koninklijke Akademie van Wetenschappen ingestelde commissie die, onder voorzitterschap van dr. C. Leemans, „de zorg voor het opsporen, het behoud en het bekend maken van overblijfsels der vaderlandsche kunst uit vroeger tijden” tot taak kreeg, profiteerde vele jaren van zijn medewerking. Deze ging verder dan alleen het vermelden der objecten. Zo bijvoorbeeld in het jaarverslag — 1868: „Van Jhr. Victor de Stuers te Maastricht, berigt omtrent zeer belangrijke muurschilderingen, in de gewezen kerk van het Dominikanenklooster, nu een stadsconstructiemagazijn, door hem ontbloot, gereinigd en afgeteekend”.

Het jaar 1873 werd echter een keerpunt in die zin, dat de jonge advocaat zich niet langer wenste te vergenoegen met het voldoen aan zijn kunsthistorische belangstelling, maar met de strijdbaarheid van zijn felle natuur begrip ging opeisen voor hetgeen van de oude schoonheid nog gebleven was. Hij had de uitspraak van Victor Hugo tot de zijne gemaakt: „Le moment est venu où il n'est plus permis à qui que ce soit de garder le silence” (Guerre aux démolisseurs, in de Revue des Deux Mondes, 1 maart 1832). Het moest veertig jaar duren voor dit tot Nederland doordrong. De Akademie-commissie was een lang-

zame dood gestorven; d.d. 2 april 1872 had Leemans — alleen overgebleven lid — een laatste en sombere afdoening van zaken gegeven. Tegen de bepleite instelling van een Rijkscommissie had minister Fock op 31 december 1870 — „den laatsten dag, waarop Z.E. als hoofd van het Departement werkzaam was” — verklaard „overwegende bedenkingen” te hebben; zijn opvolger Thorbecke had het volgend jaar van eenzelfde mening blijk gegeven en geschreven deze taak „voortaan aan de belangstelling van genootschappen en particulieren” te moeten overlaten. Van de „hooge Regeering” scheen niet veel meer te verwachten.

De eerste impuls voor het optreden van De Stuers was ongetwijfeld zijn bezoek aan het Londense South Kensington Museum (nu Victoria and Albert Museum), waarvan hierna sprake zal zijn en waar hij de schok kreeg die een volkomen verandering van zijn levensloop zou inluiden. Bovendien scheen de mogelijkheid, gehoor te vinden, wat groter te worden na het optreden van minister Geertsema; de chef der afdeling Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen van Binnenlandse Zaken Van Vollenhoven, bij wie hij „het voorrecht” had „een open oor te vinden”, kon hem entree verschaffen. En zo begon De Stuers met zich tot de minister te wenden.

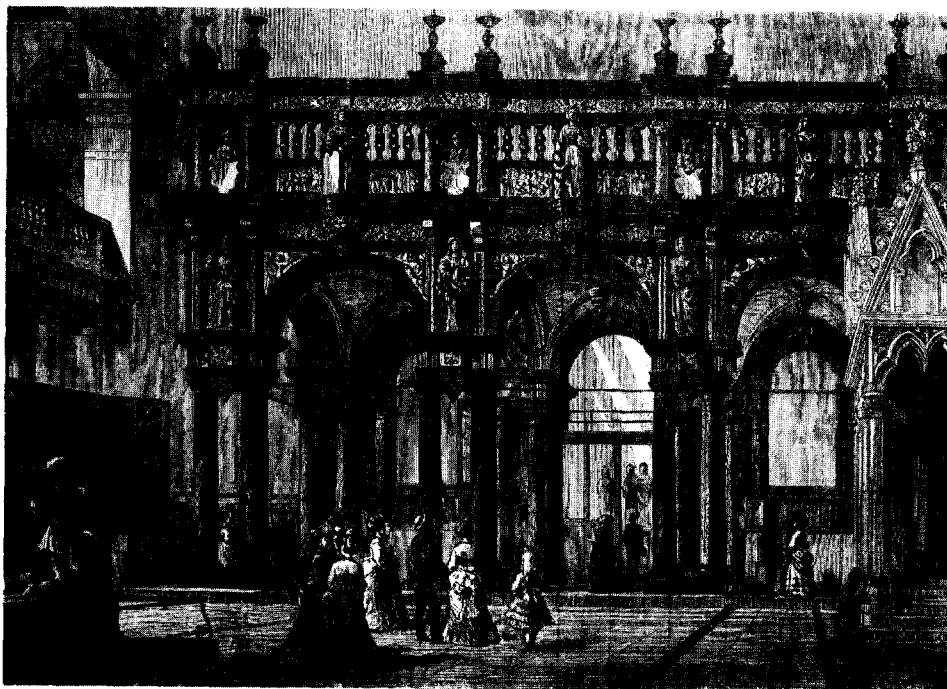
In het Rijksarchief te 's-Gravenhage berust de brief die hij d.d. 10 augustus 1873 schreef en waarop hij later, toen hij als referendaris dit stuk weer onder ogen kreeg, de aantekening plaatste: „Dit is de 1e brief geloof ik dien ik aan een minister over Kunst schreef tenzij die tot aankoop van t' model v. t' graf van Tromp voorafgegaan zij”. Hij begon met een betoog over het afbreken van twee poorten te Woerden, waarvan hij door samenloop van toevallige omstandigheden kennis kreeg, met als conclusie „dat het behoud van onze historische monumenten en kunstprodukten niet aan een gelukkige samenloop van zes toevallen behoorde overgelaten te worden”. Hij had met zijn interventie „geen ander doel dan op het oude aambeeld — de instelling eener Commissie te hameren”. Voor ons onderwerp is de slotzin

van belang: „Ik heb den Heer v. Vollenhoven gesproken en zal hem overmorgen een uitvoerige nota over de St. Janskerk zenden, die ik U smeeik ook even te willen inzien”. Die nota is hierachter afgedrukt en door mij van annotaties voorzien (aangeduid met letters, de noten met cijfers in de tekst zijn van De Stuers). Ze is als het ware de voorschets van dat gedeelte van „Holland op

zijn smalst”, waarin de St. Jan en in het bijzonder het daaruit verdwenen oxaal worden behandeld. Er blijkt uit dat hij in een particulier schrijven de minister wat meer achter de schermen wilde laten kijken dan de lezers van het Gids-artikel. De schetsen waarmee De Stuers zijn brief geïllustreerd heeft, zijn wegens druktechnische bezwaren niet hierbij gevoegd.

Afb. 1. Het oksaal in de Sint Jan van 's-Hertogenbosch voor 1867. (Foto A. G. Schull).

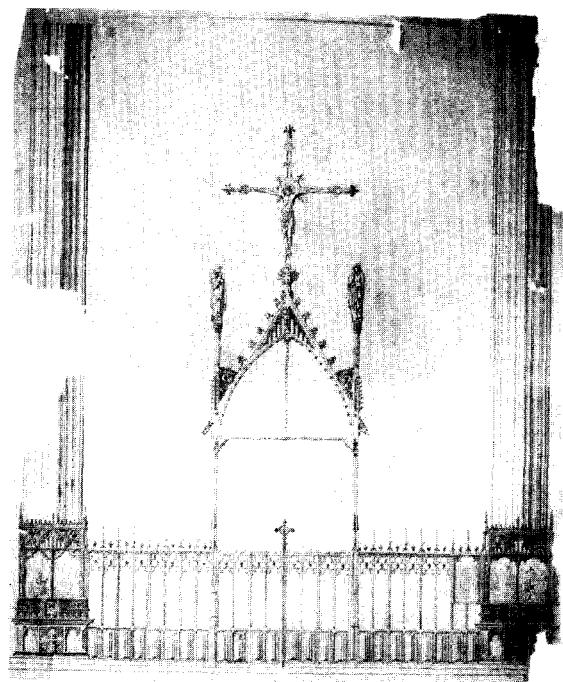
Afb. 2. Het voormalig oksaal uit de St.-Janskerk in het South Kensington Museum (nu Victoria and Albert Museum) te Londen. Houtgravure in *De Gids* van 1873 bij het artikel „Holland op zijn smalst” van Victor de Stuers.

Afb. 3. Het oksaal van de Sint Jan van 's-Hertogenbosch voor 1867. (Foto A. G. Schull).

Afb. 4. Oksaal in de kathedraal van Albi „cette magnifique folie” (Mérimée). Litho van Bonard en Bichebois naar Dauzate.

Afb. 5. Ontwerp van P. J. H. Cuypers en J. H. H. Bolsius voor een nieuwe koraafsluiting in de St.-Jan, 1866. (Archief Monumentenzorg).

DE RESTAURATIE DER ST. JANSKERK IN 'S-HERTOGENBOSCH

NOTA VAN VICTOR DE STUERS AAN MR. H. VOLLENHOVEN, CHEF DER AFDEELING
ONDERWIJS, KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN VAN HET MINISTERIE VAN
BINNENLANDSCHE ZAKEN, 10 AUGUSTUS 1873 *

EX UNO DISCE OMNES^a

Vervallen toestand der St. Janskerk

Dit prachtig gebouw, waaraan sinds de XVII eeuw nooit de hand geslagen werd dan om het steen- en beeldhouwwerk in- en uitwendig te schenden, of van tijd tot tijd, wanneer de nood drong, op lompe manier ¹ te herstellen, verkeerde tot voor weinige jaren in den ellendigsten toestand. Van buiten zijn alle scherpe kanten, alle beelden, al het fijn beeldhouwwerk verdwenen, zoo dat de oorspronkelijke vormen schier overal onherkenbaar zijn. Van binnen zijn de beelden en hun gesneden consoles en baldaquins meestal verminkt, en is de geheele oppervlakte der kerk, die van hardsteen gebouwd is en hier en daar beschilderd was, met dikke kalklagen overgewit.

Restauratie der kerk

Sinds ik geloof tien jaren is de uitwendige restauratie der Kerk, met behulp van een Staats-subsidie, aan de Noordzijde ondernomen.

Aanvankelijk werkten de burgerij van den Bosch en de stad met ijver mede om gelden te verzamelen: langzamerhand echter is de belangstelling verflauwd of heeft die zich verdeeld. Dit verschijnsel moet ons niet verbazen: men geeft zich veelal geen juiste rekenschap van de moeilijkheden, de groote kosten, de voortdurende studien en den langen tijd, die voor een dergelijke restauratie vereischt worden, eer men een voor het publiek tastbaar resultaat kan ontwaren. Hier moest vooreerst het gebouw in al zijn eigenaardigheden nagegaan worden: het geheim van den oorspronkelijken bouwmeester^b (de kerk is in zes of zeven perioden en stijlen gebouwd) moest uit de overgebleven geschonden steenmassa ontdekt worden. Voor den architect (Mr. Hezenmans, een waarlijk verdienstelijk man) is dus een dergelijke restauratie een levenstaak, waaraan hij zich met ziel en lichaam moet wijden: hij moet zich in het gebouw inwerken. Ook de werklieden moeten vertrouwd raken met een arbeid zooals zij dien

vroeger nooit verricht hadden; smids, timmerlieden, steenhouwers, metselaars, teekenaars moesten gevormd worden. Het werk zelf was uit den aard der zaak veel omvattend: schier elke steen moest vernieuwd worden^c. Natuurlijk dat het dus jaren duurde, eer men een goed gedeelte der facade in haar eersten glans gerestaureerd kon zien schitteren.

Restauratie van den toren

Het ongeduld van het Bossche publiek heeft er toe geleid om, in plaats van volgens een „plan d'ensemble” te werken en alle krachten op één punt te vereenigen, die te splitsen. Behalve de groote uitwendige herstelling van den Noordkant, heeft de gemeenteraad een tweede restauratie ondernomen, nl. die van den toren: en deze is aan een anderen architect opgedragen. Ofschoon het beginsel verkeerd zij, is gelukkig het resultaat bevredigend: de toren wordt goed hersteld: alhoewel men mag betreuren, dat men daarbij van de moderne *kleinere* baksteen gebruik maakt om de *groote* oude moppen te vervangen, waarin oorspronkelijk de toren opgetrokken was^d; zoodat het grootsche en ouderwetsche ervan eenigzins verloren gaat. Toch had men dit groote model kunnen doen maken en moest men niet tegen een meerdere onkoste van één of twee duizend gulden hebben opgezien, waar het gold het herstellen van een blijvend monument.

Inwendige restauratie

Zoo hebben wij dus 1°. de *uitwendige* restauratie der kerk, 2°. de restauratie van den *toren*; daarbij komt 3°. de zoogenaamde restauratie van het *inwendige* der kerk.

Het is een verschijnsel dat zich meermalen heeft voorgedaan, dat de R.K. geestelijken in de eerste plaats verlangend zijn, de *inwendige* restauratie hunner kerken te bevorderen. Natuurlijk: aan den eenen kant is het voor hen hoofdzaak om,

* Noten van de schrijver, in het handschrift per pagina genummerd, zijn hier doorgenummerd. Letters verwijzen naar de annotaties op blz. 127-130.

¹ Zijn gebeeldhouwde pilasters werden met baksteen bijgewerkt!

wanneer zij kerkelijke plechtigheden verrichten, die met den meesten luister te omgeven. Aan den anderen kant is de milddadigheid van de gemeente gemakkelijker en in ruimer mate op te wekken voor de illustratie van het een of ander altaar, dan voor minder aan het oog en aan het hart sprekende herstellingen aan gewelven en aan daken.

Zoo werd te Maastricht de aloude merkwaardige St. Servaaskerk reeds omstreeks 1855 ² op kosten der kerkelijke gemeente en op uitsluitenden aandrang van den Deken, inwendig geheel en al met kostbaar schilderwerk opgetooid, terwijl aan meer dringende reparaties niet gedacht werd. De gevolgen bleven niet uit: in 1870 bleek het, dat het *geheele* dak verrot was, en dat het water zoodanig binnendrong, dat onverwijld restauratie vereischt werd. Toen werd de hulp van gemeentebestuur en provincie ingeroepen en verkregen: het geheele dak werd afgebroken en vernieuwd: inmiddels was de regen overal binnengestroomd, en hadden de helft der gewelven en twee derden der schilderijen ontzachelijk geleden!

Waaruit men kan leeren, wat het gevolg is van gebrek aan directie en aan overleg! Dezelfde neiging tot onberedeneerde inwendige versiering(?) heeft ook in den Bosch noodlottig gewerkt. De opperste macht over de St. Janskerk is niet in handen van den Deken en van de kerkfabriek, zooals rechtens zou behooren: feitelijk is Mgr. de bisschop daar alleenheerscher: De bisschop beschouwt de St. Janskerk als *zijn* kerk, ofschoon met de beste bedoelingen vervuld, is hij niet vrij gebleven van de dwalingen, die elke alleenheerschappij aankleven. Vooreerst wordt hij in zijn plannen bijgestaan door een Bossche familie, wier leden de geheele kerk als het ware in pacht hebben: de eene is verwer en gunt zich geregeld elk jaar een nieuwe kalkwitting der kerkwanden; terwijl men beter zou doen, elke witsellaag voorgoed weg te nemen en 't zij den oorspronkelijken hardsteen, hetzij de oude muurschilderingen, voor den dag te brengen: anderen belasten zich met timmer- en metselwerk of met beeldhouwwerk, of met de levering der waskaarsen enz. Dan is er, altijd uit die familie geloof ik, een zoogenaamde architect, lid der kerkfabriek, die plannen levert voor nieuwe beelden en altaren ³.

Er is reeds een kapel geheel gerestaureerd geworden met beelden en met muurschilderingen, vrij middelmatig door den schilder Brouwer uit Hilversum vervaardigd. Gelukkig heeft de bisschop begrepen, dat het goed was van tijd tot tijd den raad in te winnen van den architect Hezenmans, belast met de *uitwendige* restauratie der kerk: deze, die uitnemend op de hoogte zijner taak is, heeft de plannen voor nieuwe altaren gewijzigd en gedeeltelijk verbeterd; maar men begrijpt licht dat niet alle fouten konden vermeden worden.

Amotie van het Jubé

Het ergerlijkste resultaat van al deze onregelmatigheden is zonder twijfel de verwijdering van het Jubé (zingkoor) geweest.

In de Midden-eeuwsche kerken is het van de oudste tijden af, het gebruik geweest om het koor (waar zich het hoofdaltaar bevindt) en dat met het „allerheiligste” in den tempel van Salomo gelijk staat, van de kerk zelve af te scheiden door middel van een gaanderij of jubé, hetwelk zinnebeeldig het bij de Israëlitén gebruikte gordijn vervangt⁴. Allengskens werden die jubé's met de meeste pracht opgetrokken en in België vindt men er hier en daar nog heerlijk schoone: in Noord-Nederland geloof ik dat — ten gevolge der Hervorming — slechts dat van 's Hertogenbosch was overgebleven. Na de xvie eeuw was van dergelijke constructies hier te lande natuurlijk geen sprake meer⁵. In de katholieke landen waren zij te midden van de verslapping der liturgische begrippen in de xviie & xviiie eeuwen verwaarloosd geworden. Sinds 30 jaren intusschen toen de studie der midden-eeuwen herleefde en die der Christelijke kunst op nieuw beoefend werd, begreep men de symbolische beteekenis der jubé's en werden zij in vele oude kerken hersteld en in de nieuwe aangebracht. Men had dus mogen verwachten dat in onze eeuw aan het jubé van den Bosch geen schendige hand zou geslagen worden: te meer daar dit stuk op zich zelf groote verdiensten van architectuur & sculptuur bezat.

Het tegendeel is waar geweest. Het jubé is door den bisschop voor een vijftal jaren gesloopt en publiek in de courant te koop aangeboden. Men zegt dat de afbraak 2000 gl gekost heeft en dat de verkoop slechts $\pm$ 1200 gl^h heeft opge-

² Na in 1848 eigenmachtig door den vorigen Deken verknoeid te zijn geweest.

³ Hoe *precies* de rollen tusschen al deze personen verdeeld zijn, kan ik thans niet nauwkeurig meedeelen.

⁴ Het groot altaar uit het koor, van marmer in renaissance stijl is verkocht geworden voor de bespottelijke som van 110 gl! Of het kunstwaarde bezat weet ik niet. Maar grooten koopmanswaarde had het stellig. Er is

bracht 4. Gedurende eenige jaren is het lot van dit monument geheel onbekend geweest, toen men het plotseling in Juli 1873 weder in zijn oude pracht in het Londonsch South-Kensington Museum zag verschijnen. Alleen de achterzijde, (die welke naar het koor gekeerd is) is verloren: de brokstukken ervan moeten zich nog in de St. Janskerk en in handen van enkele particulieren bevinden.

In Nederland onopgemerkt gebleven; in België betreurd

In Nederland is dit pronkstuk van architectuur & sculptuur verdwenen, zonder dat zich een enkele stem verhief. Onze Belgische broeders — wier kunstzin ons voortdurend met schaaftte moest vervullen — hebben geschreeuwd. In de „Bulletin de la Commission royale des Monuments” heeft men een lithographie van het jubé en een beschrijving doen verschijnen, en heeft men onze onverschilligheid en ons Wandalisme gekastijd. Wij, wij hadden toen nog de stervende Academische Commissie: maar deze spreekt er niet eenmaal in haar verslagen over. En natuurlijk: die Commissie wist van de zaak niets af¹. Zamengesteld uit vier leden, in Holland woonachtig en met andere bezigheden overladen, was zij voor alle mededeelingen afhankelijk van de kunstlievende familiebetrekkingen en vrienden van de leden, en feitelijk slechts van de voorzitter Dr. Leemans. Wanneer men de namen nagaat van de enkele personen, die gedurende tien jaren mededeelingen zonden, dan zal men altijd dezelfde terugvinden: verschillende daaronder zijn die van Leidsche studenten, welke een milde gastvrijheid bij Dr. Leemans genoten hadden, en hun belangstelling in dien verdienstelijken geleerde ook door het toezenden van artistieke mededeelingen betuigden. Uit den Bosch zijn berichten ontvangen van den zoon van Dr. Leemans, destijds ingenieur aldaar. Na zijn vertrek, geloof ik niet dat er uit den Bosch van andere personen iets gehoord werd. Vaste korrespondenten meende de Commissie niet te mogen benoemen², uit vrees dat zij zoo doende een voor de gevolgen niet wenschelijken band zou scheppen tusschen deze en de Academie zelve. Geen wonder derhalve dat de geheele Bossche geschiedenis niet ter oore van de Commissie gekomen is.

nog in een zij kapel een dergelijk altaar, dat verkocht gaat worden. Tegen deze laatste amotie heb ik geen bezwaar, mits men toezie dat het stuk in eenige andere kerk te recht kome, en niet vernield worde.

Beschrijving van het jubé³

Waaruit nu bestond het jubé? & Waarom is het verwijderd. Het gebouw, hoog $\pm$ 10 meter, breed $\pm$ 15, is in Renaissance-stijl van het laatst der xvie eeuw gebouwd en verving een vroeger gothisch jubé¹. Het vertoont een gaanderij van drie bogen, elk rustende op twee geaccoupleerde zuilen van Dorische orde: die kolommen zijn van rood marmer: de astragalen zijn van albast, de abaci van zwart marmer, en de imposten van albast met loofwerk en ornamenten gebeeldhouwd. Aan de uiteinden zijn er twee bogen die het voorfront met het koor verbinden. Tusschen de bogen zijn er overal gebeeldhouwde figuren, waaronder vier standbeelden van albast: nl. St. Pieter, St. Jan, O.L. Vrouw met het kind Jesus, en St. Paulus, die tegen zwartmarmeren platen uitkomen. Daarboven zijn vier nissen met rood marmeren kolommen omgeven, waarin beelden van krijgers staan die heraldieke schilden vasthouden. Tusschen deze bevinden zich drie grootere figuren: het Geloof, de Liefde & de Hoop. Achter deze zeven beelden loopt een balustrade van zwart marmer, rustende op rood marmeren balusters. Daaronder zes bas-reliefs van albast met keurig gehouwen voorstellingen uit de Lijdensgeschiedenis. Al de hoofdlijnen van de facade zijn van zwart marmer, en de tusschen vlakken van albast. Onder de drie hoofdbogen ziet men den scheidingsmuur in 't midden geopend en aan weerszijde vroeger met altaren voorzien. Het jaar waarin een dezer altaren is opgericht blijkt uit het volgende opschrift:

Deo . opt . max.
et Divae Virgini Mariae Sanctisque Cosmae
et Damiano martyribus hoc altare amoris
pietatisque zelo Chirurgi Buscoducenses
posuere Anno 1625.

Het geheel is een prachtig stuk in den stijl van Bernini, een der architecten die aan de St. Pieterskerk te Rome gewerkt hebben.

Het South-Kensington Museum heeft er in 1871 de som van 900 £ voor betaald⁵. Men heeft het geplaatst in een der twee onlangs (in July) geopende kolossale zalen, gewijd aan de „Architecturale & Monumenteele beeldhouwkunst”, zalen waarin de groote afgietsels geexposeerd zijn van de Trajaansche zuil, van het por-

⁵ Indien het waar is dat de St. Janskerk er slechts 1200 gl. voor gekregen heeft, na 2000 gl. onkosten gehad te hebben, heeft de tusschenpersoon een aardig sommetje verdiend.

taal van S. Jago de Compostella, van Hindoesche tempels, enz. enz. enz. Tusschen deze *pleisterafgietsels* bekleedt het *oorspronkelijke* jubé de eerste & de eereplaats! Het doel dezer expositie is: „to show the student how great masters have decorated architecture with sculpture. what amount of relief, of finish, of detail, conveys to the spectator the impression the sculptor has intended to produce”. Zal immer de Nederlandsche Staat er iets toe bijdragen om den Nederlandschen architect — die nog zoo achterlijk is in zijn kunst — dergelijke voorbeelden (zij 't ook op kleine schaal) onder de oogen te brengen? . . . Mochten de bemoedigende symptomen van het laatste jaar inderdaad de voorboden zijn van een radicale verandering ten goede!

Redenen voor de amotie gegeven

Waarom werd het jubé geamoveerd?

De „Chronique secrète” verhaalt dat zeker aannemer^m van kerkelijke ornamentation er op bedacht was, de afbraak van dit Renaissance-monument te doen volgen door den bouw van een dito in gothischen stijl.

Wat daarvan zij, zooveel is zeker dat het groote argument van den bisschop geweest is: dat de stijl van het jubé streed met dien der kerk. Daarbij kwamen twee andere redenen: dat het jubé het gezicht op het hoofdaltaar belemmerde en dat het de perspectief van het groote schip verbrak.

Kritiek dier redenen

Daartegen kon het volgende ingebracht worden:

ad 1um. Het is waar dat het jubé was in den Renaissance-stijl der xvie eeuw en dat de kerk hoofdzakelijk gothisch isⁿ. Maar was dit wel een voldoende reden om een op zich zelf prachtig kunststuk weg te nemen? *Eenheid* van stijl is toch niet te verkrijgen. Een kolossaal gebouw als de St. Janskerk is het product van eeuwen en elke eeuw heeft er haar stempel op gedrukt. Zoo is de toren van 1250: de eerste kerk was van de xiiie eeuw: daarvanheen is in vijf of zes perioden de tegenwoordige gebouwd, waarvan de vijf schepen den stijl van het laatst der xve eeuw (1490) verraden. Het jubé werd slechts 100 jaren later opgetrokken, en schoon een groote wijziging in den bouwstijl gedurende deze periode had plaats gegrepen, was er — dunkt mij — geen voldoende reden om hier zoo puristisch en radicaal te werk te gaan. Zou men dan ook niet alle latere gedenkteekens en grafmonumenten moeten vernielen

omdat hun stijl afwijkt van den oorspronkelijken stijl der kerk? Ik geloof het niet. Een kerk gelijk de Bossche moet beschouwd worden als een historisch museum, waaraan elke generatie haar arbeid gewijd, en die zij van haar geest doordrongen heeft, en die ons de geschiedenis der eeuwen op zijn in stijl varieerende wanden te lezen geeft.

ad 2um. Het jubé belemmert het gezicht op het hoofdaltaar. Maar is de belemmering nu radicaal weggenomen? De drie of vier eerste rijen der kerkbezoekers hebben thans *van uit één* der vijf schepen een onbelemmerd gezicht^o; maar de menschen uit de drie honderd volgende rijen zijn door de ruggen hunner voorgangers, en die uit de zijschepen door de kolonnade in datzelfde gezicht gestoord. Het vrij gezicht op het hoofdaltaar is dus toch niet verkregen, en daartoe hadde men een Amphitheater moeten oprichten.

Vervolgens is dat gezicht in de oude kerken niet gewild noch gezocht geweest. Even als de Israëlieten het Heilige der Heiligen met een gordijn afsloten, zoo ook onttrok men symbolisch door een jubé het koor aan de blikken der geloovigen. Van daar het gebruik der bellen en klokken, bestemd om aan de niet-ziende gemeente den voortgang der kerkelijke diensten te doen waarnemen.

Het gezicht op het altaar te willen vrij maken, is dus eenvoudig als een „caprice” te beschouwen, waartegenover men de beredeneerde traditie van tien of twaalf eeuwen stellen kan.

ad 3um. Ook het verlangen van het perspectief is eenvoudig een kwestie van *persoonlijken* smaak, en dus een „caprice”^p. Met hetzelfde recht mag men het omgekeerde verlangen, n.l. dat een uitgerekt perspectief eindelijk afgebroken worde: vooral in de St. Janskerk mocht men dit wenschen. Wanneer men aan het uiteinde van het groote schip geplaatst, zijn blikken wendt naar het hoofdaltaar, vormen thans de aaneen verbonden kolonnetten der pilaren een onafgebroken en eenigzins monotoon verschild. *In het denkbeeld van den oorspronkelijken architect was een jubé begrepen* (gelijk blijkt uit de teruggevonden fundamenten van het oude gothische jubé!) juist om in de eindelooze lijn een rustpunt te bezorgen. Daar overigens boven het jubé twee derden der totale hoogte onbelemmerd bleven, kon het oog vrij de geheele uitgestrektheid der kerk omvatten: terwijl juist het jubé een vergelijkingspunt aanbood, waarmee de bezoeker zich een denkbeeld kon vormen van de hoogte verhouding van het geheele gebouw, iets wat men thans mist.

Ook dus wat den individueelen smaak betreft,

was het denkbeeld van den Bisschop niet gelukkig te noemen: en met recht zou men thans mogen verlangen, dat er een nieuw jubé — in *gothischen* stijl natuurlijk^q, nu men de keus heeft — geplaatst werd.

Het jubé door twee altaren vervangen

De afbraak van het jubé is gevolgd geworden door de constructie van twee nieuwe altaren, geplaatst aan den ingang van het koor, tegen de zich schuin vertoonende pilasters, die den koepel dragen. Een dier altaren is gewijd aan de Gorkumsche martelaren.

Het is te betreuren, dat de vereering van nationale martelaren, geschied is ten koste van de vereering, waarop een nationaal monument aanspraak heeft. Die twee altaren toch zijn, qua stijl, niet onberispelijk: en wat erger is, hun plaatsing op een punt, daarvoor niet bestemd, maakt een bijzonder ongelukkig effect: zij staan schuins en vernauwen den ingang tot het koor.

De regeering had het jubé voor Nederland moeten bewaren

Bovenstaande korte critiek heb ik alleen geleverd om te doen zien dat de inwendige restauratie stof zou kunnen leveren tot onderzoek en bespreking. Maar ook wanneer de deugdelijkheid van al hetgeen verricht is, onbetwistbaar vaststond, ook wanneer de vernieling van het jubé onder de lumineuse denkbeelden gerekend mocht worden, zou het de vraag blijven

1°. of het niet voor eeuwig te betreuren valt, dat — zoo de amotie werkelijk plaats moest hebben voor de grootere glorie van de kerk, — niet de staat ervoor gezorgd heeft, dat dit pronkstuk op eenige andere plaats in Nederland bewaard bleef.

Ik weet niet of veel Nederlanders hard zullen treuren. Men is zoo gewoon al wat de geest, de kunstzin en het genie onzer voorouders voortgebracht hebben, ongehinderd uit ons Vaderland te zien verdwijnen, dat men op dit punt verhard en versteend is. Toch zou het mij verwonderen, wanneer het enkelen niet ging zooals mij, toen ik op den dag harer opening de zaal van het Londonsch Museum binnentrad, waar het Bossche jubé de hoofdplaats inneemt. Ik kon bijna niet gelooven, dat hetgeen ik zag in werkelijkheid voor mij stond, en toen een opzichter naar mij toetrad en mij een Catalogus (kosteloos nog wel) aanbood, waarin ik een beschrijving kon vinden „van het mooye Hollandsch monument”, gevoelde ik mij diep vernederd, en zou ik bijna gear-

zeld hebben te vertellen dat ik Nederlander was!

Laten wij het intusschen erkennen; dat men het jubé aan de Nederlandsche regeering niet te koop aanbood, mogen wij waarlijk den bisschop niet euvel duiden. Want de regeering zou toch van het aanbod geen gebruik hebben gemaakt. Kunst immers heette tot voor twee jaren geen regeeringszaak^r; en bij dit aphorisme legde zich het Nederlandsche Volk met groote onverschilligheid neder. Waar onze nationale roem een uitvloeisel van kunst is, werd geen stuiver besteed om dien in stand te houden.

Wij begrijpen niet genoeg, dat de verachting en de onverschilligheid voor de voortbrengselen van den geest, het bewijs zijn van achteruitgang en verval. Wat zouden wij ons niet schamen, wanneer men onze natie op denzelfden lagen trap van beschaving plaatste als Spanje? En toch tot welke gevolgtrekking moet hij komen, die in Londons South-Kensington Museum het jubé van den Bosch ontwaart, naast drie kasten, gevuld met de heerlijkste juweelen, eeuwen lang door koningen en vorsten aan de Spaansche Madonna del Pilar geschonken, en in de troebelen na 1870 stuk voor stuk verkocht! *Wij*, wij vinden niet, gelijk de Spanjaard, een verontschuldiging in de duurte en in de onzekerheid der tijden, in een revolutionairen toestand, die het gering schatten van een roemrijk verleden wel niet moest veroorloven, maar toch kon verklaren: wij kunnen niet beweren, dat wij uit geldgebrek de pronkstukken door vroegere eeuwen ons nagelaten voor een handvol gouds moeten verschacheren! Wij leven in weelde, Indie brengt millioenen op: de indische overschotten vallen als een onverwacht manna over ons neder, wij voeren oorlog met hetgeen de koffy^s boven de raming opbrengt; de middelen hier te lande leveren jaarlijks hoogere inkomsten... maar als het geldt een voorwerp van kunst te bewaren & te verzorgen, houden wij de beurs gesloten!

Gaan wij verder. Gesteld dat de regeering het jubé gekocht had: waar zou men het geplaatst hebben? In een opzettelijk daartoe te bouwen lokaal? De haren zouden menigeen te berge rijzen, bij de eenvoudige gedachte! Er ware wel een geschikt lokaal aan te wijzen geweest: de Hofzaal op het Binnenhof. Maar dat dient nu eenmaal — God betere 't... en de Minister — als pakhuys voor oud papier^t. En men mag beweren, dat het jubé, waaraan zooveel artistieke kennis & wetenschap ten koste gelegd waren, zou hebben moeten wijken voor de pennevrucht van vroegere en latere scribae en klerken!

Roepen wij dus ootmoedig: peccavimus!... en laten wij maatregelen beramen om den bestaanden toestand te verbeteren. De geschiedenis van het jubé uit den Bosch is slechts één paragraaph uit een dikken foliant gescheurd: moge die historie de slotparagraaph zijn.

De regeering had althans kennis behooren te dragen van de amotie.

2°. Een tweede vraag is, of het behoorlijk is, dat *binnen* de kerk werken verricht worden gelijk de slooping van het jubé, zonder medeweten van den Staat, die *buiten* aan de kerk zijn geld vermitselt!

Het antwoord kan niet twijfelachtig zijn. Men behoort zelfs verder te gaan⁴. En men moest erop uit zijn — even als in België en in Frankrijk — om juist van het verleen van subsidien aan kerken (en dit geldt ook van gemeentebesturen enz.) gebruik te maken, om *feitelijk* een invloed te verkrijgen, en een inmenging te verzekeren, die men *rechtens* buiten staat zou wezen te doen gelden.

Waarom de regeering er niets van geweten heeft

Hoe is in casu de onwetendheid der regering te verklaren? Eenvoudig hierdoor dat er van regeeringswege geen enkele ambtenaar is, die *officieel geroepen* is op dergelijke zaken te letten.

Zoo is er te 's Gravenhage zelfs verleden jaar een prachtige eikenhouten betimmering (uit een Groningsch openbaar gebouw weggebroken) *gedurende zes maanden* bij een antiquaire te koop geweest, en eindelijk aan een Belg (Bon de la Rousselière) verkocht!⁶. Ik wil toegeven dat misschien de regeering dit stuk niet gekocht zou hebben: maar in allen gevalle had de regeering moeten weten dat het te koop was: en zij heeft het niet geweten. Altijd omdat er niemand is, die officieel verplicht is op zulke zaken het oog te houden.

In België is er een Commission des Monuments: in Frankrijk heeft men aan het Ministerie van Openbaar Onderwijs een Comité des travaux historiques et des sociétés savantes en men heeft er zelfs een afzonderlijken Ministre des Beaux-Arts gehad: (de talrijke bureaux van dit Mi-

nisterie zijn geloof ik thans bij dat van Openbaar Onderwijs ingedeeld).

In Nederland *hadden* wij tot in 1871 een Commissie van vier leden uit de Academie getrokken, waarvan de formatie en de finantieele middelen (aanvankelijk 100 gl. zegge één honderd; later een maximum van 500 gl. alles door de Academie te betalen!) *geheel ontoereikend* waren voor het doel⁷. Deze Commissie was, voorzoover zij moest toezien, geheel afhankelijk van toevallige berichten, die men nu en dan meestal onvolledig of te laat ontving. Het was een hybridisch lichaam^v, dat overal tegenwerking en apathie te overwinnen had en niet eenmaal door de regeering voldoende gesteund werd. Zelfs dit gebrek-
kig werktuig bestaat niet meer.

Thans, wanneer er een subsidie gegeven wordt, zooals bv. aan de Bossche kerk, wordt er *van tijd tot tijd* een Inspecteur, bv. Professor Gugel^w gezonden⁸. Zijn commissie luidt: na te gaan of de staatsgelden goed besteed zijn. Hij beklimt dientengevolge de buiten de kerk geplaatste steigers, bevindt alles in de beste orde, brengt een stereotype rapport uit... en het subsidie wordt vernieuwd. Vraag hem niet of in-
middels de kerk *inwendig* is afgebroken, of het niet zonde en jammer is, dat de van de staatsrestauratie afkomstige oude beelden, die thans vervangen zijn, naast de kerk overhoop liggen, in afwachting dat zij tot puin geslagen worden, om de ruimte niet te versperren⁹. Vraag hem niet of de Staat niet behoorde te zorgen dat deze oude specimens van Midden-Eeuwsche beeldhouwkunst overgebracht werden naar een Museum, waar men ze zou kunnen doen dienen voor de studie onzer sculpteurs. Dat alles was hem niet opgedragen te onderzoeken... en ook aan niemand anders wordt dit gevraagd.

Noodzakelijkheid van betere & afdoende maatregelen

Uit al het voorgaande ontwikkelt zich duidelijk de onhoudbaarheid van het oude systeem (zoo het dien naam verdient) volgens hetwelk van Staatswege *nu en dan* afzonderlijke inspecteurs en adviseurs gebezigd worden voor het een of het ander werk dat geheel of gedeeltelijk door den Staat bekostigd wordt. Het gebeurt toch dat

⁶ Zoo ook een eikenhouten betimmering uit het stadhuis van Medemblik en de kerkglazen van Abbekerk, die ik voor ± 300 gl. gekocht heb, en die thans na restauratie 2000 gl. waard zijn. Ik citeer alleen zaken uit openbare gebouwen afkomstig.

⁷ Dit doel was drieledig: het opsporen, het behoud, en het bekend maken van vaderlandsche oudheden. Voor elk dier drie categorien kon men dus fl. 33.33 uitgeven!

O Sancta Simplicitas!

dergelijke aanvraag tot inspectie of advies ver-
geeten wordt, of te lang wordt uitgesteld, of
slechts ten halve plaats heeft.

Een ander systeem — dat alle beschaafde vol-
ken, behalve wij sinds lang hebben ingevoerd —
moet ook hier gevolgd worden. Even als wij voor
belastingwezen, voor waterstaat enz. vaste advi-
seurs en inspecteurs hebben, zoo moeten wij ook
een vast, opzettelijk daartoe georganiseerd lichaam
bekomen — bureau, afdeling, commissie of
comité — speciaal bestemd om te waken en raad
te geven overal waar de belangen van geschiede-
nis & kunst dit vereischen. Laat den waterstaat
het gehalte van kalk en van baksteen onder-
zoeken, maar waarlijk laat hem niet vrij en op-
permachtig handelen in zake kunst en smaak: an-
ders zijn wij nog voor langen tijd bedreigd met
Ministeriën-van-Kolonien, met Hooge-Raden,
met Haagsche torensippen, en met Loterijzaal-
daken! Ik beef, wanneer ik bedenke dat men den
Utrechtschen Dom met staatspenningen gaat
restaureren¹⁰; dat men te Leiden de Ruïne gaat
betimmeren, en te Amsterdam een nieuw Trip-
penhuis¹¹ stichten, zonder dat men andere waar-
borgen heeft dan individueel uitgesproken beoor-
deelingen, zonder gemeenschappelijk overleg,
zonder later gedurende het werk voortlevende
contrôle. Wat er worden zal van honderd andere
minder in het oog loopende gebouwen, waarvoor
het telkens vragen van adviezen niet eens noodig
geacht wordt, of op wier behoud of herstelling
niet eens aangedrongen wordt, weet ik niet. Hoe
men zal verkrijgen, dat bij het voortdurend weg-
smelten & verdwijnen onzer oude kunstschat-
ten, althans aan de regeering de gelegenheid verschaft
worde om die voorwerpen, die den Nederland-
schen bodem gaan verlaten, voor den staat op te
koopen, of althans hun bestaan in geschriften of
teekeningen te bewaren, weet ik evenmin!

Tenzij de maatregel genomen worde, waarop
ik met de stervende Academie-commissie wijs^x.

*Steriliteit van te laat komende klachten over het
gebeurde*

Ik geloof eindelijk, dat de Bossche geschiede-
nis alleen zal kunnen dienst doen als een waar-
schuwing: wij moeten van de les profiteeren ...
voor het vervolg.

⁸ Ik geloof niet dat er meer dan 2 of 3 inspecties
hebben plaats gehad in 10 jaren tijds.

⁹ Slechts eenige worden door het Prov. Genootschap
bewaard.

¹⁰ Men heeft reeds aan de buitenzijde van het koor,

Stappen naar aanleiding van het jubé bij den
Bisschop of liever bij de kerkfabriek, kunnen al-
leen met zekere omzichtigheid gedaan worden.
Het is goed dat men late blijken, dat de rege-
ring de zaak weet en er ontevreden over is. Maar
men zal moeten vermijden de hooge geestelijkheid
boos te maken. Wanneer Mgr. de Bisschop een
inmenging van de regeering mocht vreezen, in
hetgeen hij wel zijn private zaken zal achten, zou
het kunnen gebeuren dat hij een eventuele be-
dreiging tot terugneming van het subsidie met
grootte onverschilligheid zou vernemen. Men zou
dan niet veel gewonnen hebben, want het zou
ons nog verder van het doel afbrengen, wanneer
de regeering de daad bij het woord voegende,
werkelijk het subsidie introk en de kerk aan haar
reeds treurig lot geheel en al overliet.

Geen *speciale* maatregel van contrôle is hier
dus, geloof ik, gewenscht: en omdat die eer stui-
tend zou schijnen voor teergevoelige menschen,
en omdat die ook alleen in den Bosch zou wer-
ken, terwijl dergelijke maatregelen overal elders
even goed vereischt worden. Eén *algemeene*
voorziening derhalve.

Bekrompenheid van het tegenwoordig subsidie

Een laatste punt dat een *ernstige* overweging
verdient, is de vraag of niet het staatssubsidie
(à f. 8000) voor de St. Janskerk bestemd,
eenigzins moet verhoogd worden.

De som die thans besteed wordt is inderdaad
veel te laag.

De regeering geeft . . .	fl. 8000	
de provincie	3000	
de stad	3000	
de kerk	1000	
restant van een fonds . . .	1300	} Precaire inkomsten
kollektien	3000	
partikuliere bijdragen . . .	2000	
onzekere varia	2000	

fl. 23.300

Deze magere som dient tot betaling

1°. van den arbeid van een architect en van
één opzichter

2°. van den arbeid van 28 werklieden, zegge
acht-en-twintig!

op *erbarmelijke* wijze gerestaureerd: dit moet nog zoo
lang niet geleden zijn.

¹¹ Heeft de ontwerper van het nieuwe Trippen-
huis de groote *nieuwe* musea in het buitenland bestudeerd?
te Parijs, London, Keulen, Neurenberg, Munchen, Dres-

Daaronder is alles en alles begrepen: metselaars, timmerlieden, smids, steenhouwers, beeldhouwers (twee!), ornamentsnijders (drie!) enz. Elk ambacht of kunstbedrijf heeft *bijna één* tegenwoordiger!

3°. van alle materialen, hout, steen, kalk, ijzer; ook van die welke voor de zoo kostbare steigers benoodigd zijn!

Een echt zuinig vaderlandsch hart zal er zich over verheugen, en er trotsch over zijn, dat de herstelling van een gevaarte zooals de Bossche kerk, dat ijselijk geleden heeft, aangedurfd en verricht wordt met zoo weinig geld en met zoo weinig menschen. Maar wanneer wij de aarts-vaderlijke bekrompenheid van ons afschudden en den *waren* toestand in de oogen durven zien, dan zullen wij ontwaren, dat hier de zuinigheid misplaatst is. Of liever, er is eigenlijk van bezuiniging geen sprake. Gesteld dat de totale herstelling vijf ton zal kosten. Door langzaam te werken zal men geen cent profiteeren: de vijf ton zullen toch eenmaal verbouwd zijn. Wat beslissen moet omtrent de snelheid waarmede de vijf ton uitgegeven zullen worden, is aan den éénen kant *de behoeftige staat* van het te restaureeren gebouw, en aan de andere zijde *onze finantieele kracht*.

Nu bedenke men:

1°. dat de kerk zoodanig vervallen is, dat men niet te spoedig kan restaureeren.

2°. dat volgens de tegenwoordige snelheid, er *minstens vijftig* jaren zullen voorbijgaan, eer de *uitwendige* herstelling voleindigd zal zijn. In 1923 eerst zal men die kunnen vieren! Er zijn dus gedeelten die tot 1922 zullen wachten!

3°. dat een verdubbeling van de te verwerken som (waarin staat, provincie en gemeente zouden moeten deelen) *niet* boven de krachten der onderscheiden schatkisten — althans niet van die van den staat — zoude gaan.

4°. dat een te geringe som, zooals de tegenwoordige, nadeelen ten gevolge heeft, die men bij den eersten oogopslag niet zou vermoeden. Ik zal er twee van opnoemen.

den of Berlijn? De bouwmeester van het paleis van Prins Frederik had nooit een Paleis gezien: die van het Leidsche Ziekenhuis waarschijnlijk nooit een Hospitaal: immers hij heeft alleen vergeten de apotheek(!) en den in alle Hôtels geadopteerden toestel om lijders naar boven te hijschen. Dat zou bij een betere regeling der zaak vermeden zijn geworden. In België moest verleden een restauratie geschieden aan een dorpskerk in

Nadeelen daarvan

Vooreerst kan thans de architect, Mr. Hezenmans, geen *tweeden* opzichter bekostigen, iets waaraan hij toch groote behoefte heeft. Hij is thans verplicht *in persoon alle* opmetingen te verrichten! langs goten en daken te klimmen om de eenvoudigste maten te nemen en de minste profielen te teekenen! Nadat hij in het klein de teekeningen der restauratie gemaakt heeft, moet hij zelf *in persoon* op den vloer in ware grootte den vorm schetsen van elken te houwen steen! een tijdrovend werk dat aan een opzichter behoort te overgelaten te kunnen worden. Waarlijk voor zulk een arbeid zou een minder gemoedelijk & modest architect bedanken.

Vervolgens: het geldgebrek heeft noodlottig gewerkt op het gehalte der talrijke steenen beelden, die het noordelijk Portaal versieren. Alle beelden waren sinds de beeldstormerij verdwenen: de stijl van het gebouw intusschen vereischt nieuwe. Men kan ze niet weglaten: de ledige nissen zouden ons voortdurend aan onzen plicht herinneren. Met het oog op de geringe middelen die men bezit¹², zou men beter gedaan hebben, zich te bepalen bij het architectonisch gedeelte der restauratie, en te wachten met de beelden tot na de voltooiing van het geheel. Maar men heeft niet zonder eenig scepticisme overwogen, dat, zoo men dien rationeelen weg insloeg, het wel eens zou kunnen gebeuren, dat, wanneer het gebouw gereed was, de regeering doof zou worden voor een aanvraag van subsidie alleen strekkende om beelden te bekostigen; — en, het zekere boven het onzekere verkiezende, heeft men figuren gemaakt, die vrij middelmatig zijn.

Daartoe leidt verkeerd begrepen karigheid! Wanneer over honderd jaren het Nederlandsche volk meer kunstgevoel zal bezitten dan thans — hetgeen te hopen is — is het zeer wel mogelijk dat men al de tegenwoordige beelden door betere zal vervangen! Dan zal men kunnen zeggen dat wij geld hebben weggeworpen.

Slaan wij de oogen op België, dan zullen wij zien dat *daar* geen steenhouwers à 14 cents per uur¹³, maar de *eerste* artisten van het land belast

Vlaanderen. De regeering stond 1500 francs toe aan een architect om de twee Vlaanderens te bereizen, en de daar aanwezige monumenten te onderzoeken, wier studie bevorderlijk kon zijn voor het welslagen der restauratie!

¹² De beeldhouwers verdienen slechts 14 cents per uur(!); het zijn dus waarachtig geen artisten van het eerste water!

worden met de vervaardiging van de decoratieve beelden die de Hallen van Yperen, het Stadhuis te Brussel, de kerk van Ste. Gudule enz. op-luisteren.

Indirect voordeel van een billijke verhooging van het subsidie

Eindelijk. Een grotere uitbreiding aan de restauratie van de St. Janskerk gegeven, zou aan het geheele land ten goede komen. De herstelling van den Dom te Utrecht, die van de Bovenkerk te Kampen, en meer andere die niet kunnen uitblijven, zal de noodzakelijkheid doen ontstaan

ANNOTATIES

a. Leer allen kennen uit deze ene. Vergilius, Aeneis 2, 65.

b. De noodzakelijkheid, zich in te leven in de „eigenaardigheden” van het gebouw en „het geheim van de oorspronkelijke bouwmeesters”, was in Frankrijk al veel eerder onderstreept. Ludovic Vitet, van 1830 tot 1834 eerste Inspecteur-Général des Monuments historiques: „Il faut se dépouiller de toute idée actuelle, oublier le temps où l'on vit pour se faire le contemporain de tout ce qu'on restaure, des artistes qui l'ont construit, des hommes qui l'ont habité. Il faut connaître à fond tous les procédés de l'art, non seulement dans ses principales époques, mais dans telle ou telle période de chaque siècle, afin de rétablir un édifice sur la vue de simples fragments, non par hypothèse ou caprice, mais par une sévère induction”. Zie: Paul Léon, *La vie des monuments français*, Parijs 1951, 192. Ook: Viollet le Duc, *Dictionnaire raisonné de l'Architecture française du XIe au XVIe siècle*, VIII, 14-34.

c. Het „vernieuwen van schier elke steen” is kenmerkend voor veel restauraties uit de neogotische periode; wij zouden daar nu wat voorzichtiger over spreken.

d. In samenhang met c: het gebruik van voor die tijd „moderne” baksteen, klein formaat, geeft veel dergelijke restauraties een kil en onbevredigend aspect. Ook Cuypers deed dit nog wel. Bij de restauratie, zeg herbouw, van kasteel De Haar, waar hij over ongelimiteerde fondsen beschikte, liet hij wel nieuwe „grootte moppen” bakken.

e. Het woord „alleenheerschappij” als bron van dwalingen, klinkt uit de mond van De Stuers wat wonderlijk, hoezeer hij hier ook in verband met de context het gelijk aan zijn zijde had. Van 1878 tot 1903, tussen de periode der Rijksadviseurs en die der Commissie-Cuypers, zou hij zelf — en niet zonder persoonlijke voldoening — over het restaureren in hoge mate de alleenheerschappij voeren. P. Albers S.J. haalt in *Het Gildeboek* 1921, 105, zijn woorden aan, geschreven in *Katholiek Nederland* (II.131): „... ik had nu immers niet meer de belemmeringen te vreezen, welke altijd min of meer inhaerent zijn aan elke commissie van advies”.

f. J. A. Alberdingk Thijm heeft in *De Heilige Linie* de betekenis van het oksaal nog sterker theologisch

van een aantal flinke architecten en goede werklieden die wij thans niet hebben. Zulke menschen kan men niet plotseling verkrijgen. De Bossche werken nu, zouden als het ware een „pépinrière” kunnen leveren, waardoor onze architectuur, onze algemeene ontwikkeling gebaat zouden worden. Ook in Nederland zou een nieuw leven op dit gebied bespeurd worden, even als dit geboren werd voor geheel de Rijn Provincie, toen de herstelling van den Dom te Keulen² een nieuwe en krachtige impulsie aan de beoefening der Mid-den-Eeuwsche bouw- en beeldhouwkunst gaf.

10 Augustus 1873.

verdedigd. „De balie of afschutting, zegt de H. Gregorius, bevindt zich tusschen twee waerelden, de eene onbeweeglijk, de andere onderhevig aan wisselingen; de eerste de goddelijke (de hemel), de andere die der ster-velingen (de aarde); dat wil zeggen, dat zij is opgericht tusschen het choor en het schip, tusschen de geestelijkheid en de geloovigen”. Hij vergelijkt het oksaal, „met zijn geslingerd metaal of snijwerk”, met het brandende braambos op de berg Horeb (Ex. 3), van waaruit Mozes de Heer wel hoorde spreken zonder Hem te zien.

g. De Stuers vermeldt hier niet de vaak na de Hervorming geplaatste koorafsluitingen, waarop overigens de door Thijm bedoelde symboliek niet van toepassing was. Die hadden soms meer van „geslingerd metaal” dan het oksaal in Den Bosch.

h. J. Mosmans, *De St. Janskerk te 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch 1931, 440, spreekt van f 2700.—. Het door De Stuers genoemde bedrag zou een „legende” zijn.

i. Hier moet De Stuers zich vergissen. Jaarverslag-1868 der Akademie-commissie (blz. 6) bericht over „twee fraaije photographiën van het onlangs in de St. Janskerk te 's Hertogenbosch afgebroken en daaruit verwijderde jubé, een prachtig kunstwerk in marmer van verschillende kleuren uit de 16e eeuw, versierd met een aantal goed bewerkte beelden. Volgens bijgevoegde mededeeling van den heer Leemans was het jubé toen reeds naar Londen overgevoerd”. Dit was dus mosterd na de maaltijd. Wat zou overigens de commissie hebben kunnen doen, had ze het eerder geweten?

j. De Akademie-commissie kòn bij gebrek aan fondsen geen correspondenten benoemen. Ze zag al bij het begin van haar werkzaamheden in, geld nodig te hebben voor reis- en verblijfkosten, voor het honoreren van tekenaars, voor het aanstellen van „eenen secretaris, tweeden secretaris of amanuensis”, die dan „op eene billijke wijze voor tijd en moeite eene geldelijke schade-loosstelling (zou) dienen te erlangen”, voor het aanwijzen van „gemachtigden of correspondenten”. Er werd aan gedacht zich tot de regering te wenden, „voor wie de zaak toch ook niet van belang is ontbloomt”. Het klinkt bijna verontschuldigend, haalde niets uit.

k. De Stuers' geheugen heeft hem bij zijn in de tekst

getekende schets wat in de steek gelaten, vooral wat de balustrade betreft.

1. Voor uitvoerige beschrijving zie J. C. A. Hezenmans, *De St. Janskerk te 's-Hertogenbosch en hare geschiedenis*, 's-Hertogenbosch 1866, 254-258.

m. Het is voor mij de vraag of De Stuers ooit de ware toedracht heeft gekend. Pastoor G. H. M. van der Kant heeft die onthuld in de *Bossche Bijdragen*, 7 (1925), 85 t/m 88. D.d. 15 juli 1866 schreef architect P. J. H. Cuypers (die toen met De Stuers nog geen enkel contact had), „dat het wechnemen van het oxaal als eene weldaad voor de schoone kathedraal moet beschouwd worden". Op deze brief zette plebaan C. N. van Amelsfoort de kanttekening: „kan weggebroken worden. Nieuwe afsluiting hem opdragen". De briefschrijver liet er geen gras over groeien. Gedateerd 's Hertogenbosch, 12 september 1866, bestaat namelijk van de handen der architecten P. J. H. Cuypers en J. Bolsius (die het oksaal kocht en uit de verkoop een aardige verdienste kreeg) een „Memorie van toelichting bij het ontwerp eener nieuwe koorafsluiting in de Cathedraal of St. Jan Evangelist kerk te 's Hertogenbosch". Het neogotische ontwerp, waarvan een tekening was bijgevoegd (afb. 5), werd uitvoerig beschreven en de memorie eindigde: „Het geheele werk kan volgens berekening van ontwerpers voor eene som van twaalf duizend gulden gemaakt worden". Het is mij niet bekend waarom het plan niet doorging; Mosmans, *o.c.*, 440, noot 2, bericht, dat de bisschop voor de nieuwe koorafsluiting al f 1000.— had geschonken.

Dat De Stuers van Cuypers' activiteit ten deze onkundig bleef — misschien ook onkundig wilde zijn — kan blijken uit zijn rede, gehouden op de beroemde vergadering van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond van 22 april 1910, toen de Bond als eerste met een suggestie voor een monumentenwet voor het voetlicht trad en een aantal prominente sprekers had uitgenodigd. Hij releveerde toen nogmaals onder de schanddaden van het verleden de verkoop van het Bossche oksaal voor een gehoor, waaronder zich ook zijn vriend Cuypers bevond.

n. Voor wie dit betoog *ad 1um* leest, valt het moeilijk voetstoots aan te nemen dat het De Stuers zou zijn geweest, die Cuypers inzake het restaureren in de richting van een extreem „purisme" zou hebben gedreven, gelijk Kalf en de zijnen later zo hardnekkig hebben betoogd. De Stuers haalt in „Holland op zijn smalst", *De Gids* 1873, 370-371, met kennelijke instemming een uitspraak van Engelse zijde aan: „One of the first acts of restoration was the removal of the magnificent Rood Screen and scarcely less magnificent High Altar, because the *sagacious* architect considered that they were out of place in a gothic church (...) This so-called „gothic revival" is doing an incredible deal of harm..." (*The Builder*, jan. 1871). Kalf zelf zou dit later niet duidelijker hebben kunnen zeggen, maar maakte van De Stuers' woorden nooit gewag. Ook Jos. Cuypers, de zoon, heeft de invloed van De Stuers op dr. P. J. H. Cuypers willen benadrukken. Zonder die invloed zou zijn vader, „wiens artistiek gemoed veel toegankelijker

was voor gevoelselementen, ook in zaken van Monumentenzorg, een minder scherpe positie hebben ingenomen". Dr. P. J. H. Cuypers zou er nooit aan gedacht hebben „om den tijdgenoot en het nageslacht nieuw-oud te willen voorzetten, maar wel nieuw werk, dat zoo harmonisch mogelijk bij het oude aansloot". (*Bouwkr. Weekbl.*, 29 april 1939, gewijd aan Jan Kalf). Gerard Brom daarentegen (*Herleving van de Kerkelijke Kunst in Katholiek Nederland*, Leiden 1933, 183): „Cuypers is allerminst gemaakt door bescherming van de staat, want hij heeft zichzelf in dienst van de Kerk gevormd. Volle vijf en twintig jaren was hij een vruchtbaar bouwmeester, toen De Stuers hem pas leerde kennen en hem gelegenheid tot algemeene invloed op het vaderland kon geven". De Stuers was in 1843 geboren, Cuypers in 1827. De Stuers was nog student toen Cuypers het eerste plan voor de toch wel bijzonder „puristische" restauratie van het Roermondse Munster indiende, waarvan hij de realisatie slechts kon doorzetten met behulp van zijn oudere vriend Viollet le Duc; hij was over de Munsterkerk trouwens reeds in 1850 geraadpleegd. En niet zonder trots zou de oude bouwmeester later De Stuers' woorden herhalen: „Cuypers opende mij de oogen..." (*Het Levenswerk van Jhr. Mr. Victor De Stuers, herdacht door zijn vrienden*). Het zou aan de andere kant onjuist zijn te ontkennen dat De Stuers, bij het ouder worden, Cuypers wel eens de les las. Het noemen van voorbeelden valt buiten het bestek van dit onderwerp. Maar dat Cuypers onder invloed van De Stuers een hardnekkige „neo-Gothiker" zou zijn geworden, is beslist in strijd met de waarheid.

o. Naast stijlkundige overwegingen was dit een zaak van „praktische aard", waaraan De Stuers voorbij zag. Na het herstel der bisschoppelijke hiërarchie in 1853 en de daarop langzaam volgende katholieke emancipatie, scheen het voor de herleving van een breder godsdienstig patroon onder het „kerkvolk" welhaast een gebiedende eis dat de rubrieken van de mis zo goed mogelijk door ieder persoonlijk zouden kunnen worden gevolgd en niet meer versluierd werden achter Thijms „geslingerd metaal", terwille van een maar door enkelen begrepen symboliek. De gehele moderne kerkbouw is op dit uitgangspunt gebaseerd. En de 18de eeuwse was het evenzeer. G. Schnürer in *Katholische Kirche und Kultur in der Barockzeit*: „Der Lettner, mit dem der Chor oft abschloß, wurde als Hindernis angesehen. Man brauchte Volkskirchen, die möglichst allen den Blick auf dem Altar ermöglichten, und helles Licht, da doch jetzt die meisten mit Gebetsbüchern den Handlungen auf dem Altar folgen wollten". P. Constantinus, die in *Liturgie en Kerkbouw* (Schiebroek 1939, 197) deze woorden aanhaalt, maakt er direct een principe van en voegt eraan toe, een man als Thijm ten onrechte negerend: „Onze moderne liturgische beweging en de daarmee verwante kerkbouw sluit dus aan, aan de veel gesmade Barok, niet aan Neo-Gothiek, of Neo-Romaans, die een wig vormen tussen twee gezonde liturgische strevingen". Historisch gezien, is dit een onaanvaardbare eenzijdigheid. Want hoe „gezond-liturgisch" men ook zou willen denken, nu zou niemand, zo het Bossche

oksaal er nog stond, op grond van dergelijke overwegingen verwijdering *durven* bepleiten. Dan maar iets minder goed zien. Om met William Morris te spreken (*The Beauty of Life*, 1880): „I say that if we are not prepared to put up with a little inconvenience in our life-times, for the sake of preserving a monument of art which will elevate and educate, not only ourselves, but our sons, and our son's sons, it is vain and idle for us to talk about art — or education either". Dat geldt nog steeds, en niet alleen in de kerk... En daarom had De Stuers in wezen gelijk.

p. Onderbreking van een perspectief *kan* inderdaad de lengtewerking versterken en zeker de illusie vergroten. Nu was het oksaal in Den Bosch van een niet gering te achten massaliteit. Prosper Mérimée, opvolger van Vitet en bijna twintig jaar de onvolprezen Inspecteur-général des Monuments historiques, schreef naar aanleiding van het rijke, laatgotische oksaal in de kathedraal van Albi (afb. 4): „Je n'aime pas les jubés: ils rapetissent les églises, ils me font l'effet d'un grand meuble dans une petite chambre". Maar het bloed kroop waar het niet gaan kon: „Pourtant celui de Sainte-Cécile est si élégant, si parfait de travail, que, tout entier à l'admiration, on repousse la critique et que l'on a honte d'être raisonnable en présence de cette magnifique folie". (P. M., *Notes de Voyages*, présentées par Pierre-Marie Auzas, Edition complète du Centenaire, Parijs 1971, 238). En al was het Bosse oksaal dan geen „magnifique folie", het was toch wel van zodanige kwaliteit dat de bisschop en zijn kornuiten schaamte zouden hebben moeten voelen, al te „raisonnables" te zijn.

q. Eigenlijk was dit het omgekeerde van Cuypers' redenering. Deze wilde het oksaal verwijderen *omdat* het, stijlkundig gesproken, niet met de kerk zou harmoniëren. De Stuers, in een periode toen de neo-Gotiek als *moderne stijl* volop in bloei stond, kon niet anders wensen, nu het oksaal eenmaal weg was, dan er een nieuw neogotisch voor in de plaats te stellen. De afstand tussen hem en Kalf was eigenlijk in bepaald opzicht minder groot dan wel eens gedacht wordt: beiden wilden de monumenten manipuleren in *eigentijdse* trant... Men kan zich afvragen wat De Stuers, zo hij het gekend had, van Cuypers' ontwerp zou hebben gedacht. En op die vraag heb ik persoonlijk wel een antwoord, zijn kritisch inzicht kennend.

r. Zonder enthousiast te zijn over het weinige dat Thorbecke voor kunstbevordering in het algemeen en monumentenbescherming in het bijzonder deed, moet toch rechtvaardigheidshalve er nogmaals op worden gewezen dat hij die beruchte stelling nooit in deze vorm heeft uitgesproken. Zie E. Boekman, *Overheid en Kunst in Nederland*, Amsterdam 1939, 41 e.v. Thorbecke was bij de behandeling der Troonrede in 1862 in de Kamer aangevallen, omdat daarin geen melding was gemaakt van op een tentoonstelling in Londen geëxposeerde Nederlandse Kunst. Zijn repliek: „het is geene zaak van regeering. De Regeering is geen oordeelaar van wetenschap en kunst". Kunst zou zich uit

eigen kracht moeten ontwikkelen. Zie ook: De Stuers, *Da Capo, een woord over regeering, kunst en oude monumenten*, Den Haag 1875, 50.

s. De verering voor de revenuen uit de Indische „koffy" had het bij de vorige-eeuwse rebelse intellectuelen gedaan. Al eerder dan De Stuers uiteraard Douwes Dekker. En later niet te vergeten Carel Vosmaer.

t. De Ridderzaal had toen de ijzeren bekapping, door Rose — n.b. lid der Akademie-commissie — aangebracht, en werd als archiefberging gebruikt.

u. Het is merkwaardig dat De Stuers, die in „Holland op zijn smalst" zo uitvoerige vergelijkingen met de monumentenzorg in België trekt, Frankrijk, waar de overheid reeds sinds 1830 goed georganiseerd doende was, slechts terloops noemt. Het duo Mérimée — Viollet le Duc was reeds bijna een halve eeuw vóór De Stuers—Cuypers zijn veldtocht begonnen; aan de oudere Viollet le Duc had Cuypers zo niet alles, dan toch zéér veel te danken. Ik hoop te eniger tijd gelegenheid te hebben daarop terug te komen.

v. De Akademie-commissie was inderdaad wat hybridisch: Leemans (archeoloog), Moll (kerkhistoricus), Rose (architect), van der Kun, later Conrad (ingenieur). De rol van Rose in de Ridderzaal-affaire heeft De Stuers (uit reverentie voor de commissie?) nooit vermeld.

w. Gugel zou met Cuypers de nieuwe spits voor de Nieuwe-Kerkstoren te Delft ontwerpen, na de brand van 1872. De Stuers sloeg, blijkens de brief aan Geertsema, Gugels inspecties van de St. Jan niet bijzonder hoog aan.

x. In haar jaarverslag 1869-'70 gaf een ontmoedigde Akademie-commissie nog een aantal desiderata ten beste betreffende een betere organisatie van de monumentenzorg. Er zou een rijkscommissie moeten worden ingesteld, aan welke reis- en verblijfkosten zouden moeten worden toegekend; correspondenten moesten worden aangewezen, onbezoldigd maar wel in het genot van reis- en verblijfkosten; twee jonge bouwkundigen zouden moeten worden aangesteld, om onderzoekingen te doen en opmetingen te maken, en die „onder behoorlijke, aanwijzende voorschriften, zoo lang hunne tegenwoordigheid op eene bepaalde plaats niet vereischt werd, door het geheele land eene statistieke lijst zouden maken, van alle nog bestaande overblijfsels der oude vaderlandsche kunst, vooral van gebouwen, zoowel openbare als bijzondere, gedenktekens enz., met opteekening van alles wat op de plaatsen zelve tot toelichting en opheldering kan strekken" (het eerste advies tot het opstellen van een systematische monumentenlijst); de commissie diende de bevoegdheid te krijgen een en ander op rijkskosten te publiceren (de voorschuifwoning der „Geïllustreerde Beschrijvingen").

ij. Een algemene klacht, ook in Frankrijk. Mérimée in een brief aan architect A. E. Boeswillwald over de kerk te Rouffach: „Ne pas faire de statuettes de 20 francs" (Prosper Mérimée, *Correspondance Générale*, publiée par M. Paturier, Parijs-Toulouse, IV, 1849, 443). En in de genoemde *Notes de Voyages* over nieuw

beeldhouwwerk aan de Saint-Sauveur te Aix, in 1835 (137-138) „Dans la révolution on avait abattu les têtes de tous les saints qui garnissaient les voussures de la grande porte. Récemment on a voulu les restaurer. On a commandé à je ne sais quel tailleur de pierres tant de têtes à tant la pièce, et l'industriel les a fournies comme il a pu (...) elles n'ont pas de cols, probablement on n'en avait pas commandé (...) En vérité vandalisme pour vandalisme, les mutilations des jacobins étaient moins ignobles". Het maken van nieuw beeldhouwwerk aan een middeleeuws gebouw is lang een hachelijke zaak gebleven. Men zie de „pastiches” aan noord- en zuidgevel van het transept van de St. Jan. De beelden van Wenckebach aan het stadhuis te Veere behoren wel tot de beste voorbeelden, geen imitaties, toch passend in het geheel.

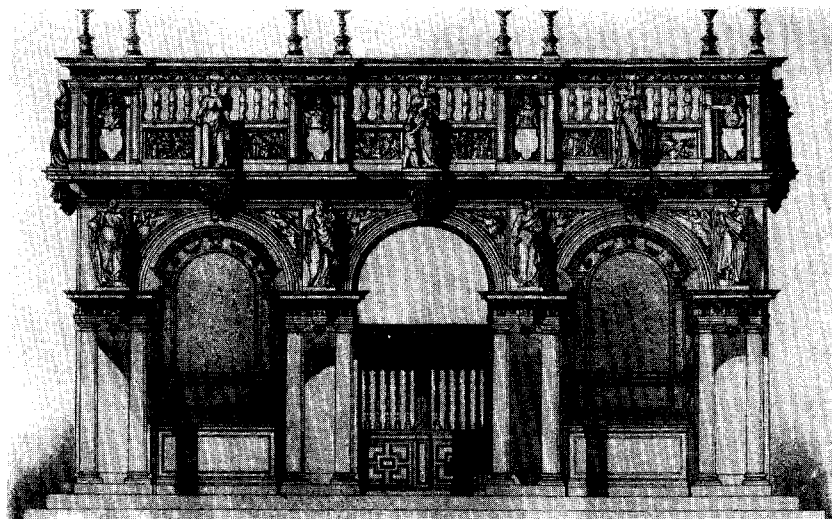
z. Het afbouwen van de Keulse Dom was in de vorige eeuw *het* grote voorbeeld van een toegejuichte werkwijze, vooral ook omdat men beschikte over de originele bouwtekeningen van de westgevel (zie Joseph Hoster, *Der Dom zu Köln*, Keulen 1965, 39 en afb. 2). Behalve esthetische, c.q. religieuze, motieven, hebben daarbij nationalistische een belangrijke rol gespeeld. De waarde van het resultaat?...

Het is goed dat aan de hand van de „ontdekte” brief weer eens de aandacht kon worden gevestigd op het onverwoestbare enthousiasme, hem bijblijvend tot op hoge leeftijd, waarmee Victor

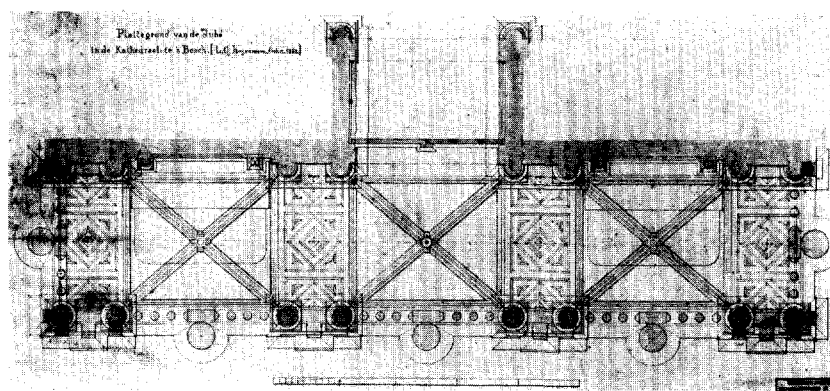
de Stuers heeft gevochten tegen de 19de-eeuwse slaperige onverschilligheid ten aanzien van onze monumenten. Een na hem komende generatie heeft hem kritiek van velerlei aard — op zijn ideeën, op zijn karakter — niet bespaard, zonder in voldoende mate te erkennen, hoezeer deze bezielde pionier het vaderlandse kille klimaat heeft vermogen te veranderen. De Stuers heeft briljante kansen voor een juridische maatschappelijke carrière bewust ter zijde geschoven om zich een leven lang aan zijn hartstochtelijke monumentenliefde te wijden. In die zin blijft hij actueel en zo wij niet meer in zijn voetspoor de neogotische restauratiemethoden kunnen volgen, dan moet toch zeker ook worden vastgesteld dat sommige principes van zijn antagonist Jan Kalf voor ons evenmin meer maatgevend kunnen zijn. Bepaalde restauraties van bijvoorbeeld Cuypers (Munster, Roermond) en Kromhout (Bartholomeus, Schoonhoven) vergelijkend, is het voor mij niet aan twijfel onderhevig aan welke de voorkeur te geven. De creatieve rebel en non-conformist, die De Stuers als auteur, als referendaris, als kamerlid, tot het laatst is gebleven, heeft Nederland een geestelijke erfenis nagelaten, waarvan onblusbare toewijding aan de historische schoonheid het voornaamste kenmerk is.

Afb. 6. Sint-Janskerk te 's-Hertogenbosch met het oksaal voor 1867. (Foto A. G. Schull).

Afb. 7. Oksaal van de Sint Jan naar opmeting door L. C. Hezenmans, 1863. (Uit F. Ewerbeck, *Die Renaissance in Belgien und Holland*, 1891).

Afb. 8. Plattegrond van het oksaal van de Sint Jan. Opmeting door L. C. Hezenmans, 1863. (Bouwloods van de Sint Jan).

Afb. 9. Detail 9de kruiswegstatie in de Sint Jan, olieverf op paneel door J. Anthony, 1898-1902. Tweede van links: Lambert Hezenmans, restauratie-architect van de Sint Jan.

DE SINT JAN VAN DEN BOSCH IN DE NEGENTIENDE EEUW, EEN GESCHIEDENIS VAN GOEDE BEDOELINGEN

DOOR

C. PEETERS

„Met eene groote godsdienstige plichtigheid werden de werkzaamheden geopend; den 16 juli 1860 droeg de Aartsbisschop de mis op, om 's Hemels zegen er over af te smeeken. O! 't was of de pijlers der grijze heiligdomstede van vreugde sidderden, haar koninklijke gewelven juichten, toen het gelui der klokken hen het uur aankondigde, waarop de herstelling des onrechts en der vergetelheid zou aanvangen, sedert zooveel eeuwen jegens hen gepleegd”.

Zo beschrijft de Bossche historicus J. C. A. Hezenmans het officiële begin van de restauratie van het uitwendige der St.-Janskerk¹. Met de retoriek die de Rooms-Katholieke herleving dier dagen eigen is, schildert hij het verleden der kerk zo zwart en haar toekomst zo helder af, als zij met de geleerdenbril van 1860 maar gezien konden worden, vergetende, dat alleen dank zij een, naar omstandigheden, zorgvuldig te noemen beheer door het stadsbestuur en door de Hervormde gemeente van Den Bosch het kerkgebouw tot aan die feestdag was blijven voortbestaan. Bovendien hadden de katholieken een halve eeuw eerder het gebouw slechts aarzelend van de hervormden overgenomen en nog herhaaldelijk twijfelden zij, of zij het wel wilden en konden onderhouden.

Eerst in 1840 werd de St. Jan weer zelfstandige parochiekerk, met een eigen plebaan aan het hoofd van de pastorale zorg, en toen in 1853 de bisschoppelijke hiërarchie hersteld werd, kreeg zij haar rang van kathedraal terug. Vijf jaar later kon Joannes Zwijsen, aartsbisschop van Utrecht en apostolisch administrator van het bisdom 's-Hertogenbosch, het kathedrale kapittel instellen, bestaande uit een proost en acht kanunniken. Hiermee was de organisatie die een kathedraal van node heeft, volledig geworden en was de

grondslag gelegd voor de betekenis en taak van het kerkgebouw als middelpunt van het diocees.

Inmiddels was de kerk inwendig weer geschikt gemaakt voor de katholieke eredienst en vanaf 1816 werden allerlei inventarisstukken aangekocht of vervaardigd, die getuigden van de nog lichtelijk barok gekleurde classicistische smaak die het tijdvak kenmerkte. Zij staken niet vreemd af tegen het door de protestanten gehandhaafde altaarretabel van Hans van Mildert uit 1618-1620 en het oksaal van Coenraed van Norenberch uit 1610-1613, die eigenlijk voor het oog van de gelovigen van voor 1860 minder vreemd waren dan het door menselijke en dierlijke caricaturen bevolkte houtsnijwerk van de eveneens gespaard gebleven koorbanken.

De neogotiek doet eerst goed haar intrede in de St. Jan met de eerste opdrachten aan de beeldhouwer-bouwkundige S. L. Veneman en geleidelijk aan worden dan de renaissance en barok uit de kerk verjaagd, een proces dat, getuige de aanwezigheid van preekstoel en orgel uit de 17de eeuw, gelukkig niet voltooid is.

Voorspel van de restauratie

„In stilte, zonder eenig opzien te verwekken, vormde zich in de schaduw der kerk eene toekomstige bouwloods; door welken geest gedreven weet ik niet, maar òf in navolging van hetgeen elders gebeurde, òf in voor gevoel van hetgeen hier moest plaats hebben — jaren lang eer nog aan eene herstelling kon gedacht worden, betrok zich al de werkzaamheid der toekomstige meesters en gezellen op de kerk; hij die geroepen zou worden om den eersten steen van het groote werk te leggen, doorademde haar van zijne kindschheid, met al het vuur zijner liefde, en zijne gezellen zagen in hare herstelling de kroon hunner toekomst: verrijkt met de kostbaarste vruchten, keerden zij elken dag van haar terug, om die in stilte voor de toekomst op te leggen, om eens al te samen jubelend op te staan, haar

¹ J. C. A. Hezenmans, *De St. Jans-kerk te 's Hertogenbosch en hare geschiedenis*, 's-Hertogenbosch 1866, 322.

binnen te treden, en het werk der herstelling aan te vangen!"²

Met die geroepe kan geen ander bedoeld zijn dan de beeldhouwer Stephen Louis Veneman, geboren op 14 november 1812 te Rijssel als zoon van een schoenmaker die zich in 1818 met zijn gezin in Den Bosch vestigde. S. L. Veneman heeft het grootste deel van zijn jeugd in Den Bosch doorgebracht, zodat het onbillijk is, hem, met de latere kerk-achivaris Jan Mosmans, als Rijsselaar en dus als vreemde eend in de Bossche bijt van kunstenaars te betitelen³. Nog onjuister is het, hem alleen een timmermansopleiding toe te kennen, want in feite ontving Veneman ook een opleiding in tekenen en bouwkunde aan de Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten te 's-Hertogenbosch.

Zijn eerste omvangrijke prestatie voor het interieur van de St. Jan was de vervaardiging van een 9 m hoge, houten biechtstoel in gotische stijl (afb. 10), welke in een der zuidelijke straalkapellen werd opgesteld in 1841, een gevaarte met een opengewerkte keizerskroon in top, dat in het begin van onze eeuw in stukken geslagen werd. Vervolgens leverde hij, in 1855, hetzelfde jaar waarin op de Parijse wereldtentoonstelling een houten preekstoel van hem bekroond werd, twee biechtstoelen en een bisschopstroon. Zijn atelier bloeide toen welig en hij had zevenenveertig mensen in dienst⁴. Ook in bouwkundig opzicht had de St. Jan toen reeds zijn belangstelling en al aan het begin van de jaren vijftig verrichtte hij opmetingen en maakte hij plattegronden en doorsneden van het gebouw. Hij was de eerste van een reeks kunstenaars, die in Den Bosch zelf hun scholing kregen en in het voornaamste kunstwerk der stad, de St. Jan, hun bron van inspiratie en bestaan zochten, „de kroon hunner toekomst”.

De Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten

Hoe bescheiden ook, Den Bosch was in de 19de eeuw een middelpunt van de beoefening van kunst en wetenschap, en voor de bestudering

en verzorging van haar voornaamste kunstwerk kon de stad uit eigen krachten putten. Van grote betekenis was daarvoor het kunstonderwijs in de stad, dat vele kunstenaars afleverde die bij de restauratie en inrichting der kerk betrokken werden en dat zijn leermeesters gaarne uit de eigen oud-leerlingen recruteerde⁵.

In 1812 was in Den Bosch de Académie Impériale et Royale de Peinture, Sculpture et Architecture opgericht onder de musische adelaarsvleugelen van Napoleon, een instelling die in 1813 werd voortgezet als Stadsinstituut voor handteeken-, boetseer-, doorzigt-, bouw- en meetkunde, kortweg Teekeninstituut genoemd. Weer later, in 1828, veranderde de naam in Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten⁶. De school telde toen driehonderd leerlingen. In de eerste decennia van haar bestaan was zij meer ambachtsschool dan academie. Wat het bouwkundig onderwijs inhield, is niet meer na te gaan, maar in elk geval legde de school door een cursus bouwkundig tekenen en ontwerpen, aan te vullen door praktijk bij een baas, de grondslag voor de loopbaan van menig architect. In Venemans jeugd was de Bossche stadsarchitect P. J. de Zutter er leraar bouwkunde, in 1832 opgevolgd door J. H. Lafertee (1806-'89), de ontwerper van de neoclassicistische St.-Pieterskerk, de in stijl verwante korenbeurs in de Orthenstraat en het neogotische gebouw van de Illustere Lieve Vrouwe Broederschap aan de Hinthamerstraat. In 1859 werd de stadsarchitect J. M. Nabbe er leraar bouwkunde, aan dezelfde school waar hij twintig jaar eerder voor een eigen ontwerp in de hoogste klasse bekroond was. Hij was degene die het koetshuis van het bisschoppelijk Paleis aan de Parade bouwde in 1864 en die in 1870-'73 de westtoren van de St. Jan restaureerde en daarbij nogal wat onheil aanrichtte.

Uit het eigen oeuvre van de bouwkundige docenten aan de Koninklijke School blijkt, dat de neogotiek noch aan haar voorbijgegaan is, noch alleenzalmakend geacht werd. Dat geldt ook voor de beeldhouwcursus, maar veel beeldhou-

² Hezenmans, o.c., 320.

³ J. Mosmans, *De St. Janskerk te 's Hertogenbosch. Nieuwe geschiedenis*, 's-Hertogenbosch 1931, 505.

⁴ Ander werk van Veneman: hoogaltaar en preekstoel in de kerk De Papegaai te Amsterdam, 1850: P. M. Griepink, „Kerk van de H. Josef te Amsterdam”, *Bijdr. gesch. bisd. Haarlem* 33 (1911), 303, 305; altaarretabel in de kapel van het Seminarie Warmond, 1851: *Gildeboek* 14 (1931), 72-75; altaren in de kerk van St.

Franciscus Xaverius op 't Zand te Amersfoort, 1852: H. Kemper, *Parochiegids*, Amersfoort 1971; retabel in de St.-Walburgskerk te Arnhem, 1856 (reeds lang verdwenen): G. Brom, *Herleving van de kerkelijke kunst in katholiek Nederland*, Leiden 1933, 81; communiebank in St. Urbanus te Nes aan de Amstel, 1860: J. C. van der Loos, „Kerkgeschiedenis van Amstelland”, *Bijdr. gesch. bisd. Haarlem* 37 (1917), 255; drie altaren, 1860 (reeds voor 1893 verdwenen), in de kerk van

wers hebben zich tijdens en na hun neoclassicistische georiënteerde opleiding toch in dienst gesteld van de restauratie en neogotische aanvulling van de sculptuur der St.-Janskerk. Daarin schuilt geen tegenspraak, want beide stijlen hadden een gemeenschappelijke wortel in een gematigd romantisch levensgevoel, in aandacht voor een als nobel ervaren zachtvloeiende lijnvoering, een zachtzinnige gebarentaal en gelaatsuitdrukking, een stijl die zich richtte naar de sculptuur van Canova en Thorvaldsen en naar de schilderkunst der Nazareners.

De voornaamste vertegenwoordiger van die stijl, de glorie van de Koninklijke School in de 19de eeuw, ook nog lang na zijn dood, was Johannes Antonius van der Ven (1799-1866), een ster die uit de school zelve naar het firmament van de kunst in Den Bosch is opgestegen ⁷. In 1816 behaalde hij de prijs voor het tekenen naar afgeietsels van antieke beelden. Daarna zette hij zijn studie voort aan de Antwerpse Academie, waar hij in 1830 de eerste prijs voor Rome verwierf. Na zijn verdere vorming te Brussel en Parijs, en na een lang verblijf te Rome van 1834 tot 1848, waar Thorvaldsen zijn werk waardeerde, werd hij leraar aan de Antwerpse Academie, vanwaar zijn roem tot in Den Bosch doorklinkt, zijn vaderstad die hem in 1849 met vreugde ziet terugkeren.

In 1858 wordt hij directeur van de Koninklijke School en de verheerlijking die zijn persoon op 21 juni van dat jaar te beurt valt, komt ons bijna overdadig voor: zangkoren jubelen hem toe, de school, toen gevestigd in de St. Jorisstraat 82, baadt in illuminatie, en na zijn troonbestijging wordt hij bij zijn teruggang naar huis omstuwd door bewonderaars en door de klanken van het muziekcorps van het Tweede Regiment Infanterie.

Zijn kunst mag aan de nieuwe inwendige luister van het oude kerkgebouw niet ontbreken en in 1850 meteen al krijgt hij van het kerkbestuur de opdracht, veertien beelden, voorstellende de Salvator, Johannes de Doper en de Twaalf Apostelen, te vervaardigen voor de koorpijlers. Tussen 1854 en 1857 is de gehele reeks kalk-

stenen beelden, waarvoor notabele Bosschenaren, ook protestanten, mochten poseren, tot stand gekomen en geplaatst op de voetstukken en onder de baldakijnen die Veneman intussen hersteld had. Het spreekt vanzelf, dat het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen deze vereerde kunstenaar gaarne tot zijn leden telde en vanaf 1853 was hij actief bestuurslid.

Van 1876 af was de beeldhouwer Johan Theodore Stracké (1817-'91) directeur van de school, opgevolgd door de beeldhouwer A. N. Sopers, die de beeldenreeks in het koor van de St. Jan completeerde door de plaatsing in 1870 van beelden van Maria en Johannes Evangelist aan de middelste pijlers van de koorsluiting, hoger dan de overige beelden om zich boven het neogotische hoogaltaar te kunnen verheffen.

Sinds het begin der jaren veertig al werden met behulp van de Koninklijke School veel beeldhouwers gevormd, die hun grote en kleine talenten in dienst van de restauratie der kerk gesteld hebben of dat althans hoopten te mogen doen. Als leerling in het boetseren onderscheidde zich Franciscus Johannes Regnerus Donkers (1821-'77), in 1842 bekroond, waarna hij met een koninklijke beurs aan de Academie te Antwerpen studeerde. In 1845 schonk hij aan zijn Bossche school een kopie van de Maria Magdalena van Canova uit 1797 (die zich thans in het Palazzo Bianco te Genua bevindt). In 1849 was hij korte tijd leraar compositie, expressie, boetseren en ontleedkunde aan de Koninklijke School. Een bouwkundige opleiding heeft hij nooit gevolgd, maar in 1840 al had hij uit bewondering voor de plastische kwaliteiten van de St. Jan een mahoniehouten maquette van het gebouw gemaakt, die thans in het bezit van het Provinciaal Genootschap is. Van dit genootschap was Frans Donkers tot 1859 een trouw lid, tot zijn debâcle in de door het genootschap uitgeschreven prijsvraag voor een restauratie-ontwerp ten behoeve van de St. Jan. Sindsdien keerde hij Den Bosch en de kunst de rug toe en werd opzichter eerste klasse van de Staatsspoorwegen te Venlo ⁸. Zijn broer, leerling

O.L. Vrouw Tenhemelopneming, Biltstraat Utrecht: J. H. Hofman, „De Witte Vrouwen te Utrecht”, *Arch. gesch. aartsbisd. Utrecht* 32 (1907), 187-188.

⁷ R. A. van Zuylen, *Gedenckboek der Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten*, 's-Hertogenbosch 1859. Zie ook het hoofdstuk „Beeldende Kunsten” door F. A. Vercammen in de driedelige opstellenbundel *Het Nieuwe Brabant III*, 's-Hertogenbosch 1955, 177-238.

⁸ Onder de directie van de schilder Huib Luns werd de naam: Koninklijke School voor Kunst, Techniek en Ambacht, thans heet zij: Koninklijke Academie voor Kunst en Vormgeving.

⁷ P. K. van Daalen, *Nederlandse beeldhouwers in de negentiende eeuw*, Den Haag 1957, 140-152; P. A. Scheen, *Lexicon Nederlandse Beeldende Kunstenaars 1750-1950*, Den Haag 1969-1970, II, 486.

en deelnemer in het restauratie-ontwerp, Henricus Regnerus Donkers (1827-'91) deelde in het verdriet en werd directeur achtereenvolgens van de gasfabrieken van Helmond en Roermond.

Bekroond leerling van de Koninklijke School was voorts de beeldhouwer Jos Graven, die voor de St. Jan tussen 1869 en 1873 de figurale reliëfs van de nieuwe altaren in het koor maakte — de zijaltaren daarvan zijn in 1966 opgeruimd — en het St.-Willibrordsbeeld aan de zuidoostelijke kruisingspijler.

Heel opmerkelijk is de plaats die de kunstenaarsfamilie Goossens generaties lang in Den Bosch heeft ingenomen, sinds Antoon Goossens (1774-1850), spinnewieldraaier, zich daar vestigde.⁹ Zijn zoons Jan (1818-1905) en Gerardus behaalden onderscheidenlijk in de cursusjaren 1844-'45 en 1846-'47 prijzen voor het boetseren naar naakt levend model aan de Koninklijke School. Vanaf 1850 werkte Jan in de bouwloods van de St. Jan onder leiding van Veneman, maar had tevens een eigen atelier. Jans zoon Antoon Adriaan (1852-'96) was op de Koninklijke School leerling van Johan Stracké en werkte sinds 1870 aan de St. Jan, waarvoor hij talloze beelden maakte, vaak naar tekeningen van architect Hezenmans, maar ook naar eigen ontwerpen. Jan Goossens en zijn zoon Antoon waren vlijtige en keurige tekenaars, van wie het Provinciaal Genootschap een verzameling schetsboeken en losse bladen bewaart met talrijke ontwerptekeningen voor heiligenbeelden, kraagstenen, luchtboogbeeldjes voor de St. Jan, tekeningen van bestaande oude sculptuur aan en in de kerk, maar ook studies van kunstwerken elders, zoals bijvoorbeeld beeldhouwwerk van de kathedraal van Straatsburg, de koorbanken van Kleef, kopieën naar tekeningen van Dürer en Wolgemuth. Hun inspiratie vonden zij even gemakkelijk in gegraveerde heiligenprentjes, uitgegeven door de „Verein zur Verbreitung religiöser Bilder” in Düsseldorf en door Schulgen & Schwan in de rue Saint-Sulpice te Parijs — het middelpunt voor devotionele clichés in prent en in gips gedurende de 19de eeuw en nog langer —, als in reproducties

van schilderijen van Burne-Jones en Joseph Israëls. The Magazine of Art, het Zeitschrift für Christliche Kunst en de Dictionnaire raisonné de l'architecture française van Viollet le Duc leverden genoeg voorbeelden, alles was goed, als het sentiment maar teder was en het lineaire overheerste in een zoetvloeiende vorm. Naar individuele uitdrukingskracht in de heiligengestalten zochten zij allerm minst, integendeel, hun ganse hemel wordt ingenomen door een onlichamelijke en ook niet zo erg geestelijke familie, waarvan ieder lid dezelfde gelaatstrekken, dezelfde gefriseerde haarlokken — voorzover niet door sluiers verhuld — dezelfde smal afhangende draperieën vertoont en zijn eigen persoon slechts kenbaar maakt door de snit van zijn of haar ordekleed of door het attriboot in de hand.

Antoon Goossens ontpopt zich in deze bladen ook als een bekwaam bouwkundig tekenaar, die plattegronden, doorsneden en opstanden van allerlei bouwpartijen van de St. Jan heeft gemaakt in pen en potlood, ten dienste van de restauratie-architect Hezenmans en geheel overeenkomend met diens tekenstijl. Verder maakten vader en zoon Goossens veel ontwerpen voor orgelkasten, triomfbalken, altaren, biechtstoelen, grafmonumenten, communiebanken, bidstoelen, kroonluchters, processievanen, voor allerlei kerken tot ver buiten het bisdom, tot in Friesland toe. Jammer genoeg dragen de meeste van deze tekeningen geen onderschriften, zodat het nog een heel werk wordt, na te gaan of en voor welke kerken deze ontwerpen uitgevoerd zijn.

Waar Victor de Stuers in zijn nota van augustus 1873 de werkzaamheden critiseert van „een Bossche familie wier leden de geheele kerk als het ware in pacht hebben” en er naar believeen schilderen, metselen en beeldhouwen, is het niet duidelijk, of hij deze familie Goossens bedoelt dan wel de kerkmeester J. J. H. Bolsius, de koper en sloper van het oksaal, en zijn zoon A. C. Bolsius, beiden architect.

Van de tweede en derde Goossens-generatie, Jan en Antoon, onderscheidt zich de beeldhouwer Hendrik van der Geld (1838-1914) vooral, door-

⁸ Over de gebroeders Donkers: *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek* 8, Leiden 1930, 411-412; Scheen, *o.c.*, I, 272; J. Mosmans, „De gebroeders Donkers en de St. Janskerk te 's Hertogenbosch”, *Taxandria* 15 (1908), 141-147; dez., *De St. Janskerk te 's Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch 1931, 499-506. Hun prijsvraagtekeningen in de verzamelingen van het Provinciaal Genootschap (Noordbrabants Museum) te

's-Hertogenbosch.

⁹ Over de familie Goossens, ook de leden die in onze eeuw actief waren bij de restauratie van de St. Jan: P. Gerlach O.F.M. Cap., „Bossche beeldhouwers”, *Met gansen trou* 20 (1970), 165-173; Scheen, *o.c.*, I, 387. Een grote verzameling tekeningen van J. en A. Goossens werd met andere bewaard door het Bisschoppelijk Museum van 's-Hertogenbosch in het Seminarie

dat hij een krachtiger en expressiever plastiek zoekt naar het voorbeeld van de laatmiddeleeuwse sculptuur in plaats van de zachtzinnige „bon-dieuserie” in de trant van de ateliers van Saint-Sulpice en Düsseldorf¹⁰. Hij was op de Koninklijke School leerling van Johan Stracké en bezocht daarna de Academie in Antwerpen, waar hij in 1865 een eerste prijs behaalde. In 1872 vestigde hij in Den Bosch een eigen atelier. De laatmiddeleeuwse Nederrijnse houtsculptuur, de grote altaarretabels in Xanten, Kalkar, Kleef en Wesel vormen zijn grote inspiratiebronnen; voor de Kleefse kerk maakte hij de koorbanken en communiebank in passende stijl, het Kruisaltaar van de kerk van Kranenburg restaureerde hij. Ook de producten van de Antwerpse retabel-industrie uit het eind van de 15de en begin van de 16de eeuw interesseren hem, kortom, meer dan de familie Goossens bestudeert hij werkelijk de middeleeuwse gotiek. In 1874 vervaardigde hij het houtsnijwerk voor het altaar in de Sacramentskapel van de St. Jan; van 1877 tot 1881 restaureerde hij er de koorbanken, waarvoor hij op enkele in de loop der eeuwen van hun figurale sculptuur ontdane wangstukken beeldengroepen maakte, die in hun stijl slechts met moeite van het oorspronkelijke werk te onderscheiden zijn. Voor de Sacramentskapel voltooide hij in 1883 zestien kalkstenen beelden, die in de door H. van Nunen herstellde binnencontreforten geplaatst werden, markante, los in scherp geplooiden gewaden gehulde figuren. Tientallen andere beelden van Van der Geld werden in de loop van veertig jaar werken in de St. Jan geplaatst, alsmede vijf altaarretabels. Maar het retabel dat hijzelf zijn meesterwerk achtte en vervaardigd had zonder opdracht, doch in de hoop dat het kerkbestuur van de St. Jan het zou aankopen, kwam tenslotte in de St.-Martinuskerk te Cuyk te staan en is daar nog te bewonderen. Een ander groot retabel van zijn hand prijkt in de St.-Josephkerk op de Heuvel te Tilburg. Door zijn rechtstreekse oriëntatie op de middeleeuwse beeldhouwkunst heeft Van der Geld een nieuw element gebracht in de restauratie-producten voor de St. Jan, een stijl die af-

wijkt van die van Hezenmans en de familie Goossens en die meer goedkeuring kon wegdragen van het St.-Bernulphusgilde, waarvan Van der Geld medebroeder was.

Tenslotte zij uit de Bossche Kunstenaarspleiade nog een vermaard leerling van de Koninklijke School vermeld: Anton Derkinderen, die voor de St. Jan bouwtekeningen leverde en het middeleeuwse bouwbedrijf rond deze kerk gedacht in zijn grote muurschildering in het Bossche stadhuis. Een leerling van de school was ook A. G. Schull, de eerste fotograaf van Den Bosch, die in de jaren zestig menige fotografie van de St. Jan vervaardigd heeft, ook van het oksaal.

Het waren nochtans geen kunstenaars, maar wetenschapsbeoefenaars die het eerst de kunsthistorische betekenis van de St. Janskerk onderkenden, haar geschiedenis bestudeerden en aandrongen op haar herstelling.

Het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant

Een bescheiden marktstadje rond een vervallen kathedraal was Den Bosch rond 1840, maar de kunstzin begon er stilaan te herleven, tegelijk met de wetenschapsbeoefening. Tegelijk met, naast, soms tegenover de katholieke herleving wordt een geest van verlichting over de Bosschenaren vaardig en verspreidt zich van hen uit over de cultuur-arme provincie, een reveil dat belichaamd wordt in het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant¹¹. Dit instituut werd op initiatief van de rector der Latijnse scholen in 's-Hertogenbosch, dr. Cornelius Rudolphus Hermans (1805-'69), en met medewerking van de gouverneur der provincie, A. J. L. baron van den Bogaerde van Terbrugge, op 8 maart 1837 opgericht met als doel Brabant uit zijn culturele en materiële nood te verlossen. Hermans was een pionier van de moderne geschiedschrijving in Noord-Brabant. Behalve gymnasiumrector was hij leraar wiskunde aan de Koninklijke School, waarvoor hij in 1837 een wiskundige handleiding schreef. Zijn genootschap beleed een typisch vrijzinnig, ietwat paternalis-

Beekvliet te St. Michielsgestel. Na de liquidatie van dit seminarie in 1972 is de museumcollectie overgebracht naar de abdij van de Birgittinessen te Uden, maar een aantal mappen tekeningen en schetsboeken waaronder de meeste van Goossens en enkele van Hezenmans, zijn aan de Bibliotheek van het Provinciaal Genootschap te 's-Hertogenbosch geschonken. Zie ook: W. H. Th. Knippenberg, *Het Bisschoppelijk Mu-*

seum van 's-Hertogenbosch 1933-1963, 1-12 en nrs 630-635.

¹⁰ Over Hendrik van der Geld: P. Gerlach, *l.c.*; Scheen, *o.c.*, I, 365.

¹¹ F. J. M. van de Ven, „125 jaar Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant 1837-1962”, *Varia Historica Brabantica* I, 's-Hertogenbosch 1962, 13-45.

tisch en dirigistisch verlichtings-ideaal en telde aanvankelijk meer protestantse dan katholieke leden, die echter vreedig samenwerkten op een tijdstip waarop de confessionele partijvorming nog ver was. Maar de Brabantse geestelijkheid nam aanvankelijk tegenover het genootschap een houding aan die varieerde van onverschilligheid tot wantrouwen. Het genootschap streefde door lezingen, publikaties, vorming van een bibliotheek, de aanleg van verzamelingen, naar vooruitgang in nijverheid, landbouw, geneeskunde, geschiedbeoefening en literatuurstudie. Daarbij werd ook de bouwgeschiedenis van de St.-Janskerk niet vergeten, waarvoor C. R. Hermans in 1853 de eerste ernstige studie publiceerde met behulp van Veneman, die de tekeningen maakte, ter begeleiding van de toen uitgeschreven restauratieprijsvraag. Tevoren, in 1851, kwam als vierde van een twaalfstal voorgestelde onderwerpen voor door het genootschap uit te schrijven prijsvragen voor: „Eene bouwkundige beschrijving van St. Janskerk te 's-Hertogenbosch, voorafgegaan door de geschiedenis van haren bouw, waarbij inzonderheid beoogd wordt tot de kennis te geraken van het oorspronkelijke plan en van hetgeen te weten noodig is, ten einde bij eene herstelling te werken in den geest van den bouwmeester, althans in den stijl van het gebouw”. Tenslotte is dit onderwerp niet gekozen, maar in 1853 komt het in gewijzigde vorm aan bod, nu regelrecht uitnodigend tot het maken van een herstellingsplan voor het uitwendige der kerk. Met deze prijsvraag heeft het Provinciaal Genootschap zich verdienstelijk gemaakt als de initiatiefnemer tot de restauratie, ook al is de daadwerkelijke uitvoering daarvan een zaak geworden van kerkbestuur en regering. De bibliotheek van het genootschap ging boeken over de Gotiek aanschaffen, die licht konden werpen op de geschiedenis en de restauratieproblematiek van het gebouw. Later, in 1880-'95, heeft het genootschap in afleveringen een plaatwerk met inleidende tekst van de architect L. C. Hezenmans uitgegeven.

De ledenlijst van het genootschap levert de namen van velen, die wij al in en rond de Koninklijke School ontmoetten, zoals J. H. Lafertee, J. A. van der Ven, J. Stracké, de gebroeders Donkers, verscheidene waterstaatsingenieurs, onder wie Leendert Rijsterborgh (1800-'65), die

namens de minister van Binnenlandsche Zaken van 1860 tot 1865 de restauratiewerken inspecteerde en van wiens goedkeuring de ontwerpen voor het herstel mede afhankelijk waren. In 1867 trad J. C. A. Hezenmans als lid tot het Genootschap toe, kort nadat hij zijn boek over de St.-Janskerk, een van de eerste voorbeeldige kunsthistorische monografieën, het licht had doen zien. In 1868 volgde zijn broer L. C. Hezenmans, de restauratie-architect van de kerk.

De prijsvraag van 1853

Op 26 september 1853 stelde het bestuur van het Provinciaal Genootschap het programma der prijsvragen van dat jaar vast, met als eerste: „Een plan van herstelling van het uitwendige der St.-Janskerk te 's-Hertogenbosch, zonder den klokketoren en de ten noorden en zuiden daarvan staande overblijfsels der oude kerk. Men verlangt daarbij volledige teekeningen van het gehele gebouw en van de te doene herstellingen met de noodige toelichting”¹². De antwoorden werden ingewacht voor 1 december 1855. In het pre-advies omtrent de keuze van dit onderwerp werd ter nadere verklaring van de gekozen formule aangevoerd, dat deze vraag haar ontstaan verschuldigd was „aan den levendigen wensch om dien prachtigen gotischen tempel, het schoonste gedenkteken van dien bouwtrant in ons vaderland, tegen eenen verderen ondergang te bewaren. Men zal nu eindelijk eens de handen aan het werk moeten slaan”. Op de eerste plaats moest het uitwendige van de bestaande romp hersteld worden, waaronder ook de toevoeging van de stijlen der lichtramen werd begrepen. Een tweede fase zou de herstelling van de middentoren zijn, een derde de voltooiing van het schip door het bouwen van de ontbrekende traveeën, waarvoor mettertijd de westtoren met belendende kapellen, „die weinig of geene kunstwaarde hebben”, zouden moeten worden opgeruimd. Het Genootschap zag dus achter een eerste aanpak van het bestaande werk al het vizioen van een afgebouwde, met nieuwe torens uitgeruste kathedraal aan de verre horizon verrijzen en schroomde niet, daartoe de afbraak van oud werk alvast in overweging te geven.

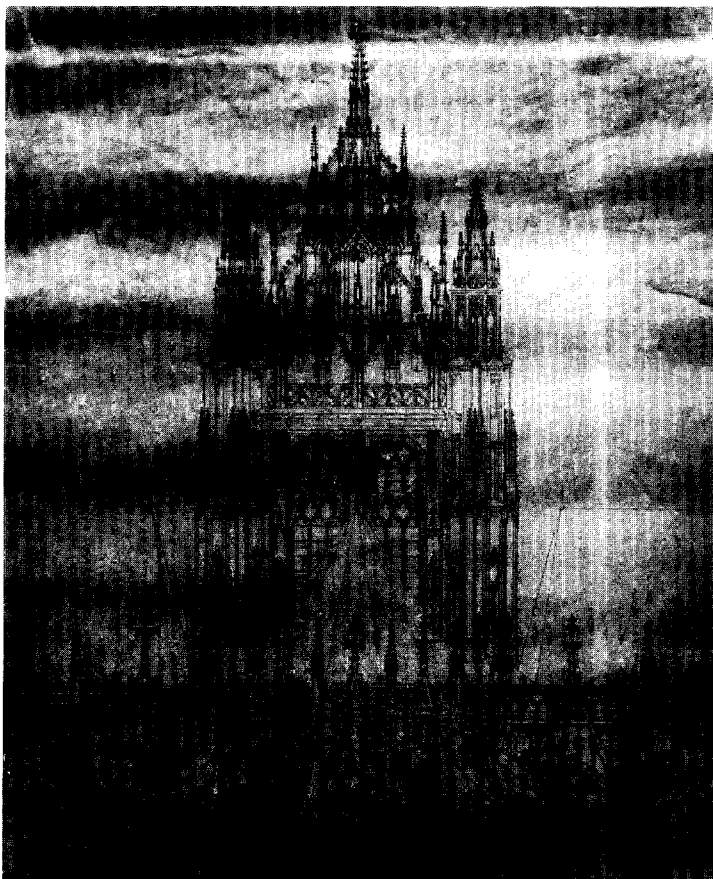
In 1855 werd hoopvol in een Genootschapsvergadering bericht, dat deze prijsvraag de naijver had gaande gemaakt van vele bouwkunstenaars, niet alleen in ons vaderland, maar ook te Brussel,

bouw der St. Janskerk te 's-Hertogenbosch”, *De Katholiek*, november 1853; J. Mosmans, o.c., 499-506.

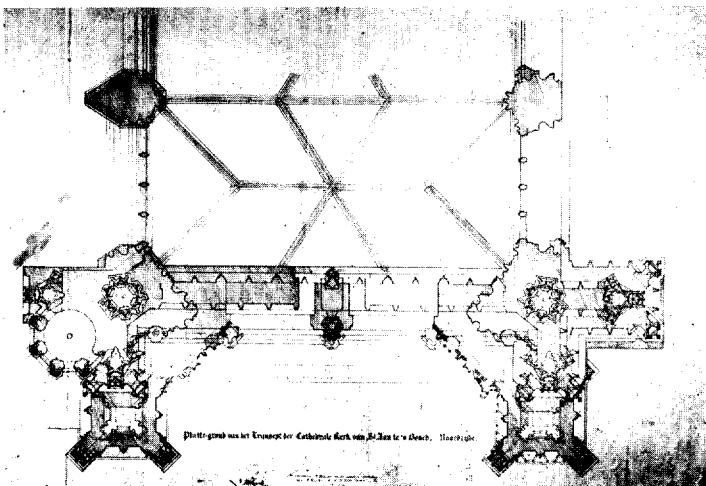
¹² *Handelingen Prov. Gen. v. Kunsten en Wetensch. in Noord-Brabant* 1853, 22-29; 1854, 16; 1858, 9-12 en 21-23; C. R. Hermans, „Geschiedenis over den

Afb. 10. Sint-Janskerk te 's-Hertogenbosch. Interieur van Sacramentskapel en noordtransept, 1874. Rechts de biechtstoel uit 1841 van S. L. Veneman, door de tekenaar willekeurig gesitueerd. Houtgravure. (Uit P. Witkamp, *Geschiedenis der Zeventien Nederlanden* dl. 2, 1882).

Afb. 11. Restauratie-ontwerp voor de St. Jan van de gebroeders Donkers, 1853-'55. Detail met middentoren. (Prov. Genootsch. v. K. en W., 's-Hertogenbosch).

Afb. 12. Restauratie-ontwerp voor het noordtransept van de St. Jan van S. L. Veneman, 1859. (Bouwloods van de St. Jan).

Luik en Keulen. Alberdingk Thijm berichtte over de prijsvraag in de *Annales Archéologiques* en de *Dietsche Warande* en uitte de hoop, „dat het gemeentebestuur niet tot de gehele herstelling en voltooiing van het gebouw (de westzijde is onvoltooid en de portalen hebben veel door de belegeringen van 1601 en 1629 geleden) zal overgaan, zonder het opzigt over het werk toe te vertrouwen aan den heer Veneman, een der weinige bouwkundigen in Holland, die de theorie van den spitsbogenstijl grondig bestudeerd hebben”¹³.

Het moet voor het Genootschap wel een teleurstelling zijn geweest, dat op 1 januari 1856 slechts twee antwoorden waren binnengekomen, waarvan er slechts een aan de gestelde voorwaarden beantwoordde. De resultaten werden voorgelegd aan het oordeel van vijf architecten: D. D. Büchler, A. W. van Dam te Rotterdam, W. N. Rose, Ch. Delsaux te Luik en Ernst Friedrich Zwirner. De buitenlanders hadden ongetwijfeld de meeste ervaring in het restaureren van gotische bouwwerken, Van Dam in het geheel niet¹⁴; W. N. Rose, architect te Rotterdam en bouwmeester van Lands gebouwen in de residentie, had zich weliswaar in geschriften voorstander en bewonderaar van de Gotiek betoond, maar zijn eigen bouwpraktijk levert een veeleer weinig archeologisch verantwoord romantisch Romaans op en in 1860 zal hij zich de woede van Alberdingk Thijm en Carel Vosmaer op de hals halen door de eiken overkapping van de Ridderzaal in Den Haag, die hij in de 17de in plaats van in de 13de eeuw dateerde, te vervangen door een neogotische gietijzeren halle-constructie. Delsaux was restauratie-architect van de kathedraal Saint-Paul en het voormalige bisschoppelijk paleis in Luik. De meest gezaghebbende was ongetwijfeld Zwirner (1802-'61), die vanaf 1833 op aanbeveling van de Pruisische Oberbaudirektor Friedrich Schinkel met het herstel en de voltooiing van de Dom van Keulen belast was en daar de bouwloods met ambachtelijk geschoolde handwerkers, beeldhouwers en bouwmeesters, had doen herleven¹⁵.

Alle vijf deskundigen kwamen de kerk zelf in ogenschouw nemen en „aan hunne uitgewerkte

beoordelingen hebben wij beschouwingen over de St. Janskerk te danken, die op zeer hooge waarde te schatten zijn, en bij de restauratie zeer dikwijls te nutte gemaakt kunnen worden”¹⁶. Zij kwamen tot het besluit, dat de ene volledige inzending zeer verdienstelijk, maar niet volmaakt genoeg was om met de gouden medaille van het Genootschap bekroond te worden, zij kon wel met nut bij een herstelling geraadpleegd worden, maar niet onvoorwaardelijk tot grondslag daarvan dienen. Het betrof de tekeningen van de gebroeders Frans en Henri Donkers, beeldhouwers te 's-Hertogenbosch, die daarop in een algemene vergadering van het Genootschap op 8 juli 1858 de zilveren medaille ontvingen. Het was een grote slag voor de gebroeders, dat hun de opperste lof onthouden werd na hun langdurig en toegewijd tekenen, acht zeer grote bladen, met de gevraagde plattegrond, langs- en dwarsdoorsneden, venstertraceringen, schetsboeken met potlood- en pentekeningen van talloze vervallen onderdelen, een uitgebreide memorie van toelichting en alvast, ongevraagd, een ontwerp voor een nieuwe westfaçade met twee 150 m hoge torens en drie portalen. In een uitvoerig manuscript hebben zij het jury-rapport nog trachten te weerleggen, maar intussen was hun de opdracht voor de restauratie al definitief ontgaan. Deze gang van zaken werd door sommige Bosschenaren als een grievend onrecht jegens de twee kunstenaars ervaren en nog driekwart eeuw later steekt de kerk-archivaris Mosmans een beschuldigende vinger uit naar hun wederpartij, naar hen die tenslotte de opdracht aan Veneman toespeelden, en hij schroomt niet hem te betichten van een valse rol en hem een intrigant te noemen, die de jury anoniem op fouten in een tekening van de gebroeders Donkers zou gewezen hebben. Dat de affaire niet in dat schrille licht gezien moet worden, zou men mogen afleiden uit de getuigenissen van de gebroeders Hezenmans over Venemans persoon, voor wie zij slechts de grootste waardering en alle respect hadden, maar het blijft wel opmerkelijk, dat Jan Hezenmans in zijn boek over de St. Jan met geen woord van de prijsvraag gewag maakt.

¹³ J. A. Alberdingk Thijm, „L'art et l'archéologie en Hollande”, *Annales Archéologiques* 14 (1854), 48: dez., „De kunst en archaeologie in Holland”, *Dietsche Warande* 1 (1855), herdrukt in: J. A. Alberdingk Thijm en C. Leemans, *De kunst in Nederland*, Nijmegen 1855, 22-23.

¹⁴ Over A. W. van Dam: H. P. R. Rosenberg, *De*

19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland, Den Haag 1972, 95.

¹⁵ Over E. F. Zwirner: W. Weyres und A. Mann, *Handbuch zur rheinischen Baukunst des 19. Jahrhunderts*, Keulen 1968, 15, 116-118.

¹⁶ *Handelingen Prov. Gen.* 1858, 22.

Als er iemand verantwoording draagt voor de keuze van de architect, dan zijn dat de bisschop, de plebaan en het kerkbestuur, gesteund door de adviezen van leden van de jury, die al voor haar eindoordeel, maar nadat zij van de ontwerpen van de gebroeders Donkers kennis genomen had, meer vertrouwen koesterden in de werkwijze van Veneman. Daarbij kwam nog de ondubbelzinnige aanbeveling van de inzake gotische kunst gezaghebbende Alberdingk Thijm, vriend van Jan Hezenmans en van Veneman, tevens zeer vertrouwd met Zwirner en het milieu van de Keulse Dombouw.

Achteraf gezien is de loop der restauratiegeschiedenis de beste geweest in de gegeven omstandigheden. De tekeningen van de gebroeders Donkers zijn interessant, — zij hebben hun droom van een voltooiing met hoge westtorens en met een middentoren (afb. 11), herinnerend aan die van de Dom van Milaan, niet kunnen bedwingen, — maar als werktekening voor een herstel onbruikbaar, slechts een suggestie, geen exacte opmeting en getuigend van onkunde inzake het geometrisch ontwerp-procédé van de middeleeuwse bouwmeesters. De schetsen van de vervallen bouwdelen, steunberen, pinakels, baldakijnen, balustraden, zijn van onschatbare waarde als enige documenten omtrent het aanzien van het gebouw waarvan pas sinds 1880 systematisch foto's gemaakt werden, dat wil zeggen nadat al een groot deel van de kerk gerestaureerd was.

Maar in feite is een prijsvraag voor één totaalontwerp van herstel van een omvangrijk, in veel bouwperiodes gedurende eeuwen langzaam ontstaan monument, een onding, een dwaasheid, iets wat De Stuers in 1873 nog niet begrepen heeft, toen hij vond, dat het werk veel te langzaam vorderde. Integendeel, dat langzame proces van herstel is in beginsel een betere waarborg voor het behoud van het bestaande karakter van het gebouw dan een drastische snelle campagne ineens. Toen Zwirner de raad gaf, liever spoedig een gedetailleerd restauratie-ontwerp voor het noordtransept alleen te maken en dan, op grond van de daarmee opgedane ervaring, elders aan het gebouw verder te gaan, had hij, de Keulse Dom-

bouwmeester, misschien nog het adagium van zijn leidsman Schinkel in gedachten, luidende, dat een restauratie-proces langzaam moet groeien, dat men al doende zijn inzicht in de materiële en geestelijke substantie van het monument moet verdiepen en geleidelijk dan tot steeds beter werk in staat wordt¹⁷. In Nederland bestond nog weinig restauratie-ervaring. In Utrecht was het herstel van de Dom in 1840 begonnen en men werkte in fasen, met deel-ontwerpen van verschillende bouwkundigen. Omdat het hier een hervormde kerk betrof, bestond er geen enkele behoefte aan vervanging van de verdwenen figuratieve sculptuur of aan een iconografisch programma, terwijl in Den Bosch daarentegen door Veneman idealistisch gedacht werd aan het scheppen van een toestand van volledigheid die nooit bestaan had, overeenkomstig Viollet le Ducs latere definitie van restaureren¹⁸, waarmee een al bestaande praktijk bevestigd werd, bijvoorbeeld die in de Dom van Keulen. Zonder dit beeldend programma zouden de Bossche burgerij, de kerkelijke leiders en de gelovigen, ook nooit in hun religieuze verbeeldingskracht voldoende geprikkeld zijn om deze daad van katholiek reveil met geld en geestdrift te steunen. Toen eenmaal het besluit genomen was, het noordtransept geheel met beelden te bezetten, heeft men nooit meer geaarzeld. De hele kerk zou bevolkt worden met de hemelse heirscharen en de zegepralende Kerk; net als in de klassieke Franse kathedralen zou van alle kanten, buiten en binnen, in beelden en gebrandschilderde glazen, de hele heilsboodschap verbeeld en de litanie van alle heiligen in steen en glas geschreven worden. En daarmee is de St. Jan de rijkst met beelden uitgeruste kerk geworden onder al haar gerestaureerde zusters in de kerkenfamilie van de Brabantse gotiek, veel beeldrijker dan zij voor de Reformatie ooit geweest was, bezet door een legioen van naar schatting ongeveer 300 beelden aan de buitenkant — afgezien nog van een 60 reliëfs — en 100 beelden binnen.

Bisschop Zwijsen, deken Wilmer en het kerkbestuur

Het valt de archeologen en monumentenlief-

¹⁷ „... denn es muss bei einem solchen Gegenstande immer der wichtigste Grundsatz sein, dass es dabei auf die Zeit der Beendigung sehr wenig, auf die Vollkommenheit und die Vollendung des Werkes an sich aber ganz allein ankomme, und dass selbst das in diesem Geiste Halbvollendete der Nachwelt unendlich schätzenswerter sei, als ein beendigttes Mittelmässiges“.

E. Blunck, „Schinkel und die Denkmalpflege“, *Die Denkmalpflege* 18 (1916), 27.

¹⁸ E. Viollet le Duc, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française* 8, Parijs 1866, 14.

¹⁹ Plebaan W. Lunter, *Gids voor een bezichtiging van de St. Jan op eigen gelegenheid*, 's-Hertogenbosch 1971.

hebbers in de 19de eeuw nooit moeilijk hun kanonnades te richten op het „vandalisme restaurateur” van een geestelijkheid die op haar manier de luister van Gods huis meent te verhogen door de witkwast te hanteren in de kerkinterieurs en de oude inventaris te vernieuwen naar de liturgische en devotionele eisen des tijds. In de St. Jan is die witkwast in de 19de eeuw nog een paar keer over het interieur gegaan, en terecht, want ook in de middeleeuwen al was het gebouw inwendig gepleisterd. Die critici kunnen zich niet verzoenen met de gedachte, dat de zielzorgers hun eigen verantwoordelijkheid moeten doen gelden voor het kerkgebouw als voorwerp ten behoeve van de eredienst. Ook heden stelt de plebaan van een kathedraal voorop, dat deze een levend bedehuis moet zijn¹⁹ en alle Vaticaanse richtlijnen voor de kerkelijke kunst en kerkelijke monumentenzorg houden deze primaire betekenis in het oog, waarbij de bisschoppen verregaande bevoegdheden toekomen²⁰. In de 19de eeuw is daar druk gebruik van gemaakt en de bisschoppelijke voorkeuren konden dan afwisselend ondersteund of bestreden worden door de verenigingen en tijdschriften voor christelijke kunst die toen ontstonden. Het was nooit meer dan een gelukkige samenloop van omstandigheden, wanneer de zielzorger in de functies van het kerkgebouw ook de historische wortels mede wilde betrekken, de hoedanigheid van *memoria* in de zin van denkmteken van de godsdienstige aspiraties van het voorgelacht. Vanuit dat perspectief valt er weinig op aan te merken, dat de apostolische administrator van het bisdom 's-Hertogenbosch, de aartsbisschop van Utrecht — van 1868 af alleen bisschop van Den Bosch —, Joannes Zwijsen (1794-1877), alleen hart had voor de St. Jan als middelpunt van zijn diocese en als tehuis van het miraculeuze beeld van de Zoete Lieve Vrouw, dat hij in triomf vanuit haar ballingschap in de kerk van St. Jacob op den Coudenberg te Brussel liet terugvoeren naar Den Bosch op 26 december 1853.

Zwijsens portret is in geschrifte scherper geschilderd dan met het penseel²¹ en daaruit

spreekt duidelijk, dat in zijn zinspreuk *mansuete et fortiter* het eerste adjectief van toepassing is op zijn kinderlijke vroomheid, zijn Mariadevotie, zijn genegenheid jegens het door hem gestichte nonnenklooster in Tilburg, zijn ijver voor volks-onderwijs, het tweede op zijn organisatietalent, zijn geducht autocratisch optreden, zijn verzet jegens wat hij slechts als bemoeizucht zag van de zijde van gestudeerde leken inzake theologie, liturgie, kerkelijke kunst en cultuur. Wanneer hij zich tenslotte inzet voor de restauratie van de Bossche St. Jan en in een herderlijk schrijven op 7 november 1860 de gelovigen aanspoort hieraan mee te werken, dan doet hij dat uit de praktische overweging, dat het herstel kostbaarder zal worden naarmate het langer uitgesteld wordt, en uit de vrome overweging, dat het beeld van de Zoete Lieve Vrouw een waardig onderdak behoort te hebben. Met die oogmerken had hij reeds in 1856 een som van f 2000.— beschikbaar gesteld en aldus het verlangen tot restauratie, waarmee al zo veel anderen omgingen, aangemoedigd. Zijn nuchterheid tegenover kunst- en kerkhistorische denkbeelden, zoals zij door Alberdingk Thijm verkondigd waren in „De Heilige Linie”, in 1858 door Veneman en de gebroeders Hezenmans met instemming begroet, wordt gekarakteriseerd door de oprichter en hoofdredacteur van het dagblad *De Tijd* (welks bakermat in Den Bosch gelegen had), Judocus Smits, die in 1860 aan Alberdingk Thijm bericht²², dat de bisschop zich niet heeft willen inspannen voor de oosting, het situeren volgens de Heilige Linie, van de door P. J. H. Cuypers te bouwen St. Catharinakerk in Eindhoven: „Weet Ge, lieve Vriend, wat er van de zaak is? Mgr. de aartsbisschop is *een al te positief man om veel met symboliek op te hebben*. Ik spreek mijne overtuiging uit, als ik meen, dat hij aan de zaak nooit veel aandacht heeft gegeven, en niet gemakkelijk ertoe te brengen zal zijn om er zich vertrouwd mee te maken. *Hij is een man van zaken*. Hij is daarenboven te oud; hij gaat naar de 70. Hij zoekt rust, en raadpleegt geen boeken meer dan voor zoo ver de dagelijksche praktijk van zijn positieve zaken 't vordert”.

verstrekt.

²¹ L. J. Rogier, *Katholieke Herleving*, Den Haag, 2de dr., 1956, 191-197.

²² J. Witlox, „Mgr. Zwijsen en de Heilige Linie”, *Bossche Bijdr.* 8 (1926-1927), 376-377.

²⁰ Vgl. „Constitutie over de H. Liturgie”, *Tijdschr. v. Liturgie* 48 (1964), 60-63; *Codex Iuris Canonici*, Rome 1917, can. 1161-1165. Dat bouwen en restaureren op de eerste plaats de cultus dienden, werd ook door de Nederlandse staat erkend: de controle en subsidiëring van staatswege werden in eerste instantie bepaald door de minister van Eredienst, die in 1860 zijn fiat gaf; pas sinds 1866 wordt het subsidie „in het belang der kunst”

Zo is het ook ten aanzien van de St. Jan. De mate van kunstzin in de restauratie gaat hem niet aan, de stichting van gebrandschilderde glazen en altaren in de kerken van zijn diocesis geschiedt op de eerste plaats om akte van zijn bisschoppelijke presentie te geven met behulp van zijn goed zichtbare blazen, en gaarne is hij bereid om in pontificale missen de voltooiing van nieuwe kerkgebouwen en het herstel van oude plechtig te markeren.

Van heel andere statuur is zijn tijdgenoot en medewerker Gerardus Petrus Wilmer (1800-77), secretaris van de Bossche vicaris Hendrik den Dubbelden, dan plebaan van de St.-Janskathedraal en deken van de stad, later bisschop van Haarlem, een man van goed intellectueel gehalte, groot belang stellend in geschiedenis en kunst, bevorderaar van de stichting van het bisschoppelijk museum te Haarlem²³.

Wat zijn bijdrage is aan de restauratie van de St. Jan, heeft hijzelf vastgelegd in een memorie, afgesloten in 1860, in snel en vaak moeilijk leesbaar handschrift, doorregen met passages in het latijn over allerlei hachelijke verwickelingen van persoonlijke en financiële aard, alsof hij bevreesd was, dat minder geletterde onbevoegden een blik zouden werpen op zijn verslag²⁴. Hij vertelt, dat reeds de kerkvoogd Den Dubbelden ernstig aan de vernieuwing der kerk had gedacht, dat hijzelf als pastoor te Bostel al het kerkbestuur van de St. Jan aangespoord had tot restauratie, maar dat eerst aartsbisschop Zwijssen daadwerkelijk het herstel bevorderde, eerst door goed te vinden, dat het kerkbestuur een som van f 100.— beschikbaar stelde voor de beloning van de prijsvraag van het Provinciaal Genootschap, dan, in 1856, door hem f 2000.— te zenden, die geretourneerd zouden moeten worden indien daarmee in 1857 het herstel nog niet begonnen zou zijn.

Zonder het resultaat van de prijsvraag af te wachten, greep Wilmer al het bezoek van de jury-leden aan de kerk te baat, om tot een plan te komen. De Rotterdamse protestant Rose „verhief de schoone bouwderde der kerk, en insisterde van te beginnen. Hij scheen zichzelve wel eenigzins daartoe aan te bevelen”, maar gaf ook hoog op van de talenten van Veneman. 25 september 1857 kwam Zwirner met Veneman in de plebanie, en ook hij drong er op aan, te beginnen, zonder een algemeen plan af te wachten; de Dombouw

in Keulen was in 1824 met slechts 6000 Thaler aangevangen. „Door dat begin werd een ieder geanimeerd en thans was men Gotisch gezind, die zucht kon weer overgaan”. Zwirner was van oordeel, dat het zuidtransept als het meest bouwvallige gedeelte het eerst aangevat moest worden en deelde daarin Venemans mening, wie dan ook verzocht werd, een restauratie-ontwerp (afb. 13) daarvoor te maken en naar Utrecht te reizen om daar natuursteen en steigerhout te gaan bekijken (ongetwijfeld wordt daarmee op de Dom bedoeld). De Luikse architect geeft bij zijn bezoek te kennen, dat het plan Donkers niet goed bruikbaar is en te zeer naar het luisterrijke of sierlijke neigt en raadt eveneens aan, om één deel terstond aan te pakken. In maart 1858 zijn eigenlijk alle beslissingen al gevallen, het is al bekend, dat de gebroeders Donkers slechts een zilveren medaille zullen ontvangen; met een vlag op de vrachtwagen is het eerste steigerhout aangekomen, Veneman heeft in Brussel en Keulen al steen gekend, bisschop Zwijssen heeft zijn tekening al hogelijk geprezen, met de secretaris van het ministerie van Eredienst over rijkssubsidie gesproken en met plebaan Wilmer overeenstemming bereikt over de benoeming van een commissie voor de uitwendige herstelling der kerk. Toen alles plotseling zo voor de wind zeilde, bepleitte Veneman met goed gevolg, meteen ook het figuurlijk beeldhouwwerk te herstellen en aan te vullen, om niet tweemaal te behoeven te steigeren.

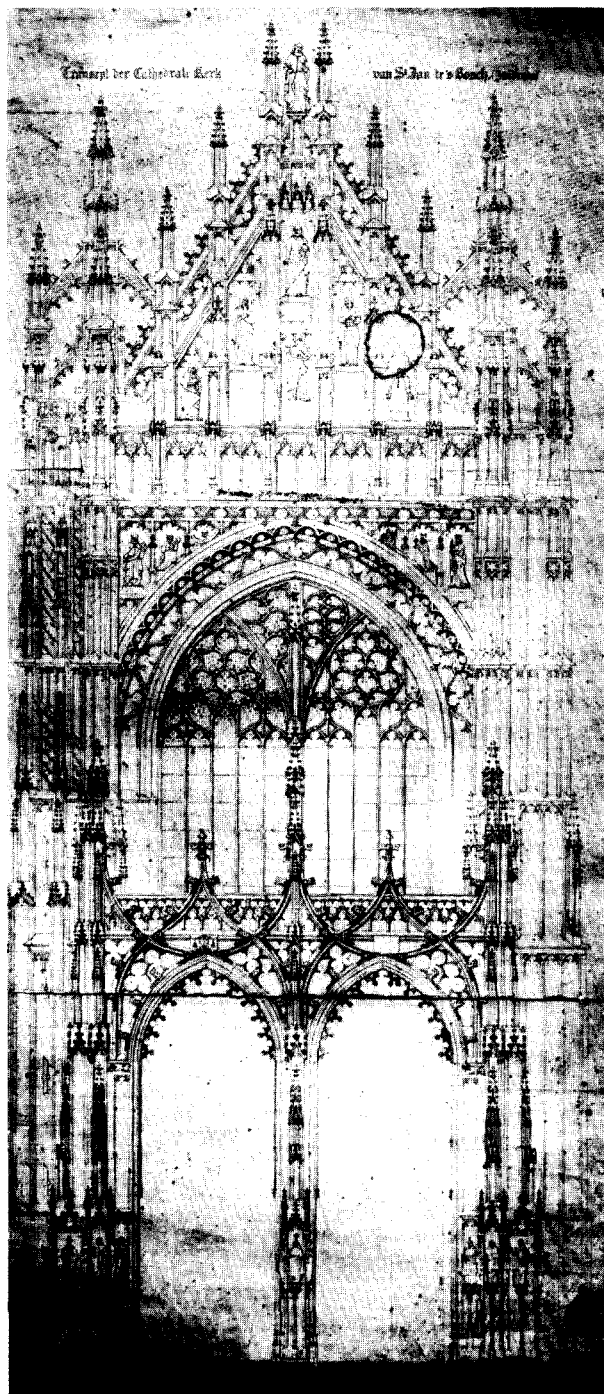
Op 11 mei 1858 werd begonnen de steigers aan het portaal van het zuidtransept te bouwen. De bisschop benoemde vervolgens op 26 oktober 1858 de commissie voor de uitwendige herstelling, bestaande uit jhr. J. F. Ridder de van der Schueren, president, H. A. Bijvoet, mr. P. F. Cooth (lid van het bestuur van het Provinciaal Genootschap), jhr. mr. E. J. P. van Meeuwen (lid van de Eerste Kamer), H. J. van Lanschot en jhr. mr. C. R. E. van Rijckevorsel, secretaris. Op zondag 31 oktober hield deze commissie haar eerste vergadering met Wilmer als gastheer.

Een eerste verzoek om rijkssubsidie werd in feite te vroeg verzonden, want nog het hele jaar 1859, terwijl de steigers aan het zuidtransept al stonden, werd nog gedubd over de vraag, hoe het werk het beste te regelen viel. Zwirner was als adviseur van het toneel verdwenen, maar Rose, ofschoon protestant („tant mieux”, zeide Mon-

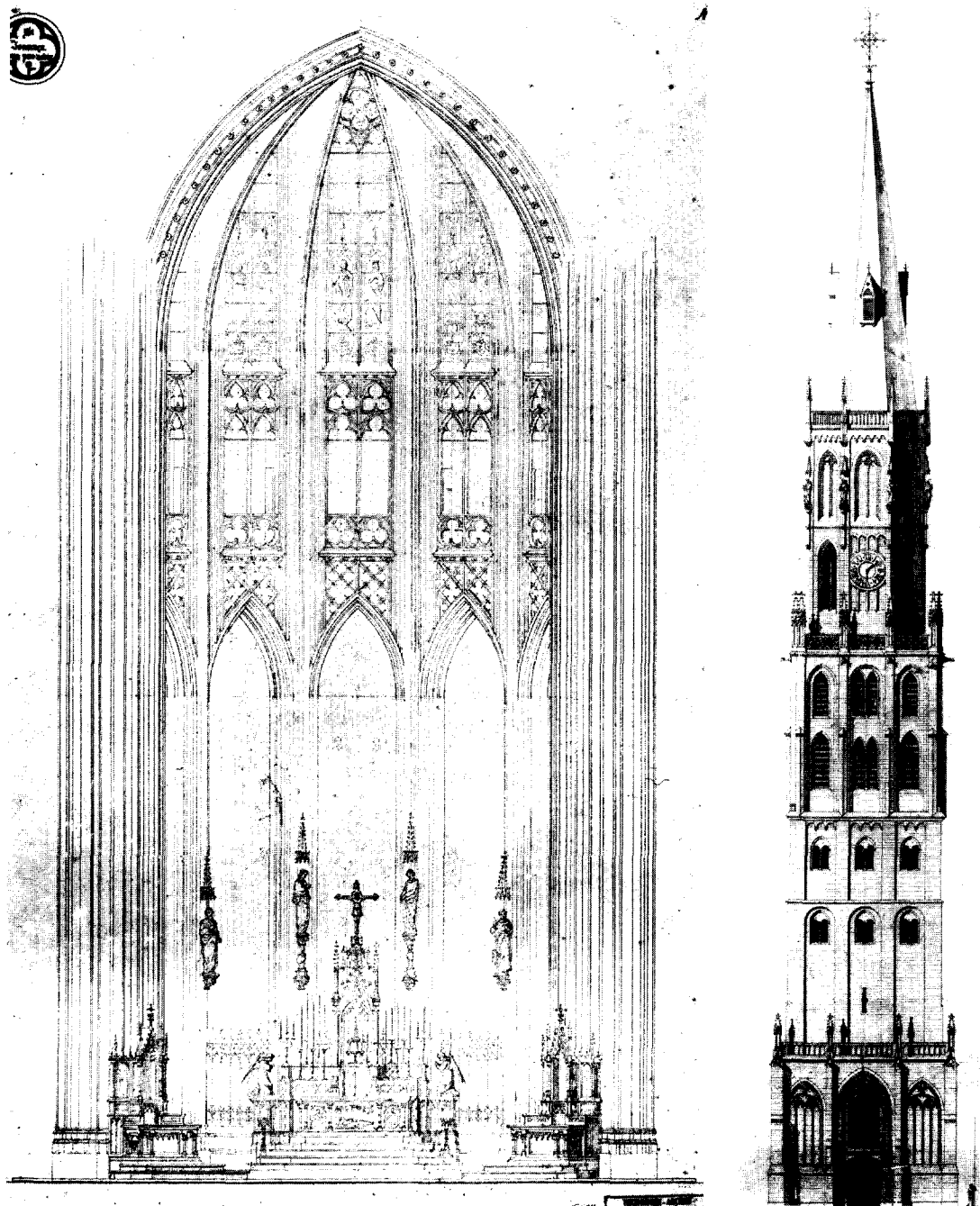
²³ Rogier, o.c., 202-206.

²⁴ G. P. Wilmer, *Memorie omtrent de restauratie van St. Jans-kerk te 's Bosch*. Handschrift (1856-1860)

in de bouwloods van de St. Jan. Documenten over de gang van zaken sinds 1859: zie noot 34.

Afb. 13. Restauratie-ontwerp voor het zuidtransept van de St. Jan van S. L. Veneman, 1858. (Bouwloods van de St. Jan).

Afb. 14. Ontwerp voor de altaren in het koor van de Sint Jan te 's-Hertogenbosch van L. C. Hezenmans, 1867. (Bouwloods van de Sint Jan).

Afb. 15. Ontwerp voor een achtkante bovenbouw op de westtoren van de Sint Jan van L. C. Hezenmans, 1874. (Bouwloods van de Sint Jan).

seigneur) en de restauratie-architect van de Lieve Vrouwekerk te Antwerpen, François Durllet, werd nu regelmatig om raad gevraagd. Beiden waren tenslotte van mening, dat het werk beter op het noordtransept geconcentreerd kon worden dan op de zuidzijde, die zij mettertijd liever van het ruïneuze portaal wilden ontdoen. Na aanvankelijk verzet legden Wilmer, het kerkbestuur, de commissie en Veneman zich bij deze raad neer en Veneman leverde toen ontwerptekeningen voor de restauratie van het noordportaal (afb. 12). De steigers werden van de zuid- naar de noordkant verplaatst en op 4 december 1859 deed de commissie van de gewijzigde opzet mededeling aan de minister van Binnenlandsche Zaken, wiens antwoord van goedkeuring en bewondering getuigde en voor het jaar 1860 een subsidie van f 8000.— in het uitzicht stelde. Hetgeen ook werkelijkheid werd bij Koninklijk Besluit van Willem III op 4 mei 1860. De restauratiecommissie beschikte daarmee over een som van f 2000.— uit *Swijssens privé-vermogen*, f 25000.— van het kerkbestuur als definitieve bijdrage ineens en f 1300.— als gift van de beeldhouwer J. A. van der Ven, die daarmee kwijtschelding gaf van schuld voor het laatste der geleverde apostelbeelden.

Deken Wilmer kon in zijn memorie op 16 juli 1860 verheugd optekenen: „Missa pontificalis pro felici successu operis”, de plechtigheid die wij aan het begin van dit artikel vermeldten.

Lambert Hezenmans

Vanaf het eerste uur van de daadwerkelijke restauratie stond Lambertus Christianus Hezenmans (1841-1909), toen zeventien jaar oud, de leidende architect Veneman terzijde en reeds drie jaar later, toen Veneman door een beroerte getroffen en halfzijdig verlamd werd, moest hij de volle verantwoording over het werk aanvaarden, ofschoon hij pas in 1868 officieel tot architect der uitwendige herstelling benoemd werd²⁵.

Hoewel in bouwkundig tekenen en in boetseren geschoold aan de Koninklijke School onder leiding van J. A. van der Ven, heeft hij zijn vorming toch vooral aan Veneman te danken. Diens

tekenstijl en de zijne zijn onderling nauw verwant, wijken aanzienlijk van die der gebroeders Donkers af en maken duidelijk, dat zij niet alleen de ontwerp-procédé's van Viollet le Duc en Zwirner kenden, maar zich ook verdiept hadden in de grondslagen der middeleeuwse geometrie. Het kan niet anders of zij droegen kennis van het baanbrekend werk van E. Hoffstadt, „Gothisches ABC Buch, das ist: Grundregeln des gothischen Styls für Künstler und Werkleute” (Frankfurt am Main 1840), het „Lehrbuch der gothischen Konstruktionen” van Georg Gottlieb Ungewitter (Leipzig 1858-'64), de studies van August Reichensperger en natuurlijk van de „Dictionnaire raisonné de l'architecture française” van Viollet le Duc, van 1854 tot 1868 in afleveringen verschenen. Want in hun restauratie-ontwerpen gaan zij minder uit van exacte opmetingen van het bestaande werk dan van de toepassing van de kwadratuur en triangulatuur, die zij uit enkele elementaire maten in het werk afleidden. Wie voor de bestudering van de iconografie van het oude werk en het concipiëren van die van het nieuwe verantwoordelijk waren, is in de eerste jaren der restauratie niet nauwkeurig na te gaan, maar wellicht hebben plebaan Wilmer (vóór zijn vertrek naar Haarlem in 1861), Jan Hezenmans, de geschriften van Alberdingk Thijm er het hunne toe bijgedragen, terwijl Lambert Hezenmans zelf en de familie Goossens uitvoerige iconografische tekenstudies verrichtten met behulp van tijdschriften en prenten, waarvan de neerslag in talloze aquarellen, potlood- en pentekeningen in schetsboeken en op losse bladen bewaard is gebleven in de bouwloods, in de verzamelingen van het Bisschoppelijk Museum van 's-Hertogenbosch en van het Provinciaal Genootschap.

Hezenmans heeft vanuit de bouwloods van de St. Jan ook de restauratie van andere bouwwerken geleid, waaronder de stadhuizen van Gouda en Middelburg, de St.-Pieterskerk in Oirschot, kasteel Maurick te Vught, de St.-Antoniuskapel in Den Bosch, terwijl hij in opdracht van het ministerie van Binnenlandsche Zaken, ten behoeve van het college van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst, dat wil

²⁵ H. Hezemans, *Twee Bosschenaren (Jan en Lambert Hezenmans)*, 's-Hertogenbosch 1953; dez., *Uit hetzelfde hout gesneden, een genealogisch-biografische schets over Hezemansen*, Zundert 1970; L. C. Hezenmans, *Souvenirs*. Notitie- en schetsboekje in de bouwloods van St. Jan, zonder datum, laatste notities over het jaar 1868; dez., „Over de restauratiewerken der St. Jans-

kerk te 's Hertogenbosch. Rede uitgesproken in de 40e Algemeene Vergadering, 6 juli 1876”, *Handelingen Prov. Gen.* 1876, 24-47; Rosenberg, o.c., 99. De meeste tekeningen van Hezenmans bewaard in de bouwloods van de St. Jan, enkele in het Provinciaal Genootschap; miniaturen, aquarellen en tekeningen in het Bisschoppelijk Museum te Uden.

zeggen in feite van De Stuers en Cuypers, tussen 1880 en 1906 herhaaldelijk belast werd met de inspectie van restauratiewerken elders, waaronder de kerken van St. Servaas en O. L. Vrouw te Maastricht, de Bovenkerk te Kampen, de kerk van Rolduc, de Michaëlskerk te Zwolle en de Eusebiuskerk te Arnhem. Van 1903 tot 1909 was hij bovendien lid van de Rijkscommissie tot het opmaken van een Inventaris en eene Beschrijving van de Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst, waarvoor hij de monumenten van enkele Brabantse gemeenten inventariseerde. Tot 1883 was hij tevens leraar bouwkunde aan de Koninklijke School. Voorts ontwierp hij neogotische kerken in Acht en Oerle en bouwde aan een kerkje van G. Vogelpoel en P. Kusters te Bunnik een nieuw koor (thans als koelhuis in gebruik). In zijn schetsboeken vindt men ook het eerste ontwerp voor de monumentale, stadspoort-achtige gekanteelde bruggehoofden van de in 1872-1874 door de genie-officier N. H. Nierstrasz gebouwde IJsselbrug te Kampen (op 10 mei 1940 vernietigd). In 1875 werd hij erelid van het St.-Bernulphusgilde en later beschermheer daarvan.

Tijdens zijn leiding van de restauratie van de St. Jan bleven in de directie, subsidie-regeling en kostenverantwoording de uit- en inwendige restauratie gescheiden, en een verdere scheidslijn werd getrokken door het feit, dat de westtoren eigendom van de gemeente was en door de gemeente in 1870 werd gerestaureerd. Hezenmans heeft die toren uitvoerig onderzocht en erkend, dat het onmogelijk was om een eenheid tot stand te brengen tussen dit bouwwerk en de kerk. Alleen afbraak en de bouw van een nieuwe toren of van twee torens zou tot de gewenste harmonie kunnen leiden²⁶, hetgeen door de inspecteur Gugel beaamd werd. Interessant is, dat Hezenmans gepoogd heeft, opheffing in de tweespalt tussen toren en kerk te bereiken door in een ontwerp-tekening de achtkante lantaarn van de Hervormde kerk te Elst te plaatsen bovenop de gotische bovenbouw van de romaanse St.-Janstoren (afb. 15). Waarom nu speciaal Elst, wanneer toch Brabants-gotische gegevens in Breda, Ant-

werpen, Hoogstraten en Lier voorhanden zijn, is onbegrijpelijk.

Drie restauratie-programma's waren er dus, toren, uitwendige en inwendige herstelling der kerk, maar in de praktijk deden de stichters van kunstwerken in het interieur voortdurend een beroep op de restauratie-ploeg van het uitwendige. Hezenmans heeft in zijn meer dan veertigjarige loopbaan het ontwerp geleverd voor alle gebrandschilderde glazen, voor het altaar van de Sacramentskapel en ook voor de nieuwe inrichting van het koor. Deze laatstgenoemde werkzaamheid leidt ons onverbiddeijk naar de verwijdering van het renaissance oksaal, door Victor de Stuers tot een nationaal schandaal uitgekreten, waarvan de blaam velen treft, de bisschop, die de afbraak goedkeurde, Jan Hezenmans, die te lang getwijfeld heeft aan de betekenis van dit kunstwerk, Lambert Hezenmans die bereid was zowel het hoogaltaar als het oksaal te vervangen door een neogotische aankleding (afb. 14), Cuypers, die meehielp een vervangende koorafsluiting te ontwerpen.

Het oksaal

Wel kreeg de St. Jan in 1858 weer een kathedraal kapittel, maar daarmee was de oorspronkelijke liturgische functie van het oksaal nog niet hersteld. De proost en de acht kanunniken kregen de verplichting, eens in de maand in het koor de kleine getijden te zingen en na het einde der plechtige canonicele mis, door de kanunniken beurtelings te celebreren, in consistorie bijeen te komen. Het oude kapittel daarentegen kwam tot in 1629 dagelijks voor de getijden in het koor bijeen, zodat toen een monumentale afsluiting van de hun voorbehouden ruimte meer op haar plaats was. Op het oksaal kon, ter ondersteuning van hun gezangen, een zangkoor plaats nemen, begeleid door het kleine orgel dat er bovenop stond, en bovendien ook werden er de lessen uit het officie door een der kanunniken gelezen. Op zondagen nam de predikant bovenop plaats. Op het oksaal ook werden relieken getoond, de namen der te herdenken overledenen uit het „Zielboek”

²⁶ Brieven van de Commissie voor de uitwendige herstelling, 23 augustus 1870, en van E. Gugel, 5 september 1870, aan de minister van Binnenlandse Zaken. Algemeen Rijksarchief Den Haag, Dep. Binnenl. Zaken.

²⁷ P. Buschmann, *Het oksaal van 's-Hertogenbosch*”, *Onze Kunst* 34 (1918), 1-35; Ch. Avery, „The Rood-Loft from Hertogenbosch”, *Victoria and Albert Mu-*

seum Yearbook 1 (1969), 110-136. Victor de Stuers had in 1873 in Nederland nog nooit een oksaal gezien en dacht, dat het Bossche het enige overgeblevene was.

²⁸ De herontdekking van die tekeningen in de bouwloods van de St. Jan kwam te laat, om Mr. Avery bij zijn studie nog van dienst te zijn. Een tekening van het oksaal door Hezenmans, ook in: F. Ewerbeck, *Die Renaissance in Belgien und Holland*, Leipzig 1883-'91,

voorgelezen. Ongetwijfeld golden al deze gebruiken strenger voor het gotische oksaal, dat in 1584 bij de brand van de middentoren vernield werd, maar de behoefte aan een nieuw oksaal wijst toch op voortzetting van allerlei functies. Ook dit, in 1610-'13 door Coenraed van Norenberch vervaardigd, had weer een orgel, staande aan de zuidkant bovenop de tribune. De vorm en stijl van dit kunstwerk, met zijn rijke ornamentiek en figurale sculptuur, is uitvoerig bestudeerd door Buschmann en, onlangs opnieuw, door de conservator van de beeldhouwkunst in het Victoria and Albert Museum te Londen, waar het nu met glorie straalt in de pas heringerichte Room 50. De conservator komt tot de slotsom²⁷, dat alle sculptuur hoogstwaarschijnlijk van Coenraed en zijn atelier is, dat Nicholas Stone er geen deel aan gehad heeft, maar dat het beeld van Johannes Evangelist blijvend op naam van Hendrick de Keyser gezet kan worden.

Ook stelt hij, dat het oksaal in zijn geheel naar Londen is overgebracht en dat geen delen in Den Bosch zijn achtergebleven. Dit dient echter in zo verre gecorrigeerd te worden, dat bij de afbraak ervan wel degelijk architectonische onderdelen voorgoed verdwenen zijn, namelijk zeker de achterwanden te weerszijden van de ingang naar het koor en de trappen-opgangen die tussen de twee altaarruimten in de zijtraveeën enerzijds en die achterwanden anderzijds schuilgingen. Jammer genoeg heeft Hezenmans, die in 1867 wel de moeite genomen heeft een opmeting van het oksaal te maken (afb. 7 en 8), juist die achterpartijen weggelaten in zijn tekening. Verdwenen zijn ook de houten middendeuren met hun kopepen balusters²⁸.

Toen Victor de Stuers het oksaal tot zijn verbijstering in het Londense museum (toen nog South Kensington Museum geheten) ontwaarde (afb. 2), stond het minder voordelig opgesteld dan thans. In 1871 werd het namelijk gemonteerd tegen de zuidmuur van de Casts Court, Room 46 A, tegenover het gigantische gipsafgietsel van de zuil van Trajanus. De middenboog van het oksaal stond over de ingang heen waarlangs men

de zaal van Cromwell Road af betrad, en binnengekomen moest men zich dus eerst omkeren om het te kunnen aanschouwen, zoals op museumplattegronden in oude Baedekers te zien is²⁹. In 1924 kwam het oksaal op zijn huidige plaats te staan, nadat in 1917 erbovenop in manden de reliëfs waren teruggevonden, die eens de attiek versierden. Het kunstwerk kwam in het bezit van het museum door bemiddeling van de kunsthandaelaar Murray Marks, die het in 1867 van de Bossche architect J. J. H. Bolsius kocht, nadat het in 1866 gesloopt was. In maart 1869 bood Marks het aan het museum te koop aan en de Art Referee van het museum, Sir Mathew Digby Wyatt, architect, beval aankoop voor de vraagprijs van £ 900 ten eerste aan. Op 3 mei van dat jaar verwierf het museum het in huurkoop op basis van een rente van 5% per jaar en met recht van koop, een koop die op 20 juli 1871 zijn beslag kreeg.

Jan Hezenmans is volledig op de hoogte geweest van de overwegingen die tot verwijdering van „deze prachtige marmeren chooralie” geleid hebben en hij heeft zich evenmin verzet als zijn broer Lambert. „Hoe schoon zij is en hoeveel dierbare herinneringen er aan zijn verbonden, indien wij de verzekering hadden dat de St. Jan iets zou terug erlangen dat in de plaats van het oudere oksaal kon treden, wij zouden het hoofd buigen als wij haar onder eene inwendige bouwherstelling moesten zien vallen”³⁰. En zijn boek sluit hij af met het bericht, dat het oksaal om liturgische redenen opgeruimd zal worden en vervangen door een middeleeuwse koorafsluiting. „Apparet domus intus, et abdita concha patescit”³¹, het huis komt in zijn binnenste tevoorschijn en de verborgen apsis doet zich open.

Cuypers beschouwde de verwijdering als een weldaad voor de kerk en kreeg van plebaan van Amelsfoort de opdracht, een nieuwe afsluiting te ontwerpen. Daarin heeft blijkbaar ook Bolsius een aandeel gehad, want de bijbehorende memorie van toelichting werd door hem mede ondertekend. Er was een constructie met grotere openheid dan het oude oksaal bedoeld, een afsluiting die meer

Tafel 48. Ontwerp Cuypers-Bolsius voor een nieuwe koorafsluiting in het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist; over dit ontwerp: G. A. M. van de Kant, „Onuitgevoerd plan eener nieuwe koorafsluiting in de kathedraal van Sint Jan”, *Bossche Bijdr.* 7 (1926-1927), 84-88.

²⁹ Bijvoorbeeld nog in: K. Baedeker, *London and its environs*, Leipzig 18 1923.

³⁰ Hezenmans, *o.c.*, 258.

³¹ Hezenmans, *o.c.*, 327. L. Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom 's Hertogenbosch* II, St. Michielsgestel 1872, 174: „Intusschen gaat men voort inwendig de kerk op te luisteren, waartoe niet weinig heeft bijgebracht de opruiming van het Odeon, van het begin der XVII eeuw herkomstig”.

gelijkenis vertoont met de „rood screens”, die A. W. Pugin in Engeland voor zijn neogotische kerken ontwierp, dan met middeleeuwse Nederlandse oplossingen (afb. 5) ³². Maar uiteindelijk is er in het geheel geen koorhek gekomen. In 1867 werd een concours uitgeschreven voor de nieuwe inrichting van het koor en Lambert Hezenmans behaalde met zijn plan in mei 1868 de eerste prijs, toegekend door diezelfde Cuypers en door E. Gugel en Louis Baeckelmans, hoogleraren in de bouwkunde onderscheidenlijk te Delft en te Antwerpen. Aldus zijn het nieuwe neogotische hoogaltaar en de twee door De Stuers gelaakte zij-altaren (afb. 14) tegen de oostelijke kruisingspijlers tot stand gekomen in 1869-1873 en kreeg de verwijdering van het oksaal nog een tragisch vervolg door de sloop van het renaissance hoogaltaarretabel van Hans van Mildert.

1873 een keerpunt?

De Stuers greep in zijn hiervoren gepubliceerde nota aan het hoofd van de afdeling voor Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen van het ministerie van Binnenlandsche Zaken het oksaal-schandaal aan, om de hele restauratie-werkwijze aan de St. Jan te laken. Het is hier niet de gelegenheid om De Stuers' invloed op het Nederlandse monumenten- en museumbeleid in het algemeen opnieuw na te gaan ³³. Maar wel moet de slotvraag gesteld worden: ging het met het herstel van de St. Jan anders na 1873?

Aan de jaarlijkse inspectie door Rose en Gugel, welke sinds 1866 rechtstreeks in opdracht van het ministerie plaats vond, kwam een einde toen bij Koninklijk Besluit van 8 maart 1874 het college van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst werd ingesteld, met De Stuers als secretaris en Cuypers als dominant tussen zijn medeleden. Op grond van hun eerste inspectie van de Bossche St. Jan berichtten zij aan de minister van Binnenlandsche Zaken, dat de herstelling goedkeuring verdiende. „Slechts op één punt werd aanmerking gemaakt, namelijk op de willekeurige wijze waarop de gebeeldhouwde figuren worden aangebragt of vernieuwd; om hierin verbetering te krijgen, werd er op aangedrongen, dat voortaan de bestaande figuren in gips

zouden worden afgegoten, vervolgens deze afgietsels zouden bijgewerkt en eindelijk in steen overgebragt worden” ³⁴. Ook werd het gemis aan verband tussen uit- en inwendig herstel genoemd, zoals reedsesignaleerd door De Stuers, waardoor het verkrijgen van een harmonisch geheel gehinderd werd. De weinig gelukkige keuze van de gebrandschilderde glazen — alle door Hezenmans ontworpen, door de glazenier J. B. Le Capronier in Brussel uitgevoerd — werd vooral als belemmering van de eenheid van het gebouw ervaren. Toen de minister dat bezwaar aan de Commissie voor de uitwendige herstelling in Den Bosch had meegedeeld, kreeg hij ten antwoord, dat de glazen geschonken waren en dat de gewenste eenheid gewaarborgd werd doordat de bisschop, tevens *parochus* der kerk, over alle herstel het toezicht had. Erkend werd, dat er twee onafhankelijke directies waren, namelijk kerkbestuur en commissie voor uitwendig herstel, maar beide onder één hoofd, de kerkvoogd, de bisschop, „het noodzakelijk en eenig mogelijk hoofd”. Bisschop Zwijssen zegde de minister toe, alle disharmonie te zullen verhoeden en de inzichten van de minister te zullen bevorderen.

In de eerstvolgende jaren werd de inspectie verricht door Cuypers en Gugel, en sedert op hun aanwijzing de sculptuur volledig vernieuwd werd, en alle oude fragmenten neergehaald en bewaard, was er van hun kant geen enkele klacht meer. Van 1884 af inspecteerde Cuypers alleen het werk. Sinds 1896 vermeldde hij trouw in zijn verslagen aan de minister, dat degene aan wie naast hem de inspectie opgedragen was, De Stuers zelf, verhinderd was naar de St. Jan te reizen. Waaruit men natuurlijk niet behoeft af te leiden, dat de ijveraar van het eerste uur zijn belangstelling verloren had, integendeel, vol vertrouwen liet hij de controle aan zijn vriend Cuypers over.

En de financiën? Het jaarlijks subsidie van f 8000.—, door De Stuers in 1873 te gering bevonden, is meer dan veertig jaar nog onveranderd gebleven. Op 22 maart 1905 bepleitte Cuypers verhoging daarvan, in verband met een loonsverhoging en de verplicht geworden ongevallenverzekering van het personeel. Er werd toen ongeveer twee maal zo veel in de restauratie der kerk

³² Vgl. Phoebe Stanton, *Pugin*, Londen 1971, pl. 19, 27-29.

³³ C. A. van Swigchem, *Afbraak of restauratie. Monumentenzorg in Nederland*, Bussum 1966.

³⁴ *Mededeelingen van de Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, 1ste deel, 2de

afl. Den Haag 1878: *Tweede Jaarverslag* (1 Junij 1874-1 Mei 1875), 32-33. Cuypers' inspecties van de St. Jan vanaf 1874: rapporten aan de Minister van Binnenlandsche Zaken, Algemeen Rijksarchief; afschriften daarvan in Cuypers' brievenboeken, bewaard in het Nederlands Documentatiecentrum voor Architectuur te Am-

verwerkt als die f 8000.—. In 1909 is dat opgelopen tot drie maal zo veel. In 1911 beval Cuypers een subsidie van f 10 000.— aan, in 1913 van f 12 000.—, om vertraging in het werk door geldgebrek te voorkomen en omdat het verval van het ongerestaureerde gedeelte zo snel voortschreed.

Maar het succes komt pas, wanneer het die naam nauwelijks meer verdient, in 1915 wordt voor het eerst een subsidie van f 10 000.— uitgekeerd, terwijl de totale restauratierekening van dat jaar f 32 000.— bedraagt. Maar hiermee zijn wij in onze eigen eeuw beland en aan het ogenblik toegekomen, waarop zich ook veranderingen in de restauratiebeginselen gaan doen gelden. Die veranderingen, aangekondigd door gevoelens van onbehagen bij de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg terstond bij haar ontstaan in 1918, betekenen een nieuw hoofdstuk in de geschiedenis van het restaureren, ook van de St. Jan. En vanuit dat nieuwe hoofdstuk is een onbarmhartig oordeel geveld over de restauratie van die kerk in de 19de eeuw. Het St.-Bernulphusgilde al oordeelde in 1891, dat sommige sculptuur niet aan de hoogste eisen voldeed, omdat „in de bouwloods van de St. Jan wel bekwame steenhouders werkzaam zijn, in de loods zelf gevormd, maar geen eigenlijke kunstenaars, geen meesters in de beeldhouwkunst. De middelen over welke de commissie beschikt, schijnen de salariering van zoodanige kunstenaars niet te gedoogen”. Op de nieuwe stoffering hadden de gildebroeders bij hun bezoek aan de kerk veel kritiek. „Afgezien van een aantal beelden uit het atelier van den Heer van der Geld, waarvan de meesten goed, enkelen — o.a. de beelden van de Moeder Gods en van St. Elisabeth — voortreffelijk zijn, zoude zonder schade voor de kunst, alles *kunnen* worden verwijderd en tot redding van de schoonheid der domkerk alles *moeten* worden verwijderd, wat in den nieuwen tijd voor haar stoffeering is gedaan”³⁵. Ook de glazen ondervinden bezwaren: „De bouwmeester moet niet alles willen zijn, niet voor elk kunstwerk dat zijn gebouw moet tooien, het gedetailleerde plan willen leveren”.

„Een tragisch document in steen... een lichaam van negentiende eeuwse pourriture”, heeft

Anton van Duinkerken de St. Jan genoemd. En Ter Kuile's banbliksem voegt hieraan toe: „Inderdaad, vernieuwing op vrij groote schaal was uitwendig onvermijdelijk, maar de wijze waarop het werk is geschied, kan niet anders dan diep rampzalig worden genoemd. De St. Jan is, wat het uitwendige aangaat, vermoord. Het mag dan met de beste bedoelingen hebben plaats gevonden, de daad is gepleegd, en de St. Jan is zoo dood als een pier”.³⁶

Maar die beste bedoelingen behoren ook tot de kunstgeschiedenis: de St. Jan beantwoordt in gerestaureerde vorm aan het neogotisch ideaal, niet perfect, want daartoe ontbreekt de eenmaal gewenste neogotische westfaçade met een of twee hoge torens. De patriarch Cuypers heeft dat herstel goed bevonden, in harmonische en vriendschappelijke en godsdienstig gesterkte samenwerking met Lambert Hezenmans. En op grondslag van dit kunstenaarsverbond vond iedereen het mooi, de bisschop, de priesters, de gelovigen en vooral de Bossche kunstenaars, die dank zij de restauratie in eigen midden een haard van hen vervoerende neogotische kunstzin konden stichten. Zelfs van iemand die hun geloof niet deelde, hadden zij de zegen: „Dit herstellingswerk als geheel vereert de nieuwere nederlandsche bouwkunst in eene harer voornaamste uitingen. Zoo in het burgerlijke, elders, die kunst dezelfde vaardigheid leert toonen als in het godsdienstige te 's Hertogenbosch, dan kan het jaar 1860 eene dagteekening in hare geschiedenis worden”³⁷.

1873 was voor Den Bosch niet meer dan een kleine, voorbijgaande stoornis. In de wijze van bekostiging van de restauratie en inrichting is eigenlijk geen revolutionair keerpunt aan te wijzen, er is slechts een zeer geleidelijke verandering van inzichten, van werkwijze, materiaalkeuze, stijl te zien.

Wanneer een hoofdstuk over de geschiedenis van de kunst in de 19de eeuw geschreven moet worden, dan hebben wij met een andere St. Jan van Den Bosch te maken dan wanneer het om de middeleeuwen gaat. Deze opmerking lijkt een kosteloos aperçu, maar is het niet, want bij een onderzoek van een kunstwerk, dat wil zeggen van een heel maatschappelijk en psychologisch gebeu-

sterdam. Jaarverslagen van L. C. Hezenmans bewaard in het Archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist. Brieven en verslagen van de Commissie voor de uitwendige herstelling aan de Minister van Binnenlandsche Zaken en diens antwoorden in het Algemeen Rijksarchief en Kerkarchief van St. Jan.

³⁵ *Verslag van het St. Bernulphusgilde* 1890, 40-45.

³⁶ E. H. ter Kuile in *Duizend Jaar Bouwen* I, Amsterdam 1948, 223-224.

³⁷ C. Busken Huet, *Het Land van Rembrandt*, Haarlem³ 1898, I, 371 (1e druk: 1882-1884).

ren, waarbij opdrachtgevers en kunstenaars in het midden staan, moet niet alleen gelet worden op het blijvende, het „klassieke”, maar ook op de vraag, of het voldeed aan de behoefte toen. Het blijkt dan telkens, dat de wens tot restaureren van een gebouw verantwoord wordt als de noodzaak het te behouden voor het nageslacht, maar in plaats van het gebouw dan door te geven zo als het is, vormt men het naar eigen beeld en gelijke-

nis, kortom, men is dusdanig scheppend werkzaam, dat men in het voortbrengsel zichzelf, de eigen aspiraties, kan herkennen. In dat opzicht is de 19de-eeuwse St. Jan voor de 19de-eeuwse Boschenaar een uitmuntend kunstwerk geweest. Later mag het dan verguisd zijn, maar een eindoordeel is er niet, het zal telkens opnieuw en anders bekeken worden.

SUMMARY (pages 117-146)

VICTOR DE STUERS AND THE RESTORATION OF ST. JOHN'S CATHEDRAL IN 'S-HERTOGENBOSCH

A century has passed since Victor de Stuers published in *De Gids* a polemic article entitled *Holland op zijn smalst* (Holland in blinkers) in which he drew attention to the state of neglect and decay into which the national art collections and so many historical buildings and their contents had been allowed to fall. Holding the government responsible for this mismanagement, de Stuers urged it to take steps for the protection and restoration of the nation's art treasures by emulating the measures long since taken in France, Belgium, and England.

The passages in this article citing the case of St. John's Cathedral in 's-Hertogenbosch derived for the most part from a memorandum de Stuers had sent earlier in the year to the Head of the Department of Education, Arts, and Sciences in the Ministry of Home Affairs, in which he not only objected to the sale of the church's rood-loft — which he had recently seen as a new acquisition in the South Kensington Museum in London — but also stressed that the restoration of the building did not fulfil the highest standards of quality and also overburdened the national exchequer because the bishop and church council limited their share to the inside of the building, which they were furnishing with store-room articles of inferior artistic quality.

The memorandum also bore a marginal note pointing to the lead taken in the field of monument protection and restoration by France, where sound principles had been developed and applied

since 1830 and where Mérimée had provided for the protection of old liturgical articles no longer in use, such as rood-lofts.

When de Stuers' article appeared in *De Gids* he was thirty years old, a practising lawyer, and an amateur of historical architecture and art. One of the first results of its publication was the establishment in 1874 of a Department of Arts and Sciences in the Ministry of Home Affairs, headed by de Stuers, and in the same year a national advisory board for historical and artistic monuments was set up with de Stuers as Secretary.

For St. John's Church in 's-Hertogenbosch the year 1873 marked the beginning of closer inspection of the restoration but no changes in the principles underlying it. The exterior and interior work remained administratively separated but artistically combined. The artists who had been working on the project since 1860 had all been trained in the city and formed a rather closed group with Neo-Gothic ideals. Their aim was not the careful, objective restoration of the church as a document transmitted from the Middle Ages but rather to follow the example of the Cathedral of Cologne by completing it as a monument with an iconography developed by themselves and expressed in statues, reliefs, and stained glass that the church had never possessed but which they considered necessary to make it the central point of the diocese which had been reconstituted in 1853.

**KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899**

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Prof. Dr. Ir. C. L. Temminck Groll

Secretaris Mr. P. J. van der Mark, De Poortersstraat 22, Den Haag

Penningmeester G. A. P. van Helbergen, p.a. Janskerkbof 22, Utrecht

Ir. P. van Dun, J. H. van Mosselveld, Mr. H. E. Phaff, Drs. Meta A.

Prins-Schimmel, Jhr. Dr. C. C. G. Quarles van Ufford, Dr. J. G. N.

Renaud, Dr. R. Steensma, Drs. I. L. Szénásty, P. L. de Vrieze,

Drs. N. Vroom

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden van de Kon. Ned. Oudh. Bond *f* 25.—, voor leden van de Kon. Ned. Oudh. Bond en tevens van de Ned. Museumvereniging *f* 15.—, voor verenigingen *f* 35.—, en voor studentleden *f* 10.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Utrecht.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt in vier afleveringen per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beide worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Nederlandse Museumvereniging. Losse nummers van *vorige* jaargangen zijn verkrijgbaar voor zover de voorraad strekt. Prijs op aanvraag bij de firma Brill. Van de *lopende* jaargangen zijn losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin te verkrijgen voor resp. *f* 6.— en *f* 1.— per aflevering bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden.

Gedrukt bij

E. J. BRILL, LEIDEN

NIEUWSBULLETIN

VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Inzending van kopij: Archeologisch Nieuws, Kleine Haag 2, Amersfoort; Museum-Nieuws en De Nederlandse Museumvereniging p/a Toneelmuseum, Herengracht 168, Amsterdam; redactie-secretariaat, p/a Monumentenzorg, Balen van Andelplein 2, Voorburg (Na 1 maart: Broederplein 41, Zeist)

THE MUSEUM — MEDIUM OF IMMEDIACY

BY

RICHARD HOOPER ¹

All museums communicate — whether they like it or not. Of that there is no argument. But there are many arguments about the aims and audience, quality and type of that communication. To what extent, for example, should the museum's communication be educational? Some museum educators tend to assume that „communication” is synonymous with „education”. There is an interesting analogy here between the museum and my own employers — the BBC. The BBC is a communications agency, ordained by its charter to entertain, inform and educate. The BBC has educational broadcasting departments just as the museum has an education department. But the problem these formal education departments face is that many other departments both in the museum and in the BBC are doing an education job — whilst not calling it „education”.

Benjamin Ives Gilman, in an article first published seventy years ago, did not dispute the *communications* function of the art museum — but he did dispute its *educational* function: „Thus neither in scope nor in value is the purpose of

an art museum a pedagogic one. An institution devoted to the preservation and exhibition of works of the fine arts is not an educational institution . . . The distinctive purpose of an art museum may be precisely defined as the aim to bring about that perfect contemplation of the works of art it preserves . . .” ² So it is important to recognise at the beginning that education and communication are not synonymous and that the boundaries between communication and educational communication are blurred. It is a fact that different individuals take away from a television programme, or an exhibition, ideas and experiences that were not necessarily planned by the television producer or the exhibition designer. The ten year old may find the weather forecast on the television educational whilst his parents see the same thing as just information.

A crucial argument concerns the quality and type of museum communication. Despite the much publicised revolutions in museum management both in Europe and the USA, many museums still are reluctant to use the range of

¹ Inleiding tot een studieweek van twee werkgroepen uit het ICOM-comité voor „Education and Cultural Action” („on Kits” en „on Communication”) van 6 t/m 11 november gehouden in het Rijksmuseum in Amsterdam (vnl. audiovisuele produkties), in Wageningen (kits en reizende tentoonstellingen) en Eindhoven (Evoluo en Instituut voor Perceptie-onderzoek van de TH aldaar). De heer Hooper is als Senior BBC

Producer verantwoordelijk voor alle radio en televisie-programma's van BBC's Open University's Faculty of Educational Studies.

² Benjamin Ives Gilman, *Museum Ideals of Purpose and Method*, Museum of Fine Arts, Boston, Massachusetts, 1918, 93-94. Quoted in Richard Grove, *Museums, Media and Immediacy*, Report to the Commission on Instructional Technology, 1969, 4.

newer media which society outside seems to be finding indispensable. This is true not only of the design of exhibits in the museum, but also of the way in which the museum's education department communicates with the public. There seem to be three distinct problems here. First of all there is a gulf — in times of conflict it is more like a no man's land — between the progressively minded education department of the museum and the „content“ departments who do not want education department interference. Then there is the fact that some museum education departments are themselves highly conservative as to methods and media. Thirdly, in examining the role of new audiovisual media in museums, it may be necessary to distinguish between art museums and non-art museums. Art museums face different problems and may therefore use or resist new media for very different reasons.

There are five main groups of reasons for the new media's slow advance in museum communication — Attitudes, Organisation, Products, Theories and Resources.

Attitudes

In the content departments of the museum, there is a distinct prejudice against the use of new audiovisual media. This prejudice is part of a deeper opposition to the museum education department and „things educational“. But — and this is important — even some education department staff share the prejudice against audiovisual media. The prejudice is reflected in people's choice of words. For example, the word „medium“ is often used pejoratively to refer only to television, films and slide/tape programmes. The long established means of educational communication — live human lecturer, the book, the printed label in an exhibit, the museum objects themselves — are seldom called media. A less arbitrary definition of the word „medium“ would relieve the newer media of much of their second-class status.

This prejudice against audiovisual technology stems from our humanistic model of the educational process. *Real* education is the meeting of minds. All machinery which intervenes between teacher and taught, between adult and child, is a distortion, a distraction, a dehumanisation. The machinery of printing is of course the exception that is conveniently forgotten! And the fact that some teachers are little more than teaching machines!

Specifically in the museum setting there is an

additional reason for negative attitudes towards media such as film or slides. The museum is the home of the *real thing*, of first-hand experience. Media are therefore feared because they intervene between real object and audience — just as they seem to intervene in school between teacher and child. Museum people who champion the first-hand reality of objects forget to point out that the objects in a science museum for example are usually surrounded and made comprehensible by printed labels carrying descriptions and classifications.

Also, when the designer of say an exhibit about aborigines places one object beside another he is manipulating those objects as media — and the juxtaposition of objects — whilst giving a feeling of first-hand reality — may be only indirectly related to their original context and location. This is however where the distinction between art museums and non-art museums needs to be remembered. In the art museum, the object — the painting or sculpture — is an end in itself. It is not a means to understanding, as in for example the history museum, something else — a historical period, a way of life, a historical event. Thus, in a real sense in the art museum, there can be nothing more first-hand, more immediate than the communion between the art object and the human viewer. The new media in the art museum are resisted because they may dilute or damage this essential communion.

Another cause of negative attitudes has to do with the poor image of many media people working in film and audiovisual aids, and many museum education department staff generally. The image is one of low status. We are seen as, and often see ourselves as, technicians serving the content specialists. We are not content specialists so we have to be told what to do. The content specialists distrust us because we do not talk their language.

Organisation

This feeds straight into our second main category of obstacle — organisation. The whole organisation of educational communication — the decision-making about overall resource allocation and the actual design of exhibits — militates against a creative use of new media. The media people in the education department are consulted — if at all — after the major decisions about content have been made by content specialists. Instead of an organisational structure which permits a rich dynamic relationship between form and

content, we have a linear sequential process which only allows media people to illustrate and brighten up concepts and ideas already established by others. The term „visual aids” reflects this subsidiary role perfectly. Audiovisual media have been called cosmetics on the fact of education.

In addition, the media people have themselves been poorly organised. The history of audiovisual technology in education is a history of fragmented organisations, each more intent on fighting a rival new medium than getting together to solve educational problems. The war of the media reinforces our poor image in the eyes of content specialists and old guard museum administrators.

Products

The poor image of media people is reinforced if we examine the third group of problems — Products. Much of the vaunted hardware that *we* have been pushing has been mechanically unreliable, expensive, designed for purposes other than education, difficult to use, and worst of all incompatible. The film cassette made for this machine does not work on that machine. The computer programme on this model at that university doesn't work on the same model at another university.

The software to feed the hardware has been as troublesome. Often it hasn't existed at all. When it has existed it has too often been of doubtful quality, and, most important, very difficult to get hold of. Good audiovisual software has been produced but it can lie unused because no-one knows about it, or how to get hold of it, or it won't work on the particular equipment you actually have. Given this history, it is not surprising that the museum staff prefer simple, cheap print to gadgets that are both complicated and expensive.

Theories

My fourth category is Theories. By this I mean in fact the absence of theories. The media people have been so busy with their media that they have not spent time or money on working out useful theories about the role of their media — pinpointing which media can do what. There has been very little research in the area of museum communication. Too much time at audiovisual conferences is spent on the technical problems of hardware — too little time on developing a theory and philosophy for the hardware's use.

Media people have tended to take over existing

notions of learning and teaching and use their media as aids to this status quo. Given a stronger theoretical interest amongst media people, we would find ourselves asking fundamental questions about existing notions of learning and teaching, and existing concepts about exhibitions. And where better to ask these questions about communication than in the museum — which is far freer to innovate than formal educational institutions with all their legal commitments and administrative shackles.

Resources

My final category of obstacle is Resources. Lack of resources is not really a cause of the new media's slow progress, but a symptom of other deeper causes. Because of negative attitudes amongst decision-makers, for example, resources are not allocated to developments involving new media. In education the vast majority of resources is allocated automatically to buying live human beings, with little money left for non-human media. In art museums the resources are used to acquire new objects — not new media. But innovations using new media *are* expensive. To get any cost effectiveness at all, economies of scale must be sought. To achieve economies of scale, educational institutions like museums have to pool resources and cooperate. Cooperation of this kind is often resisted not only between different museums, but also between departments within one museum.

So far, I have tried to focus on some of the key problems that face us in trying to introduce new media into the museum — both in the design of exhibits and in the activities of the museum's education department. Strategies of innovation have to be worked out that take into account the factors in all five areas — attitudes, organisation, products, theories, resources.

The Open University in Britain has adopted a number of strategies to hasten media acceptance which are relevant to the museum situation. First of all, the *course teams* which design the multimedia course materials are made up not only of academic staff but also of BBC producers and educational technologists. As a result, the new media are not just tacked on to existing content in a peripheral way and there is a real opportunity for form to influence content. In the museum situation problems arise because content departments control the design of exhibits and education department staff usually have no voice. Questions about objectives, methods of evalua-

tion, choice of media, may not therefore be raised with any consistency. The course teams at the Open University also permit interdisciplinary work since staff from different disciplines come together as a course team. Again, this kind of organisation might increase cooperation between museum content departments — not renowned for working together.

A further organisational strategy is used in the Open University to get media people more accepted by the content specialists in the faculties. BBC producers have a dual management structure — they are members of a university faculty with voting rights on faculty committees. This stops the BBC being cut off from the teaching heart of the university and being just a service agency. Such a dual management structure might assist the museum education department in closing the gap with the specialist museum departments.

There is of course a staffing implication of these two organisational strategies. The media people have to be subject matter specialists. In a mathematics course team or a mathematics faculty committee, the non-mathematician tv-producer would have little to contribute and would win little trust. In museum exhibition design, content departments are unlikely to accept education department staff as equals unless the educators have relevant subject matter specialisation. The curators want above all to do justice to their content and they will not trust education staff who want to do justice only to the audience.

Any strategy for media acceptance in the museum must above all be based on some precise ideas about the role of new media in the museum.

The role of audiovisual media within the museum derives from one's view of what a museum is and what it should be.

The effectiveness of audiovisual media within museums will be in direct proportion to the success with which the four classical functions of the museum are kept in balance: acquisition, conservation, research and communication. Too many museums have allowed the first three functions to dominate the fourth function — communication. This is clearly reflected in, and I would argue reinforced by, the museum language of „curator“, „custodian“, „keeper“ — in French: „conservateur“. This language conjures up the model of a museum which hoards rather than distributes. The term „exhibition“ („Ausstellung“, „exposition“) does have a more distribu-

tive tone — yet exposure does not imply learning, any more than teaching in school implies learning. The analogy here with universities is a fascinating one. The university has two functions — research and teaching. The importance of the research function of a university tends to dominate the teaching function with the result that innovations in teaching are not happily accepted. The university scientist will quickly use computers for his research, but may resist using them for his teaching.

So the museum battleground seems to be clearly demarcated — between those who wish to conserve the cultural heritage *please do not touch* and those who wish to communicate that heritage *please do touch*. At the moment the conservationists are still more academically respectable and prestigious. Communicators are rather vulgar! Yet surely the argument is an empty one. It is not an either/or choice. Today's museum has a major responsibility to communicate to and educate the public, whilst at the same time protecting its other responsibilities in acquisition, preservation and research.

There seem to be three major changes already underway in the communications role of the modern museum. A major reason for the changes is that the modern museum finds itself in direct competition for an audience with other mass media doing museum-type jobs — such as television or the high quality coffee-table art books. A crucial role for the media people is to harness their technologies specifically to the changes already underway thus helping them move forward.

1. The museum is under pressure to communicate to a wider public than heretofore.

2. The museum is moving away from an indiscriminating reliance on traditional forms of teaching and learning inherited from formal education, and traditional forms of exhibition.

3. The museum is under pressure to change some of the content of its communication — not just the form.

Let me look at each of these in turn to see some of the implications for the use of the newer media.

Museum Public

The problem here — and again the analogies with formal education are fascinating — is that the museum public has been largely middle class. Recent research at the Smithsonian Museum of History and Technology in Washington DC — visited by six million people a year — has con-

firmed this basic pattern. Now the museum curator will say: the doors of the museum are open for everyone. But of course openness is not such a simple concept. We know from the Open University in Britain that just opening the doors to anyone over 21 with or without qualifications does not automatically mean a high rate of entry from the working class population. It is not just a question of opening the doors of the museum to all. There are implications for changes both in the means of communication and in the content — both looked at in a moment. There are also implications for the museum to reach out to where the public is. Traditionally we have said to people that they must come to a certain location at a certain time if they want to get education — and the museum has largely followed this centralising model. Thus people living away from population centres are not served by museums and are in fact discriminated against because of geographical location. But the new media — for example television — permit the museum to go into the homes of the public. The BBC series *Civilization* was a brilliant home museum that captivated millions around the world. The role of new media in mobile museums — trucks touring the countryside — is obviously important. These mobile museums can extend the range of experiences using slides and stills and film. Print, real objects and replicas are not likely to be sufficient.

The point is that the audiovisual technology just like the printing technology of Gutenberg has an inherently democratising influence. And this is, of course, a major reason why it is resisted by the elitist museum curator who is against mass media, mass culture, mass anything. The films of *Civilization* are as well produced, well presented for the family in the distant village as for the family in the capital city — they are exactly the same. Via electronic and photographic media, people can have access to objects which are located in one place. Experience of a particular Henry Moore sculpture need not be restricted to just those people who can physically visit it. Whilst the experience of that sculpture will be second-hand and second-best, it is surely a more open situation, a more democratic situation. Just as in education the recording technology of print and videotape can distribute an expert lecturer over time and space. That speaker is not just restricted to the small group of people who met at a given time on a given day in a given place. Here again there is a loss of direct experience —

but videotape allows at least some access which is better than no access at all.

Many museums — including of course the Rijksmuseum — started life as the private collections of rich men. The objects in the private collections were inaccessible to the public. In the museum that developed they became accessible to limited numbers. The new technology of film and television, and the old technology of photography can take the objects to a yet wider audience. In addition to Open Universities and Open Schools we should be developing Open Museums.

Museum Form

If the universities are to reach a wider public we are learning that the traditional methods of lecture and print may have to be modified. The same may hold true of museums. The print orientation of museums shuts off experiences for example from those who have difficulty in, or no interest in, reading. To respond that they should be able and willing to read makes the argument circular and introduces a value judgement that museums, unlike schools, do not have to indulge in. One is not crying here to get rid of print — for one thing it is very cost-effective. The point is that different media can communicate different experiences. A photograph of the Mona Lisa and a written description are doing different things. At the same time, one must also realize that media are very interchangeable — they can say the *same* things more or less efficiently, more or less excitingly, more or less expensively. The wider public beyond just the middle class may be motivated and captured by message embedded in film but utterly bored by that same message in print. Print is on occasions an inefficient and unexciting means of saying something. Some museums like many schools refuse to accept that on occasions a picture is worth a thousand words.

The museum education departments who are thrusting innovation on the rest of the museum have, in their own activities, rather uncritically taken over methods from formal educational institutions. The lecture has many disadvantages as a medium of communication, yet it remains the staple fare of most museums' educational departments. It is ironic in some museums that the design of exhibits by the content departments has begun to use a range of media in creative combination — objects, sound, space, photographic evidence — whilst the museum's education officer still largely relies on his own voice. In edu-

cation, particularly at primary school level, there is a strong trend away from group-paced and group-prescribed instruction. Surely the museum — in many ways ideally suited to the needs of individualised learning — should lead the field, not follow it. And individualisation requires the orchestration of a range of human and non-human media — and learners learning by themselves, in small groups and large groups.

But the museum can offer a new sort of pedagogy which is not only more individualised but also more participatory. Too much education is one way transmission of chunks of knowledge which the learner must master. The participation in museums can take many forms. Exhibits can be handled and smelt and operated — questions can be asked of the visitor. Using media such as audio cassette recorders, notebooks and cameras, children can be encouraged by the museum to go out and record local life as it was in their grandparents' time — and these recordings can become part of the museum. In the longer term future we can think in terms of museums providing computerised information retrieval systems for use not only by museum research staff, but also the public — just as today the public uses indexes in book libraries. In the short term future the new media could be extremely effective in providing the museum visitors with some sort of individualised orientation to the whole range of exhibits. This orientation is at the worst either not done at all or done poorly.

Museum Content

Again by analogy to universities, it seems unlikely that the museums will reach a wider public if their content is not permitted to change. The content of some museums may just not seem to be relevant to the concerns of say the production line factory worker. It is not enough for the audiovisual media to allow themselves to be used to brighten up traditional content. What about their role in providing new content? The move in history museums is away from obsession with kings and queens and famous men and towards social history of ordinary men and women. One of the problems here is the scant evidence and often the scant remains. The role of new media in helping to recreate the life of a seventeenth century town could be significant. It would be difficult for the museum to tackle current social problems — racism, violence, poverty — without using audiovisual media. For one thing, much of modern man's experience of

these things comes through the mass media of television and radio and film and newspapers. Here one wants to emphasize the close inter-relationship between media and content, form and content. Given new media, the museum may be able not only to communicate some of its existing content more effectively, more excitingly thus bringing it into the minds of a wider public, but also be able to explore new contents.

Conclusion: Museum — Medium of Immediacy

What I have tried to do is identify some of the main obstacles to audiovisual media acceptance in museums, look at some strategies of innovation, and identify some potential roles for the media within museums. I have suggested that we use the media to make possible certain desirable changes within museums. This is new media linked to a dynamic philosophy, not to a static acceptance of the way things have been.

The prime role of the audiovisual media is to increase the immediacy which is the unique property of the museum as a medium of educational communication. This sounds paradoxical. But the paradox can be resolved by taking one small example. An exhibition on sea-going mammals makes use of a sound recording of whales' „language” in order to emphasize the complex communication pattern of whale schools. The recording of whales' language is made with hydrophones. Even at a zoo which had live whales, the public could not hear these sounds! Now to say that this audio medium was an intervention between the audience and the real object destroying immediacy is clearly nonsense. The audio medium is adding yet another dimension to that immediacy.

But this argument — that the media can increase immediacy — is more difficult to defend in the art museum. As noted earlier, there can be nothing more immediate than the communion between viewer and art object. All other information, whether mediated in print or film or the spoken word, is interpretative and therefore threatens to diminish that immediacy. How much interpretation — and in what form — remains an unresolved design problem for the art museum. The new media's role in this interpretation can be too successful — we all have seen films of paintings that were “better” than the actual paintings!

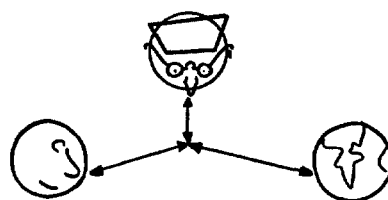
In a philosophical sense — in our post-Kantian world — no-one has immediate direct experience of anything. It is all relative. Now for-

mal education has I believe fallen deeper and deeper into the trap of second-hand experience — particularly at the upper levels. Here is a model of the dominant model of communication in higher education — as happens with the lecture and many textbooks.

Now the existence of audiovisual media within museums enables us to build another model of communication. In given subject areas and for given audiences this model may be used in addition to, or in replacement for, the lecture model.

This is a co-operative, discovery-based model.

There is less of the authoritarian handing down of conclusions. And more opportunity for the audience to make their own conclusions. Here the museum's objects, and the media of print or photography, are not being used to *illustrate* reality or theories about that reality. They are being used to express and deepen that reality, from which the individuals in the audience begin to make their own meanings.

NEDERLANDSE MUSEUMVERENIGING

VERSLAG VAN DE TWEEDE MUSEUMDAG 1972, GEHOUDEN OP 3 NOVEMBER
IN MUSEUM BOYMANS-VAN BEUNINGEN TE ROTTERDAM

De voorzitter, drs. C. Boschma, opent om 11 uur de zestigste Algemene ledenvergadering en verwelkomt de aanwezigen. Hij begint met een woord van dank aan de gastheer, drs. J. C. Ebbinge Wubben, die hij ook als spreker mag begroeten, evenals de heren drs. W. A. L. Beeren en Cor Blok, die gedrieën 's middags het thema „De collectie moderne kunst en het huidige museum” zullen inleiden.

Een bijzonder woord van welkom aan de heer J. Karsten als vertegenwoordiger van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. Later kan ook mr. R. Hotke begroet worden. Van de heer F. J. Yperlaan, hoofd van de directie Musea, Monumenten en Archieven, is bericht binnengekomen dat hij de Museumdag tot zijn spijt niet zal kunnen bijwonen. Helaas is de penningmeester, dr. H. E. van Gelder, door ziekte verhinderd; de voorzitter spreekt de wens uit hem spoedig hersteld weer te zien.

Onder de ingekomen stukken is een brief van de heer J. F. van Leer van de Nederlandse Vereniging voor Revalidatie, waarin nogmaals aandacht wordt gevraagd voor de toegankelijkheid van musea. Hierin wordt onder meer gesteld: „Kostbare verbouwingen zullen waarschijnlijk veel problemen geven. Te voorkomen ware echter, dat nieuwe musea worden gebouwd of veranderingen doorgevoerd zonder dat duidelijke richt-

lijnen dienaangaande in de betreffende programma's van eisen zijn opgenomen”. Tevens vermeldt de heer Van Leer dat de Nederlandse Vereniging voor Revalidatie (adres: Postbus 9115, Den Haag) overdrukken beschikbaar heeft van het artikel „Belangen van gehandicapten bij bouwkundige ondernemingen” (verschenen in *Gemeentewerken*, nummer 6, juni 1972).

De heer Van Leer vestigt de aandacht op het 23ste deel van het Vademecum voor Architecten, uitgave Samsom N.V., 1971, en kondigt een eind 1972 bij de vereniging te verschijnen uitgave over het hele onderwerp aan, namelijk *Geboden Toegang*.

De Textielcommissie Musea doet mededeling van de Textieldag op 24 november 1972 in Utrecht; de onderwerpen zijn: paramenten (restauratie en gebruik) en relieken (ontstaan, gebruik en restauratie).

Een groep leden van de (Engelse) Museums Association is tijdens een tournee door Nederland ontvangen door het bestuur op maandagavond 16 oktober in het Toneelmuseum.

Op dinsdag 7 november zal in Museum Amstelkring een ontvangst plaats hebben van twee werkgroepen „On Kits” en „On Communication” van het internationale I.C.O.M. — Committee for Education and Cultural Action, waarbij de leden van de Nederlandse Museumvereniging hartelijk

welkom zijn. Van het organisatiecomité is een uitnodiging ontvangen enige open sessies bij te wonen.

Onder de mededelingen wordt vermeld, dat de heer J. J. A. Jongenelen bij zijn afscheid de museum-medaille heeft ontvangen. De voorzitter voegt hier gaarne de gelukwensen van de vereniging aan toe.

Mevrouw drs. O. L. Bouma vertelt, dat de nieuwe museumcursus is aangevangen met 23 deelnemers.

Mejuffrouw drs. A. M. Janssens bericht, dat de cursus museumrestauratoren in september 1974 zal beginnen en dat dit jaar met veel succes in het Centraal Laboratorium een applicatiecursus wordt gehouden voor een vijftiental restauratoren, die al in Nederlandse musea werkzaam zijn.

Het verslag van de Museumdagen, op 12 en 13 mei 1972 gehouden, wordt goedgekeurd nadat de secretaris heeft vermeld, dat op pagina 98, rechterkolom van het *Nieuwsbulletin* de naam van de heer Van Wengen door die van de heer Montagne dient te worden vervangen.

De voorzitter noemt enkele plannen voor volgende Museumdagen, n.l. Museumbeleid, naar aanleiding van het rapport van mejuffrouw drs. Th. J. van Eijnsbergen en de te verwachten beleidsnota van C.R.M., vervolgens vraagt hij zich af, of de beveiliging van de musea onderwerp van bespreking kan zijn.

Dr. A. F. E. van Schendel doet de suggestie op een museumdag eens het onderwerp vitrines te behandelen.

Dr. P. H. Pott zou gaarne de museum-professie — de totaliteit van taken — als onderwerp willen voorstellen.

De heer J. Karsten voelt voor het onderwerp Museumbeleid, maar raadt af op het verschijnen van de beleidsnota van C.R.M. te wachten.

De voorzitter zegt toe de verschillende suggesties in overweging te nemen.

Om 11.30 uur krijgen de heren N. H. L. van Herk en F. H. Zuidwijk van drukkerij H. Veenman en Zonen N.V. het woord over het *project Museumkrant*. Naar aanleiding van de vraag „Wat willen de Musea” ontvouwen zij hun plan; het doel van de publikatie komt ter sprake, de verschillende edities, de taken van de redactie, de onderwerpen, het organisatieschema, de kostendekking, de verspreiding.

Uit de vergadering komen vele vragen en opmerkingen, waarbij wel blijkt, dat men voor de kosten van een dergelijk blad nogal huiverig is. De budgetten van de musea zijn alleen bestemd

voor gerichte propaganda en (nog) niet voor deze algemene vorm. Velen achten een museumkrant alleen mogelijk met extra overheidsgeld. Een nieuw initiatief ter vergroting van de propaganda voor de musea is altijd welkom, maar, zo vragen enkele sprekers zich af, is er wel behoefte aan deze vorm en is het middel wel effectief? Deze vragen zijn moeilijk te beantwoorden.

De voorzitter concludeert, dat de zaak nog geenszins duidelijk is en het nog niet zeker is, of het project kan doorgaan. Er zal nog een bespreking volgen met enkele publiciteitsmensen van de musea, voorzitter en secretaris van het bestuur en vertegenwoordigers van de drukkerij.

In de rondvraag brengt de voorzitter van de Vereniging van Staffunctionarissen, de heer A. J. M. van der Vaart, verslag uit van besprekingen over de voorgestelde verhoging van de pensioenbijdragen van de ambtenaren. Het overleg wordt voortgezet.

Om 12.40 uur sluit de voorzitter de vergadering met dank aan de aanwezigen; 75 personen hadden de presentielijst getekend.

Na de hervatting om 14.15 uur komt het thema van de Museumdag „De collectie moderne kunst en het huidige museum” aan de orde. De heer J. C. Ebbinge Wubben, directeur van Museum Boymans-van Beuningen, zegt zich in zijn inleiding te willen beperken tot een zakelijke uiteenzetting van de gedachten, die spelen bij de bouw van een modern museum.

In 1941 bestonden er al uitbreidingsplannen, maar pas vanaf het begin van de jaren vijftig werd vooral aan een museum voor de moderne kunst gedacht. Spreker laat aan de hand van dia's verschillende fasen zien van de plannen van de architect Alexander Bodon, waarbij de twee eisen golden: a) het opnemen van de eigen verzameling; b) de mogelijkheid om wisseltentoonstellingen in te richten en educatieve activiteiten te ontplooiën.

Het eerste gedeelte van het laatste plan is in de jaren 1969-1972 gerealiseerd. Voorop stond zo weinig mogelijk ruimte te verliezen; uitgegaan werd van een indeling in drie segmenten; alle dragende elementen werden in de wanden verwerkt. De verschillende afdelingen worden door de heer Ebbinge Wubben besproken en de verschillende oplossingen toegelicht. De dienst ruimten zijn voor het hele museum bestemd. De nieuwe vleugel trekt een verjongd publiek en men hoopt deze stijging vast te kunnen houden.

Als antwoord op een vraag van de heer Hoe-

tink wordt gesteld dat er in de toekomst waarschijnlijk een budget voor oude en een budget voor moderne kunst noodzakelijk zullen blijken. Uit de discussie komt nog naar voren, dat voor de tweede fase rekening zal worden gehouden met de kritiek; in deze eerste fase heeft de architect zich op de achtergrond gehouden en een simpele omhulling ontworpen, waarmee het museum wel gelukkig is.

De volgende spreker, drs. W. A. L. Beeren, stelt „De taken van de moderne kunst” centraal; hij acht zich niet gebonden aan de moderne vleugel van museum Boymans-van Beuningen. Spreker vraagt zich af, of een collectie wel de meest gewenste respons van de overheid op de moderne kunst is. Welke voorstelling zou men zich in abstracto dienen te maken van een museum, dat zich bezig houdt met moderne kunst. De heer Beeren stelt voor het accent te leggen op het beschikbaar maken van de collecties, en de depots open te stellen. Indien de depots als publieksruimten kunnen worden gebruikt, dient er meer personeel aanwezig te zijn; een grotere service is dan gewenst. De documentatie over de verschillende werken in de collectie zou centraal dienen te staan: het gaat erom een betere vorm te vinden van bereikbaar maken.

Kunst zal minder absoluut dienen te worden gepresenteerd, een grotere matiging lijkt spreker gewenst. De heer Beeren zou er voor voelen soms anderen, zogenaamde gastdirecties, de collecties te laten presenteren en bij bepaalde tentoonstellingen tijdelijk werkgroepen in te schakelen. Hij pleit voor een gespreide verantwoordelijkheid. Het gaat er om verschillende opvattingen op het publiek over te brengen en een keuzemogelijkheid te laten. Een kunstwerk is het resultaat van de werkzaamheid, vaak van verschillende motieven van de kunstenaar. De museumdirecties zullen zich moeten afvragen: waarover wil men informeren en wie wil men informeren? Spreker uit als kritiek, dat de mensen vaak te geïsoleerd werken, dat er van een onmaatschappelijkheid bij de musea sprake is.

Aandacht dient te worden besteed aan hoe de kunstenaar in de maatschappij werkt. De musea zouden meer aan de verduidelijking dienen te doen. De heer Beeren ziet als toekomstige taak van een museum, dat het zich bezig houdt met de begeleiding en de realisering van het tot stand komen van kunstwerken. Een museum dient een centrum te zijn, dat goede en inspirerende informatie verschaft. Als voorbeeld noemt spreker het

beleid van de Rotterdamse Kunststichting: een museum moet bij de tijd zijn.

In de discussie komt een enigszins mislukt experiment ter sprake, waar publiek was ingeschakeld om uit de collecties in depot een tentoonstelling samen te stellen. Ook wordt gewezen op de extra beveiliging, die een depot dan nodig zou hebben: de depots zouden anders leeg raken. De inleider antwoordt: „Dat was de bedoeling!” Men is het erover eens, dat veel moderne kunst buiten de musea wordt aangetroffen.

Nadat de voorzitter de dank van de aanwezigen heeft geuit voor deze bijdrage tot plaatsbepaling van de moderne musea, geeft hij het woord aan de heer C. Blok. Deze verwijst voor zijn kritiek op de nieuwe vleugel naar zijn artikel in *De Groene* van 11-17 juli 1972. Er is hier teveel te zien; te veel verschillends en hierdoor vallen de objecten elkaar in de rede. Het gebouw is nog teveel een Paleis voor Schone Kunsten. In het algemeen heeft de presentatie effect op dingen, die worden getoond: hier wordt een zekere apartheid in de hand gewerkt, er is geen verbinding tussen de wereld van de bezoekers en die van de kunstenaars. De huidige omgeving zegt: de voorwerpen zijn kostbaarheden, zij komen over als bezit. Het publiek is niet geselecteerd, waarom dan deze aparte omgeving? Rond oude kunst hangt een charisma, gesteund door kapitale lijsten; de moderne kunst overtuigt niet door de glans, men heeft het gevoel „dat kan ik ook”, moderne kunst is als waarde-object niet aanneemelijk. Door de paleiselijke presentatie komt kunst in een uitzonderingspositie; aangezien kunst niet belangrijk genoeg is om te irriteren, wordt men onverschillig.

Hierdoor wordt miskend, dat kunstwerken ook een sociale rol spelen; kunst brengt immers informatie over op degene, die waarneemt. De heer Blok stelt, dat de informatieoverdracht wordt gestoord door het uiterlijk van bijvoorbeeld dit moderne museum. De voorwerpen krijgen geen kans aan het woord te komen. Vooral bij moderne kunst speelt het facet, dat er niets van over schijnt te blijven als men het niet begrijpt. Bij oude kunst immers zijn bijvoorbeeld de gelijkenis, het verhaal of de technische verfijning te waarderen.

Spreker pleit voor een verschuiving van het uitgangspunt: van verzamelen naar werkzaam maken. Het museum dient de voorbereiding en de aanvullende informatie te leveren voor iedereen, die daar gebruik van wil maken. Deze werkzaamheid moet in de doelstellingen worden in-

gebouwd, ook bij de opzet van het verzamel- en tentoonstellingsprogramma. In de praktijk is het meestal zo, dat de collectie voorop staat en dat de educatieve dienst er pas later wordt bijgehaald. Als mogelijkheden om de kunst werkzaam te maken, noemt de heer Blok, dat het uitgangspunt het afzonderlijke kunstwerk dient te zijn, waarbij eerst aan een combinatie met andere kunstwerken wordt gedacht, als dat verhelderend werkt. Als de vergelijking tot verheldering strekt, kunnen andersoortige kunstwerken worden toegevoegd. Ook een combinatie met andersoortig materiaal is denkbaar.

Spreker pleit voor een beperking van de omvang van tentoonstellingen; de neiging is groot te streven naar catalogiserende volledigheid, maar deze leidt vaak tot overvoeding en verwarring. De begeleiding van de opstellingen is nodig op de plek zelf, de meeste informatie is te vaak afhankelijk van een catalogus. Er zou best omvangrijker visueel materiaal gebruikt mogen worden. De uitleg dient in een voor het publiek begrijpelijke taal te worden gegeven, in alledaagse ervaringen kan men aanknopingspunten zoeken. Als

richtlijn voor de begeleiding noemt spreker dat de kijkers gebruikers moeten worden; bewondering is hoogstens een bijproduct, de bedoelingen van de kunstenaar zijn zeker van belang, maar niet beslissend voor het gebruik. Een kunstwerk is historisch bepaald, maar het is niet genoeg als de kijker dat inziet, immers de kunstwerken bestaan langer dan de makers. Wordt de historische context buiten beschouwing gelaten, dan betekent dat nog niet dat alleen de esthetische werking overblijft. Weliswaar worden er hier en daar pogingen gedaan enkele punten te realiseren, maar de heer Blok constateert, dat zulks nog te weinig gebeurt.

In de discussie komt onder meer naar voren, dat het publiek vaak een museum bezoekt om juist uit de eigen sfeer te komen en om in een andere sfeer te duiken. Een huiskamer is niet voor iedereen aantrekkelijk.

Nadat de voorzitter heeft vastgesteld, dat er geen vragen meer zijn, sluit hij onder dank aan gastheer, sprekers en aanwezigen tegen 5 uur de 60ste Museumdag.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Aduard en Hoogkerk. Het Archeologisch Instituut van de Vrije Universiteit te Amsterdam is in 1971 begonnen met de inventarisatie van archeologische monumenten in noordwest Groningen. Het te inventariseren gebied wordt begrensd door de spoorlijn Groningen—Leeuwarden, de Lauwers, de voormalige Lauwerszee, het Wad en ten oosten van Warffum een rechte lijn zuidwaarts tot de Woldijk, die verder de grens vormt.

Het gaat om de onroerende monumenten, die in een aantal hoofdtypen kunnen worden ondergebracht, n.l. 1. terpen, onder te verdelen in dorps- en huisterpen; bij de laatste wordt bovendien nog onderscheid gemaakt in al dan niet bewoonde. 2. kloosterterreinen, o.a. -voorwerken. 3. kasteel- en borgterreinen. 4. kerkterreinen. 5. boerderijplaatsen. 6. dijken. 7. diversen, o.a. dijkboerderijen, oude begraafplaatsen en steenovens.

Om dit doel te bereiken worden de gegevens uit de literatuur verzameld, alsmede de

ongepubliceerde gegevens, die aanwezig zijn in het rijks- en provinciaal archief te Groningen, in de archieven van het B.A.I., de R.O.B., de Stiboka, de C.T.D., de Topografische Dienst, het Kadaster en bij particulieren. Daarnaast vindt een uitgebreide terreinverkenning plaats, die a. ter controle van de gegevens dient, die verkregen zijn uit bovengenoemde archieven en b. tot opsporing van nog niet bekende monumenten; het is dus m.a.w. een soort „Landesaufnahme“. Bij dit veldwerk verlenen de keuze- en bijvakstudenten in de pre- en protohistorie aan de V.U. hun medewerking. De inventarisatie geschiedt gemeente na gemeente.

In 1971 is begonnen met de gemeente Aduard, hetgeen resulteerde in 80 monumenten, waaronder: 51 terpen, onderverdeeld in 5 dorpsterpen, 29 verlaten huisterpen, 17 bewoonde huisterpen, 3 voorwerken, 1 borgterrein, 1 kerkterrein, 2 steenovens? en 1 oude begraafplaats.

De gemeente Hoogkerk is in november 1972 klaar gekomen met als resultaat eveneens 80

monumenten, waaronder 69 terpen, d.w.z. 1 dorpsterp, 46 verlaten huisterpen en 22 bewoonde huisterpen, 2 kerkterreinen, 2 dijkboerderijen, 8 boerderijplaatsen.

Parallel aan deze inventarisatie, die o.a. dient ten behoeve van de monumentenlijst, worden de mobiele vondsten uit het betreffende gebied, die in de museale- en particuliere collecties ondergebracht zijn, bewerkt, omdat het uiteindelijk de bedoeling is, dat dit onderzoek zal uitmonden in een studie over de vroegste fasen van de bewoningsgeschiedenis van dit gebied in relatie met de fysisch-geografische ontwikkeling, alsmede in een onderzoek van de terpencultuur in het algemeen.

Het reeds gekarteerde gebied bestond vanouds in het noorden en noordoosten uit een kwelderlandschap en het zuidelijk deel werd ingenomen door een laag gelegen veengebied tussen de noordelijke kleistreek en het ten zuiden daarvan gelegen Drentse zandplateau. De afwatering van dit plateau vond plaats via dit veengebied en het daarvoor liggende kwelderlandschap naar de Waddenzee. Tijdens de Romeinse transgressies, m.n. met de laat-Romeinse transgressie (300-700 A.D.), kreeg de zee vooral via deze afwateringsstromen, de gelegenheid diep landinwaarts te dringen, waardoor het kwelder- en veenlandschap werd aangetast. Er ontstonden diepe geulen, die het kweldergebied in eilanden opdeelde en het veen werd grotendeels weggeslagen. In dit milieu ontstaat een brakwaterklei, de knikklei, die deels op de oude kwelder en deels op het veen wordt afgezet. In de Karolingische tijd zette zich langs de afwateringsstromen een brakke zeeboezemklei af.

In de gekarteerde gemeenten Aduard en Hoogkerk liggen de terpen of in het knikkleigebied of op de jongere brakke zeeboezemklei. Het knikkleigebied is ouder en daar liggen de grote dorpsterpen, b.v. Fransum, het Molle-nest, het Fransumer Voorwerk, de Dageraad en Dorkwerd. Bij het veldwerk werden op deze terpen scherven van het z.g. terpenaardewerk uit de Romeinse tijd geraapt. In het zuidelijker gelegen brakke zeeboezemgebied, m.n. Hoge Meden-Den Ham liggen voornamelijk de huisterpen, waarvan sommige nu verlaten zijn. De boorprofielen en de middeleeuwse kogelpot-scherven wijzen op een latere generatie terpen dan die in het knikkleigebied. In de gemeente Hoogkerk zet zich dit verschijnsel voort. De knikklei ligt hier hoofdzakelijk ten noorden

van de straatweg Groningen-Leeuwarden en in dit gebied komt de enige dorpsterp in deze gemeente voor, n.l. Dorkwerd en verder enkele huisterpen; op een ervan werd terpenaardewerk aangetroffen. Ten zuiden van de straatweg ligt het brakke zeeboezemgebied en hier komen de terpen niet boven het stadium van de huisterp uit. De meeste zijn nu verlaten. Bij boringen bleek dat tussen Hoogkerk en Leegkerk het pleistocene zand hier en daar dicht aan de oppervlakte zit en op deze opduikingen liggen huisterpen, die ouder zijn dan de rest, er werd n.l. terpenaardewerk uit de Romeinse tijd geraapt, terwijl bij de overige huisterpen slechts middeleeuwse kogelpot-scherven werden aangetroffen.

Er zijn dus verschillende bewoningsfasen te onderscheiden: a. Een generatie terpen uit de Romeinse tijd of misschien nog ouder, die zich hoofdzakelijk concentreren op de knikklei en in de gemeente Hoogkerk enkele op de pleistocene zandopduikingen. Deze groep terpen is dikwijls uitgegroeid tot dorpsterp. b. Een generatie middeleeuwse terpen op de jongere brakke zeeboezemklei, die het stadium van de dorpsterp niet meer bereikt hebben ten gevolge van de middeleeuwse dijkbouw, die verdere uitbreiding en ophoging niet langer noodzakelijk maakte. Leegkerk is een fraai voorbeeld van het afbreken van de ontwikkeling van individuele huisterpen tot een grote dorpsterp. Hier liggen een zevental huisterpjes in een cluster bijeen, slechts gescheiden door een depressie, een sloot of een pad. De afwateringsstromen, hier de verschillende aftakkingen van het Aduarderdiep, hebben vooral de ligging van de terpen binnen dit gebied bepaald. Langs haar oevers liggen tweederde van alle huisterpen in de gemeente Hoogkerk en bovendien alle dorpsterpen in de gemeente Aduard. Het is dan ook waarschijnlijk dat de terpbewoners zich langs de natuurlijke watertjes op de iets hogere oeverwallen en kreekkruggen vestigden in het oude kwelderlandschap en later in de nog niet zo lang geleden opnieuw opgeslibde gebieden.

Arch. Inst. van de Vrije Universiteit, Amsterdam (M. Miedema).

DRENTHE

Zuidwolde. Onlangs werden twee stenen bijlen bekend bij de heer A. Bosscher te Losser. Deze zijn voor 1960 gevonden bij de Falieberg door landbouwers ter plaatse. De eerste is een „Flint

Ovalbeil" van grijzige vuursteen met een spits-ovale dwarsdoorsnede. De bijl bezit een trapeziumvormige omtrek en heeft een zwak gewelfde, scherpe, iets gebutste snede. Maten: 79 x 40 x 19 mm. Het tweede exemplaar is een „Fels Rechteckbeil", waarschijnlijk van gabbro. De bijl bezit een klokvormige omtrek en een gewelfde, vrij stompe, bijna gave snede. Maten: 92 x 59 x 19 mm.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

OVERIJSEL

Gramsbergen. De heer A. Bosscher te Losser vond rond 1960 in het Engelandse Bos tientallen stuks vuursteen, behorend tot de Hamburger cultuur. Naast enige tientallen klingen, deels met gebruiksretouche, is vooral een aantal klingkrabbers te vermelden. Reeds eerder waren vuursteenvondsten uit Mesolithicum en Neolithicum bekend geworden.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

Wijhe. In september j.l. vond de heer R. Zwagerman met enige vrienden bij Tongeren een vuursteencomplex uit het mesolithicum, waaronder een trapezium, en een uit het neolithicum, waaronder een pijlsplits met baard en vleugels, alsmede een speerpunt. Verder zijn vroeg Siegburg aardewerk en post-middeleeuws materiaal gevonden. De vondsten zijn afkomstig uit de teelaarde van een zandrug die werd afgegraven. De melding geschiedde via de heer B. Brouwer te Holten.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

Holten. In oktober j.l. vond de heer A. Rietberg een „Flint Flachbeil" in een met veldkeitsjes geplaveid paadje te Neerddorp. De bijl van grijs en geelbruin gevlekte vuursteen bezit een rechthoekige dwarsdoorsnede, een klokvormige omtrek en een gewelfde, scherpe, gebutste snede. De nek ontbreekt. Maten: meer dan 123 x 60 x 22 mm.

R.O.B., Amersfoort/Rijksmuseum Twente, Enschede.

Weerselo. Afgelopen zomer hebben leden van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis wederom hun diensten bewezen bij het onderzoek op het terrein van het voormalig Stift Weerselo.

Aangesloten werd op de fundering, die het jaar tevoren aan de noordzijde van de Stiftskerk was ontdekt. Gebleken is dat deze fundering deel uitmaakte van een muur (I) die

loodrecht op de kerk stond, beginnend tussen de tweede en de derde steunbeer gerekend vanuit het oosten. Muur I bestond uit laat middeleeuwse baksteen, formaten 26 x 13 x 6 cm en 28 x 14 x 7 cm, lag ca. 40 cm onder het maaiveld, was 80 tot 100 cm breed en had een lengte van 28.50 meter.

Ter hoogte van de noordoostelijke hoek steunbeer werd een tweede muur (II) blootgelegd, geheel evenwijdig lopend aan de eerste. De afstand tussen muur I en II bedroeg 9.45 m. De muren waren het zwaarste gefundeerd tegen de kerkmuur, bereikten daar een diepte van 1.20 m onder het huidige maaiveld. Op 28.5 m vanaf de noordelijke kerkmuur maakte muur I een hoek van 90 graden en sloot op 9.45 m in oostelijke richting op muur II aan. Aldus viel een grondvlak van 28.5 x 9.45 m te reconstrueren, waarvoor een zevental proefsleuven zijn gegraven.

Aan te nemen valt, dat we te maken hebben met de oostvleugel van het voormalige Benedictijner klooster, dat omstreeks 1521 tengevolge van een onvoorzichtigheid zou zijn verbrand. Er bestaat een mogelijkheid dat hier gevestigd waren de sacristie, de kapittelzaal en de kamers van de priores en de abdis. Zoals vorig jaar reeds is geconstateerd waren er zwakke sporen van een fundering op circa 3 meter afstand van en evenwijdig aan de noordzijde van de kerk. Het speuren naar een eventuele kloostergang aan de binnenzijde van de oostvleugel is nog niet in het onderzoek betrokken geweest.

Aan het noordeinde van de genoemde oostvleugel liep na een beginnende onderbreking van ca. 3 meter een muur in westelijke richting. Deze had een lengte van 28 meter en maakte aan het einde een hoek van 90 graden in zuidelijke richting. De constructie van deze muur, behorend tot de noordvleugel, was veel zwakker dan die van de oostvleugel. De breedte van de muurfundering was gemiddeld slechts 40 cm met een diepte variërend tussen 1 laag en 4 lagen baksteen van een kleiner formaat dan die van de oostvleugel.

De mogelijkheid bestaat, dat deze lichte fundering een onderdeel is geweest van de kloostergang van de noordvleugel. Een parallellopende muur als mogelijke noordmuur van de noordvleugel kon niet worden getraceerd wegens de ter plaatse aanwezige tuinen van een huizenrij, die de begrenzing vormen van de noordzijde van het Stiftsterrein.

De gevonden scherven dateren uit perioden van de 15de tot 19de eeuw.

*Rijksmuseum Twentbe/Oudheidkamer
Twente, Enschede (A. L. Hulshoff).*

NOORD-BRABANT

Alphen. Bij het graven van een kuilje in een tijdelijk droogstaand klein vennetje, genaamd het Heksenkuilje, stiet de heer Stan Geerts op de resten van een drinkwaterput bestaande uit verticale paaltjes, verbonden met dwarslatten.

Bij het gedeeltelijk uitgraven van de put kwamen scherven te voorschijn van een zeer grote pot (dolium?) uit de IJzertijd. Wegens de grondwaterstand die tot direct onder het maaiveld van het droge vennetje reikte kon de put niet geheel worden onderzocht.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Bakel-Milheeze. Langs de Bakelse Aa vond de heer A. Herder uit Helmond een concentratie van Mesolithische vuursteenafslag.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Bladel. Nico Roymans uit Bladel vond op de Hapertse Heide, maar nog op grondgebied van de gemeente Bladel, een concentratie van waarschijnlijk Mesolithische vuursteenafslag. Het betreft oppervlaktevondsten op een brandgang.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Cuyk. De heer J. Koeling, Fazantenveld 80 te Cuyk, meldde op 2-11-1972 dat hij in de tuin van een gesloopt huis muurresten en scherven van romeins aardewerk had aangetroffen op ongeveer 75 meter ten westen van de Grotestraat en ongeveer ter hoogte van de N.W.-hoek van het romeins castellum.

Bij de scherven bevond zich een groot fragment van een blauw-grijze gezichtsurn. De neus, ogen en wenkbrauwen van het gezicht waren zeer fraai gestileerd en veel scherper gesneden dan de zwakke vormen op de gezichtsurnen van het Noordbrabants Museum en van het Museum Kam te Nijmegen.

Verder zijn nog vermeldenswaard de fragmenten van een dolium met reliefbandversiering en een terra-sigillata fragment waarvan het doormidden gebroken stempel nog de letters O.F.C. vertoont.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Eersel. Op de Vriezevoortse akkers langs de Klei-

ne Beerze te Duizel verzamelde onze correspondent G. H. Fontein aan oppervlakte vondsten talrijke archeologische voorwerpen. Het betreft o.a. scherven uit de IJzertijd, zowel gladwandig als besmeten aardewerk en ook scherven met kamstreekversiering.

Verder een fragment van een polijststeen en stenen die door het vuur waren aangetast en mogelijk als kookstenen hebben gediend. Tenslotte vond hij ook enige vuursteenfragmenten waarbij een smalle spits, die aan een der lange zijden en ook aan de smalle basis was geretoucheerd.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Erp. Op een met jonge kerstbomen beplant perceel tussen het riviertje de Aa en de weg Erp-Gemert vond onze correspondent A. A. van der Lee uit 's-Hertogenbosch een aantal Romeinse en inheemse scherven, waarbij reliefbandfragmenten van een dolium.

Verder vond hij een aantal vuursteensplinters waarbij ook kwartsiet van Wommersom. Een der vuursteenfragmenten bestond uit het snijvlak van een gepolijste neolithische bijl.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Gemert. De heer van den Broek, gemeente-secretaris van Gemert deelde aan ondergetekende mede dat hij talrijke urnscherven had gevonden op een perceel langs de Grotelse Loop bij Midschot.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Goirle. In de oudheidkamer „Het Smiske" te Goirle trof ondergetekende een fragment aan van een romeinse kruik, namelijk een hals met dubbele kraag, die samen met enige andere scherven was gevonden bij het bouwrijp maken van een terrein enige tientallen meters ten noord-oosten van de windmolen.

In de oudheidkamer wordt ook een bronzen speerpunt bewaard die afkomstig zou zijn van Goirle, maar waarvan een nauwkeuriger plaatsbepaling niet bekend was.

Tenslotte deelde de voorzitter van de heemkundige kring, de heer H. C. Hoogedoorn, mede dat noordelijk van de buurtschap Grobendonk een in twee helften gebroken stenen bijl was gevonden die thans in een privécollectie was opgenomen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Heesch. In het tracé van een aardgasleiding langs

de Vinkelsestraat werden door onze correspondenten L. A. Ceelen en J. Vos sporen uit de IJzertijd opgemerkt. Behalve het verzamelen van scherven wisten zij een gedeelte van 25 x 7 meter van de werksleuf af te schaven en daarbij konden zij ruim dertig paalkuilen en enige afvalkuilen intekenen.

Een en ander vormde een duidelijke aanwijzing dat ter plaatse een nederzetting uit de IJzertijd heeft gelegen.

Reeds eerder hebben dezelfde correspondenten op 200 meter ten noorden van deze vindplaats sporen uit de IJzertijd aangetroffen (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1972, 17).

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Hoogeloon. Bij de Weyer te Hapert vond onze correspondent fragmenten van twee verschillende polijst-stenen, mogelijk uit de Late Bronstijd gezien het feit dat de vindplaats dicht bij een urnenveld uit deze periode heeft gelegen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Leende. Onze correspondent P. A. Derks uit Geldrop stelde ondergetekende telefonisch op de hoogte van de vondst van een houten drinkwaterput in een rioleringssleuf te Leende. Bij controle bleek dat de put vervaardigd was van een zeer zware uitgeholde eikestam met een uitwendige diameter van ongeveer 1,50 meter. De putresten waren inmiddels reeds machinaal verwijderd. De juiste vindplaats werd door burgemeester Waelpuut aangewezen tegenover zijn woonhuis op Boschhoven. De putresten werden voorlopig in een der gemeentegebouwen opgeslagen.

Scherven van datering bleken niet meer aanwezig, maar ter plaatse werden reeds eerder urnscherven uit de IJzertijd aangetroffen zodat de put mogelijk uit die tijd dateert.

Op het gemeentehuis toonde de burgemeester mij een aantal vuursteensplinters waarbij behalve afslag ook een paar kernstukken en kwartsiet van Wommerson aanwezig waren. Ongetwijfeld is een en ander afkomstig van een Mesolithisch atelier te Leende-Strijp.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Megen. Bij de aanleg van een riolering in de dorpskom van Macharen vond onze correspondent L. van Liebergen een cultuurlaag uit de IJzertijd, waarin veel scherven voorkwamen,

vooral besmeten aardewerk en met kamstreekversiering.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Middelbeers. Tijdens zandwinning en egalisatie in verband met een ruilverkaveling werd de uitloper van een hoge zandrug verwijderd, die aansloot op een perceel waar reeds eerder vuursteenvondsten werden ontdekt (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1969, 61). Behalve een drietal haardvuurtjes werden talrijke vuursteenartefacten gevonden vooral in de teruggeworpen losse grond.

In een dagbladartikel schrijft de heer R. S. Merckx deze toe aan de Hamburgcultuur vanwege enige zogenaamde „krombekstekers”. Bij controle van de vondsten bleken dit echter pseudo-bekstekers die in de Tjongercultuur en zelfs in het mesolithicum regelmatig voorkomen. Ook de rest van de artefacten wees er op dat het hier een atelier betreft van de zuidelijke Tjongercultuur.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Op een zandweg langs een bosrand op de Lanschotse Heide vond J. C. P. van Kessel uit Veldhoven een concentratie Mesolithische vuursteenartefacten en afslag.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Nistelrode. J. Vos en L. A. Ceelen uit Heesch vonden in een zandafgraving ten N.O. van Kleinwijk een gladgepolijste urn met crematieresten uit de Late Bronstijd. De snelle afgraving maakte een onderzoek onmogelijk.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Oirschot. Onze correspondent A. Leenhouders meldde op 15-7-1972 dat hij bij de familie van Dijk op de Leenhof te Gorp in Hilvarenbeek een stenen bijl had aangetroffen, die gevonden was te Oirschot langs de Oude Grindweg niet ver van de grens van Boxtel.

Bij controle op 29-10-1972 bleek het een smalle vuurstenen beitel, die door het aanbrengen van oppervlakte retouche zijn definitieve vorm had gekregen en dus niet was geslepen en gepolijst. Het snijvlak, dat uiteraard wel geslepen is geweest, was afgebroken. De restlengte van de beitel bedroeg nog 12 cm; de grootste breedte 4 cm; en de grootste dikte 2 cm. De beitel was vervaardigd van grijsbruine vuursteen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Oosterhout. Bij het schoonmaken van een sloot werd ten noorden van Den Hout een bijl gevonden van zwart-gele vuursteen. De bijl is in facetten geslepen, heeft een lengte van 12 cm, een grootste breedte van 6.5 cm en een dikte van 3.2 cm.

De bijl is glad gepolijst en praktisch onbeschadigd. De vindplaats is een nauwelijks waarneembare zandrug die zich in het laag gelegen noordelijke weidegebied uitstrekt.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Oss. Ten noorden van Oss werden bij de aanleg van een nieuw landbouw-wegje talrijke archeologische bodemsporen en vondsten ontdekt. In het meest westelijk gedeelte vond J. de Poot uit Oss sporen van een nederzetting uit de IJzertijd, die bestond uit een duidelijke cultuurlaag met paalsporen en ook een haardje met houtskool.

Ook elders in het tracé van de weg, over een afstand van ongeveer 500 meter, werden overal scherven uit de IJzertijd aangetroffen. Hierbij was kamstreekversiering veelvuldig toegepast. Ook kartelranden kwamen voor o.a. bij een pot met uitwijkende rand waarbij de indrukken zowel boven op de rand als op de buitenzijde waren aangebracht.

In het oostelijk gedeelte van het wegtracé werden ook Romeinse scherven aangetroffen en grote fragmenten van een Middeleeuwse bolvormige zwart-grijze pot met uitgeknepen voet en uitwijkende hals. De vondsten in het westelijk gedeelte zijn te danken aan de opmerksaamheid van de heer P. de Poot, Joh. van Bijnenstraat 5 te Oss.

In het oostelijk gedeelte onderzocht hij het tracé samen met onze correspondent J. Vos en L. A. Ceelen uit Heesch.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Riethoven. Onze correspondenten G. H. Fonteyn uit Duizel en E. M. A. H. Goossens uit Knegsel vonden een drietal neolithische klingen en een kernstuk.

In de omgeving zijn reeds eerder enige concentraties van Neolithische vondsten ontdekt door de heer P. Dijkstra uit Bergeyk (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1968, 126 en 1971, 142).

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Tilburg. Op het gemeente-archief te Tilburg trof onze correspondent R. Peeters een stenen bijl aan, die vermoedelijk afkomstig is uit de

collectie van L. de Wijs en vermoedelijk gevonden op een akker langs de Loonse weg.

De bijl is vervaardigd van groengrijze gevlekte vuursteen, nauwelijks waarneembaar in facetten geslepen. De zijanten zijn afgerond zodat de doorsnee onregelmatig ovaal is. De lengte bedraagt 13.5 cm, breedte 6.2 cm en grootste dikte 3.1 cm.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Valkenswaard. Op een akker bij de Achterste Brug te Borkel en Schaft vond onze correspondent G. H. Fonteyn uit Duizel een concentratie van Mesolithische vuursteen-artefacten, waarbij een aantal A.B. en C Spitsen, enkele geretoucheerde ongelijkbenige driehoeken, schrabbers, klingen, kernstukken en afslag.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Veldhoven. Op een bouwterrein ten Noorden van Oerle werden op verscheidene plaatsen Middeleeuwse bewoningssporen en aardewerk scherven aangetroffen door onze correspondenten G. Fonteyn uit Duizel en E. M. A. H. Goossens uit Knegsel.

Ook de voorzitter van de archeologische afdeling van de N.J.B.G. te Eindhoven, de heer Ton van Royen, vond enige afvalkuilen met Middeleeuws aardewerk. Overheersend bij de scherven was het Pingsdorf aardewerk.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Waalre. Op een hoge akker niet ver van de Dommel vond de heer P. v. d. Broek een glad gepolijste bijl van honingkleurige vuursteen met gele en donkerbruine vlekken. De lengte van de bijl bedraagt 17 cm; grootste breedte 7.5 cm en dikte 3.5 cm.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Zundert. Ongeveer in 1950 werd op de boomkwekerij van familie de Bie een dolk van Grand-Pressigny-vuursteen gevonden door de heer van Opdorp. De dolk kwam onlangs in handen van J. Huybers te Utrecht.

De vuurstenen dolk is een der fraaiste exemplaren, die uit Noordbrabant bekend zijn. Over de gehele lengte der beide zijden komt een zeer fijne en regelmatige retouche voor. Over de gehele lengte van de rugzijde lopen twee evenwijdige ribbels van de voorbehandeling. Het merkwaardige is dat de punt en ook deze ribbels een weinig zijn bijgeslepen. De lengte van de dolk bedraagt 21.5 cm en de grootste

breedte 32 mm. De dikte varieert van 8 tot 3 mm en loopt aan de top in een punt uit. De dolk is zeer licht gebogen zodat de beide uiteinden in het midden langs de vlakke zijde slechts een afwijking van een paar millimeters vertonen.

De dolk heeft enige gelijkenis met een exemplaar (lengte 21 cm), dat te Bergeyk werd gevonden door J. H. Panken, thans in Museum Taxandria te Turnhout en op de rugzijde eveneens een weinig bijgeslepen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

ZUID-HOLLAND

Woerden. In de binnenstad van Woerden werd op 8 juni 1972 een stenen kannetje met munten gevonden. Het werd, in twee stukken gebroken, aangetroffen bij werkzaamheden voor een nieuw gebouw van de Ned. Middenstands-bank n.v. en ca. 80 cm onder het maaiveld op de plaats, waar twee jaar geleden een huis was afgebroken.

Het potje bevatte 360 zilveren munten en enkele goudstukken, die door corrosie sterk aan elkaar gekit waren, maar na reiniging zeer behoorlijk bewaard bleken te zijn. Bijna 2/3 van de munten is afkomstig uit Vlaanderen, in het begin van de 15de eeuw verreweg het rijkste gedeelte van de Nederlanden. Kleinere aantallen zijn geslagen in Holland, Brabant en Henegouwen, terwijl verder Utrecht, Gelre, Batenburg, Luik, Namen en Ligny (in Artois) met een of enkele munten vertegenwoordigd zijn. Alle munten zijn Nederlandse, behalve een Keulse goudgulden, een muntsoort

die toen veelvuldig in ons land gebruikt werd. De jongste munten: kromstaarten van Philips de Goede van Bourgondië als graaf van Vlaanderen (sinds 1419), Jan van Beieren, graaf van Holland (1420-1425) en Jan IV van Brabant (1415-1427) zijn in de periode (1420-1425) uitgegeven.

De volgorde waarin de munten in het potje gestort waren kon gedeeltelijk gereconstrueerd worden, omdat een pakket van 120 stukken nog in de hals vastzat: dit deel bestond bijna alleen uit Vlaamse kromstaarten, terwijl deze in de diepere lagen een minderheid vormden onder allerlei verschillende muntsoorten. De eigenaar die deze som geld voor later gebruik in de grond heeft weggestopt, gooide in ieder geval deze munten het laatst in het kannetje; mogelijk hebben deze de laatste toevoeging aan een wat eerder in uiteenlopende geldsoorten bijeengespaard bedrag gevormd.

De verberging van de schat moet gesteld worden op 1424 of 1425-26: de Keulse gulden is niet vroeger dan najaar 1423 geslagen en onderin hebben o.a. enigszins gesleten Hollandse munten gezeten, waarvan de aanmaak in 1422 was begonnen; anderzijds zijn emissies van 1427 en 1428 niet meer vertegenwoordigd. Zoals gebruikelijk in het eerste kwart van de 15de eeuw, een periode van snelle geldontwaarding, zijn verreweg de meeste munten op het ogenblik dat zij weggelegd werden niet ouder dan 10 of 15 jaar geweest; slechts 9 stuks waren voor 1400 geslagen.

Kon. Penningkabinet, Den Haag (Dr. H. Enno van Gelder).

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum.* Vermeers Brief hersteld -11 feb.
- Wandtapijten uit het Museum Cluny te Parijs:
 - serie David en Bathseba -4 mrt.
 - Aanwinsten tekeningen -28 mrt.
- *Amsterdams Historisch Museum.* Regenten kijken U aan -29 jan.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum.* Vier eeuwen glas en zilver
- *Rijksarchief.* Nicolaes van Geelkercken, een Gelders kartograaf uit de 17de eeuw -2 feb.

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum.* I Macchiaioli, Italiaanse tijdgenoten van de Haagse School -4 feb.
- Boldini, een Italiaan in Parijs -5 feb.
- Nederlandse tegels, 16de-18de eeuw -4 mrt.

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum.* Mensen kijken. Portretten uit vier eeuwen -28 jan.

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum.* Met Jac. P. Thijsse rondom de Zuiderzee. Tekeningen voor Verkade-albums -26 feb.

HAARLEM

— *Frans Halsmuseum*. Stillevenen uit de 17de-
de 20ste eeuw -28 feb.

HARLINGEN

— *Hannemabuis*. Tegel-expositie -1 apr.

NIJMEGEN

— *Afrika Museum*. Loenda-trekken ver van
huis. De cultuur van het Loenda Keizerrijk
(16de en 17de eeuw) -15 mei

ROERMOND

— *Gemeentemuseum*. Russische Ikonen -25 feb.

ROTTERDAM

— *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Japans
porselein -23 jan.
— *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Plancius
(1552-1622) -30 apr.

TILBURG

— *Nederlands Textielmuseum*. Pronken met an-
dermans veren.
Vijf eeuwen mode, mens en natuur -1 feb.

UTRECHT

— *Centraal Museum*. Het nieuwe wereldbeeld.
Het begin van de abstrakte kunst in Neder-
land 1910-1925 -28 feb.

MEDEDELINGEN

WINTERVERGADERING K.N.O.B.

De wintervergadering van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond zal plaatsvinden op *zaterdag 17 februari 1973* in het Zuiderzeemuseum te *Enkhuizen*.

Een gedetailleerd programma wordt de leden aanvang februari toegezonden. Introduce's zijn welkom.

INTERNATIONAAL CONGRES VOOR KUNSTGESCHIEDENIS

Van 3 tot 8 september 1973 wordt in Granada het 23ste Internationale Congres voor Kunstgeschiedenis gehouden.

Het thema van dit congres zal zijn „Spain between the Mediterranean and the Atlantic”. Er zijn 10 secties, waarvan 8 de Spaanse kunst en haar betrekking met het buitenland in de verschillende periodes behandelen en 2 algemene secties, die heten: „Problems of interpretation and of historical classification” en „Conservation of cities of artistic interest and of areas of architectural value”.

Voor de meeste secties zijn reeds voorzitters en vice-voorzitters aangewezen. Degenen, die in een bepaalde sectie wensen te spreken, moeten contact zoeken met deze voorzitters, resp. met het hoofd van de organisatie: prof. Xavier de Salas, Museo del Prado, Madrid. Traditie getrouw worden er ook verschillende excursies georganiseerd.

De inschrijvingskosten voor de deelnemers aan het congres bedragen 2.600 pesetas (\$ 40.—), familieleden de helft en studenten \$ 10.—. Aanmeldingen moeten voor 3 maart 1973 bij het secretariaat binnengekomen zijn. Wil men van de tussenkomst van de Spaanse organisatie gebruik maken om een hotelkamer te reserveren, dan moet men zijn wensen voor 3 januari opgeven.

Fotocopieën van het eerste rondschrijven van dit congres met verschillende details kunnen aangevraagd worden bij het Instituut voor Kunstgeschiedenis, Oude Boteringestraat 81, Groningen, tel. 050-115406. Ook de inschrijvingsformulieren zijn hier verkrijgbaar.

VERENIGING VAN NEDERLANDSE KUNSTHISTORICI

De volgende „Kunsthistorische dag” van de Vereniging van Nederlandse Kunsthistorici zal plaatsvinden op vrijdag 6 april 1973 in het Museum Kröller-Müller te Otterlo.

IKON-CONGRES

Het IKON-congres zal dit jaar op 22 en 23 februari in Leiden gehouden worden, met als onderwerp „Het stripverhaal”. Er zullen lezingen gehouden worden, die kunsthistorische, cultuurhistorische en literaire kanten van het onderwerp belichten, terwijl tijdens het congres de tentoonstelling „De Western in de strip”, samengesteld door een projectgroep van Leidse kunsthistorici, te bezichtigen zal zijn.

De congreskosten bedragen f 15.—, inclusief koffie, thee en lunch.

Belangstellenden kunnen een programma en een opgaveformulier aanvragen bij het IKON-bestuur, p/a Prentenkabinet Kunsthistorisch Instituut, Kloosterg 25, Leiden.

VACATURE

LEEUWARDEN

De gemeente Leeuwarden zoekt voor het Gemeentelijk Museum Het Prinsessehof een

WETENSCHAPPELIJK MEDEWERKER (M/V)

Hij of zij zal als hoofd van de wetenschappelijke afdeling o.m. worden belast met de actieve verwerving van voorwerpen van meest ceramisch of/en kunstzinnige aard, met de daarbij behorende administratieve verwerking, met het bedenken, samenstellen en inrichten van tijdelijke exposities en met de formulering van betitelingen en catalogusteksten.

Wij vragen: een algemene kennis met betrekking tot de beeldende en toegepaste kunsten en een specialistische kennis op het gebied van hetzij de beeldende kunsten, hetzij de ceramiek. Een actieve belangstelling voor hedendaagse ontwikkelingen.

Wij bieden: een salaris, afhankelijk van leeftijd, opleiding en ervaring van maximaal f 2186.— bruto per maand; 7% vakantietoelage; opname in het I.Z.A. (ziektekostenvergoeding). De premie AOW/AWW komt voor rekening van de gemeente.

Nadere inlichtingen kunnen telefonisch worden verkregen bij de directeur van het Prinsessehof, de heer J. Romijn, tel. 05100-27438.

Belangstellenden wordt verzocht hun sollicitaties binnen 10 dagen na het verschijnen van dit blad te richten aan Burgemeester en Wethouders van de gemeente Leeuwarden, onder vermelding van het nummer PH 72/3 in de linkerbovenhoek van de enveloppe.

AANGEBODEN

Het Rijksmuseum Kröller-Müller te Otterlo biedt ter *gratis* overname aan een aantal *lijsten*: 20 ex. formaat 70 × 80; 6 ex. formaat 75 × 100; 19 ex. formaat 55 × 65; 5 ex. formaat 220 × 120; 6 ex. formaat 90 × 150; 3 ex. formaat 95 × 105; 6 ex. formaat 35 × 50; 5 ex. formaat 30 × 40.

Deze lijsten kunnen na telefonische afspraak (08382-241) bij het Rijksmuseum Kröller-Müller worden afgehaald.

OPSPORING VERZOCHT

Tijdens de opgravingen van de R.O.B. op het Vrijthof te Maastricht (1969-1970) is een boek uit onze bibliotheek, dat ter plaatse werd geraadpleegd, zoekgeraakt.

Het betreft een in zwarte band gebonden deel van het *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, 2de serie, jrg. 9 (1916), waarin o.a. het voor ons belangrijke artikel van prof. A. W. Byvanck „Opgravingen in Nederland” voorkomt.

Zeer pijnlijk is het dit zeldzame deel in onze voor het overige complete reeks te moeten missen. Wij houden ons ten eerste aanbevolen voor een bruikbare tip.

De bibliothecaris van de R.O.B., Kleine Haag 2, Amersfoort, tel. 03490-12648.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Oterdum. Van 4 dec. 1972-3 jan. 1973 werd de standplaats van de reeds tot op de fundamenteën gesloopte N.H.-kerk te Oterdum (gem. Delfzijl) archeologisch onderzocht. Het gehele dorp Oterdum gaat verdwijnen om plaats te maken voor industriegebied. Tevens wordt de zeewering aldaar op deltahoogte gebracht.

De jongste kerk is de derde in successie. Zij bezat midden voor de westgevel een toren en werd driezijdig gesloten. De bouw geschiedde in twee fasen, resp. in 1827 en 1830, waarbij gebruik gemaakt werd van steen die vrijkwam bij de afbraak van kerkgebouw nr. 2. Dit tweede godshuis was van dezelfde grootte en vorm als nr. 3, maar had zijn toren daarentegen tegen de zuidhelft van de westgevel. De zijmuren en sluiting van beide kerken waren geplaatst op de fundering van kerk nr. 1 die ongeveer tweemaal zo lang als zijn opvolgers was, een half rond gesloten koor bezat en niet van een toren was voorzien (fundering ca. 34.40 x 12.80 m buitenwerks). Met de vermelding in een 15de eeuws dekanaatregister zal kerk nr. 1 zijn bedoeld. Deze werd geplaatst op een apart daartoe opgeworpen heuvel (0.63 ÷ tot 3.40 + N.A.P.).

Het onderzoek werd uitgevoerd als een zg. E-object in het kader van de aanvullende werkgelegenheid. De Provinciale Waterstaat van Groningen verleende daarbij zijn medewerking.

B.A.I./Gron. Museum, Groningen (J. W. Boersma).

GELDERLAND

Apeldoorn. Sinds enige jaren wordt de restauratie van het Oude Loo, het laat-middeleeuwse jachtslot in het park bij het paleis Het Loo, nauwlettend gevolgd. Reeds in 1971 kwam een onderzoek tot stand waaruit bleek dat de toren op de zuidwesthoek, nu met de zuidvleugel onder een dak gebracht, in de aanvang van de bouwgeschiedenis deel uitmaakte van een bescheiden rechthoekig complex. In tegenstelling tot wat men vaak vermeld vindt, heeft

deze toren nooit alleen gestaan en heeft derhalve nooit de rol van eenzame donjon/woontoren gespeeld.

Duidelijk is ook geworden, dat de vroegere voorgevel bij de huidige teruglag; hieruit sprong een ingangstoren naar buiten. Pas in de zestiende eeuw werd een nieuw front met ronde hoektorens opgetrokken, dat met de buitenzijde van de poorttoren in een vlak kwam te liggen. Ook de aansluitende zuidvleugel en de traptoren, aan het binnenplein gelegen, dateren uit deze tijd. De bouwgeschiedenis bleek overigens nog al gecompliceerd, waardoor niet alle vragen door het bodemonderzoek opgelost konden worden.

De noordvleugel scheen uit een nog iets latere periode. Tijdens de herfst van 1972 kwam bij het werken aan de noordvleugel een stuk muurwerk te voorschijn, dat met dit deel van het kasteelcomplex geen enkel verband had. Tijdens het daarop volgende onderzoek werd vastgesteld, dat zich onder de noordvleugel een fundering bevond van een rechthoekig gebouw — van bescheidener afmetingen dan het bestaande — dat kennelijk aan de huidige noordvleugel voorafging. De grondprofielen bevestigden dit overigens volkomen. Blijkens het steenformaat behoorde ook dit bouwsel nog tot een bouwperiode uit de vijftiende eeuw.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

Ewijk-Winszen. In overleg met de provinciale archeoloog van Gelderland, drs. R. S. Hulst, is van 4-13 oktober 1972 een noodonderzoek uitgevoerd aan de zuidelijke Waaldijk, dicht bij de plaats waar voorheen funderingsresten van een Romeins gebouw, mogelijk een villa, aan het licht zijn gekomen (J. E. Bogaers — R. S. Hulst, *Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1968, *117; C. P. J. van Kouwen, AWN, werkgroep Nijmegen e.o., *Jaarverslag 1971*, 25-29).

Het hier eerder aangeboorde pakket van Romeins puin bleek gelegen te zijn op een vijftiende-eeuwse dijkverzwaring. Hieronder is een 3-4 m breed, door twee slootjes geflan-

keerd weggetje aangetroffen, dat vrijwel evenwijdig heeft gelopen met de tegenwoordige dijk; uit de vulling van een van de sloten komt een voetfragment van een Siegburgse kan. Door deze sporen werden enkele kuilen afgedekt die Romeinse scherven bevatten.

Behalve talrijke stukken aardewerk uit de tweede of het begin van de derde eeuw en enkele middeleeuwse scherven verdient een in een van de bovenste niveaus aangetroffen wandfragment van een Karolingische reliëf-bandamfoor de aandacht.

Instituut O.G.A., Nijmegen (J. E. Bogaers en J. K. Haalebos).

Garderen. Op 13 december 1972 vond de heer Slikhuis, koster der Herv. Gemeente te Garderen en grafdelver op de Herv. begraafplaats aldaar in de kuilwand van een nieuw graf een oude kuil, inhoudende een bord van Romeins ruwwandig aardewerk en enige crematieresten. Deze kuil bereikte een diepte van 1.35 m beneden het maaiveld. De bovenste 0.40 m van het profiel bestond uit akkergrond, gelegen op een door de vinder als zodanig geïnterpreteerd duidelijk zichtbaar restant van het oorspronkelijke maaiveld.

Het bord is van een gelig, ten dele grijs gesmoord ruw aardewerk en bezit een van binnen geprofileerde rand in de vorm van een scherpe lijst. Het komt nog het meeste overeen met Holwerda, *Arentsburg*, afb. 94, 243, aldaar laat II-begin III gedateerd. Meer in het algemeen zou het bord beschouwd kunnen worden als een variant van zowel Niederbieber Typ 110 als Typ 112. Daarmede staat een 2de/3de-eeuwse datering wel vast.

Hoewel de begraafplaats, gelegen aan de weg naar Uddel, sedert 1872 in gebruik is, schijnt de vondst naar men zich heugen kan de eerste te zijn die hier gedaan is. Mede gelet op het feit dat de vindplaats aan de westelijke rand is gelegen, is het denkbaar dat een eventueel grafveld uit de Romeinse tijd zich nog grotendeels naast de begraafplaats uitstrekt.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Kootwijkerzand. In de maanden april tot en met oktober 1972 werd het onderzoek naar het nederzittingscomplex uit de vroege middeleeuwen voortgezet (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1972, *34-*35). De oost- en westgrens van de nederzetting zijn vastgesteld. Aan de westzijde

blijkt dit een onbebouwde zone te zijn, waarschijnlijk akkers. Aan de oostzijde wordt de grens gevormd door een drassig terrein — oorspronkelijk een vennetje — met een oerbank in de ondergrond: het waterwingebied der nederzetting. De zuidgrens van de nederzetting is geheel uitgewist door winderosie. Alleen aan de noordzijde is de grens nog niet bereikt. Het uiteraard voorlopig beeld van een in noord-zuid richting uitgestrekt dorp, waarin de huizen met hun bijgebouwen in een viertal rijen min of meer regelmatig liggen gegroepeerd, heeft hierdoor aan duidelijkheid gewonnen. Dit jaar werden vijf volledige huisplaatsen, met wederom zeer geprononceerde bootvormige plattegronden onderzocht en 25 hutkommen; voorts een groot aantal kuilen en twee boomstampotten. In totaal zijn nu bekend 20 boerderijen, drie kleinere gebouwen, drie spiekers, 86 hutkommen en 40 waterputten.

Het vroegst te dateren aardewerk bestaat uit een versierde wandscherf van een knikwandpot en uit enige specimina van 7de-eeuws handgevormd aardewerk zoals o.m. bekend uit Warendorf in Westfalen. Materiaal uit de Carolingische periode (waarvan ca. een derde import) komt over het gehele opgegraven terrein voor, terwijl beschilderd „Badorf” zowel als „Pingsdorf” aardewerk, naast kogelpotten uit de 10de-11de eeuw weer meer lokaal gebonden zijn. Tot deze jongste fase behoren tenminste een huisplaats en de dit jaar onderzochte twee boomstampotten. De laatste waren zeker nog in gebruik toen de catastrofale zandverstuivingen begonnen, zij zijn in het diepste, dus vochtigste punt van het ven gegraven tussen twee met palissaden afgezette akkers die de oudere waterputten hebben overdekt.

Bij het onderzoek van de westelijke onbebouwde zone werden helaas geen sporen van een grafveld ontdekt, zoals aanvankelijk was vermoed. Eerst op ca. 100 m afstand van de middeleeuwse nederzetting werd weer bewoning aangetroffen: de reeds in 1966 aangesneden nederzetting uit de Romeinse keizertijd (2de-3de eeuw). Deze ligt ca. 2 m hoger dan het gemiddeld middeleeuws niveau, op een kop van de stuwwal (37 m + N.A.P.). Er werd een, alleen aan de westzijde geërodeerd, huizencomplex blootgelegd dat tenminste uit drie fasen bestaat. Alle huizen zijn drieschepig. Hun oriëntatie wijkt enigermate af van die der middeleeuwse huizen.

Bewoningssporen uit vroeger tijd bleven tot

duisver beperkt tot het neolithicum: scherven van een potbeker, een Veluwe klokbeke en van een gladwandige pot met doorboringen onder de rand, vermoedelijk van de Vlaardingencultuur.

Het booronderzoek in de omgeving werd voortgezet. O.m. werd vijfhonderd meter ten oosten van de opgraving een tweede ondergestoven vennetje ontdekt en bemonsterd. Er werden geen bewoningssporen bij aangetroffen.

Aan het onderzoek, dat gesubsidieerd wordt door de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek (Z.W.O.) hadden studenten van de Universiteiten van Leiden en Amsterdam een belangrijk aandeel. Het Fysisch Geografisch en Bodemkundig Laboratorium van de Universiteit van Amsterdam verleende wederom een aantal bijdragen aan het onderzoek. Ook de steun die weer werd ondervonden van de Landmeetkundige Dienst, van de gemeente Barneveld en van de Koninklijke Nederlandse Landmacht zij met erkentelijkheid vermeld.

In 1973 zal het onderzoek, althans voorlopig, worden afgerond.

I.P.P., Amsterdam (H. H. van Regteren Altena en H. A. Heidinga).

LIMBURG

Grubbenvorst. Het onderzoek op het „Gebroken Slot” — een sinds de 16de eeuw verlaten ruïne op een heuvel aan de Maas — werd in de zomer van 1971 met behulp van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis aangevangen.

In de zomer van '72 organiseerde de N.J.B.G. wederom een werkkamp zodat de opgraving voortgezet kon worden. De vraagstukken rond de bouwgeschiedenis van het „Gebroken Slot” bleken namelijk niet zó eenvoudig als men op het eerste gezicht dacht.

Tot de winter van 1944/'45 stond er nog een wand van het nagenoeg vierkante kasteel, dat binnenwerks ongeveer 17 x 17 m groot was. Op de uiteinden van bedoelde wand — de zuidwestelijke ringmuur — stonden de zware ronde donjon (de zuidertoren) en een kleine ronde hoektoren (de westertoren). Geedelten van een loodrecht op deze wand staande delingsmuur verdeelden het binnenterrein in twee vrijwel gelijke helften.

In tegenstelling tot wat Mialaret volgens zijn *Geïllustreerde Beschrijving van de Monumen-*

ten van Geschiedenis en Kunst, Noord-Limburg meende, behoren de beide ronde torens van het zuidwestelijke front met de tussenliggende muur tot dezelfde bouwperiode. Een gedeelte van de binnenmuur, aansluitend op de binnenzijde van de zuidwestmuur, vormde de kopmuur van een kelder, die zich tot de kleine ronde hoektoren schijnt voort te zetten. Niet mis te verstane sporen duiden er op, dat deze kelder overwelfd was door een tonggewelf.

De delingsmuur bleek uit verschillende, beslist niet gelijktijdige delen te bestaan: een zuidwestelijk stuk, eindmuur van de bovenvermelde kelder; een noordoostelijk gedeelte en een verbindend tussenstuk, bestaande uit een grondboog. Wat dit voor de bouwgeschiedenis heeft te betekenen, is vooralsnog niet duidelijk.

De aanzet van de zuidoostelijke buitenmuur tegen de donjon — de zuidelijke hoektoren — werd teruggevonden. Overigens schijnt de zuidoostmuur geheel uitgebroken te zijn.

Van de noordwestelijke buitenmuur bleven, aansluitend aan de westelijke hoektoren, nog enige strekkende meters bewaard. Aan de buitenzijde werd — ingeklemd tussen buitenmuur en hoektoren — een voeting van een stuk metselwerk gevonden, waarvan de betekenis ons vooralsnog ontgaat.

In het zuidelijk talud van de heuvel werd, dicht bij de donjon, de fundering van een rechthoekig bouwsel gevonden, dat waarschijnlijk met de beveiliging van de ingang te maken had. De beantwoording van de gerezen vragen blijft echter aan nieuwe opgravingen voorbehouden. Dank zij de belangstelling en de grote medewerking van de eigenaar, dr. Willemse, kan dit object in opeenvolgende campagnes onderzocht worden.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

Horst. Met een groep studenten van de T.H. te Delft, in hoofdzaak behorend tot de werkgroep Restauratie, werd in zomer en herfst gewerkt aan het onderzoek op de ruïne van het kasteel in Horst. Het bijzondere in het grondplan van dit kasteel is gelegen in de omstandigheid dat de donjon aanvankelijk op het midden van een der zijden uitspringt. Normaal is het overigens, dat men bij de uitbreiding nieuwe woonvleugels tegen de buitenzijde van de buitenmuren uit de eerste bouwperiode heeft opgetrokken. Reeds bij een oppervlakkige inspectie van de overblijfselen moest men tot deze conclusie komen. Met dwarsprofielen

werd dit tenslotte aan twee zijden op overtuigende wijze aangetoond.

Het front, waaruit de hoofdtoren naar buiten treedt, stelde op dit punt wat grotere problemen: ten zuiden van de toren bleek het dwarsprofiel duidelijk gegevens voor een uitleg aan de buitenzijde te bevatten. Ten noorden van de toren was de zaak, mede door een

vaak verlegde toegang, veel gecompliceerder.

Op de noordelijke helft van het binnenplein werden de buitenmuur van de eerste periode en de noordoosthoek van het oudste kasteelcomplex aangetroffen. In de zomer van 1973 zal men de onderzoeken voortzetten.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

OVERZICHT VAN DE IN 1972 GEREEDGEKOMEN RESTAURATIES

Aagtekerke: Dorpsplein 21. — *Aalburg:* Windkoren-molen. — *Aduard:* Poldermolen Aeolus. — *Akersloot:* Orgel Herv. kerk. — *Alkmaar:* Dakruiter St.-Laurens-kerk; Achterdam 23; Bierkade 10; Fnidsen 31; Geestmolen Egmondermeer. — *Almelo:* Oude raadhuis. — *Amersfoort:* Orgel St.-Joriskerk; St.-Aegtenkapel; Lavendelstraat 5. — *Amsterdam:* Americainhotel; Amstel 95, 97, 206, 240, 328; Beulingstraat 5-7; Binnen-Brouwersstraat 11; Binnenkant 50; Binnen-Wieringerstraat 4, 5; Bloemgracht 35, 33, 60, 125-127, 130, 160, 168; Boomstraat 24-26, 92; Brouwersgracht 9, 19, 54, 156, 252; Buiksloterdijk 194, 270, 340; Buiten-Brouwersstraat 20; Dorpsweg 62; Durgerdammerdijk 37, 47-48, 107; Egelantiersstraat 40-48; Elandstraat 106-140; Enge Kerksteeg 1; Geldersekkade 2, 45; Haarlemmerstraat 6, 110; Heiligeweg 8, 41; Herengracht 2, 84, 109, 135, 160, 162, 182-184, 222, 257; Huidenstraat 8; Kalkmarkt 11-12-13; Keizersgracht 28-44, 68, 90, 239, 255, 454, 552, 570, 578; Kerkstraat 185, 200-202, 317-319; Koggestraat 4-6; Lange Leidsedwardsstraat 50; Leidsegracht 25, 30, 49; Lindengracht 13; Lindenstraat 72; Meerpad 7-9; Muntplein 5; Nieuwendijk 36, 113, 165; Nieuwezijds Voorburgwal 75, 117, 350; Nieuwmarkt 25; Noorderstraat 17; Oude Schans 16; Oudezijds Achterburgwal 33, 133-135; Oudezijds Voorburgwal 127; Prinseneiland 49-51; Prinsengracht 34, 171, 253, 833, 1099; Prins Hendrikkade 143; Reguliersgracht 36, 73, 74; Rembrandtplein 16; Singel 45, 321, 357, 359; Spuistraat 13, 253; Tweede Leliedwardsstraat 23; Westerstraat 18, 70; Zeedijk 1, 5. — *Arnhem:* Jansplaats 29.

Baarland: Bakendorpsweg 2. — *Baexem:* Standerdmolen. — *Batenburg:* Hoppenhofstraat 1. — *Bergeijk:* Standerdmolen. — *Berkel:* Toren Herv. kerk. — *Bier-
vliet:* Herv. kerk en toren. — *Blaricum:* Angerechtsweg 15. — *Blokkzijl:* Bierkade 3. — *Bocholtz:* Baneheide 24; Kasteel De Bongard. — *Bolsward:* Kleine Dijkklaker 17. — *Borsselle:* Plein 56. — *Breda:* Bagvensestraat 11; Heusdenhoutseweg 21; Reigerstraat 1-3-5-7-9-9a-11, 30. — *Brielle:* Kaaipoort; Kaaistraat 15; Langstraat 7, 36-38; Nieuwstraat 20; Voorstraat 31. — *Broek in
Waterland:* Havenrak 1, 7; Roomeinde 22. — *Bronk-
horst:* Onderstraat 1. — Brouwershaven: Markt 1, 46.

Chaam: Ulicotenseweg 4. — *Coevorden:* Orgelgalerij Herv. kerk; Kasteel; Kerkstraat 1. — *Cotben:* Brink 5. — *Culemborg:* Grote orgel en koororgel Herv. kerk.

Dalen: Orgel Herv. kerk. — *Delden:* Orgel Herv. kerk. — *Delft:* Kerkstraat 25; Koornmarkt 45; Markt 49-53; 66-68; Oude Delft 16, 57, 73, 132, 156, 223; Paardenmarkt 36-37; Voorstraat 98-100; Wijnhaven 11. — *Deinum:* Herv. kerk. — *De Lier:* Herv. kerk. — *Den Burg (Texel):* Herv. kerk en toren. — *Den Dun-
gen:* Flaas 5. — *Denekamp:* Rotmansweg 9; Watermolen Singraven. — *Den Haag:* Heilige Geesthof; Orgel Lutherse kerk. — *Den Ham:* Toren Herv. kerk. — *Deventer:* Museum De Waag (portaal); Rondeel achter de Muren; Bergschild 1-3-5, 9; Bergstraat 10, 29-35, 45-53; Brink 30, 52, 53, 59; Lange Bisschopstraat 19; Menstraat 12, 35; Polstraat 82. — *Diepenheim:* Herv. pastorie. — *Diessen:* R.K. kerk. — *Dirksland:* Orgel Herv. kerk. — *Doesburg:* Orgel Ev. Lutherse kerk. — *Dokkum:* verbetering Vleesmarkt. — *Domburg:* Windkoren-molen. — *Dordrecht:* Hof Statenzaal; Hooikade 5; Kuipershaven 17-18; Steegoversloot 76; Voorstraat 479-483. — Dwingelo: de Weyert 8.

Eckelrade: Dorpsstraat 53. — *Edam:* Lingerzijde 23, 36; Spuistraat 31. — *Eemnes:* Wakkerendijk 104. — *Eersel:* Orgel R.K. kerk; Markt 49. — *Eext:* Gieterstraat 1 (schuur), 3. — *Eibergen:* Piepermolen. — *Elburg:* Bloemstraat 3; Noorderkerkstraat 7; Vispoortstraat 10. — *Elp (Dr.):* Hogebrinksweg 1. — *Enkhui-
zen:* Muurschilderingen Zuiderkerk; Bocht 7; Dijk 28; Westerstraat 136, 201. — *Etten-Leur:* Orgel Herv. kerk; Bisschops-molen. — *Everdingen:* Herv. kerk. — *Exlo:
Schoolstraat 1.*

Finsterwolde: Orgel Herv. kerk. — *Franeke:* Camminghastins.

Geertruidenberg: Elfhuizen 2; Venestraat 1-3. — *Geesteren:* Boerderij Wanninkhof. — *Genderen:* Meerhoek 22. — *Giessen-Nieuwkerk:* Herv. kerk. *Giethoorn:* Klooster 4; Zuiderpad 14. — *Glimmen:* Rijksstraatweg

17. — *Goer*: Oprit Grote Markt 4. — *Gouda*: Lage Gouwe 130; Naaierstraat 6; Turfmarkt 142; Wijdstraat 13; Molenaarshuis Molen 't Slot. — *Grave*: Gasthuisstraat 8; Klinkerstraat 35. — *Groningen*: Guyotplein 3; Poelestraat 54; Praediniussingel 5. — *Gronsveld*: Windkorenmol. — *Groot-Ammers*: Achtkantemol.

Haarlem: Bakenessertoren; Bakenessergracht 31-35, 72; Begijnhof 20; Buitenrustlaan 29; Donkere Spaarne 56; Ged. Oude Gracht 91-93; Gierstraat 51; Groot Heiligland 38; Grote Houtstraat 115; Kerkstraat 20; Nassaulaan 14-16; Nieuwe Gracht 17; Spaarnwouderstraat 72; Zijlstraat 97; Molen Polder Schoterveen; Molen Ver. Grote en Kleine Polders. — *Haarlo*: Kabinetorgel Herv. kerk. — *Hallum*: Molen waterschap Vijfhuizen. — *Haps*: windkorenmol. — *Harderwijk*: Donkerstraat 26; Markt 8; Vijhestraat 1. — *Harlingen*: Orgel Grote kerk; Boothstraat 20; Rommelhaven 7-7A. — *Hasselt*: Orgel Herv. kerk. — *Hattem*: Kerkstraat 27. — *Havelte*: Busselteweg 2; Dorpsstraat 27; Eursingerlaan 3. — *Hazerswoude*: Rietveltsemolen. — *Heemskerk*: Orgel Herv. kerk. — *Heemstede*: Orgel St.-Bavokerk. — *Heenvliet*: Kerkweg 2. — *Heerjansdam*: toren Herv. kerk. — *'s-Hertogenbosch*: Binnendieze-Uilenburg (proefvak); Hinthammerstraat 76; St.-Janskerkhof 15; Kerkstraat 18; Kolperstraat 27; Korte Putstraat 27; Postelstraat 38-40; Spinhuiswal 1 (Refugiehuis); Verwerstraat 44, 75, 77; Vugterstraat 69, 254-256; Vestingmuur, deel Hekellaan. — *Hilvarenbeek*: windkorenmol. — *Hindeloopen*: Nieuwestad 21. — *Hoevelaken*: Oosterdorpstraat 25. — *Hollum (Ameland)*: Herv. kerk. — *Hoorn*: Ev. Lutherse kerk; Orgel Noorderkerk; Orgel kapel Eikstraat; Onder de Boompjes 8; Veermanskade 12. — *Hulst*: Gentsestraat 20.

Irnsum: Learewei 20.

Joure: Penninga's molen. — *Jutphaas*: zaal kasteel Rhijnhuizen.

Kamerik: Toren Herv. kerk. — *Kampen*: Bovenkerk. — *Kamperland*: Heerjanspolder 8. — *Kloetinge*: Geertesplein 3. — *Kollum*: Orgel Herv. kerk. — *Krewerd*: Herv. kerk.

Laag-Soeren: Priessnitzmonument. — *Leeuwarden*: Koepel stadhuis; Papingastins; Doelestraat 6; Snakkerburen 1: Prinsessehof. — *Leiden*: Elisabeths Gasthuis; Steenschuur 11; Molen Stevenshofjespolder. — *Leur*: Attelakenseweg 4. — *Loenen aan de Vecht*: Grutterstraat 2, 7.

Maasland: Commandeurshof 2; Kerkstraat 4. — *Maassluis*: Herv. kerk. — *Maastricht*: St.-Bernardusstraat 6, 8; Grote Gracht 42; Gubbelstraat 40; Hoogbrugstraat 14, 58; Jekermolenweg 81; Markt 41. — *Makkum*: Pruikmakershoek 18. — *Marken*: Kerkbuurt 74, 113, 168; Grote Werf 17-18; Rozenwerf 9; Witte Werf 24. — *Mechelen (Wittem)*: Hoeve De Pley;

Schweibergerweg 17. — *Megen*: Baptiststraat 24, 33; Kloosterstraat 12; Windkorenmol. — *Mheer*: Stallestraat 2, 3. — *Middelburg*: Orgel Oostkerk; Dampoort; Blindenhoek 5; Bogardstraat 31; Dam 30, 51, 81; Damplein 13, 17; Houtkaai 13-15; Koepoortstraat 2; Korte Noordstraat 9/11, 21; Kromme Weele 27; Londensekaai 1/3, 5, 11; Molenwater 115; Molstraat 2; Nieuwe Haven 49; Nieuwstraat 41, 43; Oostkerkplein 9; Schuitvlotstraat 25; Seisdam 24; Seisstraat 13 (poortje); Singelstraat 1, 3; Spanjaardstraat 3, 5/7, 13, 15, 31, 34, 38; Wagenaarstraat 6; Zuidsingel 118.

Middenbeemster: Toren Herv. kerk; Korenmol. De Nachtegaal. — *Midwolda (Oldambt)*: Orgel Herv. kerk. — *Monnickendam*: Kerkstraat 26, 42; Weezenland 17. — *Monster*: Toren Herv. kerk.

Naarden: Toren Grote kerk; Cattenhagestraat 22. — *Nederhorst den Berg*: Kasteel Nederhorst. — *Neerloon*: Orgel R.K. kerk. — *Nes (Ameland)*: Van der Stratenweg 2. — *Nieuwenboorn*: Orgel Herv. kerk. — *Nieuwerkerk aan de IJssel*: 's-Gravenweg 10. — *Nieuweschans*: Synagoge. — *Nieuwolda (Oldambt)*: Toren Herv. kerk. — *Nieuwpoort*: Sluisbrug en -boog. — *Nieuwvliet*: Toren Herv. kerk. — *Noordgouwe*: Orgelkas Herv. kerk. — *Nootdorp*: Orgel Herv. kerk.

Oirsbeek: Provinciale weg Zuid 37. — *Oirschot*: Markt 20; Molenstraat 2, 12; Rijkessluisstraat 11. — *Oldeholtspade*: Orgel Herv. kerk. — *Oldenzaal*: Marktstraat 10-12. — *Olst*: Windkorenmol. — *Ommen*: Brinkweg 1; Ridderinkweg 4. — *Oosterend (Texel)*: Orgel Herv. kerk. — *Oosterhout*: Orgel Herv. kerk; Toren R.K. kerk. — *Oosterland*: Herv. kerk. — *Oostkapelle*: Huis Overduin. — *Ootmarsum*: Orgel Herv. kerk; Kerkplein 9-11 12. — *Orvelte*: Straatverlichting; Flintenweg 4 (schuur). — *Oud-Avereest*: Hoeve 11, 36. — *Oud-Beyerland*: Herv. kerk. — *Oudelande*: Consistorie Herv. kerk. — *Oudeschoot*: Herv. kerk. — *Oudewater*: Stadhuis; Havenstraat 14. — *Overlangel*: Orgel R.K. kerk. — *Overschie*: Korenmol. De Speelman. — *Overschild*: Windkorenmol.

Pesse: Oude Jachthuis. — *St.-Philipsland*: Windkorenmol. — *Piaam*: Buren 25. — *Piersbil*: Kreekant 4-5. — *Pieterburen*: Toren Herv. kerk; Windkorenmol. — *Poortugaal*: Herv. kerk. — *Princenhage*: v.m. Raadhuis; Heilaarstraat 235 (schuur). — *Puiflijk*: Orgel R.K. kerk.

Ravenstein: Orgel Herv. kerk; Kol. Wilsstraat 19. — *Reek*: Mgr. Borretstraat 7-9. — *Renswoude*: Herv. kerk. — *Rheeze*: G 27. — *De Rijp*: Raadhuis; Oostende 9. — *Rijssen*: Toren Herv. kerk. — *Rijswijk (N.Br.)*: Het Slot. — *Rolde*: Windkorenmol. — *Rotterdam*: Orgel Paradijskerk; Benedenrijweg 455. — *Rouveen*: Toren Herv. kerk. — *Ruinen*: Smeestraat 9, 11.

Saaksum: Toren Herv. kerk. — *Scheveningen*: Orgel Oude kerk. — *Schiedam*: Markt 17; Korenmol. De

Walvis. — *Sleen*: Achterste Erm 2. — *Sloten (Fr.)*: Herv. kerk. — *Sneek*: Kleinzand 38. — *Sommelsdijk*: Kerkstraat 11-13. — *Spaarndam*: Orgel Herv. kerk; Haarlemmersluisje. — *Spanbroek*: Molen Kaagpolder. — *Spaubeek*: Orgel R.K. kerk. — *Staphorst*: Oude Rijksweg 507, 571. — *Steenderen*: Orgel Herv. kerk. — *Streefkerk*: Achtkante Molen. — *Susteren*: R.K. kerk + orgel.

Tholen: Hoogstraat 1-3. — *Thorn*: Wijngaard 3. — *Tilburg*: Hasseltsekapel. — *Twekkelo*: Burg. Stroinkstraat 341. — *Twisk*: K 115, 201. — *Tzummarum*: Roordamaleane 10.

Ubach over Worms: Groenstraat 139. — *Ubachsberg*: R.K. kerk. — *Udenhout*: De Strijdhof; Groenstraat 131. — *Uithuizermeeden*: Toren Herv. kerk. — *Uitwijk*: Orgel Herv. kerk. — *Usselo*: Helmerhoekweg 45. — *Utrecht*: Kabinetorgel Pieterskerk; Stadhuis (gevels); Vleeshal (1e fase); Biltsestraatweg 88; Lijnmarkt 41; Werfmuren.

Valburg: Orgel Herv. kerk. — *Vasse*: Denekamperweg 225; Molen van Frans. — *Veere*: Carillon Stadhuisstoren; Markt 25; Oudestraat 19. — *Velsen*: Meer-vlietstraat 34-36. — *Vianen*: Hek begraafplaats. — *Vladder*: De Hoek 5; Kerkhoflaan 5. — *Vleuten*: Orgel Herv. kerk. — *Vlissingen*: Lepelstraat 2; Molenstraat 47; Oranjemolen. — *Vollenhove*: Kerkplein 12. —

Voorburg: Herenstraat 51, 72. — *Vreeland*: Voorstraat 17.

Waaxens: Herv. kerk. — *Warffum*: Toren Herv. kerk. — *Warmond*: Boterhuismolen; Molen Lakerpolder; Molen Tuinder- en Kogjespolder. — *Warnsveld*: Orgel Herv. kerk. — *Wateringen*: Windkorenmolen. — *Wemeldinge*: „Kerkevate”; Dorpsstraat 29, 37, Kerkweg 9, 14. — *Westerbork*: Van Wezelplein 9. — *West-Terschelling*: Molenstraat 24. — *Westzaan*: Pelmolen Het Prinsenhof. — *Wierwerd*: Orgel Herv. kerk. — *Wittem*: Kasteel Wittem. — *Woerden*: Orgel Herv. kerk; Willemshoeve. — *Wolphaartsdijk*: Westkerkepolder 4. — *Wolvega*: Orgel Herv. kerk. — *Wommels*: Herv. kerk. — *Workum*: Süd 106. — *Wychen*: Kasteelraadhuys.

Zaandam: Herbouw in reservaat Zaanse Schans van huizen, voorheen Hazepad 11 en Lagedijk 238-240 te Zaandijk. — *Zaltbommel*: Gamersstraat 41. — *Zanddijk (Veere)*: Veerseweg 38. — *Zierikzee*: Noordhavenpoort; Appelmarkt 10-12; Dam 1; Sint-Domusstraat 66; Havenpark 31; Havenplein 6, Meelstraat 52, 54; Oude Haven 10, 18, 43; Poststraat 7, 9; Verre-nieuwstraat 9; Visserdijk 4. — *Zuid-Beyerland*: Molen-dijk 2. — *Zuidwolde (Gr.)*: Toren Herv. kerk. — *Zundert*: Standerdmolen. — *Zutphen*: Berkelruïne. — *Zwolle*: Orgel Broerenkerk; Coehoornsingel 7 I; Hei-noseweg 18; Kamperstraat 40; Koestraat 10, 18a; Sassenstraat 9; Waterstraat 79-83; Stadsmuur (2de fase).

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum*. De tapijtserie van David en Bathseba uit Parijs -4 maart
Aanwinsten tekeningen (o.a. Lorrain, Jong-kind, Thorn Prikker en Henri van de Velde)
-8 april

ANTWERPEN

— *Museum Horta*. Victor Horta 17 maart

BERLIJN

— *Kunstabibliothek*. Eten, drinken enz. in de grafiek der 17de en 18de eeuw -28 april

BERN

— *Kunstmuseum*. Vincent van Gogh (collectie ir. V. W. van Gogh) -1 april

BREMEN

— *Kunsthalle*. Franse meestertekeningen 1530-1830 25 febr.-1 april

EDINBURGH

— *Royal Scottish Academy*. Futurisme

DEN HAAG

— *Gemeentemuseum*. Nederlandse tegels -5 maart
— *Museum voor het Onderwijs*. Vergeten Mexicanen; In Buddha's Bergen; Van Terp tot Deltaplan

ENSCHDEDE

— *Rijksmuseum Twenthe*. Bommen Berend, het bisdom Münster ten tijde van Christoph Bernhard van Galen (1650-1678) -5 maart

GOUDA

— *Het Catharina-Gasthuis*. Prenten uit eigen bezit -11 maart

HAARLEM

— *Frans Halsmuseum*. Stillevenns van de 17de tot en met de 20ste eeuw -1 maart

HARLINGEN

— *Hannemabús*. Tegel-expositie -1 april

HILVERSUM

- *Centrum De Vaart*. Renaissance van het oude toetsinstrument -25 feb.
- Van Hilversum naar Laren in de Bronstijd -1 april

LONDEN

- *Victoria and Albert Museum*. Schatten van de Europese Gemeenschap
- *Hayward-Gallery*. De Impressionisten in Londen

MAASTRICHT

- *Bonnefantenumuseum*. Het Nederlandse staatsieportret -28 feb.

PARIJS

- *Louvre*. Zelfportretten van Courbet -23 april
- Het ruitersstandbeeld van Lodewijk XV, schetsen van Bouchardon, beeldhouwer van de koning 30 april
- *Musée National des Art et Traditions populaires*. 5 Eeuwen Franse prentkunst -30 april

ROERMOND

- *Gemeentemuseum*. Russische Ikonen (1600-1850). Tevens sieraden en ikonen uit andere landen -26 feb.

ROTTERDAM

- *Boymans-van Beuningen*. Félix Labisse, leerling van James Ensor -11 maart
- Prenten naar Rubens -4 maart
- Verzameling F. C. Butôt. Hollandse en Vlaamse meesters, 17de eeuw -1 april
- *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Plancius -30 april
- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Japans Porselein

TILBURG

- *Nederlands Textielmuseum*. Merklappen uit Brabants bezit -2 april

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Het nieuwe wereldbeeld, begin van de abstracte kunst in Nederland, 1910-1915 -28 feb.

MEDEDELINGEN

VACATURES

AMSTERDAM

In de Faculteit der Letteren van de *Universiteit van Amsterdam* vacceert de functie van

GEWOON LECTOR IN DE MIDDELEEUWSE ARCHEOLOGIE

De te benoemen functionaris zal als taak hebben onderwijs te geven in de Middeleeuwse archeologie van Nederland en Noord- en West-Europa.

Ervaring in veldwerk en onderwijs strekt tot aanbeveling.

Voorts zal de te benoemen lector leiding moeten geven aan de afdeling Middeleeuwse archeologie van het Instituut voor Prae- en Protohistorie.

Gegadigden voor deze functie, alsmede zij die de aandacht op mogelijke kandidaten willen vestigen, worden uitgenodigd zich voor 2 maart a.s. met uitvoerige informatie — waaronder curriculum vitae en lijst van publicaties — te wenden tot de plaatsvervangend voorzitter van de voordrachtscommissie, prof. dr. R. W. Scheller, p/a Kunsthistorisch Instituut, Joh. Vermeerstr. 17, Amsterdam-Z. Deze is tevens bereid nadere inlichtingen te verstrekken.

LEEWARDEN

Bij het Fries Museum vacceert de functie van

CONSERVATOR

Functie-informatie: de conservator is belast met de inventarisatie en catalogisering van de kunsthistorische verzamelingen. Hij treedt tevens op als plaatsvervangend directeur. Het ligt voorts in de bedoeling hem van tijd tot tijd met bijzondere opdrachten te belasten.

Vereist: doctoraal examen kunstgeschiedenis. Indien mogelijk enige museum-ervaring.

Salaris: aanstelling zal plaats vinden in het rangenstelsel van de provincie Friesland, afhankelijk van leeftijd en ervaring.

De voor overheidsdiensten gebruikelijke rechtspositieregelingen zijn van toepassing.

Een psychologisch onderzoek behoort tot de selectieprocedure.

Sollicitaties binnen 14 dagen aan de directeur, Turfmarkt 24, Leeuwarden.

SYMPOSIUM „WONING EN HUISRAAD IN DE MIDDELEEUWEN”

Op 20, 21 en 22 maart 1973 wordt in het Museum Boymans-van Beuningen te Rotterdam een symposium over woning en huisraad in de Middeleeuwen gehouden.

Het programma van dit symposium is op aanvraag verkrijgbaar bij het secretariaat: Mevrouw T. Henkes-Siertsema, 's Landswerf 70, Rotterdam-3016.

Aanmeldingen dienen voor 1 maart in het bezit te zijn van het secretariaat.

VERHUIZING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

In verband met de verhuizing van Voorburg naar Zeist zullen de bibliotheek en het foto- en tekeningenarchief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg gesloten zijn vanaf 19 februari tot 19 maart 1973.

Het nieuwe adres is per 1 maart 1973: Broederplein 41 te Zeist, telefoon (03404) 21844.

UTRECHTSE FOTOTENTOONSTELLING

In het gebouw van het Gemeentelijk Archief (Alexander Numankade 199) wordt van 7 maart tot 6 april onder de naam „Kom-us-kijken” een tentoonstelling gehouden van foto's, die gemaakt werden door de Foto- en Filmdienst van de stad Utrecht.

Aan de hand van de foto's wordt een indruk gegeven van de veranderingen, die in Utrecht plaats vinden. Bovendien krijgt men een indruk van wat er in de stad zoal gebeurt. De toegang is gratis.

RIJKSMUSEUM VINCENT VAN GOGH

Het nieuwe adres van het Rijksmuseum Vincent van Gogh is: Paulus Potterstraat 7, Amsterdam, tel. (020) 764881. Het museum is geopend vanaf 3 juni.

TER OVERNAME GEVRAAGD

Ter overname gevraagd enige horizontale vitrines, hangend of staand, afmetingen max. 100 × 40 cm. Ouderwets geen bezwaar. Aanbiedingen aan: drs. G. D. Cornelissen de Beer, Barnsteenhorst 160, Den Haag, tel. (070) 854438.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

OVERIJSSSEL

Diepenveen. Dank zij een melding van de heer H. Lubberding uit Deventer werd een „Flint Flachbeil” bekend. Deze was omstreeks 1965 gevonden door de heer G. J. Smeenk na het scheuren van grasland op een dekzandrug bij Oxe, gelegen tussen Schipbeek en Dortherbeek, ter plaatse Kupersweide genaamd.

De bijl van gelige vuursteen is grotendeels behakt en slechts bij de snede geslepen. De snede is zwak gewelfd, scherp en gaaf. Maten: $99 \times 57 \times 14$ mm.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

Hardenberg. Onlangs vond de heer A. Kleinjan uit Den Ham op een in cultuur gebracht rivierduin in de Rheezer Mars een aantal stuks neolithische vuursteen, alsmede enige scherven, waaronder een visgraatscherfje en een scherp met konische doorboring. Vermoedelijk betreft het materiaal van een nederzetting van de Standvoetbekercultuur. Slechts een andere Standvoetbekernederzetting uit Overijssel is ons bekend en wel uit Buurse, gem. Haaksbergen (niet nader gelocaliseerd).

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

Hasselt. Tijdens restauratiewerkzaamheden van de vereniging „Hendrick de Keyser” in een complex gebouwen, dat voorheen een gasthuis met kapel herbergde, gelegen aan de Rosmolenstraat en de Hoogstraat te Hasselt, werden ter plaatse van een inmiddels gesloopt pand de overblijfselen gevonden van een verf- of kleimolen, aan welk voormalig bedrijf eerstgenoemde straat blijkbaar haar naam dankte. De treffende overeenkomst van het gevondene — vijf molens, geplaatst op een cirkel met straal van 0.85 m rond een middenpaal — met het bekende Bolswarder tegeltableau van een tegelbakkerij (thans in het Rijksmuseum) doet vermoeden, dat wij ook te Hasselt met een dergelijk bedrijf te maken hebben, al was dit tot dusverre niet bekend. Ir. P. J. Tichelaar uit Makkum was van oordeel, dat de samenstel-

ling van de nog aanwezige kleiresten op een gebruik in de 17de eeuw wijst.

De resten van de vijf teruggevonden kuipen bezaten een doorsnede van 70 cm en waren samengesteld uit (grenen?)houten duigen, door twee ijzeren hoepen tezamen gehouden. Op de bodem van scherp zand bevonden zich brokken natuursteen — graniet? — waarvan de bovenzijde enigszins hol was gepolijst. Iedere kuip bevatte voorts een zware maal- of mengsteen, eveneens van natuursteen, waarin aan de bovenzijde steeds twee gaten waren ingeboord. Hierin paste een gaffelstok, met behulp waarvan men iedere steen kon doen ronddraaien, getuige de slijpvlakken aan de onderzijde van iedere maalsteen. Alle vijf maalstenen werden vanuit een verticaal in het middelpunt van de cirkel opgerichte spil door middel van raderen in beweging gebracht, waartoe een paard voortdurend in het rond liep, conform de voorstelling op het Bolswarder tableau en de welbekende, door een paard in beweging gebrachte karnmolens in vele boerderijen van weleer. Deze spil rustte met een ijzeren schoen in een ijzeren taatspot, welk tweede voorwerp „in situ” werd aangetroffen.

Een en ander is door de architect van „Hendrick de Keyser” opgemeten en in tekening gebracht.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma en A. Verlinde).

Raalte. Onlangs vond dr. R. Terborg uit Luttenberg in ongestoorde grond van eigen tuin enige honderden stuks laat paleolithische vuursteen. Op circa 5 vierkante meter werden een 300 stuks vuursteen aangetroffen, merendeels uit het loodzand van een podzolprofiel. De vondsten bestaan hoofdzakelijk uit semi-transparante, licht bruinachtig, grijze vuursteen. Het vondstcomplex omvat enige kernstukken, afslagen, relatief veel klingen en een dertigtal artefacten, waaronder 5 dubbelartefacten. Het vondstcomplex behoort tot de Hamburger cultuur.

Van dezelfde plaats en de directe omgeving

werden nog enige laat-neolithische vondsten bekend: enige aardewerkscherven, de nek van een „Flint Rechteckbeil”, alsmede een fraaie slijpsteen.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

GELDERLAND

Geldermalsen. In augustus 1972 zijn door leden van de AWN-werkgroep Midden en West Betuwe in het cunet van de nieuwe provinciale weg vlak ten zuiden van Geldermalsen enige laat-neolithische vondsten gedaan. Het betreft een tweetal wandscherven van Bekeraardewerk, een driehoekige pijlpunt van grijze gevlekte vuursteen en een afslag van bruine vuursteen.

Een scherf is een schouderfragment van een kleine(?) hybride beker (2 II^b). Op de andere zijn de restanten zichtbaar van drie horizontale rijen in een visgraatpatroon aangebrachte schuingestelde steeklijntjes. De vindplaats ligt op een hoge stroomrug.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Kerkwijk. In 1972 zijn enkele losse prehistorische vondsten gedaan door de heer A. Knöps uit 's-Hertogenbosch op de Bommelse Loo, gelegen in het komkleigebied tussen Kerkwijk en Gameren. De Loo is een in het Laat Glaciaal opgestoven hoogte (donk) en steekt over een vrij aanzienlijke hoogte boven de omringende klei uit. De kern is in historische tijd door egaliserende en zandwinning sterk aangetast.

De vondsten bestaan uit aardewerkscherven en uit vuursteen. Het aardewerk dateert ten dele uit het Neolithicum, waarschijnlijk Vlaardingen-cultuur, ten dele uit de IJzertijd. Te noteren valt ook nog een randscherf, die sterk doet denken aan dunwandig Bekeraardewerk. De vuursteen, w.o. enkele fragmenten van geslepen bijlen, dateert uit het Neolithicum. Niettemin lijkt een vierhoek met een rechte basis-hoek afkomstig te zijn van een nog oudere, mesolithische bewoning.

De profielen, die op de donk bestudeerd konden worden, geven een interessant beeld. Op enige diepte komt een deels zeer donker gekleurd niveau voor met talrijke houtskooldeeltjes. Van dit niveau reiken vele ingravingen en verstoringen in de ondergrond. Deze zullen tenminste voor een deel wel van natuurlijke oorsprong zijn. Dit niveau maakt voorts de indruk door winderosie aangetast te zijn en is door een stuifzandlaag, waarin eveneens veel houtskool voorkomt, afgedekt. Deze

erosie zou een gevolg zijn van menselijke aantasting van de donk (meded. drs. A. Verbraeck, Rijks Geologische Dienst). Er zijn overigens geen archeologica aangetroffen in dit niveau. Het stuifzandpakket wordt afgesloten door een tweede niveau, waarbij eveneens ingravingen horen. Niet slechts de hierin gevonden, helaas niet te dateren, archeologica, ook de fosfaatverkleuringen in het onderliggende stuifzand maken duidelijk dat we hier met een woon-niveau te maken hebben. Op de flank van de donk is dit niveau als een zgn. gebroken grond te karakteriseren. Hierin spreekt reeds de rivierinvloed, die zich op de nog lager gelegen delen van de donk manifesteert in de komkleibedekking.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

UTRECHT

Muntvondst Wijk-bij-Duurstede. Bij de opgravingen in het oude Dorestad is na de vondst van munten van koning Pippijn, waarover in april 1972 bericht werd, in het najaar wederom een Karolingische schat te voorschijn gekomen. Een door corrosie aaneengekit klompje bleek bij zorgvuldige reiniging 32 meest goed bewaarde zilveren munten te bevatten, benevens een fragment van een 33ste munt.

Aangetroffen werden 17 munten van Karel de Grote (768-814), alle daterend uit de eerste helft van diens regering. Zij zijn van hetzelfde gewicht en type als de oudere munten van koning Pippijn. Op de vz. staat in twee regels in onregelmatige letters de koningsnaam CARO/LVS, op de kz. staat meestal de muntplaats in min of meer afgekorte of verbasterde vorm. Negen stuks vertonen de naam DORESTAT vergezeld van de strijdbijl, die ook op munten van koning Pippijn veelvuldig voorkomt; een exemplaar is geslagen in Dinant; de overige vertonen afkortingen die nog niet met zekerheid of in het geheel niet verklaard zijn. Vertegenwoordigd zijn o.a. een type dat met enige waarschijnlijkheid aan Reims wordt toegeschreven en een, waarvoor onlangs (*Hamburger Beiträge zur Numismatik* 6 (1966), p. 13) de belangrijke handelsnederzetting op de plaats van het huidige Domburg als muntplaats is voorgesteld.

De andere 15 munten vertonen de naam van keizer Lodewijk de Vrome (814-84) en zijn van een geheel ander, zwaarder en groter type. Op de vz. staat een kruis, soms vergezeld van punten in de hoeken, waaromheen het om-

schrift + HLVDVVICVS IMP; op de kz. staat in een, twee of drie regels de muntplaats. Hieronder overweegt, in tegenstelling met de eerste groep, Dorestad geenszins: slechts drie stukken vertonen die naam, terwijl verder vertegenwoordigd zijn: Keulen, Straatsburg, Kamerijk, Meaux, Tours, Bourges, Narbonne, Milaan en Venetië, benevens de „paleismunt”, waarmee mogelijk Aken is bedoeld.

Deze laatste groep, die munten uit alle delen van het omvangrijke rijk bevat, maakt het nodig de schat in het begin van de regering van keizer Lodewijk, ca 820 op zijn vroegst, te dateren. Dit maakt het bijzonder merkwaardig dat de schat geen jongere munten van Karel de Grote opleverde. De boven beschreven lichte penningen zijn nl. in 793 vervangen door zwaardere munten van geheel nieuw type waarvan de munten van Lodewijk de directe voortzetting vormen. Nu zijn inderdaad deze nieuwe munten van Karel aanzienlijk zeldzamer dan die van zijn opvolger, zodat de geringe omvang van de emissies het ontbreken in deze kleine schat mogelijk voldoende verklaart. Wel blijft uniek de vereniging van oude lichte penningen en nieuwe zware penningen in een schatvondst. Tot nu toe zijn geen vondsten bekend geworden, waarin beide soorten tezamen voorkwamen; wel komen een enkele maal munten van het nieuwe type van Karel de Grote in schatten uit de tijd van Lodewijk de Vrome voor.

Kon. Penningkabinet, Den Haag (H. E. van Gelder).

ZUID-HOLLAND

Leiderdorp. Van 16-23 augustus 1971 heeft een proefonderzoek plaats gehad op een toekomstig bouwterreintje ten oosten van de Spanjaardsbrug over de Zijl in de gemeente Leiderdorp. Het terreintje werd beschouwd de plaats te zijn van de oudste kerk van Leiderdorp of daaraan te grenzen. Deze kerk zou behoord hebben tot het vroeg-middeleeuwse Leithon, een agrarische nederzetting die na de opkomst van de nabijgelegen stad Leiden ter onderscheiding de naam Leiderdorp kreeg. Ook dit is een van de plaatsen waar Holtland gelokaliseerd is, de oude familie-bezitting van de graven van Holland, waarnaar sedert de 12de eeuw het gehele graafschap genoemd is (S. J. Fockema Andreae e.a. *Kastelen, ridderhofsteden en buitenplaatsen in Rijnland*, Leiden 1952, 78-79). Op het terrein is echter niets gevonden dat op enigerlei occupatie uit de

vroege middeleeuwen zou kunnen wijzen. In 1950 heeft W. C. Braat wel sporen uit de 9de-10de eeuw gevonden aan de Kom van Aaiweg, hemelsbreed 1250 m naar het zuidoosten (*Leids Jaarboekje* 1952, 79-93).

Het ziet er dus naar uit, dat de daar gevonden sporen zich veel minder ver naar het westen uitstrekken, als wel vermoed werd (S. J. Fockema Andreae, „De Ark; bijdrage tot Leidens en Rijnlands molengeografie”, *Leids Jaarboekje* 1958, 66-72, m.n. het kaartje op blz. 66).

R.O.B., Amersfoort (H. Sarfatij).

Zoeterwoude. Van 21 april-8 juni 1970 en van 28 juni-13 augustus 1971 is, met enige onderbrekingen, een proefonderzoek ingesteld op het terrein genaamd Zwieten, ten zuiden van de Oude Rijn, aan weerszijden van de Weipoortse Vliet, waar een grote industrievestiging komt. Het onderzoek op het uitgestrekte terrein heeft zich bepaald tot vier objecten, te weten (1) Romeinse en Karolingische sporen ten westen van de Weipoortse Vliet, (2) een hoog terrein even ten westen daarvan, (3) de oever van een verlande Rijnbedding aan de noordzijde van het terrein, (4) een van luchtfoto's bekende ringwal ten oosten van de Weipoortse Vliet.

(1) Volgens de *Bodemkundige verkenning van het noordelijk deel van de provincie Zuid-Holland* (1953) bestaat het terrein Zwieten uit een tong van rivierafzettingen, die diep het midden-Hollandse veenland binnendringt. Middenover, van zuid naar noord, loopt de veenafwateringsstroom Weipoortse Vliet, die, kort voordat deze de Rijn bereikt, sterk naar het westen afbuigt. Op ca. 700 m uit de Rijn werd juist ten westen van de Weipoortse Vliet een verlande voorganger gevonden, die echter aan het begin van de jaartelling nog functioneerde, getuige Romeinse vondsten in de vulling aangetroffen. De vulling bestond hoofdzakelijk uit veen; tevens werd een rij van aangepunte palen gevonden die een beschoeiing gevormd kan hebben. Het is echter niet gelukt breedte en diepte van deze kreek vast te stellen; met name bleek de (west) oever, waarbij de beschoeiing behoorde, door de aanleg van een latere sloot geheel verstoord te zijn. Tussen de beschoeiing en de (niet gevonden) oever zat veel Romeins materiaal, dat, zoals gebruikelijk, dateerde uit de late 1ste tot in de 3de eeuw. Hieronder vallen te vermelden een halve t.s. kom, Drag. 37, fabr. Rheinzabern, een

bord, Drag. 18/31, met stempel SEVERVS FEC (Oost-Gallisch, dat. Anton.).

Een onderzoek onmiddellijk ten westen van de verlande kreek naar mogelijke woonsporen uit de Romeinse tijd heeft alleen een aantal structuurloze grondsporen opgeleverd, waaruit enige mobilia geborgen konden worden. Daaronder een fragment van een t.s. bord met stempel]F CARINI en graf. COTTI (Zuid-Gallisch, dat. 1ste eeuw). Vermeldenswaard is, dat op beide vindplaatsen naast het Romeinse importmateriaal een redelijke hoeveelheid inheemse ceramiek gevonden is.

Het is met dit onderzoek niet vast komen te staan waarbij dit materiaal behoorde: een of andere vorm van civiele bewoning, dan wel een militaire wachtpost gelegen tussen de castella te Matilone (op 2 km in westelijke richting) en Albaniana (10 km naar het oosten). Gezien de vondsten uit de kreekvulling moet deze nog in de Romeinse tijd verland zijn. Uit de restgeul werd enig Karolingisch (misschien ook nog wat ouder) materiaal geborgen.

Ook hier weer importen, als Mayener-achtige keramiek, kookpotten met radstempel-versiering en reliefband-amfoor, naast inheemse kookpotten met en zonder stempelindrukken. De vondsten vormen een aanwijzing voor het bestaan van het vroeg-middeleeuwse Zwieten, dat als Suetan bekend is uit een 10de-eeuwse bron (*Diplomata Belgica* I, 338). Sporen van de nederzetting zullen zich vermoedelijk bevinden iets meer naar het noordwesten onder en rond het middeleeuwse kasteel Huis te Swieten (eerste vermelding 1312; gesloopt 1805).

Aangezien het kasteelterrein, waarin de funderingen van het huis nog aanwezig zijn, bij de voorgenomen nieuwbouw onaangetast zal blijven, is hiernaar vooralsnog geen onderzoek ingesteld.

(2) Wel werd onderzocht een uitzonderlijk hoog terrein ten zuiden van het kasteel en ten westen van de Romeinse sporen. De hoogte bleek veroorzaakt te zijn door zware ophogingen, die in de 18de eeuw hebben plaats gehad. Waarschijnlijk hebben deze ophogingen in verband gestaan met een toentertijd uitgevoerde algehele reconstructie van het kasteelterrein, waarbij de waterpartij rond het kasteel veranderd werd en ten zuiden van het onderzochte deel een vijver aangelegd werd.

(3) Een tweede vondst van Romeins materiaal aan de noordzijde van het Zwieten-complex verlegde het onderzoek naar een plek ten

oosten van de Weipoortse Vliet, waar een voormalige, nu verdwenen, Rijnsoever te verwachten viel. Daartoe werd een sleuf gegraven van 170 m lengte, loodrecht op de veronderstelde Rijn-oever. Een dik pakket van horizontale klei, zavel- en zandlagen werd doorsneden; naar het noorden toe werd dit pakket steeds zandiger (de Rijn), naar het zuiden gingen de lagen geleidelijk iets aflopen. Vondsten werden niet gedaan. Vermoedelijk hebben wij hier te doen met een systeem van pre-Romeinse rivierafzettingen, waarbij het niveau waarin de Romeinse vondsten thuishoorden bij het afkleiën van dit terrein t.b.v. de dakpanfabricage, een aantal jaren geleden, verdwenen is. De Romeinse vondsten, die de aanleiding tot dit onderzoek vormden, zullen dus beschouwd moeten worden als restvondsten van ter plekke aanwezig geweest zijnde, maar bij het afkleiën verloren gegane sporen.

(4) Hetzelfde bleek het geval te zijn met een van luchtfoto's bekende ringwal, even ten zuidoosten van de vorige vindplaats. Het vermoeden was dat deze ringwal, met dubbele gracht, wel eens van vroeg-middeleeuwse oorsprong zou kunnen zijn. Wel moet hier onmiddellijk aan toegevoegd worden, dat er geen enkele schriftelijke mededeling van bestaat en dat de oudste kartografische aanduiding dateert van 1747 (kaart van het Hoogheemraadschap Rijnland door J. Pz. Dou, 3de uitgave), waar ter plaatse een boerderij of huis te zien is. Het archeologische onderzoek heeft dit laatste volledig bevestigd. Van het fenomeen was door bovengenoemd afkleiën in de ondergrond bijna niets bewaard gebleven; wat er nog aan mobilia gevonden werd, was uitsluitend van post-middeleeuwse datum. Bij het afkleiën bleek zeer veel vuile, met puin vermengde grond afgevoerd te zijn; zelfs moest een bruggehoofd, gemetseld van kleine steen, en een aantal zware eikehouten palen daarvoor (deze stonden waarschijnlijk in de buitenste gracht) afgebroken c.q. verwijderd worden. Een zeer recente waterafvoer, gegraven voor het opspuiten van het nieuwe industrieterrein, maakte aan alle twijfel een einde: deze doorsneed wat nog restte van de ringwal, waarbij in een van de wanden een houten tonput geraakt werd. Zowel de vondsten in de uitgegraven grond als de inhoud van de put maakten de datering van het geheel onontkoombaar laat-17de- en 18de-eeuws. De geheimzinnige ringwal van Zoeterwoude (J. I. S. Zonneveld, „Opmerkingen naar aan-

Afb. 1. Overzicht van de schildering boven het koor na restauratie.

Afb. 2. Gedeelte van de schildering boven het koor voor de restauratie.

Afb. 3. Het hiernaast afgebeelde gedeelte schoongemaakt.
(Foto's Monumentenzorg)

Afb. 4. Geschilderde cartouche boven de koorsluiting, gedeeltelijk schoongemaakt.

Afb. 5. Detail laatste oordeel, links van het orgel, gedeeltelijk schoongemaakt. (Foto's Monumentenzorg)

leiding van een luchtfoto-geologisch onderzoek in de Rijnstreek", *T.A.G.* 1948, 781-791, m.n. 790-791) zal dan ook niet anders gezien kunnen worden als een 17de/18de-eeuwse boe-

renwoning, gebouwd op een verhoogde en met grachten omringde werf.

R.O.B., Amersfoort (H. Sarfatij).

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

Restauratie van de gewelfschilderingen in Houthem-St. Gerlach

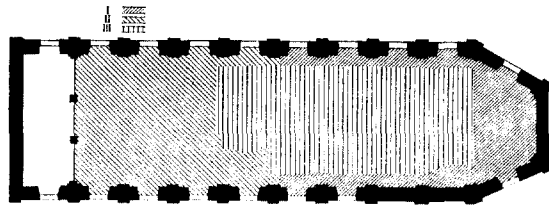
Sinds juni 1971 zijn de frescoschilderingen op het gewelf van de aan St. Gerlachus gewijde parochiekerk van Houthem bij Valkenburg in restauratie. Aanvankelijk dacht men met een eenvoudige schoonmaakbeurt te kunen volstaan. Bij het wegnemen van de in 1872-1873 aangebrachte overschildering kwamen resten uit verschillende perioden aan het licht.

De kerk werd omstreeks 1725 gebouwd als kapel van een adellijk vrouwenstift. Zij bestaat uit een eenbeukige rijzige ruimte met een driezijdig gesloten koor. De met een gedrukt tongewelf overdekte zaalkerk heeft inwendig een ordonnantie van Korintische pilasters die een smalle lijst dragen. De plafondschilderingen verbeelden de Hemelvaart van Christus en die van Maria. Tegen de wand achter het orgel is het Laatste Oordeel geschilderd. De wanden van de kerk brengen het leven van de patroonheilige in beeld.

Op 23 januari 1970 werd de eerste proefreiniging uitgevoerd. Momenteel is het werk zover gevorderd, dat men de verschillende fases in het geheel kan onderscheiden. Na de bouw is de kerk wellicht provisorisch gepleisterd met een gladde pleisterlaag van redelijk fijne kwaliteit. Sporen hiervan zijn nog aanwezig op de wanden en op het gewelf. Vervolgens is het fresco aangebracht, door ons eerste periode genoemd. Hiervan zijn nog grote delen aanwezig: een travee in de koor-sluiting en aansluitend boven de kroonlijst stoken met een breedte van ongeveer 1-1.5 m.

Hierna volgde een reparatie of een voltooiing, de tweede periode. Deze schildering beslaat drie traveeën en overlapt een klein gedeelte van de smalle stroken uit de eerste periode. Dit fresco is gesigneerd: „Schöpf pinxit”. Verder is men geneigd op grond van stijlkenmerken en materiaaleigenschappen te veronderstellen, dat de voorstelling van het Laatste Oordeel op de wand achter het orgel is uitgevoerd door dezelfde kunstenaar. Deze schildering is door middel van een chronogram 1751 gedateerd. Dit jaartal past uit-

stekend in het oeuvre van Johann Adam Schöpf (1702-1772), die omstreeks 1750 werkte aan de gewelfschildering van de Clemenskerke in Munster en van 1750 tot 1762 voornamelijk werkzaam was in het keurvorstendom Keulen, waar hij schilderde in de Kreuzbergkerke in Bonn-Poppelsdorf en na 1761 in de H. Geistkapelle in Schloss Brühl.

Helaas stortte een zeer groot gedeelte van het pleisterwerk over een totale lengte van vijf traveeën in. Kort na 1808 is dit gedeelte van het gewelf gerepareerd. Het nieuwe gedeelte werd beschilderd in een trant die aansloot bij de nog bestaande resten van de eerste periode. Mogelijk is dit gedaan door een zekere Hermans uit Maas-tricht. Het is denkbaar dat de initialen I.H. die in de koorluiting werden gevonden naast de in de eerste periode geschilderde wapens, in verband kunnen worden gebracht met deze zogenaamde derde periode. Tevens is het goed mogelijk, dat men toen de licht geschilderde delen die nog resteerden uit de eerste periode met wit heeft ge-hoogd.

Tenslotte werd in 1872-1873 het gehele gewelf nog eens overgeschilderd door Stroucken en van den Dijck. Men veranderde hierbij het iconogra-fisch concept volkomen, terwijl ook de compo-sitie van de derde periode grondig werd gewij-zigd.

Momenteel worden de laatste overschilderingen geheel weggenomen. Hetgeen te voorschijn komt wordt naast elkaar gehandhaafd, zoals bijvoor-beeld is te zien aan het gereed gekomen gedeelte in het koor.

Het is nog interessant te vermelden, dat er sporen zijn gevonden van voortekeningen en dag-grenzen. Zij komen beperkt voor. Duidelijk is ook de manier van het doordrukken der ontwerp-tekeningen vast te stellen. Hier en daar werd ook de stuifmethode toegepast. In de eerste en de

derde periode is bladgoud toegepast. Achter het altaar is in de vorige eeuw een kruisigingstaferel geschilderd. Het is qua schaal te groot. Van het hier volgens de overlevering oorspronkelijk geschilderde Offer van Abraham is tot nu toe geen spoor gevonden.

H. H. J. KURVERS

MUSEUM-NIEUWS

*Het gehele gerestaureerde Bonnefanten Museum*¹

Op 9 mei 1972 werd het geheel gerestaureerde Bonnefantenmuseum geopend. Het was toen bijna 20 jaar geleden, dat het eerste deel voor het publiek werd opengesteld. Sindsdien is het museum uitgebreid met de voormalige kapel van het klooster Bons-Enfants — verbasterd tot Bonnefanten — en de vleugel, die op de Jan van Eyck Academie uitzielt. Behalve deze zalen, die voor expositie voor kunstwerken bestemd zijn, is de vleugel aan de westzijde met een gebouwtje uitgebreid, waarin de directie en de administratie zijn gehuisvest.

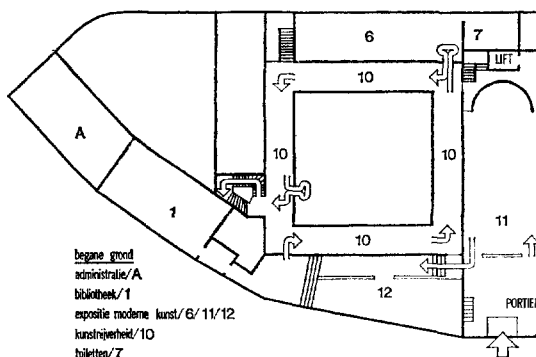
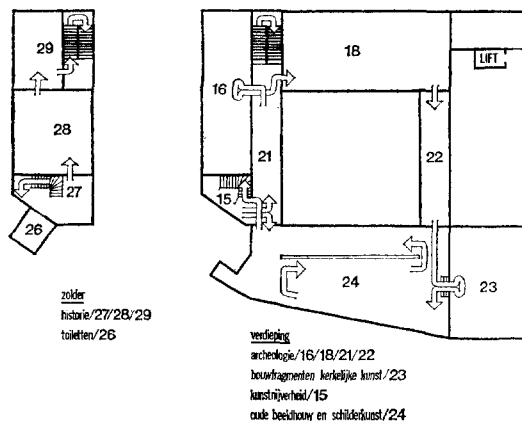
De ingang, die zich vroeger bevond in de grote zaal nr 1, is verplaatst naar de kapel. Men heeft de kapel een grote transformatie doen ondergaan door de tussenvloer er uit te verwijderen en het zusterkoor weer op de oorspronkelijke plaats aan te brengen. Doordat de vensters hun oude vorm hebben herkegen is het interieur van de kapel weer in haar oude glorie hersteld.

De kapel met de wit geschilderde baksteen muren en de zwarte marmeren, door witte banen in grote vakken verdeelde, vloer maakt een monumentale indruk. Het gedeelte van de kapel bij de ingang met de garderobe en de balie, waar o.a. toegangskarten en catalogi worden verkocht is door een vijftal in een driehoek geplaatste ca 2.5 meter hoge schotten gescheiden van de rest van de kapel. Hierdoor wordt de ruimte van de garderobe enz. aan het oog onttrokken.

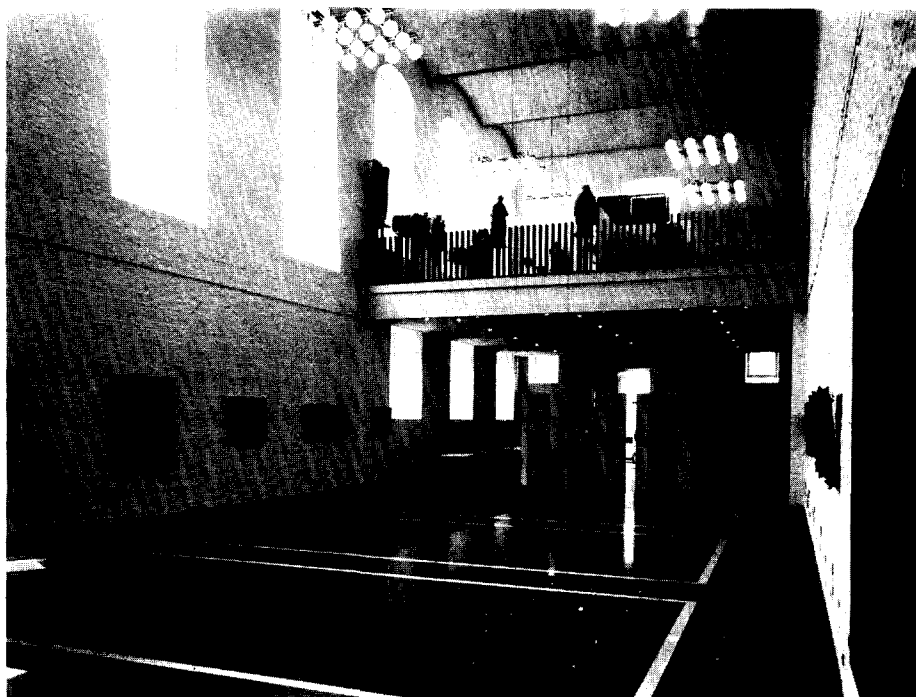
Door voor de apsis enkele moderne beeldhouwwerken en vitrines te plaatsen heeft men deze kapel verlevendigd. Tegen de beide lange wanden zijn moderne schilderijen geëxposeerd. Het is jammer, dat het museum niet over een betere kwaliteit kunstwerken beschikt om op deze prominente plaats geëxposeerd te worden. Vanuit de apsis is goed te zien hoe groot de kapel is en hoe

voortreffelijk haar verhoudingen zijn. Van hieruit is ook het zusterkoor te zien, waar de middeleeuwse beeldhouwkunst is tentoongesteld.

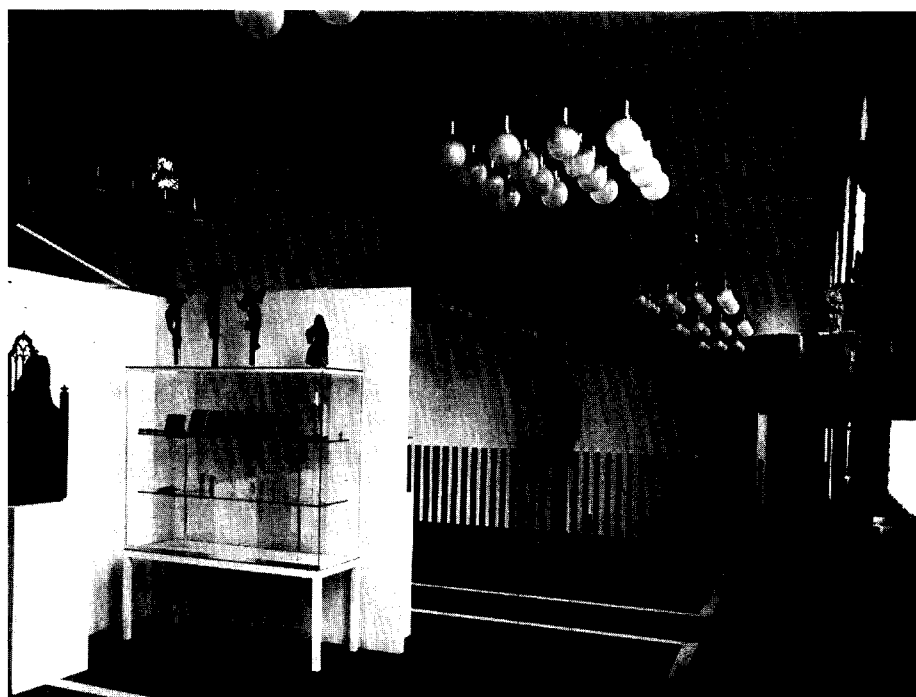
Wanneer wij deze zaal niet ver van de ingang verlaten, bereiken wij door middel van een trapje de ruimte, waar vroeger de toegang tot het museum was. Deze zaal met Noorse tegels als vloerbedekking is gewijd aan de hedendaagse kunst. De belichting geschiedt hier door lichtbakken. Aan het einde van deze ruimte komen wij in de voormalige kloostergang, waar in een aangrenzend halletje een houten 17de-eeuwse trap naar de eerste verdieping leidt.

¹ D. F. Lunsingh Scheurleer, „Maastricht, Bonnefantenkazerne als museum geopend”, *Nieuwsbulletin Kon. Nederl. Oudheidkundige Bond*, 6 (1953), 123.

Afb. 1. Ingangshal en galerij.

Afb. 2. Bouwfragmenten en kerkelijke kunst.

Afb. 3. Kunstnijverheid.

Afb. 4. Archeologische afdeling.

In de muur van de kloostergang, die de vierkante binnenplaats omgeeft, bevinden zich op ca. 2 meter hoogte ramen, die aan de bovenzijde in een halve cirkel eindigen. Door een deur in de kloostergang kunnen wij de binnenplaats bereiken. Jammer genoeg is hier geen tuin aangelegd, maar is de binnenplaats opgedeeld in een aantal rechthoekige vakken, omzoomd door beton banden, die gevuld zijn met witte steentjes. Een renaissance put en enkele beeldhouwwerken van de hand van thans levende kunstenaars proberen deze ruimte zonder veel succes aantrekkelijk te maken. Hier is een kans gemist om een Middeleeuws tuintje met bijvoorbeeld kruiden, aan te leggen. Tegen de binnenwand van de kloostergang heeft men een grote vitrine geplaatst, waarin een collectie aardewerk uit de fabriek Regout is tentoongesteld. Wij zien hier zowel produkten uit de vorige eeuw als siervazen gemaakt door de overleden kunstenaar Bellefroid. Het is een goede gedachte aan de achterzijde van het gebouw een zaal beschikbaar te stellen voor kunstenaars die hun eigen kunstwerken willen exposeren.

In de kloostergangen, geplaveid met overhoeks geplaatste plavuizen, zijn 17de- en 18de-eeuwse meubels, voornamelijk afkomstig uit Maastricht en omgeving tentoongesteld. In de gedeeltelijk in de wand ingebouwde vitrines kunnen wij mislukken en voorwerpen van zilver, koper en tin evenals maten en gewichten bewonderen. Voorts zijn ook 18de-eeuwse glazen en borden geëxposeerd.

De eerder genoemde 17de-eeuwse trap brengt ons naar de eerste verdieping. Door rechts af te slaan komen wij in een grote zaal waar de oude schilderijen zijn geëxposeerd. De kloostergang, die bij de eerste verbouwing bij deze zaal is getrokken en slechts aangegeven was door houten zuilen, is door schotten tussen de kolommen opnieuw tot zijn recht gekomen. Aan beide zijden van deze schotten zijn 16de-18de eeuwse schilderijen tentoongesteld.

Vanuit deze zaal komt men in het zusterkoor met eenzelfde vloerbedekking als beneden in de kapel. De balustrade bestaat uit een rij verticaal geplaatste spijlen van ca 80 cm hoogte. Tegen twee muren zijn basementen en kapitelen van romaanse kerken aangebracht. Tegen de derde muur zien wij een 14de-eeuwse gotische houten groep van Christus, Maria en Johannes, alsmede twee figuren van Christus aan het kruis. Op ijzeren voetstukken zijn nog enkele beelden geëxposeerd. In het midden van deze ruimte zijn schotten met vitrines geplaatst en voorts de middeleeuwse hou-

ten deuren van de St. Servaas-kerk. Het vroeg 16de-eeuwse Antwerpse altaar, dat thans gerestaureerd wordt, krijgt als achtergrond deze beide deuren.

De opstelling van deze groep bracht verschillende moeilijkheden met zich mede. Eigenlijk was de ruimte te klein om de vele kunstwerken, zoals bijvoorbeeld 16de-eeuwse email-schilderingen, kaazuifels, boekbanden en kleine en grote plastieken, te exposeren. Ondanks het feit, dat deze ruimte wat te vol is, heeft de directeur toch kans gezien er voor te zorgen, dat elk stuk goed tot zijn recht komt. Terwille van de uniformiteit zijn hier dezelfde lichtkronen gebruikt als in de rest van de kapel.

Door vanuit de kapel rechts af te slaan, komen wij in de oostelijke kloostergang. Hier staan twee vitrines met Pingsdorf aardewerk en Duits grès, vervaardigd van de 12de tot de 17de eeuw. De kloostergang mondt uit in een grote zaal, die o.a. gewijd is aan de Romeinse in Limburg gevonden beeldhouwkunst. Behalve een plastiek uit Grevenbicht zijn vooral van betekenis de sculpturen, afkomstig uit de Maas te Maastricht. Of deze fragmenten zoals wel verondersteld is tot een brug over de rivier behoord hebben of afkomstig zijn van bijvoorbeeld een tempel valt thans nog niet te zeggen.

Voorts zijn hier grafvondsten tentoongesteld uit de pandhof van de St. Servaas en het Vrijthof. Hierbij bevinden zich ook Frankische munten, sieraden, voorwerpen van ijzer, zoals met zilver ingelegde fibulae en kettingen. Een vitrine is gewijd aan de band-ceramik en aan de Frankische bodenvondsten, zoals dubbelconische urnen.

Als wij deze zaal verlaten komen wij in een gang, waar een sarcofaag met de grafvondst uit Belfort is tentoongesteld. In de aan deze gang grenzende zaal is evenwijdig aan de lange muren een houten wand in zig-zag lijn geplaatst. Hier zijn de bodenvondsten uit Limburg van de Jonge Steentijd tot en met het Merovingisch geëxposeerd. Opschriften in grote letters geven de tijdperken met de data aan van de voorwerpen, die hier geëxposeerd zijn. Hier is o.a. tentoongesteld een grafvondst uit Meerlo die 700-450 v. Chr. wordt gedateerd. Voorts zien wij een vondst uit een kelder aan de noordzijde van het Vrijthof. Te vermelden zijn verder fragmenten van fresco's, mozaïeken, voorwerpen van brons en aardewerk uit de Romeinse villa te Vleugendaal en Bocholtz. Eveneens zijn hier te bezichtigen een kleine collectie Belgische waar en glad en ruwandig Romeins aardewerk.

Na deze zaal komen wij bij het trappehuis, waar wij de rondgang begonnen. Als wij de trap opgaan bereiken wij de eerste verdieping, waar zodra de geldmiddelen het toelaten de historische afdeling zal worden ingericht. Daar na de restauratie van het gehele gebouw meer expositieruimte ontstond, was het mogelijk de verschillende categorieën beter over het gebouw te verdelen.

Nu ook de kapel beschikbaar is gekomen

wordt het mogelijk gelijkvloers vlak bij de ingang tentoonstellingen te organiseren. Hierdoor hoeven de bezoekers niet meer een groot gedeelte van het gebouw door te lopen, voordat ze een expositie kunnen bezichtigen.

Nederland en in het bijzonder Maastricht mogen zich gelukkig prijzen, dat het gebouw na zijn restauratie zich uitstekend voor zijn museale bestemming leent.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

BOEKBESPREKING

H. Janse, *Vensters*, jubileumuitgave van de fa. Huurman n.v., Delft 1971.

Het 125-jarig bestaan van het aannemersbedrijf Huurman n.v. te Delft was aanleiding tot een jubileumpublikatie, gewijd aan de ontwikkeling van het venster in de architectuur binnen onze tegenwoordige landsgrenzen. De auteur is H. Janse, hoofdarchitect bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Ruim 200 met zorg vervaardigde foto's, voor het merendeel van Jac. B. Ridder, brengen de ontwikkeling van de venstervormen vanaf het romaans tot de eerste helft van de 19de eeuw in beeld. Tussen de tekst is een veertigtal tekeningen geplaatst, gemaakt door A. W. Bakker van de firma Huurman en de auteur.

Men kan niet anders zeggen dan dat dit boek, waarin een schat aan nog niet eerder gepubliceerd documentatiemateriaal is bijeengebracht, onze kennis omtrent dit onderdeel van de bouwkunstgeschiedenis aanzienlijk verruimt. Duidelijk blijkt uit deze publikatie weer eens hoe belangrijk het is, dat architecten en kunsthistorici voortdurend contact onderhouden bij de restauratie van een historisch bouwwerk en hoe zij elkaars kennis aanvullen.

Bij het bekijken van de foto's gaat men zich rekenschap geven van het verontrustende feit, dat hetgeen vroeger door iedere ambachtsman gemaakt werd thans door in restauratiewerk gespecialiseerde vakmensen vervaardigd moet worden. De opleiding van dergelijke vaklieden geschiedt op het werk: een voor zijn taak berekende opzichter verzamelt een groep bouwvakkers om zich heen, die al doende met de restauratietechniek vertrouwd raken. Bijzonder jammer is het, dat velen na de voltooiing van de restauratie de „nieuwbouw" ingaan, waarmee al hun ervaring ten aanzien van de oude bouwtechnieken verloren gaat. Hopelijk komt het nog eens tot de oprichting van een school, waaraan toekom-

stige restaurateurs worden opgeleid. Voorlopig echter zijn wij wat dit betreft afhankelijk van bekwaame opzichters en architecten en van boeken als dat van Herman Janse. Heel terecht zegt ir. R. Meischke dan ook in zijn *Ten Geleide*, dat dit boek niet tot de bibliotheken beperkt moet blijven, maar in de bouwkeet aanwezig dient te zijn.

Wat de foto's betreft, het overgrote deel daarvan vertoont gerestaureerde gebouwen. Dat is begrijpelijk aangezien een aannemersfirma de opdrachtgeefster is. Toch kan men zich afvragen of niet wat meer zeldzame originele fragmenten afgebeeld hadden kunnen worden. Ik denk hier bijvoorbeeld aan de houten raamomlijsting uit de eerste helft van de 12de eeuw, afkomstig uit een venster van de kerk in Kerkwijk en bewaard bij Monumentenzorg.

Op blz. 14 wordt verteld hoe de vroegste vensters in woongebouwen geen glas bezaten en slechts met een houten luik afgesloten konden worden. Ook hier waren meer afbeeldingen wenselijk geweest. Als instructief voorbeeld, dat laat zien hoe in de boerderijbouw een dergelijke primitieve constructie nog heel lang werd toegepast, hadden bij Monumentenzorg aanwezige foto's van een 16de-eeuwse hoeve in Vijlen bij Vaals kunnen dienen, waar pas in onze tijd het venster met glas gedicht werd nadat men zich vier eeuwen lang met luiken beholpen had.

Interessante voorbeelden van zeer oude vensters zijn ook bekend uit andere Zuid-Limburgse dorpen, zoals Banholt bij Mheer en Mamelis bij Vaals. In Banholt was bovendien een 16de-eeuws voorbeeld van glas-in-lood in een kruiskozijn bewaard gebleven.

In sommige gevallen zou het aanbeveling verdienen hebben in het onderschrift bij de foto's te vermelden, dat het reconstructies betreft, die soms niet onaanvechtbaar zijn. Om enkele voorbeelden te noemen: het stadhuis van St.-Maartensdijk

wordt getoond in zijn recente toestand, die het resultaat is van een uiterst ingrijpende restauratie. Het bijschrift vermeldt alleen: „raadhuis, 1628”.

Hetzelfde geldt voor het daarnaast afgebeelde Admiraliteitsgebouw te Hellevoetsluis, waarvan in het onderschrift wordt gezegd: „midden 17de eeuw. Architect Pieter Post”, terwijl met name de kruiskozijsen van de vensters in de bel-étage een aanvechtbare reconstructie zijn.

Instructieve detailfoto's met uit documentair oogpunt verantwoorde onderschriften geven daarentegen de afbeeldingen 140 van het „melkmeisjeskozijn” in Zierikzee en 156-157 van het kozijn met opklapluik in de boerderij „Dit is int Hemelrick” te Leidschendam te zien. Bij dit laatste is een detail van de Merode-triëptiek afgebeeld, waar men dergelijke opklapluiken aan een 15de-eeuws huis ziet toegepast.

Bepaald onjuist lijkt mij wat de schrijver op blz. 33 zegt over de restauratie van het Binnenhofcomplex in Den Haag. Naar aanleiding van de vensters in de Rolzaalvleugel schrijft hij: „Daar hier in een vroeg stadium sterk gerestaureerd is zijn de vormen niet meer betrouwbaar”. Het herstel van de Grafelijke zalen werd van 1898-1905 uitgevoerd door de rijksbouwmeester D. E. C. Knuttel, onder supervisie van een commissie, waarin P. J. H. Cuypers, C. H. Peters, C. Muysken en F. J. Nieuwenhuis zitting hadden. Hier hebben wij nu juist te doen met een vroeg voorbeeld van een met de meeste nauwkeurigheid ondernomen restauratie. De vondsten, die na de ontmanteling van de gebouwen voor de dag kwamen, zijn nauwkeurig in tekening gebracht en hoewel de restauratie zeer ingrijpend was heeft men aan de hand van de teruggevonden resten de oorspronkelijke vormgeving zo nauwgezet mogelijk gereconstrueerd. Met name geldt dit voor de vensters van het Rolzaalgedeelte, zoals blijkt

uit het goed gedocumenteerde verslag van de restauratie, dat in 1907 door de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst als *Beschrijving van de Grafelijke zalen op het Binnenhof te 's-Gravenhage* werd uitgegeven (figuur 91, 94 en 95, blz. 125-127). Deze figuren geven zowel de teruggevonden toestand als het resultaat van de vernieuwing weer.

Uit deze negatieve waardering van Janse blijkt weer eens dat de hardnekkige vooroordelen ten aanzien van de architectuur uit de tweede helft van de 19de eeuw zich ook tot de restauraties uit dat tijdvak uitstrekken. Vaak gaat men voorbij aan de grote kennis en het vakmanschap van veel bouwmeesters uit die periode. Het kan niet ontkend worden dat zij ontbrekende onderdelen van historische gebouwen dikwijls „in stijl” aanvulden en het monument daarmee een aspect gaven, dat de authenticiteit geweld aandeed. Wanneer het echter om zuivere restauratie ging, het aan de hand van verweerde overblijfsels reconstrueren, gingen zij daarentegen veelal heel conscientieus te werk. Wij kunnen dat meermalen nagaan met behulp van oude foto's, die de toestand voor de 19de-eeuwse restauraties in beeld brengen. Dat de restaurateurs uit die tijd meer aandacht hadden voor de vormgeving dan voor het materiaal, dat qua structuur en coloriet sterk afweek van het historische werk, kan men hen kwalijk nemen, hoewel op die manier in ieder geval duidelijk zichtbaar werd in hoeverre er ver-

De kritische opmerkingen, die hier geplaatst zijn, nemen niet weg dat dit boek uitstekend documentatiemateriaal oplevert. Het is niet in de handel; men kan het bestellen door f 35.— te storten op giro 85 89 58 ten name van Koninklijke Drukkerij G. J. Thieme n.v. te Nijmegen.

H. P. R. ROSENBERG

TENTOONSTELLINGEN

ALKMAAR

— *Stedelijk Museum*. Zo ontstond Alkmaar

AMERSFOORT

— *Museum Flebite*. Antiek kinderspeelgoed

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum*. Aanwinsten tekeningen (o.a. Lorrain, Jongkind, Thorn Prikker en Henri van de Velde) -8 april

BERLIJN

— *Kunstbibliothek*. Eten, drinken enz. in de grafiek van de 17de en 18de eeuw -28 april

DELFT

— *Sted. Museum Het Prinsenhof*. Het Nederlandse Staatsieportret -13 mei

— *Indonesisch Etnografisch Museum*. Kalimantan, mythe en kunst -3 dec.

DEN HAAG

- *Museum voor het Onderwijs*. Vergeten Mexicanen; In Buddha's Bergen; Van Terp tot Deltaplan
- *Museum Bredius*. 17de-, 18de- en 19de-eeuwse merklappen -17 juni

GRONINGEN

- *Groninger Museum*. Begin van de Abstracte kunst in Nederland, 1910-1925 -8 april

DEN HELDER

- *Helders Marinemuseum*. Pieter Aartszoon Blauw, tekenaar van schepen -15 april

HOORN

- *Westfries Museum*. Behangsels uit de Prui-kentijd; Hoornse Blomkamers en Tuyngezigten -30 mei

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Japanse prentkunst uit eigen bezit: 1650-1750

LONDEN

- *Hayward-Gallery*. De Impressionisten in Londen
- *Agnew's Gallery*. Tentoonstelling 100 jaar aquarel

PARIJS

- *Louvre*. Zelfportretten van Courbet -23 april
- Het ruiterstandbeeld van Lodewijk XV, schetsen van Bouchardon, beeldhouwer van de koning -30 april
- *Musée National des Art et Traditions populaires*. Vijf eeuwen Franse prentkunst -30 april

ROTTERDAM

- *Museum Boymans-van Beuningen*. Het Nederlandse gebruiksvoorwerp uit de 14de tot de 17de eeuw -29 april
- *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Plancius -30 april
- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Volkskunst uit Sowjet-Armenië; Japans porselein; Wajang en Gamelan; Het Hinduïsme; Het Buddhisme
- *Historisch Museum*. Eiland in de Delta, opgravingen en bodemvondsten uit de omgeving van Rotterdam -30 april

UTRECHT

- *Gemeentelijk Archief*. Kom-us-kijken. Foto-tentoonstelling over de veranderingen, die Utrecht ondergaat -6 april

MEDEDELINGEN

VACATURE

ISTANBUL

Het Curatorium van het Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul hoopt in de loop van 1973 in staat te zijn over te gaan tot de benoeming — op nader te bepalen voorwaarden — van een

CONSERVATOR

met standplaats Istanbul, belast met de dagelijkse leiding over het Instituut.

Academici, die voor een benoeming in deze nieuwe functie in aanmerking menen te komen, kunnen zich schriftelijk aanmelden, onder overlegging van een curriculum vitae en van eventuele aanbevelingen, bij het Curatorium, per adres: Noordeindsplein 4-6, Leiden.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Franeker. Van 6-15 april 1970 verrichtte de R.O.B. een onderzoek naar de grondsporen van een middeleeuws versterkt woonhuis te Franeker, waarvan de westelijke zijmuur voor een belangrijk gedeelte gespaard bleek te zijn en opgenomen in de huidige oostelijke sluitmuur van het gebouwencomplex, sinds meer dan 3 eeuwen huisvesting biedende aan herberg „De Valk” (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1971, *30-*31). Kort voor de overdracht van het inmiddels geheel gerestaureerde en tot bank ingerichte monument gebruikten wij de kans op 22-24 maart 1972 het onderzoek van 1970 af te ronden op het terrein, ten Oosten en ten Noorden van de „stins” gelegen, waar tot aan het moment van de hervatte opgravingen enige bouwketen en een houten noodgebouw ons in de weg hadden gestaan.

Vrijwel gelijktijdig met onze mededelingen in het *Nieuwsbulletin K.N.O.B.* verscheen deel 51 van het tijdschrift *De Vrije Fries*, waarin, op blz. 33 ss., van S. J. van der Molen een bijdrage was afgedrukt, getiteld „Het Cammingahuis te Franeker en zijn geschiedenis” en gewijd aan hetzelfde monument. Als overdruk deed de tekst andermaal dienst bij de uitreiking van het geschriftje ter gelegenheid van de feestelijke opening van het herstelde monument als het kantoor Franeker van de Friesland Bank, op 12 april 1972 onder de titel „Van Stins tot Bankgebouw”.

Van der Molen zette aan de hand van schriftelijke bronnen en vogelvluchtkarten uiteen hoe de „stins” in zijn opeenvolgende uitbreidingen en gedaanteverwisselingen niet van oudsher Cammingahuis had geheten doch in een vroeger stadium bekend stond als Sjaerdahuis. In het jaar 1510 blijkt het complex in tweeën te worden bewoond, waarbij het oudste onderdeel, de eigenlijke „stins”, huisvesting bood aan Eedwer Sjaerdema, weduwe van Douwe Aylva.

Er is in 1510 sprake van „dat stens gedeckt met pannen ende dat hws gedeckt met blaw

Leyen staende int west van Sinte Martens kerck”. Op dat moment had het gebouwencomplex vermoedelijk reeds zijn grootste omvang bereikt en besloeg met de bijbehorende binnenplaatsen en voorpleinen de rechthoek, in het Oosten begrensd door het kerkhof van St. Maarten, in het Zuiden door de Voorstraat, in het Westen door het Nauw, een inmiddels gedempt grachtje, in het Noorden door een rij huizen, gelegen aan de zuidzijde van de eerste noordelijke stadsgracht, waar een buurt was ontstaan, genaamd „upt kowdal” (= „aan het Koe-dal”).

De Voorstraat, voorheen Hoogstraat geheten, is een dijkstraat, langs de noordzijde waarvan een water liep, dat zich in oostelijke richting buiten de vesten voortzette, via de Ritsumazijl, tot in de Middellzee, met zuidelijke aftakkingen naar Bolsward en Sneek. Het grachtje Het Nauw weerspiegelde de oudste omvang van de Franeker stadsvesten en maakte er het westelijke pand van uit eer de noordelijke gracht in westelijke richting werd doorgetrokken. Voorbij het vierkante marktplaats, bezuiden de St. Maartenskerk, heet het vervolg van de Voorstraat nog altijd Dijkstraat.

Het kerkhof van St. Maarten was bovendien nog weer door een afzonderlijke, min of meer ovale ringgracht omsloten, waarvan het zuidelijke pand samenviel met de zojuist beschreven watergang benoorden de Voorstraat en het marktplaats, de Bredeplaats. Uit deze omschrijvingen moge duidelijk zijn hoezeer de terreinsgesteldheid in het hart van Franeker op het moment dat met de bouw van Sjaerdahuis een eerste begin werd gemaakt, van de huidige verschildte, waarbij tevens rekening moet worden gehouden met de omstandigheid dat het maaiveld in de omgeving, afgezien van de dijkstraat, bijkans een meter lager lag dan thans.

Het zal wel een vrome wens blijven de bouwdatum van het oudste gedeelte van Sjaerdahuis, in casu de eigenlijke stins naast het kerkhof, op een halve eeuw te kunnen bepalen. De maten van de gebezigde, geel tot rood ge-

kleurde baksteenmoppen — 29.5-31 x 15-16 x 8.5-9 cm — kunnen hier de doorslag moeilijk geven en bestrijken een periode, zich uitstrekende over de ganse 13de en 14de eeuw, zo niet de eerste helft van de 15de bovendien. Meer houvast bieden de vijf schietgaten met hun uiterst knap gemetselde, schuins naar beneden gerichte gietsleuven, te voorschijn gekomen boven de eveneens teruggevonden, oorspronkelijke toegang in de westelijke stinsmuur. Het is niet waarschijnlijk dat dergelijke voorzieningen bij de bouw van de Friese stinsen reeds voor het midden van de 14de eeuw in zwang waren gekomen.

Bedoelde toegang bestond uit een manshoog poortje, aan de buitenzijde slechts 70 cm breed, zich binnenwaarts verwijdende tot 95 cm. De dorpel bevond zich circa 2.5 meter boven het huidige maaiveld doch deze afstand was oudtijds uiteraard groter. In 1971 wezen wij reeds op overeenkomstige toegangen in de Schierstins te Veenwouden, waar het eveneens slechts mogelijk was met behulp van een ladder of buitentrapp het inwendige van de sterkte te bereiken.

De muurdikte bedroeg vier steenlengten — 1.20 meter — terwijl de grondslagen van het bouwwerk een rechthoek innamen, buitenwerks gemeten van 8.25 x 11.75 meter. Wij laten hier de vier versnijdingen aan de voet van de muren buiten beschouwing. In de diepere lagen waren de stenen vrij slordig gerangschikt en kreeg de kern bijna het aanzijn van gietwerk, waarbij gebruik was gemaakt van secundair toegepast materiaal, waaronder zelfs brokken tufsteen. Het is verleidelijk dit materiaal te beschouwen als afval, beschikbaar gekomen bij de afbraak van een oudere St. Maartenskerk, toen dit bouwwerk moest worden vervangen door de huidige kerk. Wij weten dat men met de bouw van laatst bedoelde kerk in het jaar 1421 volop bezig was. Weliswaar pleit tegen een dergelijke veronderstelling dat het weinig zin zou hebben gehad een verdedigbaar huis op te richten in de schaduw van zulk een hoog en hecht gevaarte als de toren van St. Maarten, maar deze behoorde tot de laatste bouwphase van de kerk, die tot ver in de 15de eeuw moet hebben gereikt. Sicke Sjaerda, een der machtigste mannen in Westergo en aanvoerder van de Schieringer partij, wordt in het jaar 1417 hoofddeling van Franeker genoemd, een Friese podestà, en zal het binnen Franeker bepaald niet veilig hebben gevonden zonder

de beschikking over een verdedigbaar huis. Alles pleit er voor, dunkt ons, deze Sicke als de bouwheer van de sterkte aan te merken waarvan de resten ons thans bezig houden. Het kan zijn dat een gedenksteen de herinnering aan de stichting had bewaard want op de vogelvluchtkaat van de stad Franeker, in het jaar 1598 door Pieter Bast vervaardigd, staat bij de afbeelding van Cammingahuis de merkwaardige toelichting „Hr. Sicke van Syaerda Ridder etch. Huys” — een louter antiquarische bijzonderheid want deze Sicke was in 1598 reeds lang ter ziele en de stins het eigendom van Lucia van Cammingha. Terloops zij opgemerkt dat het stamgoed en het stamslot der Sjaerda's of Sjaerdema's niet binnen Franeker lag, doch op enige afstand ten Oosten daarvan, in een op een terp gelegen buurschap. Het werd in 1444 tijdens een onweersbui zwaar beschadigd, en in 1446 afgebroken. Ter vervanging bouwde de eigenaar een naar Friese begrippen kolossale burcht, door een dubbele gracht beschermd, aan het westelijke uiteinde van de stad Franeker. Een gang van zaken welke aanleiding heeft gegeven tot de nodige verwarringen.

In 1970 kon reeds worden vastgesteld dat de stins geen kelder rijk was geweest, noch een overkluisde benedenverdieping en op een diepte van circa 70 cm beneden het huidige straatpeil een vloer bezat van op hun vlakke zijden in kalkgruis gevleide Friese drielingen. Onder deze vloer bevond zich een oudere, bestaande uit kloostermoppen, ook weer met hun vlakke zijden neergelegd, dit keer in een bed van schelpen. Onder deze schelpenlaag kwam een ophogingslaag van schone zavel te voorschijn, gestort over de natuurlijke kleibodem.

De vraag rees of de stins, waarvan de gespaard gebleven westgevel — afgezien van een naderhand gesloopte zuidelijke strook — thans nog tot zeven meter boven het maaiveld uitreikt, door een gracht omringd kon zijn geweest. Men zou op dit denkbeeld kunnen komen omdat het uit de tweede helft van de 15de eeuw daterende hoofdbestanddeel van de nog overeind staande resten van Cammingahuis — het „hws” uit de stukken van 1510 — niet tegen de westmuur van de oude stins werd aangebouwd doch een tussenruimte van circa 8.5 meter open liet, die eerst een halve eeuw later met het nog bestaande bouwwerk werd opgevuld. Bovendien strookte de zuidgevel van het „hws” in het geheel niet met de zuidgevel

van „dat stens” en lag de lengteas van het eerst genoemde bouwwerk niet minder dan 2.70 naar het Noorden opgeschoven ten opzichte van de breedte-as van de stins.

Het bestaan van een ringgracht kon echter niet aannemelijk worden gemaakt. Wel leverde de gedeeltelijke ontgraving van het sterk door kabels en leidingen doorsneden terrein, gelegen benoorden de onderzochte stins, een wirwar van vrij ondiep aangelegde funderingen en plaveisels op, afgewisseld door water- en beerputten zowel als een met mest aangevulde, rechthoekige groeve. Resten, welke elkaar in ouderdom en karakter sterk ontlepen en er weinig toe bijdroegen het algemene beeld der ontwikkelingsgang te verhelderen.

Heel anders werd het beeld evenwel aan de oostzijde van de stins. Op een niveau, strokende met de onderkant van de vierde versnijding der oostelijke stinsmuurvoeting, bevond zich het ongeroerde oppervlak van een naar het Oosten licht oplopende klei- en zavelafzetting. Op een afstand van circa 2.5 meter ten Oosten van de oostelijke stinsmuur was deze afzetting doorspit in verband met het graven van een vrij diepe en brede gracht, waarvan het onderste punt op een afstand van 19 meter ten Oosten van de oostelijke stinsmuur kon worden bereikt, circa 2.80 m beneden het huidige maai-veld. Het dwarsprofiel over deze gracht kon niet verder naar het Oosten worden doorgezet, aangezien men zich hier op het gebied van het oude kerkhof bevond en het graafwerk op al-lerhande bezwaren stiet.

Geleidelijk aan moet de gracht zijn dichtge-raakt. De ouderdom kan worden bepaald door enige kogelpotscherven uit de 12de-13de eeuw, in de diepste grachtderrie aangetroffen. De aard van het dwarsprofiel laat er geen twijfel over bestaan dat het een gegraven water, geen natuurlijke waterloop was. Een tweede dwars-doorsnede, enige meters verder noordwaarts door de westelijke helft van de gracht gegraven, bevestigde deze waarnemingen. Gezien de betrekkelijk hoge ouderdom van de genoemde kogelpotscherven dient de gracht in verband te worden gebracht met de St. Maartenskerk en het omringende kerkhof, onmiddellijk ten Oosten daarvan, en niet met de stins. Wel zal men bij de bouw van de stins profijt hebben weten te trekken van de bestaande gracht, ge-lijk ook, aan de zuidzijde, de dijkvaart maar een onvervalste „Wasserburg” is de stins toch nimmer geweest, zodat men de bereikbaarheid

vanuit het Noorden zowel als het Westen op andere wijze zal hebben weten te bemoeilijken.

Als woonstede was de kille steenklomp, zeker voor langere tijd, te enenmale ongeschikt. Voor de eerste eigenaar — Sicke Sjaerda? — bestond de noodzaak tot wonen in of vlakbij de stins wellicht nog niet, maar al vrij spoedig schijnt de betekenis van het bouwwerk als militair steunpunt te zijn verminderd en werd het op-genomen in een omvangrijker bouwcomplex, waarin wel degelijk het woongerief meetelde, zoals meteen nog blijken zal.

Jacob van Deventer heeft zich nogal gemak-kelijk afgemaakt van Sjaerdahuis op zijn vogel-vluchtk kaart van de stad Franeker uit omstreeks het jaar 1565. Naar verhouding komen andere stinsen beter tot hun recht, zoals het nog be-staande Bothniahuis aan de Bredeplaats en het onlangs eveneens gerestaureerde Martenahuis aan de Voorstraat. De voormalige kerkgracht, ook in Van Deventers dagen reeds gedempt, laat zich echter nog goed herkennen. Het oos-telijke pand lag zelfs nog open en deed moge-lijk dienst als een soort brandvijver. Blijkens een schikking blijkt er in het jaar 1568 een muur te staan ter afscheiding van het kerkhof en de „Cammingha plaetse”. De fundering van deze muur werd over de volle lengte in de rich-ting Noord-Zuid teruggevonden, op een af-stand van circa 15 meter ten Oosten van de oostelijke stinsmuur. Derhalve niet juist boven het diepste gedeelte van de gracht, doch circa 5.5 meter ten westen daarvan. Mogelijk was de gracht, althans de sloot, die er kort voor de bouw van de muur nog van overgebleven was, tot het eigendom van de patroon, St. Maarten, gerekend en in gedempte toestand in zijn ge-heel bij het kerkhof getrokken. Niettemin had-den ook de Sjaerda's in de loop der jaren de nodige „inpolderingen” verricht.

Het aangevulde stuk gronds werd nimmer meer bebouwd en was, voorzover ten Westen van de kerkhofmuur gelegen, door een monu-mentale inrijpoort afgesloten. Tot aan het jaar 1568 hadden aan de kerkhofzijde van de muur „drije esken bomen ende een wilgen boom” gestaan, „ten westereijnde vanden toorn ende beencouwe”, welke de kerkvoogden hadden verkocht „tot profijte vande patroon”. Zij be-loofden Minne van Cammingha, eigenaar en bewoner van het complex op dat ogenblik, de nieuw te planten bomen niet dichter dan 15 houtvoeten uit de kerkhofmuur te zullen plaat-sen. Mogelijk hadden de gekapte bomen op

de oostelijke grachttoever gestaan en wenste de buurman de nieuwe exemplaren niet weer zo dicht op de scheidsmuur te hebben. Het aangeglepte terrein zakte voortdurend nog na, getuige de aard van het schervenmateriaal in de hogere lagen, waaronder niet alleen geglaazuurde waar uit de 16de en 17de eeuw, maar zelfs het fragment van een Westerwalds kruikje, voorzien van het jaartal 1676.

De opeenvolgende reeks van vogelvluchtkaarten van Franeker door Pieter Bast (1598), Nicolaes van Geelkercken (1616), de gebroeders Bleau (1649) en Schotanus (1664) zijn bepaald niet onafhankelijk van elkaar tot stand gekomen zodat aan de eerste wel de voorkeur moet worden gegeven. Men krijgt aan de hand van deze kaarten — van andere afbeeldingen is het bestaan niet bekend — de indruk dat het oudste bestanddeel van Camminghahuis, de stins van Sicke Sjaerda, al vrij spoedig werd ingekapseld door de oostelijke vleugel van het latere gebouwencomplex. Naar de kaarten te oordelen was deze vleugel hoger dan de zuidelijke, die nu nog grotendeels bestaat, en ongeleed. Deze vleugel stond in het verlengde van de ingekapselde stins, in de richting Noord-Zuid, langs de westzijde van de voormalige kerkhofgracht. Wij vermoeden dat deze gehele oostvleugel, niet slechts de daarin opgenomen stins in het zuidelijke uiteinde, in de stukken uit het jaar 1510 met „dat stens” werd bedoeld en met rode pannen gedekt. Vandaar ook dat Eedwer Syaerdema, de buitengewoon rijke weduwe van Douwe Aylva, er wonen kon, geheel naar haar rang en stand. De met leien gedekte zuidvleugel maakte daarentegen het „hws” uit. Volgens de vogelvluchtkaarten stond er een uitgebouwde traptoren tegen de noordgevel van de zuidvleugel. Op de oudste minuutplannen van Franeker, die de toestand van omstreeks het jaar 1830 weergeven, was toen de oostvleugel met de stins reeds verdwenen doch de traptoren niet. Deze had het karakter van een driezijdig uitgebouwd torentje, vergelijkbaar met de nog bestaande traptoren in het Martenahuis. Het bevond zich daar, waar de noorderzijmuur van het tussenstuk aansluit tegen de oostergevel van het nog bestaande hoofdgebouw.

Ten Westen van de traptoren sloot een tweede, doch lagere, Noord-Zuid gerichte vleugel tegen de zuidvleugel aan, aan de westzijde waarvan men tenslotte nog een soort van voorplein had, gekeerd naar het Nauw. De hoofd-

vleugel aan de oostzijde was ongetwijfeld ouder dan de zuidvleugel en wij vermoeden zelfs dat het tussenstuk, dat „stens” en „hws” tenslotte met elkaar verbond, in het jaar 1511 nog niet was aangebracht. Afgezien van enkele reeksen kloostermoppen, met hun vlakke zijden in de klei gebed en kennelijk restanten van keldervloeren, bleek er van de fundering van de oostvleugel niets in de bodem bewaard te zijn gebleven. Voor het overige belette de huidige bebouwing het grondplan van Cammingahuis in zijn geheel na te graven.

In het jaar dat Pieter Bast zijn kaart van Franeker voltooide werd Cammingahuis in zijn geheel bewoond door het echtpaar Carolus van Sternsee en Lucia van Cammingha. De vader van Lucia, Gerrolt van Cammingha, had het huis geërfd van zijn vader Minne van Cammingha, op zijn beurt van moederszijde een achterkleinkind van Eedwer Syaerdema. De benamingen Syaerdemahuis en Camminghahuis wisselen gedurende de 16de en 17de eeuw gedurig. Als latere eigenaren vindt men in de 17de eeuw achtereenvolgens vermeld Ruurd van Juckema, Gerrolt Juckema en Duco Martena van Burmania. In het jaar 1643 komt men voor het eerst de aanduiding tegen dat het huis als herberg dienst doet: „Vergulde falck op de mert”. De verdere lotgevallen laten wij hier nu maar rusten.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

OVERIJSSSEL

Denekamp. Onder technische leiding van H. ter Schegget en part time medewerking van onder meer A. Buisman vond van 14 februari 1972 tot 2 februari 1973 de opgraving plaats van 2¼ hectare van een germaanse nederzetting uit de eerste en tweede eeuw A.D. De opgraving was noodzakelijk in verband met nieuwbouw op een terrein genaamd „de Borchert”.

De nederzetting werd aangelegd op een tweetal noordoost-zuidwest georiënteerde dekzandruggen, waarin zich op circa 2 meter diepte een Alleröd veenlaag bevond. Tussen en naast de dekzandruggen lagen meters diepe depressies, waarvan de oostelijkste (met een verhang naar het zuidwesten) grotendeels met laat pleistoceen/holocene veen gevuld was en de middelste reeds in de late Dryas tijd met zand gevuld raakte, op een centrale geulvormige strook na met een verhang naar het noord-oosten.

De evenwichtssituatie gedurende het holo-

ceen werd in de eerste eeuw verstoord door de nieuwe bewoners blijkens het relatief snel volstuiven van geul en depressie. Op het nieuw gevormde, en nu min of meer horizontale oppervlak werden de meeste sporen aangetroffen. De ernstige verstuiwingen, die waarschijnlijk in de eerste halve eeuw van de bewoning plaats vonden, onderbraken deze bewoning niet blijkens vondsten en grondsporen onder en in de vullagen van geul en depressie. Na het vertrek van de bevolking in het begin van de derde eeuw herstelde de natuurlijke begroeiing zich min of meer blijkens een afdekkend, paarsachtig gekleurd laagje, waarin enige schaarse vroeg- en laatmiddeleeuwse resten werden gevonden. Vanaf ongeveer de dertiende eeuw werd alles toegedekt met een groeiende eslaag. Th. van der Hammen heeft op ruime schaal pollenmonsters verzameld.

Van de nederzetting is de oostelijke en noordelijke begrenzing duidelijk vastgesteld. De westelijke periferie, dat is het gedeelte westelijk van de geul, bleek door een recente egalisatie ernstig verstoord. Hier lijken circa drie boerderijen gestaan te hebben. Het gedeelte onder en ten zuiden van de Ootmarsumstraat is geheel verloren. Zo omvat het vrij gaaf teruggevonden nederzittingsgedeelte circa 65% van het gehele complex.

Er zijn circa 15 boerderijplattegronden aangetroffen, waarvan een zevental gaaf te noemen is. Bijna alle boerderijen liggen oost-west georiënteerd; een ligt er noord-zuid en de ons inziens oudste boerderij ligt in de lengterichting op een dekzandrug. Alle boerderijen zijn van het drieschepige type, uitgezonderd het vierschepige stalgedeelte van de oudste hoeve. De staanders zijn tegenover elkaar geplaatst, zodat bij de constructie zeker dwarsbalken toegepast zijn. De rechthoekige omtrekken hebben een lengte van 13,5-27 meter en een breedte van 5-6 meter. Het woongedeelte bevond zich in het oostelijke derde deel van de hoeven blijkens de diepe haardplekken. Enige meters achter de haardplekken zijn scheidingswanden met het stalgedeelte gevonden, voor welke functie alleen de oudste boerderij fraaie aanwijzingen gaf. Hier werden namelijk een achttal veeboxen van twee meter breedte waargenomen. Verschillende malen zijn duidelijke ingangen, eenmaal met drempels, waargenomen, en wel twee brede, enige meters achter de scheidingswand in de lange zijden tegenover elkaar geplaatst, alsmede een smalle toegang

in de korte oostzijde. Een tweetal afwijkend korte plattegronden lijken slechts het woongedeelte te representeren. Tussen en naast de boerderijen zijn een aantal meest vierpalige spiekers geconstateerd.

De watervoorziening moet hoofdzakelijk bepaald geweest zijn door een vroegere loop van de Dinkel of Zijbeek, direct ten zuiden van de nederzetting. Er werden slechts twee houten waterputten aangetroffen: een ronde put bij de oostelijke depressie en een rechthoekige put tussen de hoeven, aangelegd op een bronhorizont.

Dank zij de bijzondere conserveringsomstandigheden door de overstuiving zijn van de akkerbouw fraaie illustraties gevonden in de vorm van ploeg- en eergetouwsporen. De laatste werden uitsluitend geconstateerd in goede akkergrond, de eerste uitsluitend in moeilijk te bewerken gronden, met name de overstoven gronden. Ploeg en eergetouw werden dus naast elkaar gebruikt, waarbij het verschil in toepassing lijkt te berusten op technisch-economische overwegingen.

De aanwijzingen voor veeteelt bestaan naast de eerder genoemde veeboxen uit een als kraal geïnterpreteerde, rechthoekige omheining in het westelijk verlengde van een der boerderijen en mogelijk uit enige omheiningen door het bewoonde gedeelte. Directe aanduidingen vormen een aantal runderkiezen en enige honderden, met stuifzand gevulde indrukken van runderhoeven in de oostelijke depressie naast of boven het veen.

Opmerkelijk is de vondst van een tweetal als vangkuilen uitgelegde kuilen in het westen van de nederzetting, hetzij voor de jacht, hetzij voor de beveiliging van de nederzetting. Het zijn diepe, rechthoekige, kielvormige kuilen, waarvan de wanden met planken waren bekleed.

Het merendeel der mobilia bestaat uit inheemse scherven, behorend tot het Uslariën. Vermeldenswaard is de sterke ijzertijdsinslag van het materiaal: circa 70% is grofwandig en besmeten aardewerk, vaak met randindrukken (ca. 80% tegen de buitenrand). Circa 5% wordt gevormd door situlae (ten dele besmeten) en circa 15% door schalen en kommen. Uitwendig verdikte randen zijn frequent. De relatief schaarse versiering bestaat vooral uit vingerindrukken, delletjes, groeflijnen en kamstreek. Naast de tienduizenden inheemse scherven zijn slechts een veertigtal Romeinse scher-

ven gevonden, die mede de archeologische einddatering van de nederzetting bepalen op het begin van de derde eeuw.

Spinklosjes en driehoekige, maar meestal kegelvormige weefgewichten duiden op textielvervaardiging. Ondanks het eolische karakter van de ondergrond zijn er duizenden, meestal granitische steenfragmenten gevonden. Zij worden als kookstenen verklaard. Ook werden veel brokken van maalstenen van bazaltlava gevonden. De vondst van ijzerslakken wijst op ijzerindustrie ter plaatse. In een der afvalkuilen werd een loden baar gevonden, waarvan circa 7% reeds was afgesneden. Het berekende totaalgewicht van de baar bedraagt circa 5886 gram, zodat de eenheid circa 18 Romeinse ponden kan bedragen.

De vondsten uit aan de nederzetting voorafgaande perioden zijn een klokbeckerscherf, een tiental wikkeldraadscherven, een mogelijke Drakesteinbodem, enige stuks vuursteen, een Ruinen-Wommels scherf (uit de onderste laag van de geul) en een drietal urnbijzettingen met bijpotjes uit de vroege ijzertijd. De urnen lagen verspreid en bezaten geen randstructuur. Een der urnen is versierd met vier gedeelde, boogvormige richels, welke uitzonderlijke versiering hij deelt met een urn uit Ootmarsum. R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

GELDERLAND

Putten. In november 1971 en februari 1973 vond het onderzoek plaats van een 12 m brede en 0.50 à 0.60 m hoge grafheuvel aan de Heuvelaan in het Putterbos. De heuvel ligt in een groep van grafheuvels van sterk uiteenlopende afmetingen. Het terrein is in een aantal bouw kavels opgedeeld. Terwijl de overige gespaard kunnen blijven diende de onderzochte heuvel prijs gegeven te worden.

De heuvel is van geelgrijs zand opgeworpen op een grijs moder (bos) podzol. Hier zij opgemerkt dat een diepe ingraving in een der andere heuvels een overeenkomstig profiel vertoonde.

Bij het ontbreken van enige randstructuur concentreerden de relevante verschijnselen zich op het centrum, waar zich in het oud oppervlak een donkergrijze tot zwarte verkleuring aftekende in de vorm van een 1.75 x 1.25 m

grote ZW-NO gerichte rechthoek. Hierin bevonden zich talrijke fragmenten, niet zelden grote brokken, houtskool, een geringe hoeveelheid verspreide crematieresten, een kleine gladwandige schaalvormige urn met knobbelspoor en een fragmentje brons. Te oordelen naar de aangetroffen verschijnselen van dodenbezorging en het aardewerk lijkt een datering rond de overgang van de Vroege naar de Midden IJzertijd gerechtvaardigd.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

UTRECHT

IJsselstein. In oktober en november 1972 hebben leden van de A.W.N.-Utrecht een kleine proefgraving ondernomen op het terrein, waar in de Middeleeuwen de nederzetting Eiteren heeft gelegen, enkele honderden meters ten noordwesten van IJsselstein. Het voornaamste doel van deze proefgraving was de al in 1200 genoemde parochiekerk van Eiteren te localiseren. Inderdaad werden de funderingsresten van een rond gesloten koor met steunbeer aangetroffen. Zij bestonden uit grote, secundair gebruikte bakstenen, die niet waren gemetseld, maar gestapeld, met zand tussen de stenen. Waarschijnlijk zijn deze resten echter te dateren in de 14de-15de eeuw en kunnen zij dus niet tot de oudste kerk behoord hebben. Er zijn evenwel aanwijzingen, dat deze laatste binnen het nu ontdekte kerkgebouw heeft gelegen.

De naam Eiteren komt voor het eerst ca. 900 voor (R. J. Ooyevaar, *Westerheem*, 21 (1972), 120). Bovendien is van het terrein een rand-scherf van het Karolingische Badorfer aardewerk bekend (type Dorestad D, IIB-1b). Het is daarom aannemelijk, dat de nederzetting al in de 9de eeuw n.C. heeft bestaan. Gehoopt werd, dat bij het proefonderzoek ook sporen uit deze periode aan het licht zouden komen. Dit is echter niet gebeurd, hoewel het vlak tot op de vaste grond werd uitgediept. De localisering van de veronderstelde Karolingische nederzetting blijft dan ook onzeker.

Een uitvoerig, geïllustreerd verslag van de opgraving bevindt zich in de bibliotheek van de R.O.B.

A.W.N., Utrecht (R. J. Ooyevaar), en R.O.B., Amersfoort (W. J. van Tent).

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

Edam, Speeltoren

Voorafgaande aan het herplaatsen van het klokkespel in de Speeltoren te Edam in 1970 was het nodig de toestand van de natuurstenen lantaarn en de houten spits, met lood bekleed, te onderzoeken. Daarbij zijn vondsten gedaan, die de bouwgeschiedenis verduidelijken en een interessante kijk geven op de laat-middeleeuwse materiaalbehandeling.

Het uiterlijk van de achzijdige spits wordt gevormd uit een zich naar boven vernauwend deel, een peervormige opbouw daarop, vervolgens een open lantaarntje en tenslotte een zeer klein spitsje. Bij onderzoek bleek de constructie anders te zijn dan de uiterlijke vorm zou doen vermoeden. De houten onderdelen van de spits bleken gemerkt te zijn met Arabische cijfers, in het hout gehakt. Dit merktype komt in de eerste helft van de 16de eeuw hoogst zeldzaam voor. Onder meer komen deze cijfers, vergezeld van diverse onderscheidingstekens, voor op alle onderdelen van de houten vieringtoren van de Grote of St.-Bavokerk te Haarlem, die tot stand kwam tussen 1518 en 1520. Bij de bouw van deze toren was betrokken Jacob Symonsz. van Edam. Het ligt voor de hand te veronderstellen, dat hij ook te maken heeft gehad met de houten spits van de Speeltoren in zijn woonplaats. Het is bekend, dat hij ook de houten

toren op de westgevel van de Grote kerk te Hoorn bouwde in 1531-'32.

Een andere verrassende ontdekking waren de beschilderingen op het loodwerk, voornamelijk op de onderste helft van de peer. Op alle acht vlakken waren de resten te zien van in zwart geschilderde cartouches op een okerkleurig fond. Onder deze beschilderingen bleken zich de resten te bevinden van geschilderde wapenschilden, hangende aan een strik en ook aan de onderzijde voorzien van een strikachtige versiering. Op een van de wapenschilden aan de oostzijde zijn duidelijk drie haringen op een lichtblauwe ondergrond te herkennen. Dit is het wapen van de stad Enkhuizen. In dit verband is opmerkelijk, dat F. Allan in zijn *De stad Edam en hare geschiedenis* (Edam 1857) op blz. 37 vermeldt: „... eene sierlijk gewerkte Torens spits... die versierd is met de Wapens der Zes Noord-Hollandsche Steden...”. In werkelijkheid zijn er acht vlakken, maar de mededeling is een aanwijzing in welke richting gedacht moet worden over deze wapenschilden.

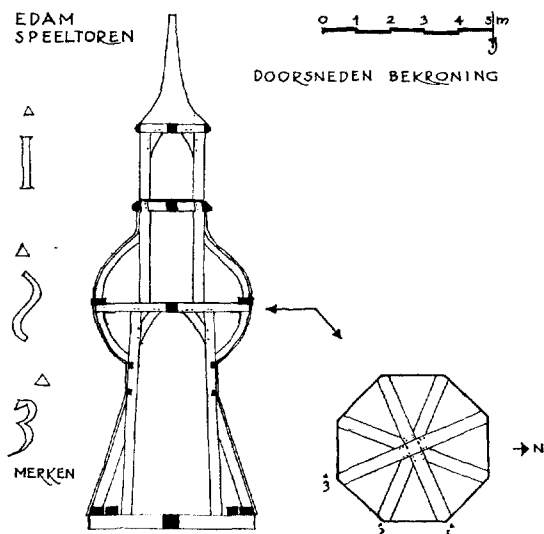
Op het bovenste deel van de peer zijn acht kleine dakkapellen aangebracht, geheel bekleed met lood. Er zit een luikje in van $\pm 40 \times 50$ cm, dat aan de bovenzijde naar buiten draaien kan aan twee kleine gehengen. Het draaien wordt bemoeilijkt door de loodbekleding en de indruk bestaat, dat er zeer weinig gebruik van is gemaakt. Opmerkelijk is echter, dat op de loodbekleding een zwarte omranding is geschilderd en twee horizontale gehengen, die dus een andere draairichting suggereren dan er in werkelijkheid is. In de driehoek boven het luikje schilderde men een driepas. Dit alles bevindt zich op ca. 35 m boven de grond en is met het blote oog nimmer waarneembaar geweest.

Uit een en ander kunnen de volgende conclusies getrokken worden:

De spits zal gemaakt zijn omstreeks de jaren 1520-'30, gelijk met de zandstenen lantaarn.

De loodbekleding op de houtconstructie dateert uit de bouwtijd en is vrijwel nog compleet, inclusief de oorspronkelijke wapenbeschildering. De cartouches zijn later, mogelijk 17de eeuws.

Het carillon werd in 1568-'69 op karakteristieke wijze aan de buitenzijde van de lantaarn gehangen omdat er binnenin bij de bouw geen rekening mee was gehouden.

De verzakking van 1972

Tijdens het slopen van de ernstig gescheurde aanbouw uit 1883 verzakte de toren plotseling snel naar het noordoosten, zo, dat ingrijpende noodmaatregelen op korte termijn nodig waren. Het bleek niet mogelijk onder die omstandigheden de fundering van de op een grondvlak van slechts 4 x 4 m rustende toren te onderzoeken. Eerst is een belangrijk deel van het totale gewicht, ongeveer 600 ton, op een nieuwe paalfundering overgebracht. Daarna kon het fundament worden ontgraven. Toen bleek, dat het muurwerk zonder enige versnijding recht was opgetrokken op vier op houten paaltjes rustende grondvlakken van ongeveer 1.20 m vierkant. Het metselwerk is bovendien van een zeer slechte kwaliteit baksteen.

Reeds in het verleden heeft deze slechte bouwwijze van de 15de-eeuwse voorouders moeilijkheden gegeven. Aan het eind van de 18de eeuw was het wegens verzakking naar de zuidwestzijde nodig daar voorzieningen aan te brengen, in 1883 was de toren naar zuidoost verzakt, zodat daar toen versterkingen zijn gemaakt. Nu wordt het geheel met zeer moderne middelen zo voorzien, dat een uitwijking in de nog niet „geprobeerde” noordwestelijke richting niet mogelijk zal zijn.

H. JANSE

Accolade-bouwnaden

Bij de voorbereiding van een aantal restauraties in Haarlem bleek, dat de naad tussen twee bouwfasen bij verschillende gebouwen niet op de gebruikelijke wijze verticaal verloopt, maar volgens een slingerende lijn, die veelal accolade-vormig onderbroken wordt. Deze lijn is vermoedelijk slechts aan de oppervlakte van de muur aanwezig, in het inwendige zal een rechte naad of een zogenaamde bloktand zijn.

Het vermoedelijk oudste voorbeeld is de aanhechting van de in 1557 gebouwde Kerstkapel aan het noordertransept van de St. Bavokerk. Iets minder fraai is een venster in een zuidelijke topgevel van de Janskerk ingezet. Wel knap van lijn werd in 1615 een poortje in een zijgevel van de Adriaansdoelen ingebracht. Het kleinere steenformaat van het jongste deel werd met scherpe lijnen in het wat grotere uit 1562 ingebracht. Ook in de achtergevel van de Gravenzaal aan het Haarlemse stadhuis werd een bouwnaad op dezelfde wijze uitgevoerd.

Het verschijnsel blijkt niet specifiek Haarlems te zijn. Ook de plaats, waar het reeds lang verdwenen koor aan het schip van de Herv. kerk te

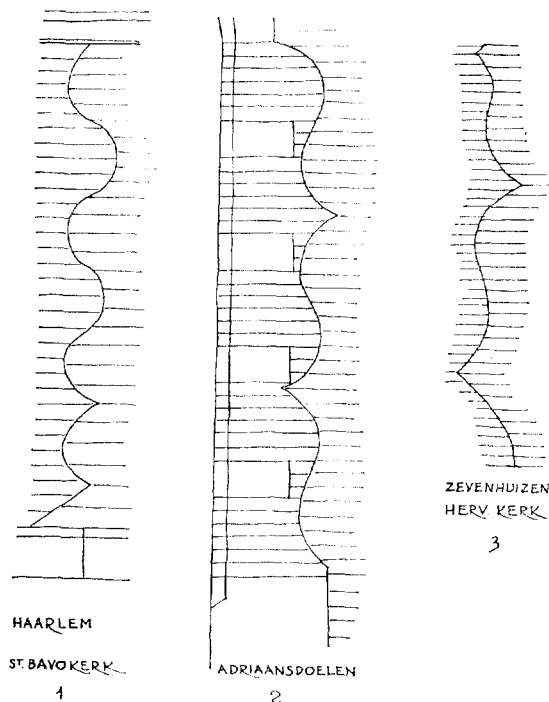
Den Burg op Texel was vastgehecht, heeft een soortgelijke uitvoering. De vorm is aan weerszijden van de muur verschillend en minder nauwkeurig.

In de westgevel van de herv. kerk te Zevenhuizen (Z.H.) is bij de restauratie in 1970 ten zuiden van de toren ook een tweetal accoladebouwnaden aangetroffen.

De aanhechting van twee bouwfasen van het Bartholomeusgasthuis in Weesp, thans onderdeel van het stadhuis en dagtekenend uit 1623, geschiedde op soortgelijke, doch eenvoudiger wijze met een zigzaglijn.

Graag doen wij een beroep op belangstellenden, opgave te doen van andere voorbeelden van bouwnaden, als hiervoor omschreven, indien mogelijk met een foto of tekening, aan het adres: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, afdeling Onderzoek en Documentatie, Broederplein 41, Zeist.

H. JANSE

TENTOONSTELLINGEN

AMERSFOORT

- *Museum Flebite*. Antiek kinderspeelgoed
-1 mei

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Engels-Delfts aardewerk
— *Historisch Museum*. Amsterdam die grote stad, Amsterdam in de 17de en 18de eeuw

APELDOORN

- *Historisch Museum Moerman*. Kinderkleding en speelgoed uit oma's tijd -19 aug.

BERLIJN

- *Baubaus-Archiv*. Georg Muche, grafiek en tekeningen 1912-1972 -29 april

DELFT

- *Het Prinsenhof*. Het Nederlands Staatsieportret -14 mei

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum*. Hout, houtsoorten en restauraties van antieke meubels 5 mei-11 juni
Piet Zwart, ontwerpen -9 juli
— *Museum Bredius*. Merklappen -18 juni

HAARLEM

- *De Hallen*. Men sagh Haerlem bestormen, het beleg van Haarlem 1572-1573 -17 juni

HOORN

- *Westfries Museum*. Behangsels uit de Prui-kentijd, Hoornse Blomkamers en Tuynge-zigten -30 mei

KEULEN

- *Kunsthalle*. Emil Nolde -29 april

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Japanse Prentkunst

MAASTRICHT

- *Bonnefantenmuseum*. Larcher d'Aubancourts maquette van Maastricht (1748-'52)
-22 juli

OTTERLO

- *Kröller Müller*. 100 tekeningen uit het Mu-seum of Modern Art te New York (Cézanne, Picasso, Kandinsky, Klee, Matisse e.a.)
-17 juni

ROTTERDAM

- *Museum Boymans-van Beuningen*. Het Ne-derlandse gebruiksvoorwerp van de 12de tot de 17de eeuw -30 april
— *Historisch Museum*. Eiland in de Delta, op-gravingen en bodemvondsten uit de omgeving van Rotterdam -30 april
— *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Plancius -30 april

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Utrechtse misbaksels, vond-sten uit een pottenbakkersoven ca. 1400
-30 april

VENLO

- *Goltziusmuseum*. Prentpraat -1 mei

MEDEDELINGEN

VACATURES

DELFT

Bij de afdeling Bouwkunde der Technische Hogeschool is in de sectie Restauratie vakant de functie van

WETENSCHAPPELIJK MEDEWERKER

voor drie dagen per week.

Taak: de begeleiding van oefeningen en deelneming aan wetenschappelijk onderzoek.

Inlichtingen kunnen worden ingewonnen bij prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll, Berlageweg 1, Delft, tel. 015-133222, toestel 3098.

Aanstelling en bezoldiging volgens Rijksregeling zal geschieden in het rangenstelsel der weten-schappelijke medewerkers. A.O.W.-premie komt voor rekening van de Technische Hogeschool. Directe opneming in welvaartsvast pensioenfonds.

Schriftelijke sollicitaties te richten aan het Hoofd van de Centrale Personeelsdienst, Julianalaan 134 te Delft, onder vermelding van nr. C 7307 in de rechter bovenhoek van de brief.

DELFT

Voor het stedelijk museum Het Prinsenhof wordt gevraagd een

CONSERVATOR VOOR DE OUDE KUNST

Taak: herziening en aanvulling van de bestaande inventarisatie-museumvoorwerpen; reorganisatie van de bibliotheek; medewerking aan tentoonstellingen, vaste opstelling, losbladige catalogus, educatieve dienst enz.

Eisen: kunsthistorische opleiding (bij voorkeur voltooid); belangstelling voor kunstnijverheid; bereidheid zich met Delftica bezig te houden; positieve instelling ten opzichte van moderne kunst.

Positie: salarisindicatie minimaal f 1836,— tot f 2985,— per maand (in nader overleg exact te regelen); geen inhouding van A.O.W.-premie (11.9% van het salaris); ook overigens geldt de overheidsrechtspositie (welvaartsvast pensioen, ziektekostenregeling, reis- en verplaatsingskosten enz.).

De uitslag van een psychologisch onderzoek zal medebepalend zijn bij de keus.

Indiensttreding zo spoedig mogelijk.

Nadere inlichtingen worden gaarne door de directeur verstrekt (telefoon: 015-133111, toestel 336).

Brieven kunnen worden gezonden aan burgemeester en wethouders, postbus 78, Delft.

LAREN (N.H.)

Het Singermuseum roept sollicitanten op voor de functie van

CONSERVATOR

Zij, die reeds enige tijd als zodanig werkzaam zijn geweest, genieten de voorkeur. Daarnaast zijn goede contactuele eigenschappen alsmede de bereidheid tot het werken in teamverband een vereiste.

Deze functie omvat: a. algemeen beheer van de kollektie; b. het voorbereiden en inrichten van tentoonstellingen; c. edukatieve werkzaamheden.

Dit alles in samenwerking met de Museum Commissie.

Salariëring in overeenstemming met leeftijd, opleiding en ervaring; vijfdaagse werkweek, werktijden in overleg; eventueel woning beschikbaar.

Datum van indiensttreding nader overeen te komen.

Solicities te richten aan: Singer Museum, Oude Drift 1, Laren (N.H.) ter attentie van de voorzitter der Museum Commissie. Tel.: 02153-5656.

UTRECHT

Bij de faculteit der Letteren van de Rijksuniversiteit bestaat een vacature voor de functie van

GEWOON LEKTOR IN DE KUNSTGESCHIEDENIS,
in het bijzonder in die van de Middeleeuwen.

Zijn taak zal bestaan uit onderwijs, onderzoek en uit bestuurlijke functies. Het instituut beschikt over een uitgebreide bibliotheek op het betreffende gebied.

Zowel zij, die belangstelling hebben voor deze functie, alsook degenen, die de aandacht willen vestigen op mogelijke kandidaten, kunnen zich voor 1 mei 1973 richten tot prof dr. A. Verhoeff, dekaan van de faculteit der Letteren, Plompetorengracht 21 te Utrecht (tel. 312256).

Sollicitaties dienen vergezeld te gaan van een curriculum vitae en een lijst van publikaties.

MR. JAN KORF VERLAAT DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

Eind februari is het bericht gepubliceerd dat mr. Jan Korf, sedert augustus 1967 hoofd-directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, met ingang van 1 augustus a.s. afscheid neemt van deze dienst. Er is alle reden in ons blad aandacht aan dit feit te besteden.

De heer Korf is van oudsher een strijder geweest voor alle zaken, die het milieu betreffen en daarbij ook de monumenten. In de periode, toen hij in Gelderland werkzaam was, heeft hij bijzonder geijverd voor de Gelderse kastelen, de Gelderse molens, het Gelderse landschap en de Gelderse monumenten. Zijn activiteit en waakzaamheid beperkte zich echter niet tot de provincie, waarmee hij ambtelijke connecties had, maar hij zette zich ook in voor andere delen van het land, bijv. als adviserend bestuurslid van de Stichting De Zaanse Schans. Ook op landelijk niveau leverde hij zijn bijdrage, o.m. in het bestuur van de K.N.O.B., in de Stichting Historisch Boerderij Onderzoek en in de Commissie van Bijstand van het Openluchtmuseum.

Gedurende de periode, waarin de heer Korf hoofd-directeur was van de toen te Voorburg gevestigde Rijksdienst voor de Monumentenzorg, is uiteraard het aantal stichtingsbesturen, verenigingen en commissies, waarmee hij te maken had, nog verveelvoudigd. In die periode heeft hij al zijn krachten gegeven aan het Nederlandse monumentenbezit en aan de Rijksdienst, aan het hoofd waarvan hij stond. Ieder, die met hem te maken had en trouwens ook elkeen, die hem uit zijn

vorige functie kende, weet hoe nauwgezet en consciëntieus hij daarbij te werk ging en hoezeer hij met zijn hart verbonden was aan de zaak die hij diende. Allen, die de Nederlandse monumentenzorg een goed hart toedragen zijn hem dan ook veel dank verschuldigd. Als voorzitter van de K.N.O.B. wil ik, namens het bestuur en ongetwijfeld alle leden, hier dan ook publiekelijk van onze dankbaarheid getuigen.

Ingewijden weten dat de heer Korf al maanden lang zijn werk niet meer heeft kunnen verrichten ten gevolge van een ernstige ziekte, die hij nu gelukkig goeddeels te boven is gekomen. Toch is de situatie van dien aard dat hij zijn drukke en veeleisende taak bij de Rijksdienst niet opnieuw op zich kan nemen. Dit impliceert echter geenszins dat hij niet langer zal optreden in woord en geschrift als kampioen voor het behoud van de schoonheid van Nederland op het gebied van de monumenten en de natuur of, zoals wij dat tegenwoordig in ruime zin kunnen zeggen, het milieu. Hij wil verhuizen naar een rustig oord, waar hij zich zal kunnen concentreren op de dingen die hem lief zijn in een stimulerende omgeving.

Namens het bestuur van de Oudheidkundige Bond spreek ik de hoop uit dat hij er spoedig in zal slagen een pied à terre te vinden van de soort, zoals hij zich voorstelt. Tevens dat hij in de komende periode zich nog in den brede zal kunnen ontplooiën overeenkomstig zijn ambities en ten bate van stad, dorp en gewest van Nederland.

C. L. TEMMINCK GROLL

BONDSNIEUWS

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND OP ZATERDAG 17 FEBRUARI 1973 IN DE TAVEERNE VAN HET ZUIDERZEEMUSEUM TE ENKHUIZEN

De presentielijst telt 47 handtekeningen. De voorzitter, prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll, opent de vergadering en heet in het bijzonder welkom de heer P. J. Yperlaan, die het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk vertegenwoordigt.

De *notulen* van de op 16 juni 1972 te Aurich gehouden ledenvergadering worden ongewijzigd vastgesteld. Onder de *ingekomen stukken* zijn berichten van verhindering van de bestuursleden mevrouw Prins en de heren Phaff, Renaud en Szénassy. De voorzitter deelt mede dat het bestuur

zich tot burgemeester en wethouders van Utrecht heeft gewend met een pleidooi voor het behoud van de beide monumentale panden van „De Utrecht” aan de Leidseweg en tot inpassing van deze huizen in het in uitvoering zijnde plan-Hoog Catharijne. De staatssecretaris van CRM heeft bericht dat hij met belangstelling heeft kennisgenomen van ons rapport over de toekomst van de historische buitenplaatsen en parken en dat hij zich voorstelt de consequenties van onze voorstellen nauwkeurig te bestuderen. Tenslotte deelt de secretaris mede dat op 26 oktober 1972 de akte van oprichting en de statuten van de Stichting Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming zijn gepasseerd.

De voorzitter wil als variant op het agendapunt „ingekomen stukken” graag door middel van een kleine attentie hulde en dank brengen aan Mej. drs. H. M. van den Berg voor de toelichting, die zij vandaag tijdens de wandeling door Enkhuizen voor de vergadering in het stadhuis en in de beide kerken heeft gegeven. Ook de in de vergadering van 16 juni 1972 afgetreden penningmeester, mr. G. J. Wit, ontvangt uit handen van de voorzitter een „uitgaand stuk” als herinnering aan de vele jaren, gedurende welke hij de financiën van de Oudheidkundige Bond heeft behartigd.

Het voorstel van het bestuur tot *wijziging* van enkele artikelen van het *Huishoudelijk Reglement* beoogt in hoofdzaak een aanpassing aan de reeds op 1 januari 1972 van kracht geworden verhoging van de jaarlijkse contributies; het wordt dan ook door de vergadering zonder stemming aanvaard.

De penningmeester, de heer Van Helbergen, geeft een toelichting op de door hem samengestelde *rekening en verantwoording* over het verenigingsjaar 1972. Ook wanneer de aan de uitgifte van het Bulletin deelnemende partners (Monumentenzorg, Oudheidkundig Bodemonderzoek, Museumvereniging en de K.N.O.B. zelf) de door hen toegezegde bedragen volledig hebben voldaan, zal het tekort op de exploitatie over 1972 toch nog rond f 6000.— bedragen. Gelukkig sluit de gewone rekening met een batig saldo van f 6400.—, zodat het verlies op het Bulletin ten laste van het kapitaal kan worden genomen, dat dan uiteindelijk rond f 2000.— groot zal zijn. Een benauwende situatie, want het ontbreekt de Oudheidkundige Bond derhalve aan een reservefonds, een stootblok, om eventuele tegenvallers op te vangen.

Bovendien zou het bestuur het 75-jarig bestaan van de K.N.O.B. in 1974 graag met een bijzon-

dere manifestatie luister willen bijzetten, maar de middelen daartoe zijn niet aanwezig. Daarom is besloten allereerst een forse propaganda-actie te gaan voeren ter opvoering van het ledental. De heer *Steensma* zet uiteen dat daarvoor een nieuwe, pakkende propaganda-circulaire onontbeerlijk is. Plannen voor de aanmaak zijn in voorbereiding, maar de kosten zijn niet gering. Pas wanneer de Oudheidkundige Bond financieel sterker staat door een groter aantal leden kan aan een jubileumviering worden gedacht. De *penningmeester* zegt dat het bestuur heeft besloten tot het instellen van een jubileumfonds; getracht zal worden op korte termijn een extra bedrag van b.v. f 25.000.— bijeen te brengen. Door het opnemen van zakelijke advertenties in het Bulletin en de invoering van accept-girokaarten zal voorts geprobeerd worden de inkomsten te verhogen. De heer *Janse* geeft in overweging het honorarium voor auteurs in het Bulletin te doen vervallen en dit te compenseren door wat meer overdrukken beschikbaar te stellen. Prof. *Terwen* acht de instelling van een jubileumfonds een goede gedachte; hij meent dat best een beroep op de leden kan worden gedaan, voor eenmaal iets extra's voor de Oudheidkundige Bond te doen.

Namens de *commissie* tot het *nazien* van de rekening over het verenigingsjaar 1972, die heeft bestaan uit prof. Ter Kuile en de heer Van Campen, brengt laatstgenoemde verslag uit. Hij stelt voor de penningmeester décharge te verlenen, waarmede de vergadering instemt.

De verkiezing van een *commissie* tot het *nazien* van de rekening van de penningmeester over 1973 wordt aangehouden tot de zomervergadering.

Bij de *rondvraag* vraagt de heer *Sijpkens Smit* of het organiseren van de zgn. „lokale excursies” is gestaakt. De voorzitter antwoordt dat hiermede zeker zal worden doorgegaan. De heer *Den Blaauwen* acht het op de weg van de K.N.O.B. liggen niet slechts protest aan te tekenen bij een voorgenomen afbraak, maar ook bij een geplande nieuwbouw, indien daarbij vanuit een zekere romantische instelling een „monument” geheel nieuw wordt opgetrokken. In Coevorden en Heusden zijn daarvan voorbeelden te vinden, aldus spreker. De voorzitter erkent dat hier een principieel standpunt moet worden ingenomen; ook voor de Oudheidkundige Bond gaat „het echte voor alles”. Naar aanleiding van een desbetreffende vraag bevestigt de heer *Janse* dat een architect niet als lid kan toetreden tot de Stichting Opleiding Bouwbedrijf, omdat deze organisatie zich

slechts richt tot rechtstreeks bij de bouw betrokken personen. Ons bestuurslid, de heer *De Vrieze*, zal hierover contact opnemen met de B.N.A.

De voorzitter sluit dan om 17.15 uur de vergadering.

Voor deze vergadering waren de deelnemers tegen elf uur in de taveerne van het Zuiderzeemuseum bijeengekomen om te luisteren naar een door de directeur, drs. G. R. Kruissink, uitgesproken begroetingswoord. Om kwart voor twaalf wandelde het gezelschap naar het nabijgelegen stadhuis, waar burgemeester De Zeeuw zijn gasten ontving. Nadat mej. drs. H. M. van den Berg de kunsthistorische betekenis van Steven Vennecools schepping had geschetst, volgde een rond-

gang door de belangrijkste vertrekken. In de burgemeesterskamer lag het oorspronkelijke bestek van de bouw van het stadhuis, speciaal voor het bezoek van de Oudheidkundige Bond uit het archief gelicht, ter bezichtiging! Na de lunch werd een wandeling door de stad gemaakt, waarbij eerst de Westerkerk met haar librije en vervolgens de Zuiderkerk werden bezichtigd. In beide kerken verstrekte mej. Van den Berg een kunsthistorische toelichting. Alvorens zich naar de vergadering te begeven grepen de deelnemers de gelegenheid aan het Zuiderzeemuseum met zijn belangwekkende inhoud uitvoerig te bekijken.

V. D. M.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Brantgum (West-Dongeradeel). Weinig kon worden vermoed dat zich onder de pleisterlagen van de Herv. Kerk te Brantgum de overblijfselen van een 12de-eeuws, tufstenen kerkje schuil hielden. Nadat de restauratie enige maanden geleden op gang was gekomen en men de muren van hun cementkoek had ontdaan, kwamen de tufstenen zijmuren van een tufstenen bouwwerk te voorschijn, waarin zich hier en daar nog de sporen van een Romaans rondboogfries en een enkel venstertje aftekenden. Ofschoon het inwendige van de kerk ongemoeid gelaten wordt en daarbinnen niet kan worden gedolven, werd toch besloten tot een nader onderzoek met behulp van de spade, dat zich bepaalde tot een strook grond ten westen van de huidige, nog geen eeuw oude voorgevel met ingebouwde toren.

Bij het afbikken was al gebleken dat het polygonale, laat-gotische koor koud was aangebouwd tegen de oorspronkelijke, zorgvuldig afgemetselde oostelijke hoek der beide tufstenen zijmuren. In de vlakke beëindigingen van deze muren, tijdelijk in het zicht gekomen over een breedte, overeenkomend met de muurdikte der beide zijmuren, tekenden zich de moeten af van twee daken, die elkaar in tijdsorde klaarblijkelijk opgevolgd hebben. Beide vertoonden een flauwere helling dan het huidige kerkedak en hebben op hun beurt hoogstwaarschijnlijk een koorsluiting afgedekt, die zowel lager als

smaller was dan het tufstenen kerkship. Aan gezien er binnen de kerk niet gegraven werd, kon men niet nader vaststellen welk grondplan de koornissen hebben bezeten, die elkaar opvolgden eer de tegenwoordige afsluiting tot stand kwam, noch uit welk materiaal deze waren opgetrokken.

Het kerkhof grenst, dicht achter het koor, aan de verbindingsweg tussen Foudgum en Waaksens, die enkele jaren geleden zo onbarmhartig een reep van het kerkhof afscheurde. Aan de westzijde begint de dorpssterp meteen vrij scherp af te dalen en deze gesteldheid is er de oorzaak van geweest dat men met ernstige verzakkingsverschijnselen te kampen kreeg, totdat men uit arren moede de kerk aan de westzijde drastisch inkortte en de huidige westgevel met toren ruim vijf meter naar het oosten liet opschuiven. Deze ingreep had echter geen betrekking meer op de oorspronkelijke tufstenen westgevel, die zich op korte afstand ten oosten van de latere, bakstenen voorgevel bevond en circa 4.5 m ten westen van de tegenwoordige voorgevel. Aldus kan voor de oorspronkelijke, tufstenen kerk een lengte van circa 14 m worden berekend, de koorsluitingen niet meegerekend, en een breedte van circa 7.5 m.

Bij het funderen van de tufstenen kerk trof men geen halve maatregelen. De bouwers getroostten zich de moeite sleuven in de terpkruin te delven van meer dan mansdiepte, bij een

breedte van ruim 1.5 m. Deze sleuven werden vervolgens weer opgevuld met afwisselend gestorte en aangestampte lagen tufsteengruis, vermengd met een bruine, trasachtige formatie, hier en daar bovendien een met houtskool doorspekte substantie, die wel eens van een schelpkalkbranderij afkomstig kan zijn geweest. Wij kennen van deze materiaalkeus geen tegenhangers in de Friese kustgebieden.

Wegens de aanzienlijke breedte der funderingssleuven viel er geen zekerheid te krijgen over de vraag of de tufstenen westgevel mogelijk verankerd was aan een ingebouwde toren. De waarnemingen werden bovendien bemoeilijkt door het graafwerk, indertijd verricht bij het funderen van de huidige voorgevel met toren. In een later stadium plaatste men tegen de beide zijmuren van het schip een reeks steunberen van tamelijk bescheiden omvang, opgetrokken, althans grotendeels, uit secundair gebezigde tufsteen. Een en ander zal verband hebben gehouden met het slaan van gewelven boven het tufstenen kerkship. Gezien het gebruik van de tufsteen zal men tevens het oorspronkelijke koor hebben gesloopt en door een nieuw vervangen, al behoeft dit nog niet het huidige te zijn geweest. Wat de westelijke uitbreiding betreft, deze is vermoedelijk tegelijk met de oprichting der steunberen geschied omdat de nieuwe westgevel juist op een afstand van twee traveeën ten westen van het tegenwoordige, meest westelijke steunberenpaar werd opgericht. Van het opgaand werk van de westelijke uitbreiding bleef niets bewaard, doch wel de fundering. Deze bestond uit rommelig gespreide lagen van los naast elkaar op hun vlakke zijden gelegde kloostermoppen, waarbij overwegend halve of driekwart stenen waren gebruikt. De oudste der beide luidklokken in de huidige toren werd in het jaar 1660 door Jurjen Balthsar gegoten, op zichzelf al een aanwijzing, dat er een oudere toren moet zijn geweest, dan wel een afzonderlijk klokhuis op het kerkhof. Sporen van een torenfundering, behorende bij de bakstenen westelijke uitbreiding, ontbraken.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Wetsens (Oost-Dongeradeel). De onlangs aangevangen restauratie der Herv. Kerk te Wetsens, op de kruin van een zeer hoge terp gelegen en voorheen aan St. Vitus gewijd, vormde aanleiding tot een oudheidkundig bodemonderzoek,

dat in de week van 26 maart werd afgesloten. Het betreft hier een tufstenen zaalkerkje uit de 12de eeuw, gekenmerkt door een opvallend fraaie geleding der buitenmuren door middel van kolonnetten en spaarvelden met rondboogfriezen. De koorsluiting is uitwendig vijfhoekig doch inwendig rond terwijl zich in de noordelijke koormuur een hagnioscoop bevindt, die bij de bouw van de kerk reeds moet zijn aangebracht. Ten westen daarvan ziet men nog de oorspronkelijke priesteringang, zij het dat deze naderhand werd dichtgemetseld. Aan het opgaande werk is duidelijk zichtbaar dat de kerk eenmaal langer moet zijn geweest. In het jaar 1844 stortte de toren aan de westzijde van de kerk in. De toren werd niet herbouwd, waarna de kerk werd afgedicht met de huidige bakstenen, driezijdige sluitmuur.

Tijdens het onderzoek bleek dat de zeldaktoren ten gevolge van een ondeugdelijke fundering naar het westen was gaan overhellen, hetgeen de instorting van 1844 veroorzaakte. De toren moet een vrij bescheiden omvang hebben bezeten en kan moeilijk ouder zijn geweest dan de 15de eeuw. Hij was tegen de oorspronkelijke tufstenen westgevel van de kerk aangebouwd en heeft deze vermoedelijk in zijn val meegesleept. De fundering van de voormalige westgevel bestond, conform de situatie elders onder de kerkmuren, uit afwisselend aangebrachte lagen schone klei en schelpgruis of „skil”. Opmerkelijk was de zeer grote diepte en breedte van de sleuven, die de kerkbouwers in de terpaarde hadden uitgedolven om deze grondverbetering tot stand te brengen. Wij hebben deze waarneming voor het overige ook bij verscheidene andere Friese tufstenen kerken kunnen doen, waar dezelfde methode was toegepast. Veelal ging deze werkwijze gepaard met het aanwenden van zwerfkeien op kritieke punten, zoals op de hoeken en bij de ingangen. Zo ook te Wetsens, waar de beide hoekpunten van de voorgevel ieder met een zwerfkei waren verstevigd. De oorspronkelijke westgevel lag circa vier meter voorbij de breuklijn van het opgaande tufstenen werk en de daaraan in 1844 gehechte bakstenen sluitmuur.

Binnen het kerkship, op de scheiding van het koor, werden twee rechthoekige en aan elkaar gelijkvormige keienbeddingen opgegraven welke ieder circa een meter naar binnen sprongen. Wij zouden deze voorzieningen willen opvatten als de fundering voor een triomfboog. Onmiddellijk ten oosten van de noordelijke

keienfundering bevindt zich de reeds vermelde priesterdeur.

De plaats van de beide keienfunderingen correspondeert inwendig met een weggekapte verticale strook in het metselwerk, uitwendig met een veel bredere onderbreking in het wandpatroon. Aan de zuidzijde is er in de loop der eeuwen zo veel veranderd en hersteld dat de oorspronkelijke gesteldheid niet duidelijk is, doch aan de noordzijde valt meer te ontdekken. Hier schijnt eenmaal een sacristie tegen de zijmuur te hebben gestaan, waartoe een wijde bres was geslagen in de zijmuur van het schip, die na verloop van tijd op slordige wijze werd dichtgezet. Toch is dit niet de oorspronkelijke toestand geweest, want graafwerk buiten de kerk leverde aan beide kanten, ter hoogte van de triomfboog, de in schelpvormige gebouwen op van twee minuscule zijbeuken, die vanuit het kerkship toegankelijk waren geweest en aan de oostzijde voorzien waren van een in de muurdikte uitgespaarde, schelpvormige en aan de bovenzijde half-rond afgedekte altaarnis. In beide gevallen waren de linker-, achtereenvolgens rechter aanzetten van deze nissen met hun vensterbankvormige onderzijde nog juist in de voor dit doel plaatselijk uitgeholde zijmuren van het kerkship bewaard gebleven.

De toegangen tot beide altaaruitbouwen bleken eveneens nog ten dele gespaard te zijn in de daartoe in de zijmuren van het kerkship aangebrachte doorgangen en vertoonden aan de westzijde een afgeschuinde dagkant. De richting van deze dagkanten strookte juist met de richting van de keienfunderingen buiten de kerk, waarop de beide westelijke sluitmuren van beide uitbouwen eenmaal rustten, zodat deze niet haaks, doch schuins op de kerkshipmuren stonden. Zodoende verkregen beide uitbouwen een trapeziumvormige grondslag, waarbij de beide altaarruimten inwendig een breedte van amper een meter vertoonden met een uiterst geringe bewegingsruimte voor de altaren.

De buitengeleding van de beide zijmuren van het kerkship houdt duidelijk rekening met de voormalige uitbouwen, in die zin dat de spaarvelden ten westen van deze voorzieningen ontbreken, al zette men de reeks rondboogfriezen onder de daklijst wel voort. Er valt tevens verschil in grootte en plaatsing der vensters op te merken aan weerszijden der aanbouwen. Bovendien springen de muurvlakken van het koor

aan de buitenzijde een halve steen terug, welke verfijning aanleiding gaf de breedte van het koor ook inwendig met een halve steen te verminderen.

Over de plaats en het karakter van de oorspronkelijke toegang(en) voor de parochianen kon geen zekerheid worden verkregen. Een ingebouwde toren schijnt de tufstenen kerk niet rijk te zijn geweest, al komen deze oplossingen in dit gedeelte van Friesland veelvuldig voor. Naar Friese trant zou men twee toegangen mogen verwachten, tegenover elkaar in het westelijke uiteinde van de beide zijmuren aangebracht. Weliswaar zijn dergelijke deuren thans aanwezig, maar deze dateren niet uit de tijd dat de tufstenen kerk verrees en het is zeer de vraag of zij op dezelfde plaatsen zijn aangebracht als hun voorgangers uit de 12de eeuw. Mogelijk bevonden de laatste zich in het gedeelte van de kerk dat in 1844 kwam te vervallen. Men pleegt het toegangsportaal in het westelijke uiteinde der Friese kerken de „foartsjerke” te noemen, die niet tot de eigenlijke gewijde ruimte geacht wordt te behoren.

Een zo merkwaardig bouwwerk als de tufstenen dorpskerk van Wetsens met zijn lengte van circa 23 meter en breedte van zeven, van een zodanige hoogstaande architectuur en volmaakte steenbehandeling, doet de nodige vragen rijzen over bouwheer, zowel als bouwmeester. Wij weten slechts dat de abt van de St. Bonifatiusabdij te Dokkum er tot aan het jaar 1374 het recht van de pastoorsbenoeming uitoefende, waarna hij dit recht moest delen met de proost van Oud-Munster te Utrecht. De patroon — St. Vitus — is in het Friesland tussen Vlie en Lauwers uiterst zeldzaam. In andere gevallen, zoals bij de St. Vitus van Oldehove te Leeuwarden, kan de keus worden verklaard wegens eigendomsrechten van de St. Vitusabdij te Corvey aan de Wezer, die tot zeer oude schenkingen teruggaan. Of zulks ook te Wetsens het geval is geweest is niet uitgesloten, doch evenmin te bewijzen. Voor de kerk van Stiens geldt trouwens hetzelfde. Terloops zij in dit verband nog herinnerd aan de tufstenen kerk van het naburige Rinsumageest, waar eveneens bouwkundige bijzonderheden vallen op te merken, die toch wel buiten het bestek van een eenvoudige dorpsparochiekerk vielen.

In het jaar 1970 werd buiten de kerk een rood-zandstenen trapeziumvormige sarcofaagdekseel teruggevonden, die, blijkens de daarin

gehouden kruisjes, als altaarsteen gebruikt is geweest. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat deze zerk eenmaal het hoofdaltaar in de kerk van Wetsens heeft afgedekt. Bij het graven der funderingsleuven werden geen oudere graven doorsneden — doorgaans een aanwijzing dat aan de kerkbouw een oudere fase moet zijn voorafgegaan.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

NOORD-BRABANT

Bergen op Zoom. Onze correspondent A. Nijssen vond ten zuidwesten van Bergen op Zoom scherven van aardewerk uit de IJzertijd, Romeinse, Merovingische en Karolingische tijd.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Bladel. Nico Roymans, die sinds een jaar zeer veel vondsten meldde (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1972, 89; 1973, 13) heeft opnieuw talrijke vindplaatsen opgespoord en alles zeer nauwkeurig op kaart gebracht.

1. Een van zijn belangrijkste vondsten is de helft van een stenen hamerkopbijl die bij het steelgat was afgebroken. De hamer heeft een gestileerde vorm. Het steelgat is boven en beneden met een fraai opstaande rand omgeven. De zijkanten ter hoogte van het steelgat vormen een zuiver ronde platte schijf, die dezelfde omvang heeft als bovengenoemde rand. Op deze hoogte heeft de hamer een vierkante doorsnede. Deze verloopt in de richting van de hamerkop tot een ronde hals. De hamerkop zelf is niet bolvormig maar sterk afgeplat als bij een schoenmakershamer.

Ongeveer op dezelfde plaats vond hij ook de top van een neolithische bijl en een neolithisch vuurstenen mes met retouche langs beide zijkanten. Reeds eerder heeft hij op dit perceel talrijke mesolithische en neolithische vuursteenvondsten aangetroffen evenals vondsten uit de IJzertijd en de Romeinse tijd. Een kweekschoolleerling, die mogelijk hierover gehoord had, trok er met de schop op uit (hoewel het terrein grotendeels op de Monumentenlijst staat) en verzamelde nog een paar fragmenten van stenen bijlen en talrijke aardewerkscherven uit IJzertijd en Romeinse tijd.

2. Een weinig zuidelijk van bovengenoemde vindplaats vond Roymans de top van een vuurstenen bijl, een vuurstenen dolkje en enkele scherfjes met wikkeldraadversiering.

3. Ten zuidwesten van Ten Vorsel vond hij een vuurstenen mes met retouche langs beide zijkanten.

4. Langs de Bredasebaan vond hij de helft van een gepolijste vuurstenen bijl. Volgens de eigenaar van het perceel zouden hier vroeger vier grafheuvels hebben gelegen die door iemand van het R.M.O. te Leiden zouden zijn onderzocht. Bij informatie door N. Roymans te Leiden bleek hierover niets bekend.

5. Op een ander perceel aan de overzijde van de Grote Beerze zouden volgens de eigenaar voor de ontginning drie ronde heuvels hebben gelegen. Nico Roymans vond hier aardewerkscherven uit de Midden Bronstijd.

6. Bij navraag kon Nico Roymans ook achterhalen dat ongeveer veertig jaar geleden verscheidene urnen waren gevonden bij het uitzanden van een akker bij de Franse Hoef. De urnen werden afgestaan aan de heer Geraerds, destijds hoofd der school te Bladel.

7. Zelf vond Roymans een ander urnenveld op een hoge akker langs de Grote Beerze. Hij verzamelde er als oppervlaktevondsten urnscherven en crematieresten. De urnen dateren uit de Late Bronstijd.

8. Ook elders in het zuiden der Gemeente ontdekte hij talrijke urnscherven die vermoedelijk van een urnenveld afkomstig zijn.

9. Wat meer naar het noorden vond hij urnscherven die waarschijnlijk van een nederzetting uit de IJzertijd afkomstig zijn. Daar op dit punt ook veel Romeinse aardewerkscherven werden gevonden, is deze nederzetting blijkbaar tot die tijd blijven voortbestaan.

10. Op een plaats, waar reeds vroeger urnen zijn gevonden (L. Stroobant, *Taxandria*, Turnhout 1907, p. 105), vond Roymans nog talrijke urnscherven, waarmee hij de door Stroobant genoemde vindplaats nauwkeuriger kon localiseren.

11. Op een hiernaast gelegen perceel vond hij veel scherven van Romeins aardewerk, die vermoedelijk de plaats van een nederzetting aangeven.

12. Op hetzelfde terrein als onder nr. 1 vermeld, maar iets meer naar het noorden vond Roymans naast aardewerkscherven ook enige glazen voorwerpen o.a. fragmenten van een groen-glazen ribbelschaal en een fragment van een armband van donker-paars glas.

Bovengenoemde vindplaatsen zijn bewust zeer vaag aangeduid om plundering door anderen te voorkomen. De coördinaten zijn ech-

ter wel opgenomen in de Centrale Documentatie van de R.O.B.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Boxtel. H. R. W. Rutten, Schijndelseweg 20 te Boxtel, meldde de vondst van ruim honderd scherven van Romeins en inheems aardewerk en fragmenten van Romeinse dakpannen. De vondsten kwamen aan het licht bij de uitzanding van een akker ten westen van Uilenbroek.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Drunen. M. ter Berg, correspondent van de R.O.B., vond in een verstoven gebied in de Drunense Duinen een concentratie van Mesolithische artefacten en afslag. Hierin vond hij 2 spitsen, 4 vierhoeken, 1 driehoek, 2 stekers, 6 schrabbers, 4 klingmesjes en verder afslag. Dicht hierbij vond hij bij elkaar vijf neolithische pijlpunten waarvan een met afgebroken schachtdoorn, 2 pijlpunten met vlakke basis, een met holle basis en een transversaal pijlpunt.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Eersel. Door P. Prinsen werd in de buurtschap „de Rosheuvel” een fraaie neolithische blad-vormige pijlpunt gevonden.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Heesch. Bij de aanleg van sportvelden te Vinkel werden bewoningssporen uit de IJzertijd aangetroffen door de correspondenten J. Vos en L. A. Ceelen. Zij konden een groot aantal urnscherven verzamelen.

Ook ten noorden van Heesch troffen zij in een berm-sloot van de nieuwe rijksweg twee duidelijke cultuurlagen aan, waarvan de bovenste aardewerkscherven uit de IJzertijd bevatte, terwijl in de onderste laag dikke aardewerkscherven werden aangetroffen, die met grove kwartskorrels waren gemagerd, wat kenmerkend is voor het aardewerk in de Midden-Bronstijd.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Hooge en Lage Mierde. Nabij het Heggeneind te Hulsel werden door Nico Roymans uit Bladel talrijke scherven van aardewerk uit de IJzertijd aangetroffen. Waarschijnlijk zijn dit resten van een nederzetting.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Hoogeloon c.a. Naast de veldverkenningen van Nico Roymans uit Bladel in zijn gemeente

richtten zijn opsporingen zich ook op terreinen buiten zijn gemeente. Daarmee ontdekte hij vier nieuwe vindplaatsen in de gemeente Hoogeloon met de kerkdorpen Hapert en Casteren.

1. Zo ontdekte hij ten noorden van het Heideind een concentratie van mesolithische artefacten en afslag. Ook voorwerpen van kwartsiet van Wommerson werden hierbij aangetroffen.

2. Eenzelfde concentratie trof hij op de rand van de Cartier Heide onder Hapert, het percentage kwartsiet van Wommerson was hier nog hoger.

3. Bij „de Hemelrijken” te Casteren vond hij op een perceel zeer veel urnscherven uit de IJzertijd. Waarschijnlijk betreft het nederzettingssporen uit deze periode.

4. Op een perceel langs de Castersedijk, waar reeds eerder urnscherven werden aangetroffen, vond hij een fragment van een La Tène-armband van donker-paars glas.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Maarheeze. Door peilingen kon op 21-2-1972 het verloop van de funderingen van het voormalig kasteel Cranendonck worden vastgelegd. Op 28-3-1973 werden aan de andere zijde van het riviertje de Kleine A de peilingen voortgezet, waarbij de ander helft van de funderingsresten kon worden opgetekend. Ook bleek dat er waarschijnlijk nog een achterbouw is geweest. Volgens plaatselijke geschiedenisvorsers moet het riviertje vroeger onder het kasteel hebben doorgestroomd, wat overeenkomt met de verkregen resultaten. Wel is het riviertje bij de kanalisatie enkele jaren geleden ongeveer 5 meter verlegd.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Nistelrode. In het grote akkercomplex ten zuiden van de buurtschap Zevenbergen hebben de laatste tijd talrijke ontgroningen plaatsgehad. De correspondenten J. Vos en L. A. Ceelen hebben hier regelmatig gecontroleerd, hoewel het niet mogelijk bleek het hoge tempo der afgravingen bij te houden. Na de ontdekking van een urn met crematieresten in de herfst van het vorige jaar (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1972, 14) hebben zij nog herhaaldelijk urnscherven gevonden.

Onlangs vonden zij ook een fragment van een stenen bijl met ovale doorsnede, vervaardigd van een granietachtige steensoort. Het snijvlak was nog volledig intact. Op dezelfde

plaats vonden ze ook een fragment (rand en hals) van een grote pot, vermoedelijk van een potbeker.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Nuenen. Bij de aanleg van de weg Eindhoven-Helmond werd op de Refelingse Heide een bosperceel doorsneden, waarbij een duidelijke Allerödlag aan het licht kwam. Boven deze laag bevond zich een concentratie van mesolithische vuursteenartefacten en afslag.

De vondst werd gemeld door P. A. Derks uit Geldrop. *R.O.B., Amersfoort (G. Beex).*

St. Oedenrode. P. W. Heesters, Nijnselseweg 24a te St. Oedenrode, ontdekte in de collectie van de oud-burgemeester van Rijksevorsel twee stenen bijlen.

Een hiervan was van het gewone Brabantse type met ovale doorsnede; de andere echter van het noordelijk type met rechthoekige doorsnede en geheel bewerkt met oppervlakte-retouche. Ook het snijvlak was nog niet geslepen.

Verder werden in de collectie nog aangetroffen een urn en een bakje met een oor uit de Late Bronstijd en een amfoor en schaal uit de Romeinse tijd. Aangenomen mag worden dat dit alles uit St. Oedenrode afkomstig is. Een aanduiding betreffende de juiste vindplaats was echter niet aanwezig.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Reusel. In de omgeving van de Rouwenbocht vond Nico Roymans uit Bladel een neolithische spits, een transversaal pijlpunt en enige schrabbers.

Niet ver van de vorige vindplaats vond hij sporen van een nederzetting uit de IJzertijd,

voornamelijk bestaande uit aardewerkscherven. *R.O.B., Amersfoort (G. Beex).*

Riethoven. Met R. S. Merckx uit Eindhoven bezocht ik een hoge akker langs het riviertje de Keersop, waar hij vuursteenartefacten van de Tjongercultuur en uit het Mesolithicum had aangetroffen. Ook had hij hier een naar zijn overtuiging Midden-Palaeolithisch vuistwig gevonden. Naar de vorm te oordelen kan het ook een halffabrikaat van een kleine neolithische bijl zijn.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Veldhoven. Ir. E. Vinkenborg uit Veldhoven vond in zijn woonplaats een neolithische pijlpunt met vlakke basis en oppervlakte-retouche.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

LIMBURG

Keuper Heide (Helden). Het jaarlijks weerkerend veldpracticum van Leidse studenten in de prehistorie heeft zich van 2 tot en met 13 april beziggehouden met de problematiek van de Landerd, een laat-middeleeuwse landweer nabij de zuidgrens van Gelre. Aanvullingen werden verkregen op de in 1968 en 1969 verzamelde gegevens (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1968, 67 en 1969, 56).

Een belangrijk nieuw aspect is, dat de eerder als paalkuilen aangemerkte ingraveningen niet langer als zodanig beschouwd mogen worden, omdat wij tot de erkenning zijn gekomen, dat deze kuilen nimmer een paal hebben bevat, daar zij zijn dichtgestoven en gespoeld. Het verlangen bestaat om door verder onderzoek meer systeem in de banen met kuilen onderling en ten opzichte van de wal te vinden.

Instituut voor Prehistorie, Leiden (P. J. R. Modderman).

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum.* Hollandse genre-tekeningen uit de 17de eeuw -3 juni
- Engels-Delfts aardewerk -9 juli
- *Amsterdams Historisch Museum.* Amsterdam, die grote stad -1 okt.
- *Toneelmuseum.* De Bouwmeesters, kroniek van een theaterfamilie -31 juli
- *Universiteitsbibliotheek.* Vulgarische en religieuze drukken uit de bibliotheek Auerbach

APELDOORN

- *Historisch Museum Moerman.* Kinderkleding en speelgoed uit Oma's tijd -19 aug.

BREDA

- *Volkenkundig Museum.* Aziatische Schaduwspeken -18 juni

DELFT

- *Indonesisch Ethnografisch Museum.* Kalimantan, mythe en kunst -3 dec.

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum*. Hout, houtsoorten en restauraties van antieke meubels -12 juni
- Piet Zwart, ontwerpen -9 juli
- *Museum Bredius*. Merklappen -18 juni

HAARLEM

- *De Hallen*. Men sagh Haerlem bestormen, het beleg van Haarlem 1572-1573 -18 juni

MAASTRICHT

- *Bonnefantenmuseum*. Larcher d'Aubancourts maquette van Maastricht (1748-1752) -22 juli

MIDDELBURG

- *Kloostergang van de Abdij*. Jubilate Deo, het Nederlandse kerklied sinds de Reformatie -18 aug.
- *Rijksarchief*. De Abdij van Middelburg -1 sept.

OTTERLO

- *Kröller Müller*. 100 tekeningen uit het Museum of Modern Art te New York (Cézanne, Picasso, Kandinsky, Klee, Matisse e.a.) -17 juni

PARIJS

- *Institut Néerlandais*. M. Escher (1898-1972) -1 juli

ROTTERDAM

- *Historisch Museum*. Het Rotterdamse Heilige Geest Huis 31 mei-6 aug.
- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Japans Porselein; Volkskunst uit Sowjet-Armenie; Wajang en Gamelan
- *Boymans-van Beuningen*. Kant uit eigen bezit -17 juli

VELSEN

- *Oude Raadhuis*. Flevum en de Romeinen in Velsen -19 aug.

MEDEDELINGEN

ZOMERVERGADERING EN EXCURSIE K.N.O.B.

De zomervergadering van de K.N.O.B. zal plaatsvinden op *vrijdag 15 juni* a.s. in het Bonnefantenmuseum te *Maastricht*. Tevoren bezoek aan de ruïne van het kasteel van Valkenburg, rondrit door de Belgische Voerstreek en bezichtiging van het kasteel Eijsden.

Zaterdag 16 juni tocht naar Belgisch-Limburg met bezoek aan Zoutleeuw, kasteel Duras, St. Truiden, kasteel Rijkel en de Landcommanderij Alden Biesen.

Begin juni zal een gedetailleerd programma verschijnen. Leden van de Nederlandse Museumvereniging zijn welkom!

VACATURES

ZEIST

De Rijksoverheid vraagt voor het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk t.b.v. de *Rijksdienst voor de Monumentenzorg* een

DISTRICTSHOOFD VOOR DE DIRECTIE MONUMENTENBEHEER (M/V)
(vac. nr. 3.0799/2035)

Taak: leiding geven aan restauratie/rehabilitatie-activiteiten van architecten, stedenbouwkundigen en kunsthistorici, die in het district werkzaam zijn.

Met twee collega-districtshoofden en hoofden van de stafafdelingen Monumentenbeleid en Bouwkundig onderzoek/Documentatie mee voorbereiden en deels bepalen van het te voeren beleid, onder supervisie van de Directeur Monumentenbeheer.

Gevraagd: b.v.k. universitaire opleiding; ervaring met restauraties, architectuur en stedenbouw, leidinggevende ervaring.

Standplaats Zeist.

Salaris, afhankelijk van leeftijd, opleiding en ervaring, max. f 3703.— per maand.

AMSTERDAM

De Rijksoverheid vraagt voor het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk t.b.v. de *Rijksdienst voor de Monumentenzorg* een

MEDEWERKER VAN DE BEHEERDER
NEDERLANDS DOCUMENTATIECENTRUM VOOR DE BOUWKUNST (M/V)
(vac. nr. 3.0798/2035)

Het N.D.B., in opbouw, heeft tot taak het verwerven, beheren en wetenschappelijk bewerken of laten bewerken van collecties architectuurtekeningen en architectenarchieven, inclusief documentatie en bibliotheek.

Betrokkene zal een bijdrage leveren aan de opbouw van het N.D.B.

Gevraagd: architect of kunsthistoricus met architectuurhistorische specialisatie.

Standplaats Amsterdam.

Salaris, afhankelijk van leeftijd en ervaring, max. f 2688.— per maand.

Schriftelijke sollicitaties onder het bij de gewenste functie vermelde vac. nr. (in de linkerbovenhoek van de brief en enveloppe en voor elke vacature een afzonderlijke brief) zenden aan de *Rijks Psychologische Dienst*, Prins Mauritslaan 1, Den Haag.

A.O.W.-premie voor Rijksrekening. De salarissen zijn exclusief 7% vakantiegeld.

UTRECHT

Het *Centraal Museum der gemeente Utrecht* vraagt op korte termijn een tweetal

WETENSCHAPPELIJKE MEDEWERK(ST)ERS

Voor deze functies is vereist: doctoraal examen kunstgeschiedenis of geschiedenis of een daarmee gelijk te stellen opleiding.

Een van deze medewerk(st)ers zal belast worden met het formeren van de afdeling educatieve en didactische begeleiding.

Begrip voor en kennis van de daarvoor geëigende hulpmiddelen zijn noodzakelijk.

Het salaris zal afhankelijk zijn van opleiding en ervaring. De gunstige secundaire arbeidsvoorwaarden van de overheid zijn van toepassing.

Schriftelijke sollicitaties met vermelding van volledige personalia binnen 14 dagen onder nr. P. 16 te zenden aan de Directrice van het Centraal Museum, Agnietenstraat 1 te Utrecht.

VLAARDINGEN

Bij de afdeling bibliotheek en documentatie van het *Visserijmuseum-Instituut voor de Nederlandse Zeevisserij* kan worden geplaatst een

BIBLIOTHEEK-ASSISTENT(E)
(full- of part-time)

die bereid is en in staat tot zelfstandig beheer van de visserijbibliotheek en het verrichten van alle daarmee samenhangende werkzaamheden. Het bezit van (of tenminste vergoederde studie voor) het diploma BDA-1ste cyclus of G.O.-A 2 of A 3 is vereist.

Nadere inlichtingen: de documentalist-bibliothecaris drs. J. P. van de Voort, tel. 010-348722.

Sollicitaties binnen 14 dagen na het verschijnen van dit blad te richten aan: de conservator van het Visserijmuseum, Westhavenkade 53-54, Vlaardingen.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

OVERIJSSSEL

Holten. Van 4 september tot 13 oktober 1972 vond onder technische leiding van A. van Pernis de opgraving plaats van het Huis te Holten of de Waardenborg. Dit als gevolg van een kruispuntsverlegging bij Holten-oost door Rijkswaterstaat, van welke instantie een voortreffelijke medewerking werd ondervonden in de personen van de heren Gerbers en Maring.

De Waardenborg is aangelegd in een depressie op een smeltwaterterras, waarvan ten minste de bovenste meter uit leem bestaat. In 1348 moet het Huis gebouwd zijn op last van de bisschop van Utrecht, wereldlijk heer van het Oversticht, met hulp van de stad Deventer, daar het in het landwerenstelsel van Deventer tot Holten werd opgenomen. In 1401 benoemde Frederik van Blankenheim Gerrit Borre tot kastelein (bewaarder) met onder meer de opdracht de als onvoldoende gekwalificeerde versterking aanmerkelijk te verbeteren. Deze beide bouwfasen zijn in de opgraving teruggevonden.

De rechthoekige ommuring van de fortificatie meet 25 bij 30 m en is gemiddeld 1.5 m dik. Een deel hiervan is slechts als puinbaan aan het licht gebracht. De ommuring bezit steunberen aan binnen- en buitenzijde, een uitspringende hoektoren op de zuidoostelijke en zuidwestelijke hoek, alsmede een zwaar poortgebouw in de noordzijde. De muurpijlers aan de binnenzijde van de ringmuur moeten de weergang hebben gedragen; zij moeten op enkele meters boven het loopvlak door bogen verbonden zijn geweest. Van de binnenbebouwing is niets teruggevonden als gevolg van een vroegere egalisatie. Het bestaande maaiveld ligt kennelijk ver onder het middeleeuwse loopvlak. De versterking is omgeven door een 20 m brede en 4 m diepe gracht.

Om verscheidene redenen worden de steunberen aan de buitenzijde, de hoektorens, het poortgebouw en de verbrede gracht als latere toevoegingen en wijzigingen gezien. Zij moeten in hoofdzaak aan de bouwfase van Borre worden toegeschreven. Tegenover het poortgebouw is een gemetseld bruggehoofd aangetroffen. De toegang tot de Waardenborg moet via een di-

rect ten noorden ervan gelegen voorburg geschied zijn, welk terrein heden ten dage nog de veldnaam „t Hof" draagt. In de 16de eeuw (na 1528) is de Waardenborg tot een ruïne vervallen en een aantal grote muurbrokken in de gracht getuigen nog van de slotfase.

De vondsten bestaan hoofdzakelijk uit 15de-eeuws Siegburg steengoed en rood aardewerk; zij zijn in meerderheid afkomstig uit de zuidoostelijke hoektoren, die tevens als privaat diende.

In 1973 zal de Waardenborg door Rijkswaterstaat en de gemeente Holten geconsolideerd worden.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud en A. D. Verlinde).

UTRECHT

Abcoude. Bij de uitbreiding van de algemene begraafplaats aan de Kerkstraat in november 1972 heeft de heer R. de Zwarte te Abcoude enige scherven van inheems aardewerk gevonden. Het zijn:

a. 1 randfragment met uitstaande hals en iets verdikte, horizontaal afgeplatte rand, bovenop versierd met vingernagelindrukken;

b. 10 wandfragmenten, waarvan 1 versierd met een rij verticaal gestelde vingernagelindrukken op de overgang schouder-buik.

Het aardewerk is grof van techniek en tamelijk dikwandig. Voor zo ver na te gaan bestaat de verschralling uit zand en/of scherfgruis. De kleur varieert van grijs-bruin tot donkergrijs. Datering: IJzertijd.

Een bewoningslaag of grondsporen werden niet waargenomen. Daar de scherven alle uit sloottaluds te voorschijn kwamen, kon evenmin worden nagegaan van welk niveau zij oorspronkelijk afkomstig waren. Aangezien geen grond van elders is aangevoerd mag echter toch worden aangenomen dat zich hier, of althans niet ver van deze plaats, enige eeuwen voor het begin van de jaartelling een nederzetting heeft bevonden. Waarschijnlijk was zij gelegen bovenop de iets verhoogde oeverwal van het Gein. In het gehele gebied tussen Abcoude en Weesp komen trouwens dicht onder het op-

pervlak oudere afzettingen voor, die later niet door veen zijn bedekt (*Westfriesse afzettingen* II — Duinkerke O; zie de toelichting bij Blad

25 oost van de Bodemkaart van Nederland, schaal 1 : 50.000, 19 en afb. 5). Oudere bewoning is daarom juist hier zeer goed mogelijk. *R.O.B., Amersfoort (W. J. van Tent).*

BOEKBESPREKING

J. A. J. M. Verspaandonk, *Haarlem, de Grote of Sint Bavokerk*. Misericorde-reeks deel I, N.V. Buijten en Schipperheijn, Amsterdam 1972. Prijs: f 25.—.

Dezer dagen is een opmerkelijk boekje verschenen, dat zich bezig houdt met een weinig bekend facet van de middeleeuwse houtsnijkunst. Het is een plaatwerkje, samengesteld en toegelicht door J. A. J. M. Verspaandonk, over de misericordes aan het laat-gotische koorgestoelte (1512) in de St.-Bavokerk te Haarlem.

Een misericorde is een soort console, aangebracht tegen de onderkant van de opklapbare zitting van een koorbank. Het zingen van de gregoriaanse getijden, waarvan de vespers en de complete de meest bekende onderdelen zijn, diende namelijk grotendeels staande te gebeuren en uit medelijden met de kanunniken bevestigde men dergelijke steuntjes, die onder de liturgische kleding toch niet zichtbaar waren. Vandaar de naam misericorde, afgeleid van het latijnse woord voor barmhartigheid. Ook aan de zijkanalen van iedere zetel bracht men vaak steunknopjes aan, waarop de koorheren hun armen, waarmee zij het zware Liber Officii moesten dragen, ongemerkt konden laten rusten.

De middeleeuwse beeldsnijders grepen de gelegenheid aan om deze steuntjes te versieren met voorstellingen, die met de officiële bijbelse tafelen aan de wangstukken over het algemeen weinig van doen hadden, maar waarin zij hun fantasie de vrije teugel konden laten. Men vindt dergelijke, nu eens caricaturale, dan weer symbolische randverschijnselen van de middeleeuwse

beeldhouwkunst ook op andere min of meer verborgen plaatsen in gotische kerken, bijvoorbeeld op de schoorbogen van de St.-Jan in Den Bosch, waar zij zich door de hoogte, waarop zij zich bevinden aan nauwkeurige waarneming vanaf de grond onttrekken. Men ziet ze ook bij laat-gotische kerken van de Nederrijnse invloedsfeer, zoals onder de boogfriezen en aan de lateien van de poortjes bij het triforium in de St.-Eusebiuskerk te Arnhem, waar grillige fantasiedieren of narrekoppen zijn gebeeldhouwd.

In Haarlem zelf zijn de „pilaarbijters” bekend, een mannen- en een vrouwenfiguurtje, die in razernij hun tanden stuk bijten op kolonnetjes van het renaissance-koorhek.

Het boekje van Verspaandonk, die als conservator van het Bisschoppelijk Museum aan de Jansstraat al jaren lang werkt in de schaduw van de St.-Bavo, geeft in negentig door de auteur zelf vervaardigde foto's een beeld van deze voor een deel niet meer te interpreteren middeleeuwse verbeeldingswereld aan het Haarlemse koorgestoelte. Zowel uit documentair als artistiek oogpunt zijn de foto's volledig verantwoord.

Wetenschappelijke pretenties heeft het boekje niet: een nieuwe kunsthistorische benadering of opzienbarende resultaten van wetenschappelijk speurderswerk moet men er niet van verwachten. Voor diegenen echter, die in een historisch monument ook nog iets anders zien dan een studie-object, is dit plaatwerkje, dat door een instructieve inleiding in het Nederlands en het Engels wordt voorafgegaan, een kostelijk bezit.

H. P. R. ROSENBERG

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Engels Delfts aardewerk
-8 juli
- Vroege Italiaanse prenten (1450-1510)
-2 sept.
- *Amsterdams Historisch Museum*. Amsterdam, die grote stad
-1 okt.
- *Toneelmuseum*. De Bouwmeesters, kroniek van een theaterfamilie
-1 aug.

ANTWERPEN

- *Stadsfeestzaal*. Op de Rede, het leven aan de waterkant der Europese havensteden
14 juli-16 sept.

APELDOORN

- *Historisch Museum Moerman*. Kinderkleding en speelgoed uit Oma's tijd
-20 aug.

ARNHEM

- *Openluchtmuseum*. Het platteland rond Oranje

BERG EN DAL

- *Afrika Museum*. Kulturen van West-Afrika; Ceremoniële wapens en messen uit eigen bezit
-30 sept.

DELFT

- *Indonesisch Ethnografisch Museum*. Kalimantan, mythe en kunst
-3 dec.

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum*. Piet Zwart, ontwerpen
-8 juli
Tekeningen uit Nederlands 19de eeuw
-29 juli
— *Museum voor het Onderwijs*. Vergeten Mexicanen; In Buddha's Bergen

DUSSEN

- *Kasteel Dussen*. Streekhistorie van het Land van Heusden en Altena in beeld

ENSCHDEDE

- *Twents-Gelders Textielmuseum*. Uit grootmoeders kastje, antiek naai- en borduurgerei
-2 juli

LEEK

- *Nationaal Rijtuigenmuseum*. Sjezen.

MAASTRICHT

- *Bonnefantenmuseum*. Larcher d'Aubancourts maquette van Maastricht (1748-1752)
-23 juli

MIDDELBURG

- *Rijksarchief*. De Abdij van Middelburg
-1 sept.

- *Kloostergang van de Abdij*. Jubilate Deo, het Nederlandse kerklied sinds de Reformatie
-18 aug.

PARIJS

- *Petit Palais*. Schatten van de Chinese kunst
-2 sept.

ROTTERDAM

- *Boymans-van Beuningen*. Kant uit eigen bezit
-26 aug.
G. H. Breitner
-16 sept.
Duitse tekeningen uit de 19de eeuw
14 juli-26 aug.
— *Historisch Museum*. Het Rotterdamse Heilige Geest Huis
-6 aug.
— *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Japans Porselein; Volkskunst uit Sovjet-Armenië; Wajang en Gamelan

VELSEN

- *Oude Raadhuis*. Flevum en de Romeinen in Velsen
-19 aug.

ZAANDIJK

- *Het Weefhuis*. Het schip van de Czaar
-16 aug.

ZEIST

- *Slot*. G. H. Breitner
-26 aug.

ZWOLLE

- *Gemeentearchief*. Zwolle tijdens de Munsterse bezetting van 1672-1674
-31 aug.

MEDEDELINGEN

VACATURES

DEN HAAG

Het *Nederlandse Postmuseum* vraagt een

ASSISTENT(E)

voor de afdeling Postzegelkunde.

Zijn/haar taak zal liggen op het gebied van de postwaarden van Nederland en de Overzeese Rijksdelen. De werkzaamheden omvatten o.m. het inventariseren van de collecties postwaarden en postzegelontwerpen, alsmede het samenstellen van tentoonstellingen en het geven van rondleidingen.

Vereist zijn een ruime algemene ontwikkeling (gedacht wordt aan een middelbare opleiding), goede uitdrukkingvaardigheid, kennis der moderne talen en belangstelling voor de grafische technieken. Filatelistische kennis kan in de functie verworven worden.

Salaris, afhankelijk van leeftijd en ervaring, f 1.146.— tot 1.719.— per maand. De premie AOW komt ten laste van de PTT. Bij gebleken geschiktheid en na langdurige ervaring is een maximumsalaris van f 2.060.— per maand niet onmogelijk.

Schriftelijke sollicitaties binnen 14 dagen te richten tot de Personeelsdienst van de Centrale Directie der PTT, Zeestraat 9, Den Haag. Nadere inlichtingen kan men verkrijgen bij de directeur van het Postmuseum, Zeestraat 82, Den Haag, tel. 070-630949.

LEIDEN

Bij de vakgroep klassieke archeologie (Faculteit der Letteren) der *Rijksuniversiteit te Leiden* kan per 1 juli geplaatst worden een

WETENSCHAPPELIJK (HOOFD)MEDEWERKER(STER)

Deze functionaris, die een universitaire opleiding in de klassieke archeologie moet hebben voltooid, zal belast worden met het geven van colleges en het verrichten van wetenschappelijk onderzoek en moet bereid zijn ook zaken van bestuur en beheer op zich te nemen.

De aanstelling geschiedt, afhankelijk van ervaring en kwalificaties, in het rangenstelsel van wetenschappelijke medewerkers.

Degenen, die voor deze functie in aanmerking willen komen, wordt verzocht zich binnen twee weken na het verschijnen van dit blad schriftelijk te wenden tot het Hoofd Personeelszaken der Universiteit, Stationsweg 46, Leiden, onder toezending van een curriculum vitae en een lijst van eigen publicaties en onder vermelding van vacaturenummer 73. 147.

VERENIGING DANTE ALIGHIERI

Het maandblad *Incontri* van de vereniging „Dante Alighieri”, dat zich ten doel stelt de culturele banden tussen Nederland en Italië nauwer aan te halen, vraagt voor haar rubriek „Aanwezigheid in Nederland van Italiaanse kunstenaars en geleerden in heden en verleden” de medewerking van een ieder, die haar opmerzaam kan maken op Italianen, die in de loop der eeuwen in Nederland op enigerlei gebied actief waren.

Reacties worden gaarne ontvangen door: Mevrouw L. Schram-Pighi, Prins Hendriklaan 56, Bilthoven (tel. 030-786361).

AANGEBODEN

ENKELDIK OPALINE GLAS

± 350 ex. formaat 100 × 50 cm

± 100 ex. formaat 85 × 50 cm

± 300 ex. formaat 95 × 50 cm

± 50 ex. formaat 50 × 50 cm

Deze glasplaten kunnen na telefonische afspraak gratis bij het *Rijksmuseum Kröller-Müller* te Otterlo worden afgehaald.

DIE HAGHE-PRIJS

Ter bevordering van de kennis van de geschiedenis van Den Haag en omstreken wordt door de *Geschiedkundige Vereniging „Die Haghe”* een „Die Haghe-prijs” uitgelooft ten bedrage van f 1000.—.

De prijs wordt uitgelooft voor een oorspronkelijke en nog niet uitgegeven studie, bij voorkeur op basis van bronnenonderzoek, betreffende de geschiedenis van Den Haag. De omvang van de studie zal tenminste 5000 woorden moeten bedragen.

Nadere inlichtingen bij het secretariaat: Wagenstraat 37, Den Haag, tel. 070-624562, toestel 427.

KATHEDRAAL ST.-BAVO TE HAARLEM 75 JAAR

Dit jaar is het driekwart eeuw geleden, dat het koor van Joseph Cuypers' St.-Bavokathedraal in Haarlem werd voltooid, waarmee de eerste bouwfase haar beslag kreeg. Ter gelegenheid van dit jubileum heeft de stichting, die zorg draagt voor het voortbestaan van de kathedraal, aan de jonge kunsthistorici G. Hoogewoud en P. Conijn opdracht gegeven een kunsthistorische studie over de St.-Bavo te schrijven. Dit artikel, verschenen in het *Jaarboek Haarlem*, is ook als overdruk verkrijgbaar.

Permanent is een tentoonstelling van kerkzilver, paramenten en liturgische gebruiksboeken uit vijf eeuwen in de bisschoppelijke sacristie aan de zuidzijde van het koor. Men heeft hier naar het voorbeeld van oude kathedralen een schatkamer ingericht. Het belangrijkste bestanddeel van de collectie wordt gevormd door de liturgische gebruiksvoorwerpen en misgewaden, die Lodewijk Napoleon voor zijn kapel in het Paleis op de Dam bezat en die in 1814 door koning Willem I aan het Groot-seminarie te Warmond geschonken werden. Deze verzameling is later aanzienlijk uitgebreid door mgr. C. L. Baron van Wijckerslooth, de missiebisshop voor de Hollandse zending.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

ZUID-HOLLAND

Schoonhoven. De voorgenomen bouw van een aantal bejaardenflats aan de oostzijde van de Jan Kortlandstraat te Schoonhoven maakte het wenselijk een oudheidkundig bodemonderzoek in te stellen naar mogelijke sporen van het kasteel van Schoonhoven.

Dit kasteel, dat in zijn oudste vorm dateert uit de 13de eeuw, is in 1576 afgebroken. Zoals nog op 16de- en vroeg-17de-eeuwse stadsplattegronden is te zien, lag het in de noordoosthoek van het symmetrisch opgezette stadje. Toch is de exacte plaats niet bekend, aangezien deze bij de aanleg der vestingwerken (1580) grotendeels vergraven is. Juist ten zuiden en westen van de Trompertswal en zijn verlengde heeft van 19 tot 23 februari de opgraving plaats gevonden.

Behalve enig afbraakpuin en wat scherfmateriaal uit de 14de-15de eeuw is niets van het kasteel teruggevonden. Ook viel niets van een gracht te bespeuren, zodat verondersteld mag worden dat de kasteelstede zich oostelijker heeft bevonden, mogelijk t.p.v. de huidige vestingwal en/of de aansluitende Grote Gracht. De enige fundering, die aangesneden werd, behoorde tot een kleine stadsboerderij, die op zijn vroegst dateerde uit de 17de eeuw. Medewerking bij het onderzoek werd ondervonden van het R.K. Kerkbestuur (eigenaar) en assistentie werd verleend door een ambtenaar van de Provinciale Waterstaat van Zuid-Holland.

R.O.B., Amersfoort (*H. Sarfatij*).

NOORD-BRABANT

Bladel. Langs het Dalems Stroomke werd door Nico Roymans uit Bladel een fragment van een knophamberbijl gevonden. Het betreft een hamergedeelte vanaf de cirkelronde, convexe knop tot ongeveer de helft van het steelgat. Aan de boven- en onderzijde bevindt zich rond het steelgat een ca. 0.9 cm brede, opstaande lijst, zodat gesproken kan worden van een schachtkoker. Aan de zijkanen, te weerszijden van deze schachtkoker bevinden zich bij de verwaardiging uitgespaarde plastische ronde vlak-

ken (wangen). De doorsnede is vrijwel vierkant (hoogte 5 cm; breedte 5.1 cm). Door drs. J. Hoeve (Instituut voor Aardwetenschappen, VU) werd het gesteente gedetermineerd als diabaas.

Qua type en steensoort stemt de bijl geheel overeen met het type knophamberbijl, dat volgens J. A. Bakker enkele tientallen malen ten noorden van de grote rivieren en in het Emsgebied wordt aangetroffen (J. A. Bakker, in voorbereiding; zie ook K. H. Brandt, *Studien über steinerne Äxte und Beile der Jüngerer Steinzeit und der Stein-Kupferzeit Nordwestdeutschlands*, 1967, Karte 8).

Ten zuiden van de Rijn komen knophamberbijlen nauwelijks voor. Het exemplaar van Bladel is na dat van Ittervoort in Limburg (D. Hoof, *Die Steinbeile und Steinäxte im Gebiet des Niederrheins und der Maas*, 1970, 280: 150 en Taf. XXI: 183) en dat van Leenderheide in Noord-Brabant pas het derde dat in Zuid-Nederland is gevonden. Dit verspreidingsbeeld wordt uiteraard bepaald door de specifieke culturele context waarin de knophamberbijlen voorkomen.

Op grond van enkele duidelijke associaties (o.a. Harderwijk, *Helinium*, 1968, 214 en 240; Anlo, *Palaeohistoria*, 1960, fig. 41) worden ze door verschillende auteurs toegeschreven aan de Trechterbekercultuur en gedateerd tijdens de Vroeg-Havelter fase van die cultuur (maar mogelijk ook nog later). Aangezien er geen aanwijzingen zijn dat de Trechterbekercultuur de grote rivieren heeft overschreden, is het een boeiende vraag hoe het sporadisch zuidelijk voorkomen van knophamberbijlen verklaard moet worden.

Een zinnig antwoord is helaas nauwelijks mogelijk, zolang het Brabantse neolithicum nog niet beter bekend is. Het feit dat de knophamberbijl van Bladel afkomstig is uit een (waarschijnlijk) laat-neolithisch nederzettingsterrein (KB-cultuur?), geeft aan dat het niet eens zeker is of we wel van een datering ten tijde van de Vroeg-Havelter fase mogen uitgaan.

Archeologisch Instituut V.U., Amsterdam (J. Slofstra).

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

De restauratie van de Hervormde kerk in Sassenheim

De Hervormde kerk van Sassenheim, die eertijds was toegewijd aan de H. Pancratius bestaat uit een kort eenbeukig romaans schip met een koorvormig aanbouwsel, dat is opgetrokken na de brand in 1574. De westtoren dateert uit de 13de eeuw. Hij heeft een steenformaat van 27-31 x 14 x 7 cm. De toren werd in 1961-1962 gerestaureerd en voorzien van een betonnen kruisbalkenfundering.

Bij de in juni 1971 begonnen restauratie van het schip en het „koor” bleek, dat er onder de in 1923 aangebrachte kerkvloer geen sporen meer waren te vinden van de oudste tufstenen kerk. Dit werd in december 1971 bevestigd, toen de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek ging graven naar de fundering van de reeds in 1124-1129 vermelde tufstenen kerk. Uit die periode is de eerste aantekening over de parochie bekend. De abdij van Egmond was collator.

Tijdens de restauratie zijn verschillende interessante vondsten gedaan. Nadat de tufstenen muren van het schip uitwendig waren ontleisterd en ontdaan van de bakstenen bemanteling, kwamen goed bewaarde traveeën met lisenen en colonnetten aan het licht. Deze tufstenen traveeën waren zowel aan de noord- als aan de zuidzijde van het schip doorbroken met spitsboogvensters uit eind 15de-begin 16de eeuw. Verder bleek de lengte van het schip aan beide zijden flink te zijn ingekort. Aan de noordzijde tot twee en een halve travee, aan de zuidzijde tot drie en een halve travee. De juiste plaatsen van de lisenen met colonnetten werden teruggevonden, zij het fragmentarisch. Na het buitenom ontgraven van de noord- en zuidgevel werden de plintprofielen teruggevonden. In de uitgegraven grond trof men veel aardewerkscherven aan en een klein stukje oud vensterglas.

Aan de oostzijde van de ingekorte zuidgevel van het tufstenen schip werd tijdens de opgraving onder de grondslag een bakstenen muur gevonden. Deze muur is op de tekening van Johan Swertner uit 1670 en op pentekeningen van A. de Haen en H. de Leth uit 1730 te zien als onderdeel van een haaks op het schip staande uitbouw. Verder bleken aan het begin van de driezijdige koorsluiting in het verlengde van de schipmuren twee muurfragmenten bewaard. Aan de

zuidzijde bestond dit fragment geheel uit tufsteen en dat aan de noordzijde was vermengd met een groot formaat baksteen. Voorts werd in het verlengde van deze tufstenen muurfragmenten nog een puinspoor gevonden, dat ongeveer 4.5 m doorliep in oostelijke richting.

Bij de opgraving kwam aan de zuidzijde van het schip een tufstenen fundering aan het licht, waarin ook enige grote stukken baksteen waren verwerkt. Het rechthoekig aanbouwsel, dat al zeer vroeg, begin 12de eeuw, is toegevoegd, kan een ingangsportaal zijn geweest. In het portaal werd op borsthoogte een in de schipmuur gemetseld wijwaterbakje gevonden.

Wat betreft de oorspronkelijke lengte en de gevelindeling vertoont de kerk van Sassenheim veel overeenkomst met de Hervormde kerk van Hantum in Friesland. Bij twee traveeën van de drie en een halve travee tellende zuidgevel zijn de spaarnissen gedekt met bogen die worden gevormd door twee rollagen boven elkaar. Deze rollagen meten op de plaats der geboorte ongeveer 13 cm. Naar boven toe wordt de breedte 15 cm. De middelste travee is slechts door een rollaag overspannen. Er is noch in de gevel noch in de bodem een aanwijzing gevonden die het aannemelijk maakt, dat hier aan een kruiskerk moet worden gedacht. De rollagen aan de kerk van Hantum zijn met een ornament in de vorm van diamantkoppen bewerkt. Verder lopen daar de halfronde colonnetten in de lisenen door tot onder het dak. In Sassenheim worden de halfronde colonnetten gedekt door een geprofileerd kapiteeltje, dat de rollagen draagt. Bij de geboorte van de rollagen zijn geen imposten meer te zien zoals in Hantum. Zij kunnen ook zijn weggehakt.

Bij het ontleisteren en ontmantelen van de zuidgevel werd in een van de tufstenen traveeën een volledig gaaf romaans venster teruggevonden. Daaronder trof men een nogal verminkte ingang met sluitbalk aan. Uit de rollaag boven deze ingang viel de oorspronkelijke breedte van de doorgang af te leiden. Het venster bleek zowel binnen als buiten dun wit gepleisterd te zijn geweest. De lichtspleet was $\pm$ 28 cm breed bij een hoogte van ongeveer 110 cm. Aan de onderzijde was het venster oplopend afgewerkt. De dagkanten waren naar binnen gericht, zodat de lichtopening daar een breedte heeft van 84 cm bij een hoogte van 156 cm. De lichtspleet wordt gevormd door tuf-

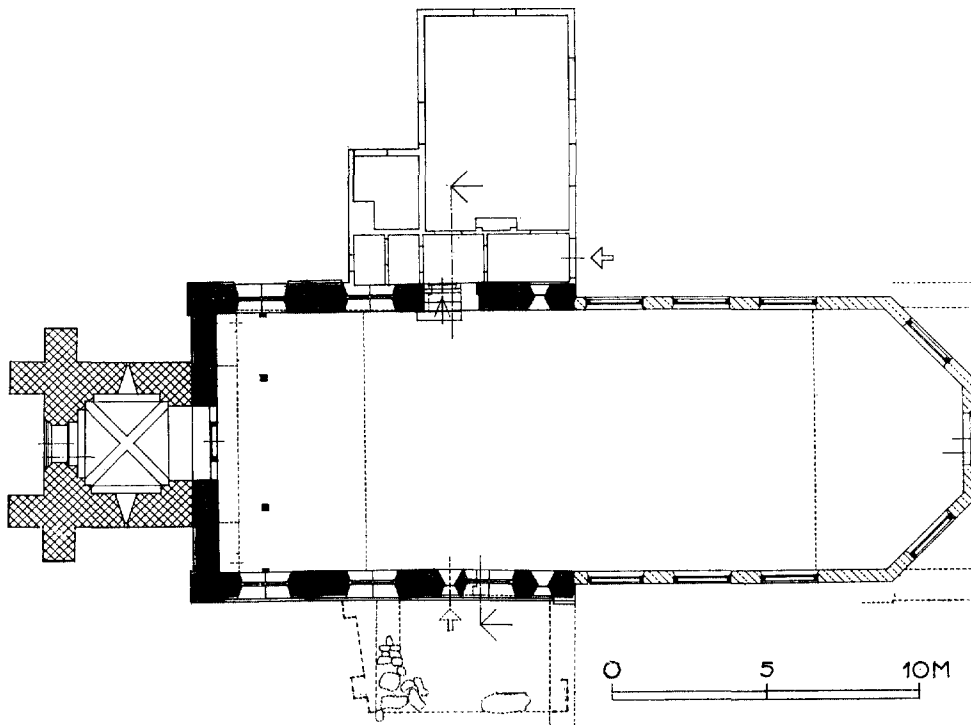

Fig. 1. Sassenheim, Herv. Kerk, plattegrond.

(Tekening Monumentenzorg)

stenen dagkantstenen zoals bij de Hervormde kerk in Oirschot. Deze dagkantstenen bezaten op vele plaatsen spijkergaatjes met hier en daar een langere en dikkere nagel, een soort ankernageltje. Mogelijk waren deze lichtspleten dan ook dichtgemaakt met een licht doorlatend organisch materiaal zoals varkensblaas, hoorn of perkament. In Sassenheim zijn geen resten van een met lichtgaten doorboorde houten plank gevonden zoals in de kerk van Rinsumageest.

Aan de noordgevel werd bij het ontleisteren van de romaanse traveeën eveneens een gaaf venster teruggevonden met een overigens iets afwijkende maat. De breedte en de hoogte van de lichtspleet meten hier 28 cm bij 92 cm, aan de binnenzijde gemeten resp. 80 cm en 151 cm. Ook hier zijn aan de buitenzijde spijkergaatjes en enkele ankernageltjes aangetroffen.

De ingang in de derde travee van de zuidgevel is 168 cm breed en wordt afgedekt door een tufstenen rollaag. Ofschoon deze ingang bij de restauratie in 1923 met dunne baksteen is dichtgezet en daardoor nogal verminkt, toch kan duidelijk worden onderkend, dat er een deuraanslag is geweest en dat deze deur werd gesloten met een

eiken balk in een balkgat op ongeveer de helft van de muurdikte. Een dergelijke ingang werd ook teruggevonden in de derde travee van de noordmuur op de plaats van de tegenwoordige doorgang naar de consistoriekamer. Rechts van deze doorgang is een wijwaterbakje in zeer verminkte toestand aangetroffen van hetzelfde type als naast de zuidingang aan de buitenzijde werd gevonden. Boven de noordingang werd aan de binnenzijde nog een vreemd gevormde nis aangetroffen. Deze ging vroeger schuil achter het bord met de namen der predikanten.

Aan de binnenzijde van het tufstenen schip trof men na ontleistering van de westwand de moet van het dak van de tufstenen kerk met de nokhoogte op ongeveer 10.85 m vanuit de bestaande kerkvloer gemeten. In de top van deze tufstenen driehoek, die ongeveer 18 cm uit het hart van de bestaande kap ligt, is het metselwerk massief, hetgeen al bij een vroeger onderzoek bleek. Het vertoont veel overeenkomst met dat aan de Hervormde kerk in Kerkwijk. De bovenste 2.5 m is gemetseld van dunne lagen tufsteenblokken van het formaat 26.5/32 x 6/10 x 18 cm. Het daarondergelegen tufsteenmetselwerk in zoge-

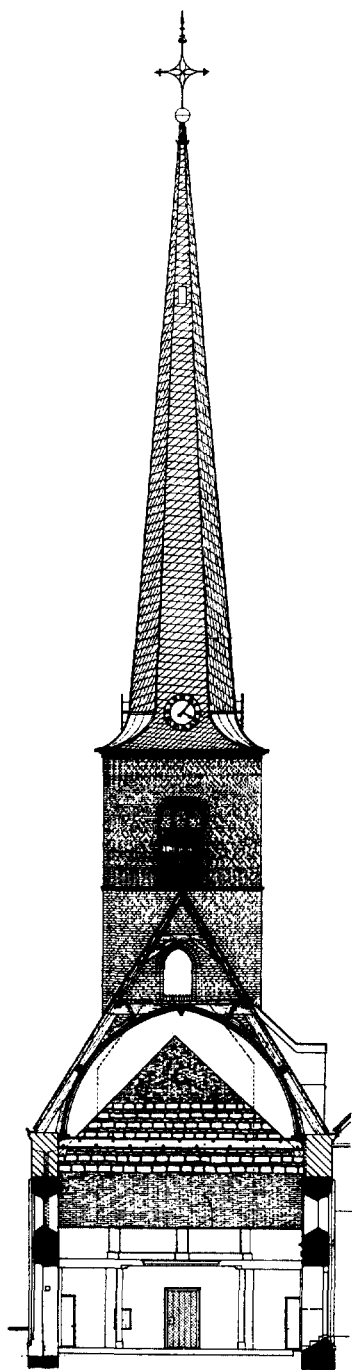

Fig. 2. Sassenheim, Herv. Kerk, dwarsdoorsnede.
(Tekening Monumentenzorg)

naamd kistverband bestaat uit afwisselend brede en smalle lagen tuf. Dit kistverband is ook zichtbaar buiten aan de westmuur links en rechts van de toren. In de zone hieronder bestaat de westmuur uit lagen tufsteen van 6-10 cm dikte die iets uit het waterpas zijn gemetseld.

Boven de genoemde dakmoet van de romaanse kerk, op een hoogte van 2.40 m gemeten uit de bestaande balken tegen de oostwand van de toren, is in de in baksteen van het formaat 27/30 x 9 cm gemetselde muurverhoging een andere dakmoet zichtbaar. Deze behoort waarschijnlijk bij de kerk uit de gotische periode van voor 1594. Op een balk in de toren staat „A.D. 1595”. Indien deze dakhelling wordt doorgetrokken, snijdt deze op dezelfde hoogte het tufsteenmuurwerk als de dakhelling van het romaanse schip. Op deze plaats werd ook een tufstenen muurplaat met een schuine kant gevonden.

In 1594 is waarschijnlijk een nieuwe kap aangebracht, die nog grotendeels bestaat. Men heeft daartoe het muurwerk in baksteen verhoogd. Het jaartal 1594 treft men ook aan op de rozetten van het tongewelf, hetgeen op de herbouw zou kunnen duiden. De vier van een gehakt telmerk voorziene kapspanten bevestigen ook deze datering. De daksporen met een doorsnede van 9.5 x 10 cm, die in de noordgevel uitlopen, zijn voorzien van een haalmerk en lopen van 1 tot en met 30. Dit is ook het geval aan de zuidzijde. De trek-balken in het schip, waarop de dakspanten rusten, waren bij de nogal ongelukkige restauratie in 1923 doorboord en met zware grenenhouten planken omkleed. De kern van de in doorsnede 30 x 34 cm metende eiken balk werd hierdoor eerder verzwakt dan versterkt. Onder de eiken balken waren in het muurwerk nog de inkassingen te zien van de vroeger aanwezige muurstijlen die bestemd waren om de korbelen te vatten. Tussen de dakspanten zaten deel op de muur, deels op de trek-balken nog de originele geprofileerde eikehouten lijsten, 15 x 15.5 cm zwaar. De eikehouten gewelfribben vertoonden het bekende peerkraalprofiel. De eikehouten jukken die de onderste delen der spanten vormden, rustten op een muurplaat van 10 x 18 cm. Dit was ook het geval met de jukken die de onderste delen van de daksporen vormden. De eiken delen van het tongewelf zaten in een groef van 1 cm breedte. Deze geheel eiken kapconstructie moet eertijds een fraai aanzien hebben gehad. De op het tongewelf aangetroffen kleur zal wel niet oorspronkelijk zijn geweest. De ongelukkige restauratie van 1923 is hier mede debet aan.

Bij de onlangs voltooide restauratie is getracht om het bestaande werk uit de romaanse periode zoveel mogelijk te handhaven. Helaas is de kapconstructie uit de periode 1594 met sleutelstuk-

ken onder de trekbalken, muurstijlen met korbel en de bewerkte muurplaat komen te vervallen.

H. W. VAN DER VOET

TENTOONSTELLINGEN

AMERSFOORT

- *Zonnehof*. Grafiek van Toulouse Lautrec, uit het bezit van het Haags Gemeentemuseum -30 juli
- *Museum Flebite*. Antiek kinderspeelgoed -15 aug.

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Vroege Italiaanse prenten -2 sept.
- *Historisch Museum*. Amsterdam die grote stad -1 okt.
- *Toneelmuseum*. De Bouwmeesters, kroniek van een theaterfamilie -1 aug.
- *Koninklijk Instituut voor de Tropen*. Foto-expositie Borobudur
- *Allard Piersonmuseum*. Van beitel tot pen-seel: het schrift in het oude Nabije Oosten -31 juli

APELDOORN

- *Historisch Museum Moerman*. Kinderkleding en speelgoed uit oma's tijd -20 aug.

ARNHEM

- *Openluchtmuseum*. Het platteland rond Oranje

AVIGNON

- *Palais des Papes*. 200 schilderijen van Picasso (1971-1972) -30 sept.

BEERS (FR.)

- *Stinsendoort Uniaslot*. De Friese Stinsen en States door de eeuwen heen. Oorsprong en ontwikkeling van de heraldiek -1 okt.

BERG EN DAL

- *Afrika Museum*. Kulturen van West-Afrika; ceremoniële wapens en messen uit eigen bezit -30 sept.

DELFT

- *Indonesisch Ethnografisch Museum*. Kalimantan, mythe en kunst -3 dec.

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum*. Tekeningen uit Nederlands 19de eeuw -30 juli
- *Museum voor het Onderwijs*. Borduurkunst en sieraden uit Bosnië-Herzegovina -6 aug.

DE RIJP

- *Rijper Museum*. In kannen en kruiken; nieuwe bodemvondsten uit Graft-De Rijp en Noord Einde -25 juli

DUSSEN

- *Kasteel Dussen*. Streekhistorie van het Land van Heusden en Altena in beeld

EPE

- *Huis der Gemeente*. Klederdrachten van de Noord-Veluwe 16 aug.

GRONINGEN

- *Groninger Museum*. Kunst rond de eeuwwisseling -6 aug.

HULST

- *Boekhandel Van Geyt*. Gravures en etsen uit de 16de eeuw. Oude kaarten, stadsplattegronden enz. -30 aug.

LEEK

- *Nationaal Rijtuigenmuseum*. Sjezen

LEIDEN

- *Rijksmuseum van Volkenkunde*. Thailand, land zonder honger: leven en bedrijf van de Thailandse boer -31 dec.

MAASTRICHT

- *Bonnefantienmuseum*. Larcher d'Aubancourts maquette van Maastricht (1748-1752) -23 juli

MIDDELBURG

- *Rijksarchief*. De Abdij van Middelburg -2 sept.

- *Kloostergang van de Abdij*. Jubilate Deo, het Nederlandse kerklied sinds de Reformatie -18 aug.
- PARIJS
- *Petit Palais*. Schatten van Chinese kunst -2 sept.
- RIJKHOVEN (België)
- *Voormalig Hospitaal Alden Biesen*. Alden Biesen, verleden, heden, toekomst
- ROTTERDAM
- *Boymans-Van Beuningen*. Kant uit eigen bezit -26 aug.
G. H. Breitner -17 sept.
- *Historisch Museum*. Het Rotterdamse Heilige Geesthuis -7 aug.
- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Japans Porselein; Volkskunst uit Sovjet-Armenië; Wajang en Gamelan; Schoonheid van de Magkreb
- VLISSINGEN
- *Stedelijk Museum*. Rail en Water: Haven-, kanaal- en spoorwegwerken te Vlissingen op 8 sept. 1873 door koning Willem III geopend -15 sept.
- VOORBURG
- *Museum Swaensteyn*. De West-Europese mode, 17de-19de eeuw -6 aug.
- *Hofwijck*. Kastelententoonstelling -13 aug.
- VELSEN
- *Oude Raadhuis*. Flevum en de Romeinen in Velsen -19 aug.
- ZAANDIJK
- *Het Weefhuis*. Het schip van de Czaar -16 aug.
- ZEIST
- *Slot*. G. H. Breitner -27 aug.
- ZWOLLE
- *Gemeentearchief*. Zwolle tijdens de Munsterse bezetting van 1672-1674 -1 sept.

BONDSNIEUWS

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND OP VRIJDAG 15 JUNI 1973 IN HET BONNEFANTENMUSEUM TE MAASTRICHT

De presentielijst vermeldt de namen van 71 leden en introducés. De voorzitter, prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll, opent de vergadering. Hij memoreert de leden, die in 1972 zijn heengegaan, te weten: mr. F. Daniëls te Wassenaar; mr. J. J. Fokma te Rotterdam; F. W. van Gulick te Den Haag; dr. E. J. Haslinghuis te Den Haag; jhr. M. J. I. de Jonge van Ellemeet te Arnhem; W. Mulder te Rheden; mevrouw M. E. Thieme-Gaastra te Hilversum; mr. dr. T. Vorstius Kruijff te Utrecht en prof. dr. H. van de Waal te Leiden; voorts is zeer onlangs overleden prof. dr. A. E. van Giffen, de oudste archeoloog van Nederland. Staande gedenkt de vergadering gedurende enkele ogenblikken hun nagedachtenis.

„Het is gebruikelijk” — aldus de heer Temminck Groll — „dat in de zomervergadering de voorzitter een „rede” uitspreekt. Ik wilde om verschillende redenen deze keer daarvan afzien en mij beperken tot enkele losse opmerkingen.

De eerste reden is, dat u hier in een veel te mooie omgeving bent om u langer aan uw stoel gekluisterd te houden dan nodig is. De voltooiing van de restauratie van het Bonnefantenmuseum vormde voor de directeur, ons bestuurslid de heer Szénassy, aanleiding om voor te stellen deze vergadering hier te houden. Ondertussen is hij niet alleen gastheer hier, maar ook de samensteller en meest essentiële voorbereider (met onze secretaris) van de excursies van deze dagen. Voor beide bijdragen willen we hem hier vast heel hartelijk bedanken, want — bescheiden als hij is — geeft hij ons daarvoor doorgaans weinig gelegenheid. Graag laat ik hier straks zoveel mogelijk tijd voor hem en zijn museum.

De tweede reden is, dat de Oudheidkundige Bond het volgend jaar zijn 75-jarig jubileum viert en dat u dan voor redes niet gespaard zult blijven. We willen overigens meer dan redes houden en we zullen u straks nog iets naders mededelen en u de plannen voor de excursies voorstellen. Een jubileumfonds is inmiddels in opbouw.

De derde reden is meer persoonlijk. Ik heb nog maar kort geleden een „rede” gehouden —

verscheidene van u waren daarbij — en ik vind dat een mens dat niet te vaak moet doen.

Enkele punten, die ik bij die en eerdere gelegenheden stelde, wil ik graag nog eens opnieuw memoreren. Bijvoorbeeld: Men kan haast altijd meer verdienen (op korte termijn) aan het „opmaken” van iets, dat goed is dan aan het instandhouden ervan. De Pietersberg, die u vanmiddag passeerde, is daarvan een sprekend voorbeeld. Een ander goed voorbeeld wordt gevormd door onze buitenplaatsen. U heeft ons rapport terzake aan de staatssecretaris van C.R.M. in januari van dit jaar gezien. Stelt u voor dat we een plan hadden uitgewerkt voor algemene verkaveling tot bungalowterreinen (zoals dat met een ontelbaar aantal van de kleinere Engelse buitens is gebeurd). Een aantal boze mensen, maar toch wel heel velen, die een ster zouden zien verschieten! Vandaar een pleidooi voor meer gezicht op de langere termijn. Hoe veel meer moet er later niet worden uitgegeven om dingen te maken, parken bijv., die in principe, en dikwijls karakteristieker, in feite al aanwezig zijn. Eerst opmaken en dan met veel moeite opnieuw maken is iets wat nogal eens voorkomt!

Vervolgens het fiscale aspect. Bij vele essentiële dingen in de maatschappij, waar we dan ook het instandhouden van goede menselijke omgevingen toe rekenen, moet de overheid bijspringen om ze mogelijk te maken. Ze kunnen zichzelf niet bedruipen, in tegenstelling met de meeste „bedervende” activiteiten, waarin doorgaans wél winst gemaakt kan worden. Fiscaal vallen beide soorten werk doorgaans nog onder dezelfde regels, waardoor de overheidssubsidies extra hoog moeten worden en een deel van die subsidies direct als belasting weer terugvloeit. Het lijkt zoveel logischer, wanneer er vooraf een veel duidelijker splitsing in fiscale waardering (positief of negatief) voor verschillende soorten activiteiten werd geïntroduceerd — kleine aanzetjes daartoe zijn immers al aanwezig. Dit is zoveel direkter dan het steeds — in schijn en noodzakelijkerwijs altijd te langzaam — verhogen van subsidies.

Tenslotte: Met mijn uitlating uit Delft „nog steeds gaat er in iedere tijdseenheid meer mis dan in de voorafgaande” bedoel ik inderdaad, dat al het tegengas nog niet voldoende is geweest om te maken, dat de vliegwielen zich niet nog steeds versnellen. Het enige resultaat tot nu toe is een vermindering van de versnelling (versnelling opgevat zoals in de mechanica omschreven). Een pas uitgekomen boekje over Londen, over wat verdween, over wat gaat verdwijnen, over wat er voor terugkomt, illustreert dit zonneklaar, zo ook een artikel over Bath, een z.g. met zorg behandelde stad in het zorgvuldige Engeland, waar in 20 jaar „2000 Georgian buildings” zijn verdwenen*. Het is de vraag of zelfs Amsterdam daar aan toe komt! Drie opschriften uit één krant, eergisteren, zeggen trouwens hetzelfde: Veluwe wordt woestijn, Randstad wordt Rampstad en Bloedbad op Franse wegen.

Nog steeds wordt in de verandering van het aanzien van de wereld de toon aangegeven door processen, die in jaren rond 1960 zijn uitgedacht, en tien jaar geleden op gang kwamen. Processen, die door de meesten toen als „modern” werden ervaren en maar door weinigen bestreden. Nu ziet men wat er komt en dit wakkert de strijd lust gelukkig wél aan. Een grote rol kan de prioriteit gaan spelen die de regering wil geven aan de werkgelegenheid. Jaren is er naar gezocht om met zo min mogelijk man-uren in de bestaande behoeften te voorzien. Saaiheid (of mechanisch gemakkelijk te maken schijnluxe) moest maar op de koop toe worden genomen. Hopelijk ligt er nu een uitgangspunt om weer meer mensen bij het maken en verzorgen van onze omgeving te betrekken!

Maastricht biedt al een illustratie. Het is niet alleen de stad van het Bonnefantenmuseum, ook van de Stokstraat. Een congres, waar ongetwijfeld ook verscheidenen van u waren, besloot kortgeleden het restauratiewerk. Behalve bewondering was er ook veel kritiek — deels te verklaren vanuit het feit, dat het om een twintig jaar geleden begonnen werk ging en de verandering van de opvattingen gedurende die tijd misschien niet altijd is bijgehouden.

Zo is er gezegd: er is geen rekening gehouden met de oorspronkelijke bewoners. In feite werd twintig jaar geleden bij geen enkel plan daarmee rekening gehouden. Twintig miljoen mag veel zijn voor wie het uit moet geven (de vroegere

Delftse hoogleraar F. A. Eschauzier zei dan: „Ik kan me voorstellen dat niet iedereen zich dat kan permitteren”), maar het is geld, dat vrijwel geheel in de omgeving is blijven circuleren in de vorm van werkgelegenheid — en interessant werk — voor zeer velen. Een heel wat andere besteding dan het voor 20 miljoen aanschaffen van een vliegtuig!

Wetenschappelijk zijn we er veel wijzer door geworden, getuige het mooie boek en als toegift nog Meischkes artikel in ons excursienummer. Ook organisatorisch is er hopelijk veel van geleerd, want 20 jaar *is* inderdaad wel erg lang. Als we op die manier onze straten zouden afwerken, dan duurt het proces nog langer dan het maken van de Geïllustreerde Beschrijving! Dat er in architectonisch opzicht in komende gevallen soberder gewerkt mag worden, zou ik zelf wel toejuichen; laten we vooral proberen zo genuanceerd mogelijk met ons oude bezit om te gaan en waar mogelijk zo min mogelijk rigoreus.

Tot slot wil ik de Rijksdienst voor de Monumentenzorg veel succes wensen in zijn nieuwe fase, waarin hij zelf het bewijs levert dat een historische omgeving inderdaad praktisch bruikbaar kan zijn. Dat mr. Jan Korf na zijn ziekte helaas niet terug kan keren, heeft u kunnen lezen. Zijn vacature moet vervuld worden en ook andere vacatures zijn te vervullen. Ik dacht dat we geen beter advies konden geven aan diegenen, die zich op de vervulling moeten bezinnen, dan dat een actief lidmaatschap van de Oudheidkundige Bond voor de kandidaten toch wel als eerste vereiste gesteld zou moeten worden!”

De *notulen* van de op 17 februari 1973 te Enkhuizen gehouden algemene ledenvergadering, die zijn afgedrukt in het Nieuwsbulletin van mei 1973, *47 e.v., worden ongewijzigd vastgesteld.

Onder de *ingekomen stukken* doet de secretaris mededeling van bericht van verhindering van de bestuursleden mevrouw Prins en de heren Peeters en Steensma. Desgevraagd heeft het gemeentebestuur van Maastricht besloten een som van f 1500.— beschikbaar te stellen als bijdrage in de kosten van het excursienummer van het Bulletin. Het Provinciaal Anjerfonds Limburg en het ministerie van Nederlandse Cultuur van België, tot wie eveneens een verzoek om subsidie is gericht, beraden zich hier nog over.

Inzake de actie tot behoud van de panden van „De Utrecht” aan de Leidseweg te Utrecht deelt prof. A. W. Reinink op verzoek van de voorzitter mede dat nog niets valt te voorspellen over de

* Chr. Booher & Candida Lycett Green, *Good bye London*, Londen 1973; *Architectural Review*, mei 1973, 280.

afloop. In enkele hoorzittingen hebben de kunsthistorici hun visie op het probleem gegeven; de kwestie ligt nu in handen van de planologen.

De voorzitter doet vervolgens enkele mededelingen over de viering van het jubileum van de K.N.O.B. in 1974. Een actie tot het bijebrengen van een jubileumfonds is gestart, de plannen voor een nieuwe propagandafolder worden uitgewerkt. Overwogen wordt de uitgave van een boek met luchtfoto's van steden en landschappen, waaruit de aantasting van ons land onder het motto „hoe 't was en hoe 't geworden is” duidelijk blijkt. Tenslotte zou het bestuur met de leden graag „de lucht ingaan” teneinde de genoemde aantasting met eigen ogen te aanschouwen.

De secretaris, mr. P. J. van der Mark, leest het *jaarverslag* voor:

Wel zelden zal de Oudheidkundige Bond in zijn bestaan zoveel malen schriftelijk contact met het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk hebben gehad als in het jaar 1972 het geval is geweest. Het bestuur achtte het juist, als vervolg op het in oktober 1971 aan de regering gezonden rapport over monumentenzorg en leefmilieu nog eens in het bijzonder zijn verontrusting uit te spreken over de tengevolge van het afremmen van de restauraties toenemende werkloosheid onder de in deze bedrijfstak gespecialiseerde vaklieden. In zijn antwoord heeft de staatssecretaris doen uitkomen dat hij deze ongerustheid deelt en dat daarom in het kader van de door de regering voor bepaalde gewesten gestimuleerde projecten voor de werkverruiming ook aan de restauraties van monumenten aandacht is geschonken. Voorts heeft de staatssecretaris toegezegd het met zijn ambtgenoot van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening reeds op gang gekomen overleg inzake een gemeenschappelijke aanpak van de restauratie en de vernieuwing van de historische stads- en dorpskernen te intensiveren.

Op het door het bestuur van de Oudheidkundige Bond gevoerde pleidooi voor het opnieuw invoeren van de fiscale aftrekbaarheid van de onderhoudskosten van als monument aangemerkte woonhuizen heeft de staatssecretaris geantwoord dat een dergelijke regeling in het kader van de Wet op de Inkomstenbelasting 1964 reeds bestaat voorzover het een eigen woning (tevens monument) betreft. Immers, indien bij een restauratie het verwerkte bedrag der voor subsidiëring in aanmerking komende kosten vanwege de mi-

nister is vastgesteld, wordt dertig procent van dat verwerkte bedrag als fiscaal aftrekbaar aangemerkt. Ten aanzien van de door het bestuur gedane suggestie tot opheffing c.q. verlaging van de B.T.W. op alle werkzaamheden, die een positieve bijdrage voor het milieu inhouden, achtte de staatssecretaris het onder de gegeven financiële omstandigheden niet reëel, hierover met de minister van Financiën contact op te nemen.

De in 1969 door de K.N.O.B. ingestelde commissie voor de historische buitenplaatsen, parken en erven heeft haar rapport medio 1972 aangeboden aan het bestuur. De commissie achtte met het uitbrengen van dit rapport haar taak volbracht en heeft zichzelf ontbonden. Na rijp beraad besloot het bestuur het rapport in vrijwel ongewijzigde vorm aan de staatssecretaris aan te bieden; de tekst is in het voorjaar van 1973 in het Bulletin gepubliceerd. In zijn antwoord heeft de staatssecretaris medegedeeld met bijzonder veel belangstelling van de inhoud van het rapport te hebben kennisgenomen; hij stelt zich voor, na een zorgvuldige bestudering op de consequenties van de in het rapport vervatte voorstellen nader in te gaan.

Het feit dat de aan de gemeente Utrecht in eigendom toebehorende gebouwen van „De Utrecht” aan de Leidseweg, aldaar, in het kader van de uitvoering van het bouwplan „Hoog-Catharijne” voor afbraak zijn bestemd, heeft het bestuur aanleiding gegeven bij burgemeester en wethouders aan te dringen op behoud van dit voortreffelijke voorbeeld van de zgn. Nieuwe Kunst.

In het jaar 1972 is de nieuwe financieringsopzet van het Bulletin, waarover in het verslag over 1971 reeds een voorlopige mededeling is gedaan, tot stand gekomen. Deze houdt in dat de kosten van de exploitatie worden gedragen door vier instanties, te weten de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, de Nederlandse Museumvereniging en de Oudheidkundige Bond zelf, volgens een ieder jaar opnieuw vast te stellen verdeelsleutel. De tot dusver jaarlijks door het ministerie verleende bijdrage in de exploitatiekosten is daarmee komen te vervallen. In verband met de nieuwe regeling kreeg het Bulletin als ondertitel „tevens orgaan van de Rijksdiensten voor de Monumentenzorg en voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, alsmede van de Nederlandse Museumvereniging”.

Op 26 oktober 1972 is ten overstaan van de notaris Van der Laan te Amsterdam verleden de

akte van oprichting van de Stichting Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming. Zoals bekend, is de Oudheidkundige Bond een van de acht organisaties, die tezamen tot de oprichting van deze stichting hebben besloten; voor het doel moge worden verwezen naar de desbetreffende passage in ons jaarverslag over 1970. Ook het uitgeven van publikaties over vraagstukken, die met de monumentenbescherming verband houden, beschouwt de Contactcommissie als een van haar taken; in verband daarmee heeft zij besloten, het door de K.N.O.B. aan de staatssecretaris uitgebrachte rapport over de bescherming van de Nederlandse buitenplaatsen c.a. na publikatie in het Bulletin nogmaals het licht te doen zien als zelfstandige publikatie.

Een vurige wens van het bestuur — en, gezien de grote opkomst, ook van de leden — ging in 1972 in vervulling: een excursie naar het onbekende en toch met onze noordelijke gewesten nauw verwante Oost-Friesland. Een vergadering in de open lucht onder de Upstalboom was wat moeilijk te organiseren, maar de stad Aurich heeft aan bijna 200 leden een waardig onderdak geboden!

In de ledenvergadering van 16 juni 1972 zijn de periodiek aftredende bestuursleden Braat, Phaff en Szénassy herbenoemd. In de plaats van de heer Korf, die niet herkiesbaar was, werd gekozen ir. P. van Dun. De heren Beltjes, Kalf en Wit stelden hun mandaat ter beschikking; deze vacatures werden aangevuld door de benoeming van dr. R. Steensma en de heer G. A. P. van Helbergen; laatstgenoemde is bereid gevonden als penningmeester op te treden, terwijl zijn medewerker, de heer H. G. van Gemert, de administratie voortigt.

In zijn afscheidswoord richtte de voorzitter zich in het bijzonder tot de heren Kalf en Wit, die op het netelige terrein van de K.N.O.B.-financiën grote verdiensten hebben verworven. De heer Temminck Groll verklaarde zich bereid wederom voor een jaar als voorzitter van de Oudheidkundige Bond op te treden.

Tengevolge van het stijgende ledental achtte het bestuur het noodzakelijk, de oplage van het Bulletin tot 1800 exemplaren te verhogen. Er wordt naar gestreefd, de maandelijks rubriek restauratienieuws in het Nieuwsbulletin wat meer inhoud te geven en te actualiseren, zodat de lezers beter op de hoogte komen van de restauratie-activiteiten.

De jubileumviering in 1974 stelt het bestuur wel voor problemen, want het zou daarvoor graag

over een grotere financiële armslag beschikken, dan thans het geval is. Meer leden betekenen ook een sterker staande organisatie, hard nodig in een tijd, waarin de aanslagen op ons monumentenbezit, ondanks de schijn van het tegendeel, eerder toe- dan afnemen!

Ingevolge artikel 5 van het Huishoudelijk Reglement zijn aan de *beurt* van *aftreden* de bestuursleden mevrouw Prins en de heren Boschma, Van der Mark, Peeters, Quarles van Ufford, Renaud en De Vrieze. Allen zijn herkiesbaar met uitzondering van de heer Boschma. De heer Peeters wenst evenwel niet voor herbenoeming in aanmerking te komen; voorts heeft de heer Braat zijn bestuursfunctie ter beschikking gesteld. De voorzitter stelt voor, de herkiesbare functionarissen opnieuw te benoemen. Als nieuwe leden draagt het bestuur voor de heren J. H. van Mosselfeld te Bergen op Zoom en drs. W. H. Vroom te Amsterdam. De vergadering gaat met het voorstel van de voorzitter akkoord. De heer Van Mosselfeld, ter vergadering aanwezig, aanvaardt zijn benoeming. Aan de heer Vroom zal zulks schriftelijk worden gevraagd.

Bij het punt „verkiezing van een voorzitter” stelt mejuffrouw Houtzager voor, gelet op de aantrekkelijke „wilde plannen” van het bestuur met het a.s. jubileum, het voorzitterschap in handen te laten van de huidige functionaris, die bevoegd heeft dergelijke plannen tot uitvoering te kunnen brengen. De vergadering kan zich met de herbenoeming van de heer Temminck Groll verenigen.

Na enige discussie worden tot lid van de commissie tot het *nazien* van de *rekening* van de penningmeester over het jaar 1973 benoemd de heren ing. W. van den Berg te Dordrecht en mr. J. I. van Doorninck te Aerdenhout. Beide heren zijn ter vergadering aanwezig en nemen hun benoeming aan.

De voorzitter stelt de vergadering voor in het jaar 1974 de *wintervergadering* te beleggen te Dordrecht (de stad van Overvoorde, oprichter van de Oudheidkundige Bond in 1890) en de *zomervergadering* te Zwolle, gevolgd door een excursie naar de „kop” van Overijssel. De vergadering stemt daarmee in.

Bij de *rondvraag* vertolkt de heer Fortuyn Droogleevers namens velen zijn teleurstelling over de late ontvangst van het programma voor deze vergadering. De voorzitter erkent dat het programma dit jaar wel heel laat van de pers is gekomen, maar hij wijst er op dat reeds langer dan

15 jaar als data voor de vergaderingen van de K.N.O.B. zijn gefixeerd de derde zaterdag in februari voor de wintervergadering en de derde vrijdag en zaterdag in juni voor de zomervergadering.

Voor 1974 zijn de data derhalve 16 februari en 21 en 22 juni.

De voorzitter sluit daarop de vergadering en geeft het woord aan de directeur van het Bonnefantenmuseum, drs. I. L. Szénássy, die de aanwezigen uitnodigt voor de rest van de avond in het museum te gast te zijn. Onder het genot van een goed glas wijn worden de rijke collecties bekeken, waarbij de door het Musée des Plans-Reliefs te Parijs tijdelijk te leen verstrekte maquette van Maastricht (uit 1749) de grootste aandacht krijgt.

Vrijdag 15 juni. Voorzitter en bestuurslid drs. Szénássy zijn bij de aankomst van de trein om elf uur uit het noorden te Maastricht ter verwelkoming aanwezig en tegen half twaalf zet de stoet autobussen zich in beweging voor het eerste doel van de excursie: het kasteel van Valkenburg. In de grote zaal geeft dr. J. G. N. Renaud een boeiend overzicht van de geschiedenis van het meermalen verwoeste en herbouwde kasteel, waarna men zich persoonlijk kan gaan overtuigen van de bij de jongste opgravingscampagne aan het licht gekomen vondsten.

Na de lunch in „Riche” wordt de tocht voortgezet door een prachtig landschap naar Slenaken. Bij De Plank gaat het de Belgische grens over en spoedig is Sint-Pieters-Voeren bereikt. Het dorp wordt niet zozeer door de kerk als wel door het 17de-eeuwse kasteel beheerst, eens bezit van de landcommanderij Alden Biesen van de Duitse Orde en thans eigendom van Hr. Ms. Gezant te Copenhagen. De verrukkelijke entourage van een dal met tal van vijvers, die ter plaatse door de bron van het riviertje de Voer worden gevoed, is een stijlvolle omlijsting van het in Maaslandse renaissancestijl opgetrokken kasteel, waarvan de 17de-eeuwse houten galerij boven de stallen wel bijzonder curieus is. Door een sterk golvend landschap richting Aubel wordt vervolgens de abdij van Val-Dieu bereikt. Nadat de abdij grotendeels verwoest werd door de Franse revolutie is op beschieden wijze een begin gemaakt met de herbouw: de kerk uit 1934 is wel heel erg nieuw, maar de laat-romaanse kapittelzaal is bewaard gebleven. Ondanks schone beloften blijven het 18de-eeuwse gastenkwartier en de tuinen voor het gezelschap helaas verboden terrein. Over Visé, waar

van de autobussen uit een blik wordt geworpen op het sterk gerestaureerde, uit 1614 daterende stadhuis, wordt bij Eijsden de vaderlandse grens weer overschreden. Laatste object van deze excursie is het kasteel Eijsden, waar Gravin en Graaf De Liedekerke op charmante wijze het gezelschap ontvangen. Terug in Maastricht vormen de terrasjes langs het Vrijthof en het diner in „Momus” een waardige aanloop tot de avondvergadering in het Bonnefantenmuseum.

Zaterdag 16 juni. Het heeft de deelnemers blijkbaar weinig moeite gekost het Maastrichtse Stadspark te vinden, zodat ruim negen uur de bussen kunnen afrijden voor de tocht door Belgisch Limburg. Tijdens de rit wordt toelichting verstrekt door de heren De Dijn (voor een gedeelte van de dag vervangen door zijn charmante echtgenote), Gerits en Marres. De oude heirbaan naar Tongeren biedt weinig opwindends, maar in de buitenwijken van Tongeren zien we gedeelten van de romeinse stadsmuur; zoals bekend was de omtrek van het romeinse Tongeren veel groter dan die van de middeleeuwse stad. De rit gaat nu door Haspengouw, een licht golvende, welvarende landbouwstreek, waar hoge flatgebouwen gelukkig onbekend zijn. In het zgn. land van Loon gekomen zoekt men rond het op een heuvel gelegen stadje Borgloon (= burcht van Loon) tevergeefs naar die burcht; slechts een eenzame boom geeft de plek aan, waar eens het kasteel van de graven van Loon stond. De op een „motte” gelegen toren van Brustem blijft door het dichte bladerdak van een boomgaard verborgen en spoedig overschrijden we de provinciegrens op weg naar Zoutleeuw, in het Brabantse.

In het kleine, bijzonder gaaf bewaard gebleven stadje is het kermis en de tenten benemen helaas het uitzicht op het gotische stadhuis en de omtrekken van de St. Leonarduskerk. Het interieur, nimmer door beeldenstorm of revolutie geteisterd, biedt het unieke aanzien van een middeleeuwse, zeer rijk gestoffeerde ruimte en het is begrijpelijk dat de deelnemers slechts met moeite zijn te bewegen, hun plaatsen in de bussen weer in te nemen. Maar de tijd dringt, want in de directe omgeving van Zoutleeuw ligt het laat-18de eeuwse kasteel Duras, waar het gezelschap wordt verwacht. Op het bordes verwelkomt Graaf De Liedekerke de deelnemers en dan zwaaien de grote deuren gastvrij open — een welhaast vorstelijke residentie, voorzien van een keur van kunstschaten. Op het terras achter de ovaalvormige salon met uitzicht op het park wordt de koffie geser-

veerd. Ook hier valt het afscheid nemen moeilijk.

Sint-Truiden wacht, maar de beschikbare tijd laat slechts een rit in langzaam tempo door de stad toe. „Extra muros” ligt het voormalige Begijnhof en het is in de oude Begijnhofkerk, thans in restauratie, dat de heer De Dijn de gelegenheid aangrijpt zijn persoonlijke visie op de toekomst van het complex uiteen te zetten. Met een museale bestemming van het kerkgebouw kan hij zich slechts verenigen indien het „onderbrengen van kunstvoorwerpen” wordt gezien als onderdeel van een veel ruimer „gebruik” van de middeleeuwse gemeenschap, die het Begijnhof in wezen is, m.a.w. er dient een leefgebied te ontstaan, waarin de mens actief kan deelnemen aan de waarden, die het Begijnhof hem te bieden heeft*.

Langs het kasteel Terbiest, de overblijfselen van de commanderie van Bernissem en de gotische kerk van Zepperen met haar welhaast dood-gerestoreerde, romaanse torens gaat de tocht verder naar Ordingen. Van de oorspronkelijke, 17de-eeuwse burcht, eens eigendom van de landcommanderie Alden Biesen, zijn nog enkele resten bewaard; het huidige kasteel dateert uit de 19de eeuw en wordt als restaurant geëxploiteerd. In dit, soms vermakelijk opgesmukte complex staat een dermate uitgelezen, koud buffet gereed, dat de deelnemers de gedwongen „zelfbediening” tot opluchting van de organisatoren met grote sportiviteit accepteren. Na deze lunch is het eerste doel het kasteel van Rijkkel, eigendom van de provincie Limburg, die — in afwachting van een definitieve bestemming — de restauratie van twee

hoektorens ter hand heeft genomen. De resultaten van dit herstel worden levendig becommentarieerd.

Na een kort oponthoud rijden de bussen door Borgloon (waarbij een glimp wordt opgevangen van het in Maaslandse renaissance opgetrokken stadhuis uit 1680) naar het dorpje Grootloon. Op een heuvel, uitermate schilderachtig tussen de Haspengouwse boomgaarden, ligt daar het ten dele van veldkeien gebouwde, romaanse St.-Servatiuskerkje.

Langs Tongeren, waar ditmaal een stuk van de middeleeuwse stadsmuur kan worden aanschouwd, wordt bij Rijkhoven het laatste object van deze excursie bereikt, het hoogtepunt, waarop het programma doelbewust is afgestemd: het indrukwekkende complex van de landcommanderie Alden Biesen. Voor de galerij van de vermoedelijk als hospitaal gebruikte, aan de kapel grenzende ruimte zet de heer De Dijn de belangrijkste punten van de ingewikkelde bouwgeschiedenis van het complex uiteen. Daarna gaat men wandelen en kijken naar de in het voormalige hospitaal ondergebrachte, bescheiden tentoonstelling van archivalia en bouwfragmenten, langs de talrijke poortgebouwen, binnenhoven en neerhuizen en tenslotte naar de in 1543 gebouwde waterburcht, die in 1971 door brand zwaar is geteisterd. In afwachting van de algehele restauratie, waarvan de plannen nog niet definitief zijn uitgewerkt, zijn de hoektorens van een nooddak voorzien. Velen vinden nog tijd voor een wandeling in de 18de-eeuwse tuin of voor een pauze in de 17de-eeuwse taverne, oorspronkelijk gastenverblijf.

Tegen zes uur uit Rijkhoven vertrokken, werd te 18.15 precies het station Maastricht bereikt, waarmee deze interessante, door prachtig zomerweer begunstigde excursie ten einde was gekomen.

V. D. M.

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

De Bakenessertoren in Haarlem

Met het gereedkomen van de restauratie van de Bakenessertoren in de herfst van 1972 is een belangrijke fase in de geschiedenis van kerk en toren afgesloten. Op welk tijdstip een begin werd gemaakt met de bouw van een tweede kerk in de stad Haarlem is niet precies bekend. Wel weten we, dat er al in 1420 een aan de Heilige Maagd gewijde kapel heeft bestaan. De toren van Bake-

nes werd vermoedelijk omstreeks het midden van de 15de eeuw gebouwd. De vierkante bakstenen romp, 25 m hoog, werd waarschijnlijk bekroond met een achzijdige naaldspits. Mogelijke onderdelen daarvan zijn nu nog aanwezig in het dakje boven de traptoren aan de noordzijde van de toren.

Tegen het einde van de 15de eeuw werd het kerkgebouw vernieuwd. Duidelijke aanwijzingen

voor de bouwtijd zijn te vinden in de overkapping en de gesneden houten beelden onder aan de kap in de koorsluiting.

Alvorens het verdere verloop van de bouwgeschiedenis van de toren te schetsen, willen we ons eerst verdiepen in de lotgevallen van de vieringstoren van de Grote of Sint-Bavokerk. Omstreeks 1500 ontwikkelde men plannen om op de kruising van die kerk een grote stenen toren te bouwen, een Vlaams-Brabants element, dat een unicum is in de noordelijke Nederlanden. Als architect trad op mr. Cornelis de Wael, dombouwmeester van Utrecht. Zijn ontwerp werd in 1502 goedgekeurd door de Mechelse bouwmeester Anthonis Keldermans en toen in uitvoering genomen. In 1505 overleed De Wael en ging de bouwleiding over in handen van Keldermans. Hij schijnt het ontwerp te hebben gewijzigd. In 1512 overleed ook Anthonis Keldermans. De toren schijnt nog niet voltooid geweest te zijn. In 1514 vermelden de vroedschapsresoluties „dat den thoern upte kercke in groote perikel is omme niet te mogen blijve staande, 'twelck oick diversche wercluyden dick geseyt hebben...'. Men stuurde boden naar Gouda, Amsterdam en Egmond om vandaar meesters te ontbieden om advies te geven. Hun conclusie was, dat de kerkpijlers de zware vracht niet konden dragen en dat de toren snel weer gesloopt moest worden. Tussen 1518 en 1520 werd een nieuwe vieringstoren opgetrokken van hout, geheel met lood bekleed. Waar de onderdelen van de stenen toren zijn gebleven, is tot dusverre niet uit archiefgegevens gebleken.

De bakstenen romp van de Bakenessertoren werd in de eerste helft van de 16de eeuw verhoogd met een sierlijke 11 meter hoge lantaarn, die geheel met zandsteen werd bekleed. De detaillering van het buitengemeen interessante achtkant toont duidelijk de hand van een lid van de familie Keldermans. De heer Th. Haakma Wagenaar meent met stelligheid aan bepaalde typische vormen de kenmerken van Anthonis Keldermans te herkennen. De zandstenen lantaarn bleef onvoltooid en werd bekroond met een 9.5 m hoog gedeelte in hout, met lood bekleed. De totale hoogte van de toren inclusief kruis en haan bedraagt 47.5 m.

Het is mogelijk, dat een gedeelte van het afkomende materiaal van de stenen vieringstoren van de Grote kerk gebruikt werd voor de verhoging van de Bakenessertoren. Bepaalde onregelmatigheden in de opbouw van het zandstenen lichaam zouden daarop kunnen wijzen en ook de

kenmerken van Anthonis Keldermans. Geheel afwijkend van vorm is de overkraging onder de balustrade rond de omloop aan de voet van het zandstenen gedeelte. Die wordt gevormd door Tudorbogen op consoles, die gedeeltelijk duidelijke stijlkenmerken van de vroege Renaissance vertonen en niet voor 1530 gemaakt kunnen zijn.

Natuurlijk heeft de toren in de loop van de eeuwen verschillende herstellingen ondergaan, die vrijwel alle een esthetische achteruitgang voor het bouwwerk betekenden. Ook in technisch opzicht waren ze geen verbetering. De zandstenen balustrade met zijn hoge pinakels werd steeds meer onttakeld en de bakstenen schacht werd in de vorige eeuw gerepareerd met harde machinale bakstenen die aanzienlijke schade aan het omliggende metselwerk veroorzaakten.

Al deze verminkingen zijn bij de thans gereedgekomen restauratie weggenomen. De oorspronkelijke vormen zijn hersteld, vaak met gebruikmaking van moderne technieken. Op verschillende zandstenen onderdelen van de toren, met name aan opnieuw gebruikte achterstevoren gemetselde delen van het Tudorfries onder de balustrade zijn duidelijke sporen aangetroffen van een geeloker-kleurige verfstof op de steen. De middeleeuwse had de gewoonte natuursteen te kleuren, omdat het hem niet ging om de schoonheid van het materiaal, maar om vormen, vlakken en kleuren. Natuursteen was alleen een hulpmiddel om vormen te maken, die in baksteen beslist niet uitvoerbaar waren. In lood werden natuursteenvormen geïmiteerd en dan als natuursteen geschilderd. Op het lood werden ook elementen geschilderd die er in werkelijkheid niet waren of er anders uitzagen. Dit alles is opnieuw gerealiseerd in de bekroning van de Bakenessertoren.

De lantaarn is weer verrijkt met een klokkenspel. In de burgemeestersresoluties van 1579 is sprake van Aris clockstelder, die twee jaren „opte Baeckenesserkercke gebeyert of gespeelt" heeft. In 1619 wordt melding gemaakt van „den tonne van de Baeckenesserkercke", hetgeen betrekking moet hebben op de trommel van het automatisch spelwerk.

De klokken spelen uit de 16de eeuw waren over het algemeen minder zuiver van toon. Dat kan de reden zijn, dat de beiaard van de Bakenessertoren in 1663-'65 vervangen werd door een spel van 24 klokken, gegoten door François Hemony. Het hand- en automatisch spelwerk werd in 1665 daarbij aangepast door Jurriaen Sprakel uit Zutphen. Bij het aanbrengen van dit klokkenspel werden vermoedelijk de zandstenen stijlen uit de

bovenste openingen van de lantaarn verwijderd.

In de jaren van de Franse overheersing verkeerde het klokkenspel in desolate toestand en in 1805 werden de eerste klokken uitgenomen. Eén van de stadswerklieden, aan wiens zorgen de klokjes waren toevertrouwd, verkocht er enige van ten eigen bate. In 1809 werden de resterende klokken verkocht aan „'s Lands Gieterij”, ongetwijfeld om er geschut van te gieten. Slechts een enkele klok bleef in de toren achter en het werd stil rondom Bakenes. In de verte klonken de verwaide klanken van het Hemonycarillon van de Grote kerk.

Toen bij de restauratie van deze toren rond 1965 een groot deel van de klokken ongeschikt werd verklaard voor de hoge eisen, die aan een concertbeiaard in het hart van de stad gesteld moesten worden, kwamen daar een aantal klokken vrij, die in toon en grootte vrijwel overeenstemden met de klokken, die in de Franse tijd uit de Bakenessertoren waren genomen. Met slechts weinig moeite bleek het mogelijk een reconstructie van dat klokkenspel te maken, gebruik makende van de Hemonyklokken uit de Grotekerkstoren.

H. JANSE

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

DRENTHE

Noord Barge. Met medewerking van de gem. Emmen en door subsidies van de D.A.C.W. kon in maart-mei 1973 wederom op de Hooge Loo worden gegraven.

Ten westen van de opgraving van vorig jaar (etappe 4 Hondsrugweg) is aansluitend een opp. van ongeveer $\frac{3}{4}$ ha onderzocht met het doel de begrenzing van het urnenveld aan die zijde vast te stellen en de bewoningssporen uit de Romeinse tijd te vervolgen alvorens dit terrein wordt bebouwd.

De plattegrond van het urnenveld is zeer gecompliceerd en daardoor interessant, omdat het blijkt te zijn ontstaan uit drie naast elkaar liggende gelijktijdige delen, waarvan de oudste kernen zijn gekarakteriseerd door (van O. naar W.):

a) een rechthoekige greppel met afgeronde hoeken;

b) een sleutelgatvormige greppel met een totale lengte van 21 m;

c) een grote kringgreppel, waarvan het centrum onbereikbaar onder een grote eik ligt.

Ook de jongste fasen zijn duidelijk te onderscheiden, en bestaan resp. uit typen urnen van de Zeyener cultuur en een aantal vierkante en rechthoekige greppels. Tussen a) en b) loopt een „urnenveldweg”, terwijl tussen b) en c) een smallere strook zonder bijzettingen ligt.

Een nederzetting uit de Romeinse tijd, waarvan de huisplattegronden grotendeels in 1972 zijn opgegraven, is aan de noord-, west- en zuidkant door een omheining omsloten, waar-

binnen eveneens het gros van de hutkommen ligt. Deze omheining doorsnijdt oudere, driescapige huisplattegronden met brede, tegenover elkaar liggende ingangen in de lange zijden en palen op regelmatige afstanden buiten de wand. De oriëntatie van deze laatste huizen wijkt af van de voorgaande. Mogelijk bevinden zich verder naar het Z.O. nog oudere nederzettingssporen.

B.A.I., Groningen (P. B. Kooi).

OVERIJSSSEL

Dalfsen. In een afgraving te Lenthe vond A. Goutbeek het verrotte restant van een boomstamput met onderin een scherv van vroeg Siegburg.

In de putvulling, alsmede in enige kuilen ernaast, werden scherven van circa elfde eeuwse reliebandamphoren, Pingsdorf, kogelpot (waaronder Paffrath) en vroeg Siegburg aangetroffen.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

— In het najaar van 1972 vond de heer Hofman uit Oudleusen bij het scheuren van grasland ten noorden van de Hessenweg een „Fels Rechteckbeil”. De smaltoppige bijl is vervaardigd uit fijnkorrelig kristallijn, groenachtig grijs gesteente. De bijl bezit een klokvormige omtrek, een afgeronde nek en een gewelfde, stompe snede. De maten bedragen 115 bij 54 bij 32 mm. De melding geschiedde door M. van Leussen uit Dalfsen.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

Denekamp. Onlangs vond G. J. Eshuis op een diepgeploegd perceel bij de Steenberg te Nutter een complex neolithische vuursteen.

Dit complex is samengesteld uit kernstukken, afslagen en enige artefacten, waaronder een grote pijlsplits met holle basis en een tweezijdig geretoucheerd mesje.

R.O.B., Amersfoort/Rijksmuseum Twenthe, Enschede (A. D. Verlinde).

Hardenberg. Omstreeks 1 juni 1973 vond F. Herbert een „dünnackige Flint Rechteckbeil“ bij het schoffelen van aardappelen in dalgrond bij Kloosterdijk. Van de waarschijnlijk herhaaldelijk bijgeslepen bijl bezit het nekgedeelte nog het oorspronkelijk oppervlak. De snede is gewelfd, scherp en gaaf. De maten bedragen 90 bij 60 bij 30 mm. De melding geschiedde door W. Timmerman uit Marienberg.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

Ommen. In maart j.l. maakte de Nederlandse Gasunie het wederom mogelijk een onderzoek in te stellen in een gasbuisleuf door de Varsener Esch. Deze sleuf liep direct ten oosten van de sleuf, die in 1971 onderzocht werd (*Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1972, 11). Naast losse vondsten van neolithische vuursteen en enige ijzertijdsporen behoorden de fragmenten van een urnenveld en van een inheemse romeinse nederzetting tot de belangrijkste vondsten.

Het urnenveldfragment leverde behalve enige losse crematieplekken, al dan niet met urnscherven, een kringgreppel en de evenwijdige greppels van een 2 meter breed en meer dan 9 meter lang monument van het hoogakker type, waarvan de westelijke, rechthoekige afsluiting in de sleuf van 1971 was gevonden.

Onder de inheems romeinse sporen dient een rechthoekige hutkom van 3 bij 3.5 meter vermeld te worden. Diens rechthoekige stand-

greppel loste in een lager vlak op in enige paalgaten en plank- of balkvormige verkleuringen, waarbij op een tweetal plaatsen (dierlijke?) crematie tevoorschijn kwam. Een kuil elders in de sleuf bevatte de onderkaak van een paardachtige.

In het noordelijk deel van de sleuf werden vele laat middeleeuwse, oostnoordoost-westzuidwest gerichte esgreppels aangetroffen. In de 30-40 cm brede greppels tekenden zich uitzonderlijk genoeg twee rijen schopsteken af.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

Zwolle. Dank zij een melding van de heer H. H. van der Laan werd de recente vondst van een „Fels Rechteckbeil“ door Ella van 't Ende bekend. De vondst werd gedaan op het stort naast waterwerken, in een laag terrein ten oosten van de dekzandrug van Ittersum.

De smaltoppige bijl heeft een klokvormige omtrek en een gewelfde, enigszins stompe, waarschijnlijk ongebruikte, bijgeslepen snede. Het materiaal is waarschijnlijk kwartsiet. De maten zijn 125 bij 62 bij 34 mm.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Bij graafwerkzaamheden aan de Hoogte Kadijk vond de heer P. Vlek in april 1973 een uit zwartgrijze steen (bazaltsteen?) gehouwen voorwerp, dat doet denken aan een wijkwaterbakje.

Het maakt de indruk bestemd te zijn geweest om in een muur gemetseld te worden, maar vertoont geen sporen van metselspecie. Het is van achteren rechthoekig en van voren rond, met een uitgehouwen holte bovenop.

Het voorwerp maakt een vrij primitieve indruk en zou wel eens gebruikt kunnen zijn voor een vluchtkerk.

Ceramisch Museum, Amsterdam (N. Augustin).

TENTOONSTELLINGEN

ALKMAAR

— *Stedelijk Museum.* Alkmaar 1573 -15 okt.

AMSTERDAM

Italiaanse tekeningen uit de 17de eeuw

7 sept.-2 dec.

— *Rijksmuseum.* Vroege Italiaanse prenten

-2 sept.

— *Historisch Museum.* Amsterdam die grote stad -1 okt.

ANTWERPEN

— *Het Sterckshof.* Antwerpse wandtapijten

-16 sept.

AUGSBURG

— *Raadhuis.* Suevia Sacra, 7de-13de eeuw

-16 sept.

AVIGNON

- *Palais des Papes*. 200 schilderijen van Picasso (1971-1972) -30 sept.

BEERS (Fr.)

- *Stinsenpoort Uniaslot*. De Friese Stinsen en States door de eeuwen heen. Oorsprong en ontwikkeling van de heraldiek -1 okt.

BERG EN DAL

- *Afrika Museum*. Kulturen van West-Afrika; ceremoniële messen en wapens uit eigen bezit -30 sept.

BRED A

- *Volkenkundig Museum*. Aziatische schaduwspelen -3 sept.

DELFT

- *Indonesisch Ethnografisch Museum*. Kalimantan, mythe en kunst -3 dec.
— *Prinsenhof*. Kunst- en Antiekbeurs 30 aug.-19 sept.

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum*. Geen strand zo charmant. 150 jaar strand- en badleven in Scheveningen -16 sept.
Pompeï-tentoonstelling 15 sept.-1 jan.

DEN HELDER

- *Helders Marine Museum*. De Slag bij Kijkduin -1 okt.

'S-HERTOGENBOSCH

- *Noordbrabants Museum*. Felix Timmermans, schrijver/schilder -16 sept.

HILVERSUM

- *De Vaart*. Tentoonstelling architect Jan Duiker -2 sept.

HULST

- *Boekhandel Van Geyt*. Gravures en etsen uit de 16de eeuw. Oude kaarten, stadsplattegronden enz. -30 aug.

LAREN

- *Singermuseum*. Tekeningen en aquarellen uit de 17de en 18de eeuw uit het bezit van Koningin Juliana

LEEK

- *Nationaal Rijtuigenmuseum*. Sjezen

LEIDEN

- *Rijksmuseum van Volkenkunde*. Thailand, land zonder honger, leven en bedrijf van de Thailandse boer -31 dec.
— *Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen*. Van de steen gesneden (blaassteenlijden) -9 sept.

MIDDELBURG

- *Rijksarchief*. De Abdij van Middelburg -2 sept.

PARIJS

- *Petit Palais*. Schatten van de Chinese Kunst -2 sept.

RIJKHOVEN (België)

- *Voormalig Hospitaal Alden Biesen*. Alden Biesen, verleden, heden, toekomst

ROTTERDAM

- *Boymans-Van Beuningen*. G. H. Breitner -16 sept.
Duitse grafiek 1450-1700 1 sept.-28 okt.
— *Historisch Museum*. Adriaen van der Werff 1659-1722, de Rotterdamse Raphael 3 sept.-31 okt.
— *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Japans Porselein; Volkskunst uit Sovjet-Armenië; Wajang en Gamelan; Schoonheid van de Maghreb

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Uit Utrechtse Gods- en Gasthuizen -3 sept.
— *Aartsbisshoppelijk Museum*. Het gat in de Biltstraat, neogotiek in Utrecht 31 aug.-21 okt.

VLAARDINGEN

- *Reedershuis*. Archeologisch-historische tentoonstelling Vlaardinger Getijden -17 sept.

VLISSINGEN

- *Stedelijk Museum*. Rail en Water: Haven-, kanaal- en spoorwegwerken te Vlissingen op 8 sept. 1873 door koning Willem III geopend -15 sept.

ZAANDAM

- *Zaanse Schans*. Tegels van Toen -1 okt.

ZIERIKZEE

- *Burgerweeshuis*. Egypte, dodenkunst als levenskunst -3 sept.

HET LOO

HET ONTWERP VAN CLAUDE DESGOTS VOOR HET PARK VAN HET LOO

In de verzameling Tessin-Hårleman in het Nationalmuseum te Stockholm bevindt zich een tekening, THC 7936 ¹, die met haar overlappende alternatieve ontwerpen voor het park van het Loo te zien geeft. Ik kon deze tekening in de herfst van 1964 identificeren, toen ik door bemiddeling van prof. dr. M. D. Ozinga en jhr. H. W. M. van der Wyck in de gelegenheid was om de tuin-architectuur van Holland te bestuderen, en wel speciaal met betrekking tot de Le Nôtre-school. De bekendmaking van deze ontdekking vond echter pas plaats in april van dit jaar, toen ik de tekening als voorbeeld ter sprake bracht in mijn voordracht *The French formal garden after Le Nôtre* tijdens het *Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture*.

De identificatie vormde geen probleem. De opvallende overeenstemming met de plattegrond van Chr. P. van Staden (omstreeks 1728) in het Rijksarchief in Den Haag, die door Bienfait ² gepubliceerd werd, liet geen twijfel toe (afb. 2). Even vlot kon de vraag naar het auteurschap beantwoord worden. Onder de documenten en brieven die Japikse ³ gepubliceerd heeft, bevindt zich een brief van François de Neufville, Duc de Villeroy, gedateerd 29 november 1698, waarin o.a. staat: „Le petit Desgauts doit m'apporter demain au matin le plan de la maison et des jardins de Loo”.

Maar de tekening kan nog nauwer met de passage in deze brief in verband worden gebracht. De uitzonderlijke kwaliteit — hier moge gewezen worden op de delicate tekenwijze en de mooi getoonde appelgroene aquareldelen — bevestigt de beoordeling van Villeroy, waarin staat, dat de plannen „bien soigneusement” zijn uitgevoerd. Dat document en tekening bij elkaar horen wordt bovendien bevestigd door het watermerk. Hoewel het niet helemaal scherp meer is, geloof ik, dat wij hier met een stempelafdruk te doen hebben, die volgens Heawood ⁴ karakteristiek is voor

een papiersoort, die omstreeks 1693 in Parijs werd vervaardigd.

Wat de overlapping betreft, die in plaats van een beugelvormige configuratie een rechthoekig schema met een apsidale afsluiting te zien geeft (afb. 1), wil ik er op wijzen dat het watermerk hiervan volgens Heawood een latere tijd van ontstaan aangeeft. Waarschijnlijk hebben wij hier te maken met een stempel van 1706 uit Amsterdam ⁵. Het is derhalve aannemelijk, dat de overlapping niet uit de tijd van de tekening stamt — Villeroy spreekt van „plans” die „sans relasche” werden uitgevoerd — maar een tiental jaren later is gemaakt, toen men om een of andere reden een verandering van de parterre overwoog; daarbij sloot men zich aan bij die strikt symmetrische stijl, die sinds de *Théorie et pratique du jardinage* van Dezallier d'Argenville (1709) zijn stempel gezet heeft op de na-Le-Nôtre-school. Maar het is ook leerzaam, te letten op de uitgesproken axialiteit en de dominerende waterspiegel van het apsidale gedeelte, die dit compositieschema verbinden met dat in het voorstel van Desgots voor het park in Greenwich (CTH 7952 en Windsor Castle CTH 7631).

De aanwezigheid in Stockholm van de tekening voor het park van het Loo vindt haar verklaring in het feit, dat de Zweedse architect Carl Hårleman (1700-1753) als leerling van Claude Desgots († 1732) een grote verering voor hem heeft gekoesterd. In een brief van 26 februari 1729 ⁶ aan Carl Gustaf Tessin (1695-1770) geeft Hårleman in bijna overdreven zinnen uiting aan zijn nauwe verbondenheid met de man, die zich heeft „bien voulu charger non seulement de ma conduite mais encore de mes études”. Hij voegt er tot slot nog aan toe: „sa maison jusqu'au jour de mon départ n'a été plus à lui qu'à moi”. Aan deze relatie heeft Zweden dat rijke erfdeel aan tekeningen van Le Nôtre en zijn school in de verzameling Tessin-Hårleman te danken.

RUNAR STRANDBERG

¹ Aquarel en potlood 648 x 490 mm.

² Anna G. Bienfait, *Oude Hollandsche tuinen*, Den Haag 1943, pl. 88.

³ *Correspondentie van Willem III en van Hans Willem Bentinck*, II, Den Haag 1928, 365.

⁴ Heawood, *Watermarks, mainly the 17th and 18th centuries*, Hilversum 1950, „Eagle” nr. 1323.

⁵ Heawood, o.c., „Name” nr. 3410.

⁶ Riksarkivet, Stockholm, Brev av Hårleman till Tessin 1728-1752.

ENKELE OPMERKINGEN OVER HET HERSTEL VAN HET LOO

Onder het bewind van H.K.H. Prinses Wilhelmina is in 1956 een commissie ingesteld, die zich diende te beraden over de restauratie van het koninklijk paleis het Loo. Deze kwam na enige tijd tot het inzicht dat bij de uitvoering der herstelwerkzaamheden het accent zou moeten vallen op de architectuur en aanleg van het monument als geheel, zoals deze tot stand waren gekomen ten tijde van de stichter, koning-stadhouder Willem III.

Dit uitgangspunt was destijds op het oog althans goed gekozen, vooral omdat toen aan de eenheid van landhuis en park, kortom aan de materie van de buitenplaats als monument, geen of nauwelijks aandacht werd besteed.

Thans komen, hoewel moeilijk waarneembaar voor de ogen van deskundigen, langzaam maar zeker de voorbereidingen der restauratie van het Loo op gang, terwijl de aanpak van het herstel daarbij in een min of meer beslissend stadium gekomen schijnt te zijn.

Hoe plausibel nu het in den beginne aanvaarde plan ook lijkt om de periode van de koning-stadhouder als punt van uitgang te accepteren, men zou toch goed doen in verband met de ontwikkeling van de laatste jaren deze zienswijze althans enigmatische te herzien, want anders zal het gevaar niet ondenkbeeldig zijn dat door aan een dergelijk overleefd standpunt vast te houden, dat thuis hoort in de tijd van Viollet le Duc en Victor de Stuers, *belangrijke en essentiële toevoegingen van later eeuwen vernietigd zullen worden!*

Men dient dus te kiezen tussen: een „Versailles van de Veluwe”¹, waarvan de commissie schijnt uit te gaan en een paleis van onze monarchie met bijbehorend parkcomplex, welke oplossing in moderne zin artistiek zowel als technisch alleszins verantwoord is, maar die steeds geruisloos terzijde geschoven wordt. Voor deze laatste keuze pleit ons inziens veel: De huidige gedaante van het Loo wordt bepaald door drie tijdperken, dat uit de tijd der stichting onder de koning-stadhouder, de reeds door Lodewijk Napoleon begonnen modernisering die zijn voltooiing vond onder koning

Willem I, en de verbouwing van 1914 onder koningin Wilhelmina.

Wat betreft het ontstaan van het Loo moge ik volstaan met te verwijzen naar mijn publikatie over Rosendael in 1970². De daar gepubliceerde zinsnede uit Southwells reisjournaal van 1696 laat aan duidelijkheid niets te wensen over: „The King at first design'd noe more than a small hunting seat, but it has every year increas'd to that degree, that there is now a vast pile of building. There are noe great apartm^{ts} in it nor are the roofs high, which must be attributed to their being calculated for a small design”.

Het was 's konings bedoeling slechts met een klein gevolg van de jacht op de Veluwe te genieten „al the gentlemen of the country, as well as common people dayly flock in, but this Ma^{ty} has hindered any increase of building, that soe the company may have noe accommodation or inclination to stay”.

Door de laatste verbouwing van 1914 onder leiding van Peters werd een oneigen accent aan het paleis toegevoegd: namelijk de rijzigheid van het hoofdgebouw en werd tevens de symmetrische opzet door een uitbreiding bedorven. Koningin Wilhelmina, die in „Eenzaam maar niet alleen” deze verbouwing behandelde, schreef: „Helaas, deze bracht geen verbetering van stijl. Wat kan ik soms naar de oude verhouding in de afmetingen van het gebouw en de indeling, zoals die in de tijd van mijn jeugd was, terug verlangen!”³

Het spreekt vanzelf dat deze ingreep, die het huis in zijn diepste wezen trof, bij een eventueel herstel dient te verdwijnen, te meer, daar zij de het sterkst vertegenwoordigde periode, die van koning Willem I, niet heeft weten uit te wissen.

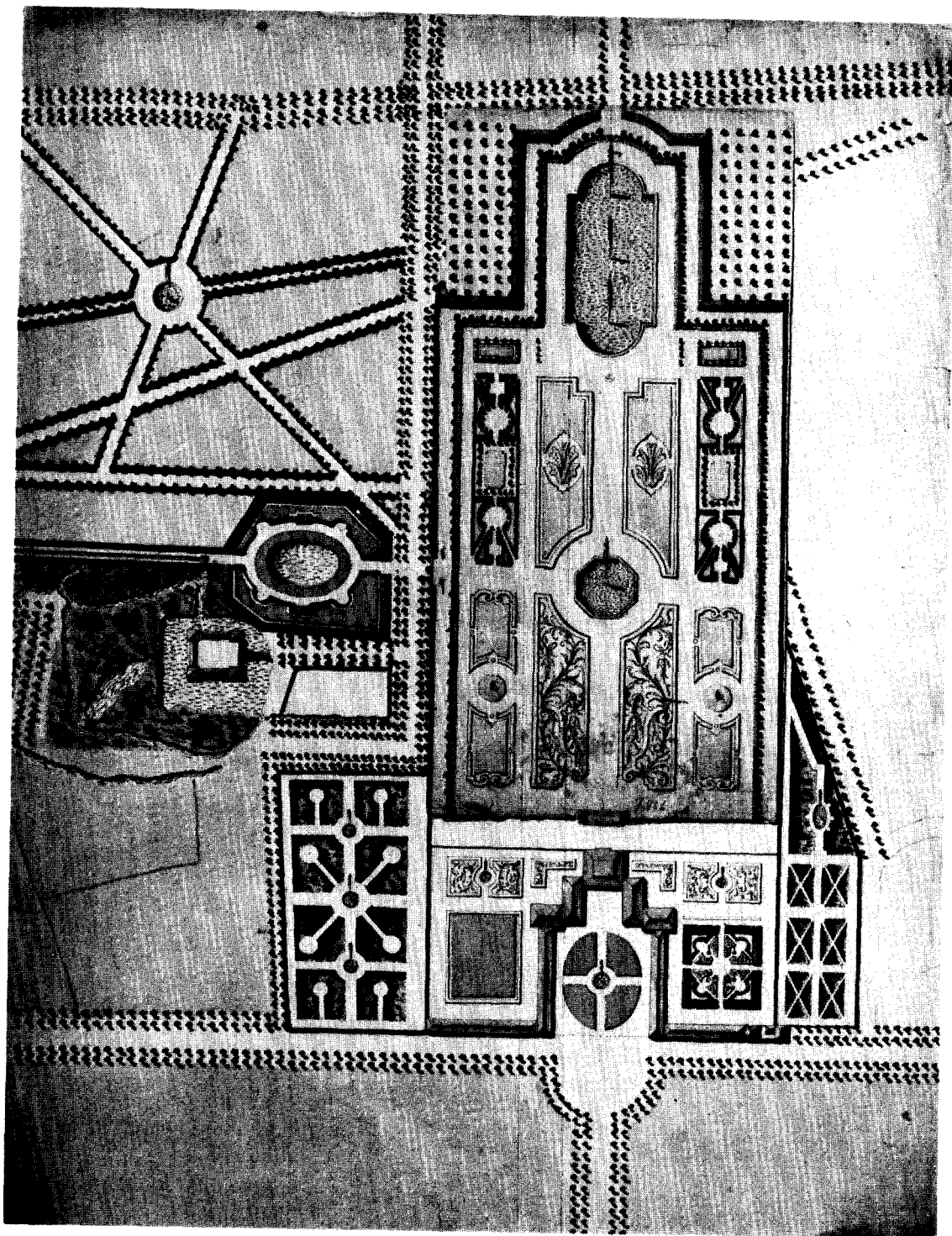
Deze empire-verbouwing was in de zomer van 1816 zover gevorderd dat de koninklijke familie hier haar intrek kon nemen teneinde de kroonprins, na de voltrekking van zijn huwelijk in St. Petersburg met grootvorstin Anna Paulowna, op vaderlandse grond welkom te heten. Het Loo kreeg tijdens deze veranderingen zijn zo vertrouwd gepleisterd uiterlijk, waarmee het in het

¹ In *N.R.C.-Handelsblad* van 6 maart 1971 werd onder de titel „Paleis 't Loo wordt Versailles van de Veluwe” een door Ton Koot afgegeven interview gepubliceerd waarin men onder meer kan lezen: „Het Loo is door de Koning-Stadhouder gebouwd als een soort Versailles — de rivaliteit met Lodewijk XIV lag voor de Koning-Stadhouder, die internationale politiek voerde, voor de hand”. Even verder lezen we „Restau-

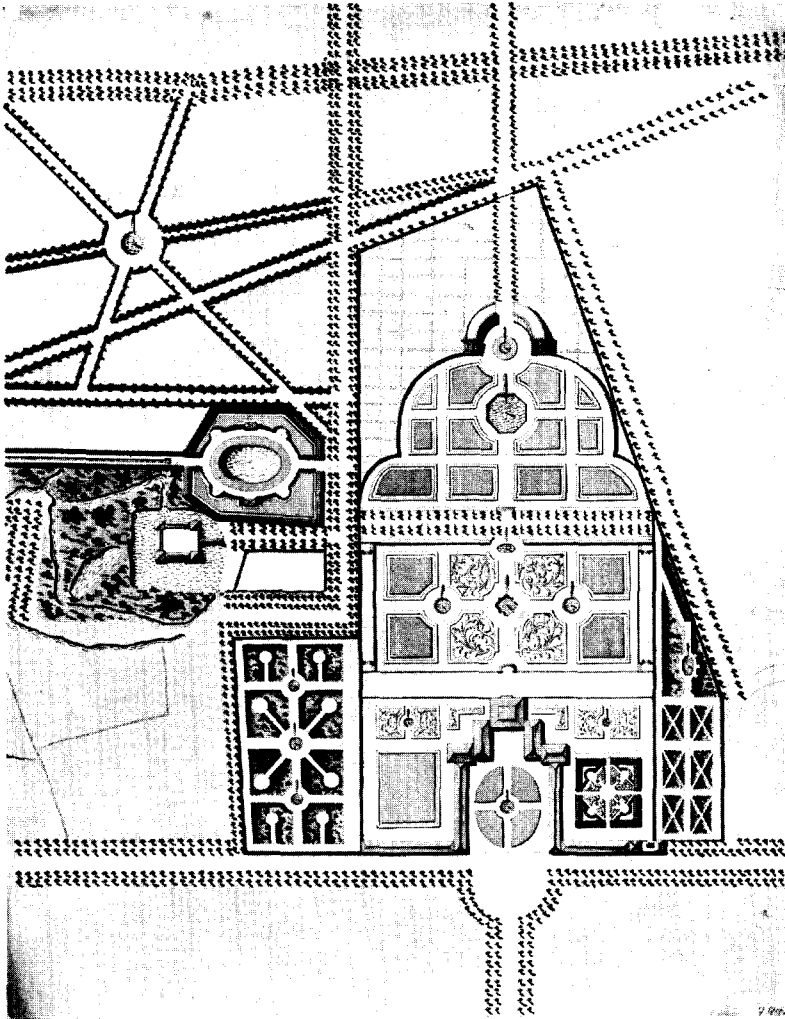
ratie architect van kasteel en paleis is thans Ir. J. Baron van Asbeck, wiens restauratie van het Slot Zeist de algemene bewondering heeft afgedwongen. Paleis en omgeving zullen hun oude allure terug krijgen”.

² „Het heerlijk Rosendael mede in verband met andere jachtverblijven van Willem III”, *Ned. Kunsthist. Jaarb.* 21 (1970), 21.

³ Prinses Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen*, 219.

Afb. 1. Vroeg-18de-eeuws ontwerp van Claude Desgots voor een gewijzigde parterre, als overlapping op het oudere ontwerp van het Loo; vgl. afb. 2. (Nationalmuseum Stockholm, THC 7936).

Afb. 2. Het uitgevoerde ontwerp voor het Loo van de koning-stadhouder. Tekening van Claude Desgots. (Nationalmuseum Stockholm, THC, 7936).

Afb. 3. Het Loo, achterzijde. Moet deze creatie van de monarchie met haar machtig geboomte plaats maken voor een slechte Hollandse symmetrische aanleg, een kale vlakte met Franse bloemperkjes en stijve vijvertjes, omsloten door hoge stenen muren?

omstreeks 1807 naar plannen van Dufour⁴ begonnen landschapspark uitstekend uitkomt. Had dit exterieur overigens tot in onze eeuw in wezen zijn vorm uit de tijd van de koning-stadhouder bewaard, van diens interieur bleven slechts spaarzame herinneringen over, namelijk het trappehuis, de grote bovenzaal, de eetkamer en enige plafonds in kleinere kamers. Dientengevolge kunnen wij ondanks de mooie reisbeschrijvingen ons slechts een gebrekkige voorstelling maken van het interieur van het Loo onder de koning-stadhouder en zijn 18de-eeuwse opvolgers. In de plaats van Marots rijke uitmontering kwam de grootste eenvoud, waarin koning Willem I, zijn kleinzoon koning Willem III en achterkleindochter koningin Wilhelmina, die een grote voorkeur voor het Loo aan de dag legden, van hun prachtig Veluws domein genoten.

Deze eenvoud, zo eigen aan ons koningshuis, moge dan bij het herstel van het Loo niet over het hoofd gezien worden; integendeel zij behoort de grondgedachte voor het herstel te vormen.

Van de oorspronkelijke parkaanleg uit de tijd van de koning-stadhouder (afb. 2) bleef nog minder, namelijk niets bewaard. Behalve uit tal van fraaie gravures en geïdealiseerde vogelvluchten leren we dit park het best kennen aan de hand van Van Stadens plattegrond. Maken de sunken-garden op zich zelf en vooral de watertrappen ter weerszijden van de trap achter het huis een geslaagde indruk, de aanleg als geheel moet als een misbaksel beschouwd worden. In 1970 schreef ik hierover: ⁵ „Wel was achter het huis een verdiepte tuin gemaakt, waarop men van uit het huis en de omringende paden neerzag, zodat de broderies goed tot hun recht kwamen en brachten spuitende fonteinen een ongemene levendigheid te weeg. Dit alles nam niet weg dat de hoofdas achter het huis, het belangrijkste element, waaromheen zich iedere formele aanleg concentreert, door de oprijlaan van het Oude Loo werd onderbroken. Deze ongelukkige beukenallee, waarschijnlijk op uitdrukkelijke last van de koning-stadhouder instandgehouden bedierf de gehele aanleg. Bovendien accentueerde de verdiepte tuin nog de ongunstige werking van deze dwarsas, die als het ware een dam vormde waarachter de verdere aanleg schuil ging”.

⁴ C. W. Royaards, *De restauratie van het Koninklijk Paleis het Loo*. Op blz. 23 wordt in navolging van Leonard A. Springer, *Oude Nederlandsche Tuinen, Het park van het paleis het Loo bij Apeldoorn*, gewag gemaakt van de architect Du Tour waarmee bedoeld zal zijn Alexandre Dufour (1750-1835).

Geheel anders is het gesteld met het door dr. R. Strandberg ontdekte vroeg-18de-eeuwse plan van Claude Desgots (afb. 1), dat, hoewel nooit uitgevoerd, met zijn in de as gelegen grote vijver een waarlijk grootse Franse allure vertoont.

Thans ligt het witte paleis in een statig landschapspark (afb. 3), dat zich op het hoogste punt van rijpheid bevindt. Terecht schreef koning Willem I aan zijn moeder prinses Wilhelmina in het najaar van 1814 over de toestand, waarin hij het Loo terugzag: „Wat de tuinen aangaat deze zijn totaal bedorven en als men de herinnering heeft aan de vroegere is het onmogelijk zich te troosten met de huidige toestand”; een pas aangelegd landschapspark is in het begin steeds weinig aantrekkelijk om op uit te zien. Op het Loo deed zich dit nog erger gevoelen doordat binnen de ommuring van de symmetrische tuin geen hoog geboomte stond waarmee men zich zoals elders had kunnen behelpen ⁶.

Maar wat zou koning Willem I, de schepper van de huidige gedaante van het Loo, zich over de tegenwoordige toestand verheugd hebben nu zijn bomen zo prachtig uitgegroeid zijn. Zolang koningin Wilhelmina leefde heeft zij de oude bomen van het park, waar deze soms terug liepen, beschermd voor de bijl: „Zij zijn mijn vrienden, net als ik zijn ze met pensioen en willen nog wat van hun oude dag genieten”. Hiermee was het voorstel tot hakken van oude bomen met wat dode takken tijdens haar leven afgedaan.

Zoals ik reeds eerder naar voren bracht glijden de gedachten der restauratiecommissie onweersaanbaar af in de richting van het stichtingstijperk onder de koning-stadhouder. Dit brengt voor het huis mee dat van de paleizen, die onder koning Willem I hun voor de monarchie karakteristieke voorkomen kregen, ook het laatste zal worden ontmanteld en teruggerestaureerd in de trant der Gouden Eeuw. Nadat in voorafgaande jaren aan het koninklijk paleis op de Dam het monarchale karakter reeds zorgvuldig was ontnomen werd in recente tijd de voorzijde van het paleis Noordeinde door een ongelukkige restauratie getroffen. Eenzelfde onheil bedreigt nu het Loo, maar aan een tweede pastiche van deze aard bestaat geen behoefte.

Een eventuele reconstructie van het symme-

⁵ „Het heerlijk Rosendaal”, 10.

⁶ In de serie litho's van het Loo door F. Textor en H. J. Backer uit de eerste helft der 19de eeuw valt het ontbreken van oud geboomte vooral in de nabijheid van het paleis op.

trische park zou het wederoprichten van de kolosale tuilmuren, die de begrenzing der oude aanleg vormen, met zich mee brengen. Binnen deze muren zou dan een totale kaalslag dienen plaats te vinden, maar hierbij zou het niet blijven: Ook aan de buitenzijde van de muur zou binnen een afstand van vele tientallen meters alles geraseerd moeten worden teneinde ruimte te krijgen om een sluitende, door een ringallee van tenminste vier

rijen bomen gevormde, coulisse op te bouwen, die achter de tuilmuren zou moeten oprijzen. Nadat deze alles verwoestende en kostbare arbeid zou zijn voltooid zouden we opnieuw koning Willem I's woorden herhalen „wat de tuinen aangaat deze zijn totaal bedorven, als men de herinnering heeft aan de vroegere is het onmogelijk zich te troosten met de huidige toestand”.

JHR. H. W. M. VAN DER WYCK

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Vriescheloo. Via de heer A. E. Klungel, Stiboka, werd in maart jl. een gedeeltelijk geslepen maar voor de rest grof bekapt en van klosporen voorzien vuurstenen bijtje met min of meer rechthoekige doorsnede bekend, dat vele jaren geleden door de heer O. van der Veen te Vriescheloo in de polder Vriescheloo (gem. Beltingwedde) niet ver van de Westerwoldse A gevonden werd. De lengte van het voorwerp bedraagt 12.3 cm, de grootste breedte 5.3 cm.

B.A.I./Gron. Museum, Groningen (J. W. Boersma).

Jipsinghuizen. Spelend in het Hankampsveld vonden in mei jl. de broertjes Harm en Eddie Heeres uit Jipsinghuizen (gem. Vlagtwedde) aan de oever van een zijriviertje van de Ruiten A een strijdhamer van kwartsdioriet behorend tot het type Muntendam (Late Bronstijd). Lengte 10.9 cm, grootste breedte 5.4 cm. Het stuk kon door het Groninger Museum worden aangekocht.

B.A.I./Gron. Museum, Groningen (J. W. Boersma).

Wessinghuizen. Waarschijnlijk in het najaar van 1972 werd tijdens het aardappelrooien op een perceel gelegen op de hoge zuidelijke oever van de Westerwoldse A ca. 900 m n.o. van het in 1927 onderzochte urnenveld bij Wessinghuizen (gem. Stadskanaal) door de landbouwer G. Sterenborg uit Onstwedde een kleine rechthoekige klopsteen met afgeronde uiteinden (l. 5.8 cm) gevonden vermoedelijk van Bronstijddouderdom.

B.A.I./Gron. Museum, Groningen (J. W. Boersma).

Noordhorn. In grond, afkomstig uit een bouwput van een huis aan de Verlengde Oosterweg te Noordhorn, vond de heer H. van Agteren aldaar een snedefragment van een strijdhamer van fijnkorrelige diabaas die als laat-neolithisch/vroeg-Bronstijd moet worden gedateerd. Lengte nog 6.8 cm.

B.A.I./Gron. Museum, Groningen (J. W. Boersma).

Aduard. Tijdens het verwijderen van de oude en de aanleg van een nieuwe riolering in de middenas van de n.w.-z.o. georiënteerde Burgemeester Seinenstraat werden in april jl. drie middeleeuwse rioleringen doorsneden die in de wandeling vanwege hun omvang en vorm veelal onderaardse „gangen” worden genoemd. De n.w. van deze bakstenen cloacas was gevloerd en rondbogig overkluisd. De hoogte bedroeg binnenwerks 0.82 m, de breedte 0.66 m; steenformaten 29/31 x 14/16 x 8.5/9 cm. De inhoud sloot elke mogelijkheid tot twijfel inzake de functie van deze „gangen” uit. Van het middelste riool, dat onder een hoek van ca. 60° in de richting van het eerste liep, was het gewelf vernield, maar de structuur van het geheel zal niet ernstig van het vorige hebben verschild. De z.o. vuilafvoer zou een nog grotere omvang hebben gehad. Enkele duikers van de gemeentelijke brandweer van Groningen drongen op 24 april voorzien van persluchtmaskers een eind in oostelijke richting in deze gang door, maar werden in hun opmars gestuit door een „muur” die mogelijk de wand van een regenwaterbak representeert.

Al deze rioleringen liggen min of meer oost-west ter hoogte van het ten oosten van genoemde straat gelegen terrein van het voor-

malige Sint-Bernardusklooster van de Cisterciënserorde waarmee hun voorkomen verband houdt.

Naar werknemers van het aannemers- en wegenbouwbedrijf Sj. Dijkstra en Zn. te Aduard mededeelden, zouden ca. 30 m ten n.w. van het eerste aangetroffen n.w. riool twee parallelle rijen van enkele palen zijn doorsneden, mogelijk de fundering van een voormalige brug? Bij het leggen van het nu verwijderde riool in 1948 werden destijds door het B.A.I. eveneens verkenningen verricht.

De meldingen geschieden door de burgemeester, mr. J. H. Goeman Borgesius, en de dienst Gemeentewerken (J. Kalk).

B.A.I./Gron. Museum, Groningen (J. W. Boersma).

Kuzemer. De heer H. van der Veen te Niekerk schonk het Groninger Museum enkele scherven van kogelpottenaardewerk die door een derde tijdens egalisatiewerkzaamheden gevonden waren in onmiddellijke nabijheid van het kloosterterrein Kuzemer (gem. Oldekerk).

B.A.I./Gron. Museum, Groningen (J. W. Boersma).

Midwolda. De landbouwer J. G. van Anken vond achter zijn boerderij in het profiel van een bij ruilverkavelingswerkzaamheden gegraven sloot niet ver van het Koediep in een laag met baksteenpuin enkele scherven kogelpottenaardewerk en ander laatmiddeleeuwse keramiek waaronder een fragmentair kannetje van Rijnlands steengoed. Deze vondsten werden door de vinder het Groninger Museum ten geschenke gegeven.

B.A.I./Gron. Museum, Groningen (J. W. Boersma).

Groningen. In de bouwput hoek Gelkingestraat/Hoogstraatje waar eens de Paterskerk stond, maar thans een deel van het z.g. Empeoplan gerealiseerd wordt, konden slechts enkele waarnemingen worden verricht. Het door het B.A.I. en de heer J. H. Keizer in juni verzamelde materiaal, dat door beiden aan het Groninger Museum werd overgedragen, betreft dierlijke beenderen, houtresten (w.o. een deksel) en scherven van kogelpotten- en Rijnlands aardewerk, alles van laat-middeleeuwse c.q. jongere

ouderdom. Aan afvalkuilen en waterputten — waarvan een tot een zo grote diepte reikte dat ook de bouwers besloten deze niet volledig uit te graven — ontbrak het evenmin. Gezien de profielen zijn eventuele vroegmiddeleeuwse woonhorizonten door de jongere bebouwing totaal opgeruimd.

B.A.I./Gron. Museum, Groningen (J. W. Boersma).

OVERIJSSSEL

Dalfsen. Bij de aanleg van een nieuw kerkhof te Welsum ontdekte A. Goutbeek een aantal mesolithische brandkuilen onder een plaatselijk afgeschoven, 40-50 cm dikke laag akkergrond. Met de medewerking van enige amateur-archeologen kon op 21 maart een 350 m² onderzocht worden. Het resultaat was de plattegrond van een twintigtal brandkuilen, hoofdzakelijk gelegen langs de westrand van een zwakke terreinverheffing. De haardplekken waren doorgaans min of meer ovaalvormig van omtrek met een doorsnede van 30-90 cm en een diepte van 1-35 cm onder het getekende vlak. Dit getekende vlak lag evenwel reeds een 10 cm onder de basis van de kamp. De kuilen waren groenachtig grijs en zwart van kleur en bevatten meestal houtskoolresten en soms enig vuursteen of beenderresten. De opvallende, groenachtige kleur van de brandkuilen lijkt veroorzaakt te zijn door de erin gedeponeerde beenderen. Van een kuil kon het beendermateriaal verzameld en gedetermineerd worden. Volgens A. T. Clason en G. N. van Vark betreft het menselijke beenderresten.

De schaarse vondsten van mesolithische vuursteen, circa 40 stuks, lijken vooral te wijten aan de lage ligging van het getekende vlak, zijnde naar schatting een 30 cm onder het mesolithische loopvlak.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

Raalte. In 1972/73 vond R. Zwagerman een complex mesolithische vuursteen bij de afgraving van een hooggelegen kamp te Broekland. De circa 150 stuks vuursteen bestaan vooral uit klingen en klingetjes. Het overige vuursteen wordt gevormd door afslagjes en min of meer ronde krabbertjes. Kernstukken ontbreken.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

Maasland, Westgaag 74

Aan de Westgaag 74 in Maasland staat een boerderij, die een 18de eeuws uiterlijk heeft. Bij nader onderzoek blijkt zij een aantal zeker 16de-eeuwse constructieve onderdelen te bevatten. De moerbinten van de opkamer zijn aan de muurstijlen bevestigd door middel van gekromde korbeels en sleutelstukken. Deze sleutelstukken hebben een wat afgeplat profiel, waarschijnlijk is de peerkraal later afgehakt. Wel heeft de onderkant nog een versiering bestaande uit twee uitgesneden randjes vlak naast elkaar: het ene randje met driehoekige tanden, het andere met kleine schulpjes. De muurstijlen staan zelf — wat een grote bijzonderheid mag heten — weer op moerbinten, want ook de kelderoverdekking is een samengestelde vloer van moer- en kinderbinten!

Het woonhuis is dwars geplaatst ten opzichte van het bedrijfsgedeelte. Het steekt aan beide kanten uit — de opkamer wat meer dan het voorhuis, dat opvalt door zijn aangebouwde oven.

Tussen opkamer en voorhuis is een „middenkamer”, waarvan de moerbinten worden gedragen door sleutelstukjes, elk met twee peerkralen gesneden.

Op de zolder van het met riet gedekte huis valt — behalve eikehouten krommers — een bovenbalk op van een juk, die een geheel vormt met het sleutelstuk, dat bewerkt is met een gemeenageerde peerkraal. Tegenwoordig zou men zeggen: wat een materiaalverspilling! De middeleeuwse timmerman dacht er blijkbaar anders over. Op de gewone manier met pen- en gatverbinding zijn het korbeel en de krommer bevestigd aan dit sleutelstuk-met-bovenbalk uit een stuk hout.

De middenkamer is niet uit dezelfde periode als de opkamer. Men zal zich de kamer in de oorspronkelijke toestand moeten voorstellen voorzien van een topgevel met trappen in het verlengde van het bedrijfsgedeelte.

Een 18de-eeuwse bouwcampagne, die het uiterlijk in grote mate bepaalde, heeft achter de middenkamer ten behoeve van een „mooie kamer” nog een gedeelte van het bedrijfsgebouw afgenomen. Deze kamer is in het bezit van een gave tegelwand, waarin drie polychrome tableaux met voorstellingen uit het landelijke leven.

Het bedrijfsgedeelte is van het dwarsdeeltype en herhaaldelijk verbouwd.

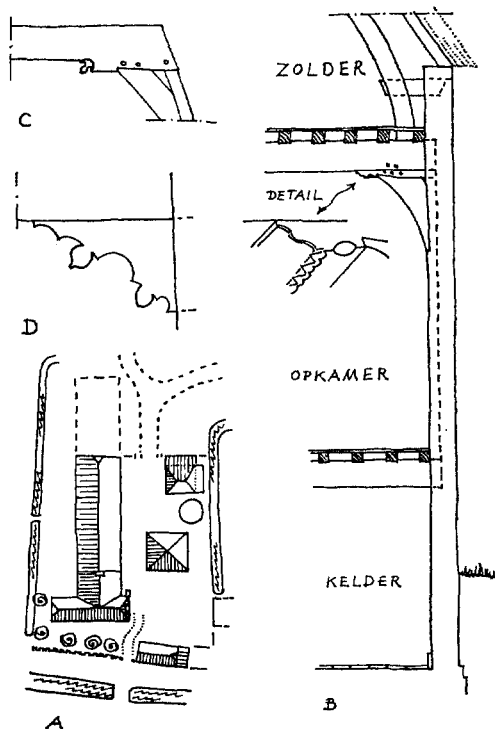

Fig. 1. Westgaag 74, Maasland. A. situatie, B. doorsnede, C. gedeelte van het spant boven het voorhuis; trekbal en sleutelstuk vormen één geheel, D. vorm van de sleutelstukjes in het voorhuis.

Opmerkelijk is de ligging op een licht bollend vlak, enigszins gedraaid ten opzichte van de dijk langs het water. Op het terrein bevinden zich nog enige oude maar sterk verminkte bijgebouwtjes.

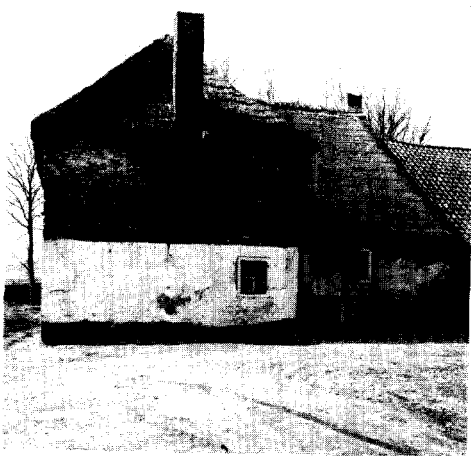
Maasland, Westgaag 100

Aan dezelfde Westgaag of Spartelweg, die even ten westen van Maasland noord-zuid door het weidegebied loopt, ligt nog een boerderij die ook op het eerste gezicht 18de-eeuws aandoet. Maar ook deze is ouder, waarschijnlijk niet zó oud, maar toch zeker met een kern uit de eerste helft van de 17de eeuw.

De sleutelstukken vertonen een combinatie van hol-, rond- en ojiefprofielen. Aan de onderrand hebben ze nog tandjes en halverwege de onderrand komvormige uitsnijdingen met een rozetje in het midden.

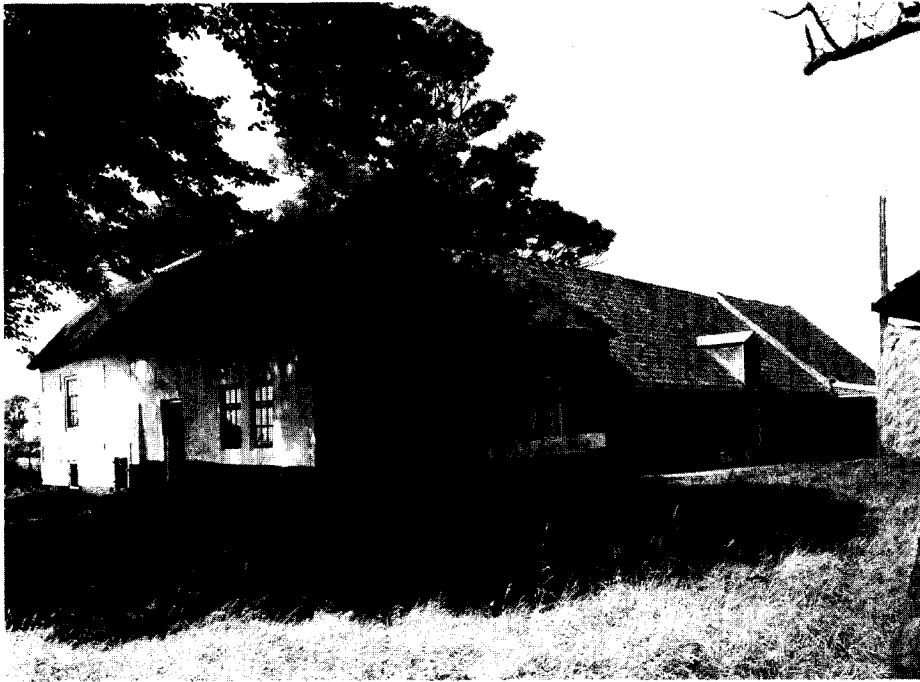
Afb. 1. Boerderij aan de Westgaag nr. 74 in Maasland. (Foto Monumentenzorg 1971).

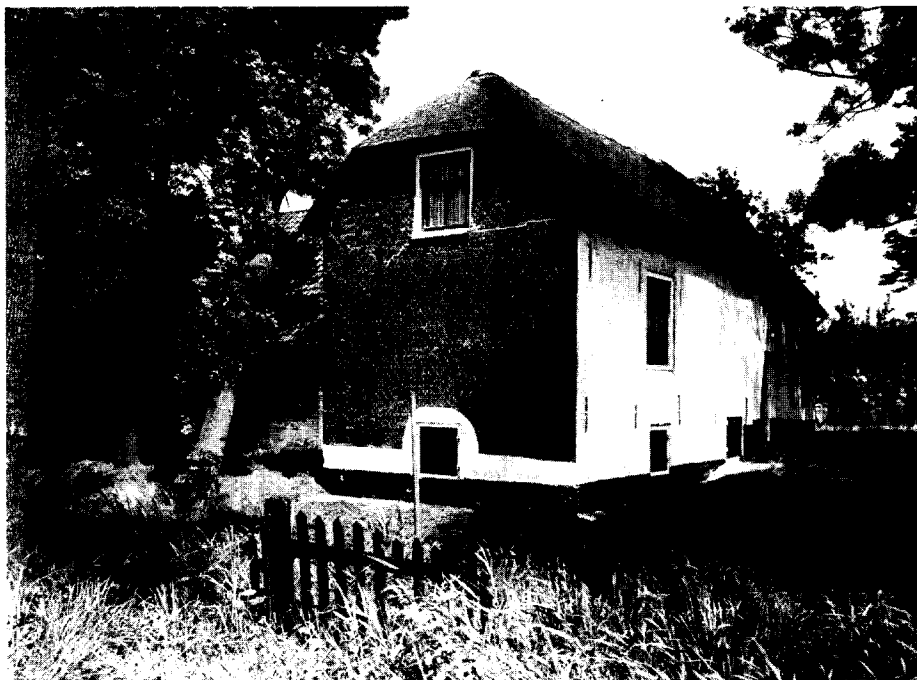
Afb. 2. Rechter zijgevel van het voorhuis met aangebouwde oven en het bedrijfsgedeelte, dat bij de vergroting van de „mooie kamer” bij het woonhuis is getrokken. (Foto Monumentenzorg, 1971).

Afb. 3. Een van de polychrome tegeltableaus in de „mooie kamer”. (Foto Monumentenzorg, 1972).

Afb. 4. Boerderij aan de Westgaag nr. 100 in Maasland. (Foto Monumentenzorg, 1971).

Afb. 5. Het voorhuis met uitgebouwde kelder en opkamer. (Foto Monumentenzorg, 1971).

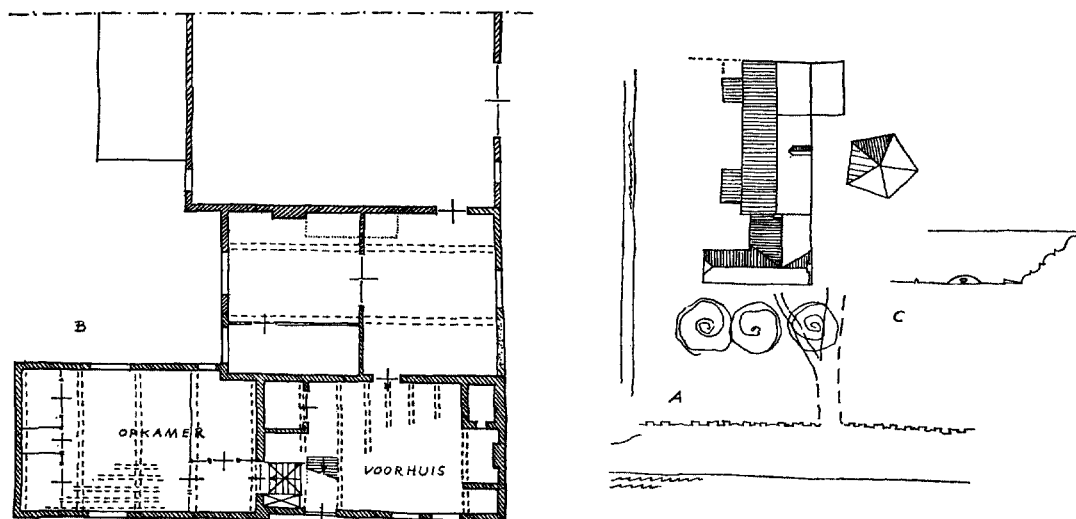

Fig. 2. Westgaag 100, Maasland. A. situatie, B. plattegrond, C. sleutelstuk.

Het woonhuis van de boerderij ligt eveneens dwars op het bedrijfsgedeelte. Hier staat de zijgevel van het „voorhuis” op een lijn met de langgevel van de schuur, zodat hier de oven wel binnenshuis moest worden gebouwd. Deze zijgevel is een tuitgevel in gele baksteen met vlechtingen in de top. Fraai gemetselde hanekammen in rode baksteen geven de plaats van de vroegere ramen aan.

De lange voorgevel van het huis is wit gepleisterd — erg schilderachtig achter de bomen op een enigszins bollend terrein. Hier en daar brokkelt het pleisterwerk af en komen gemetselde boogjes van vroegere vensters in het zicht.

De voorgevel staat op allerlei manieren scheef, men zou haast kunnen spreken van „golven”, zo onregelmatig is hij door een lange bouwgeschiedenis. Ook hier is een duidelijke scheiding bij de opkamer, waar de gevel wat naar voren springt. Waarschijnlijk moet men zich ook hier een eerste fase voorstellen met een trapgevel in het midden.

Voor de twee hier beschreven boerderijen is een sloopvergunning aangevraagd. Op beider erf is echter voldoende ruimte voor een nieuw bedrijfsgedeelte en een nieuwe woning. De boerderijen, die tot de oudste van de streek behoren, zouden dan gespaard kunnen blijven.

W. KUYPER

TENTOONSTELLINGEN

ALKMAAR

— *Stedelijk Museum*. Alkmaar 1573 -15 okt.

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum*. Italiaanse tekeningen uit de 17de eeuw -2 dec.

— *Historisch Museum*. Amsterdam, die grote stad -1 okt.

— *Toneelmuseum*. Molière 1673-1973 -23 okt.

APELDOORN

— *Van Reekum-Galerij*. Het Nederlandse Staat-sieportret -21 okt.

ARNHEM

— *Openluchtmuseum*. Het platteland rond Oranje

BEERS (Fr.)

— *Stinsendoort Uniaslot*. De Friese stinsen en states door de eeuwen heen. Oorsprong en ontwikkeling van de heraldiek -1 okt.

DELFT

— *Indonesisch Ethnografisch Museum*. Kalimantan, mythe en kunst -3 dec.

DEN HAAG

— *Gemeentemuseum*. Pompeï uit de as herrezen: wandschilderingen, sculpturen en kunstnijverheid uit Pompeï -1 jan.
Muziek in beeld: de ontwikkeling van de muzieknotatie tot ca. 1700 -4 nov.

— <i>Museum voor het Onderwijs</i> . Vergeten Mexicanen; In Buddha's Bergen	PARIJS	— <i>Musée des Arts Décoratifs</i> . Bronzen uit Iran, 10de-17de eeuw	-30 sept.
— <i>Galerij Mesker</i> . 19de eeuwse Belgische, Duitse, Engelse, Franse, Nederlandse en Spaanse schilderijen	-6 okt.	ROTTERDAM	
DEN HELDER		— <i>Boymans-Van Beuningen</i> . Duitse grafiek 1450-1700	-28 okt.
— <i>Helders Marine Museum</i> . De slag bij Kijkduin	-1 okt.	— <i>Historisch Museum</i> . Adriaen van der Werff, 1659-1722	-31 okt.
ENKHUIZEN		UTRECHT	
— <i>Zuiderzeemuseum</i> . Kappen, kapers en kornetten. Hoofdtooi en sieraden der vrouwen uit het Zuiderzeegebied	-1 nov.	— <i>Aartsbisschoppelijk Museum</i> . Het Gat in de Biltstraat. Neogotiek in Utrecht	-21 okt.
LEIDEN		WASSENAAR	
— <i>Rijksmuseum van Volkenkunde</i> . Thailand, land zonder honger. Leven en bedrijf van de Thailandse boer	-31 dec.	— <i>Antiekgalerij</i> . 19de-eeuwse schilderijen uit binnen- en buitenland	-6 okt.
LONDEN		ZAANDAM	
— <i>The Royal Academy</i> . Schatten van de Chinese kunst	vanaf 28 sept.	— <i>Zaanse Schans</i> . Tegels van Toen	-1 okt.

MEDEDELINGEN

VACATURE

NIJMEGEN

Bij het Kunsthistorisch Instituut, directoraat A-faculteiten, vacceert de functie van een

WETENSCHAPPELIJK MEDEWERKER(STER)

Vereist is het doctoraal examen kunstgeschiedenis.

Ervaring in het leiden van werkgroepen en belangstelling voor de kunstgeschiedenis van de 20ste eeuw of de geschiedenis van de bouwtechnieken strekken tot aanbeveling.

Taak: deelnemen aan het onderwijsprogramma van de sectie; begeleiding van de studenten van de afdeling nieuwere tijden.

Er moet bereidheid aanwezig zijn deel te nemen aan het wetenschappelijk onderzoek en aan bestuurstaken van de sectie.

Aanstelling geschiedt in een der wetenschappelijke rangen.

Sollicitaties, vergezeld van curriculum vitae en lijst van publicaties, voor 15 oktober 1973 te zenden aan het hoofd afdeling personeelszaken, Erasmuslaan 16, Nijmegen.

DE NEDERLANDSE MUSEUMVERENIGING

VERSLAG VAN DE EERSTE MUSEUMDAG 1973, GEHOUDEN VRIJDAG 18 MEI 1973
IN HET BONNEFANTENMUSEUM TE MAASTRICHT, MET DAAROP AANSLUITEND
DE EXCURSIE NAAR KEULEN OP 19 MEI

De huishoudelijke vergadering van De Nederlandse Museumvereniging wordt om 11.30 uur door de voorzitter, drs. C. Boschma, geopend met de volgende woorden:

Ik heet u allen welkom op deze eerste Museumdag van 1973. Onze grote dank gaat uit naar allen, die door hun gastvrijheid aan het welslagen van deze dag hebben willen meewerken: het gemeentebestuur van Maastricht, dat ons hedenmiddag in het stadhuis zal ontvangen, het bestuur van het Bonnefantenmuseum en de directeur, drs. I. L. Szénassy, die dit museum op zo royale wijze beschikbaar hebben gesteld voor onze vergaderingen en voor de lunch.

Ruim 25 jaar geleden schreef dr. A. Kessen dat de plannen om de Kunstnijverheidsschool in het Bonnefantencomplex te huisvesten spoedig verwezenlijkt moesten worden, omdat alleen op die wijze een brokje vervallen schoonheid voor Maastricht behouden zou kunnen blijven. Ik ben blij dat we nu in het gerestaureerde gebouw bijeen zijn, dat sinds een jaar in zijn totaliteit als museum in gebruik is.

Een bijzonder woord van welkom richt ik ook tot de sprekers van deze dag, achtereenvolgens de heren dr. P. H. Pott, mr. K. L. Poll en prof. dr. G. von der Osten, die het onderwerp „De betekenis van het museum in de maatschappij” zullen belichten.

Ik wil thans overgaan tot een kort verslag van de gebeurtenissen in het afgelopen verenigingsjaar. Ik moge u verzoeken staande de leden te herdenken, die de vereniging in het afgelopen jaar door overlijden verloor: S. J. Buré, prof. ir. R. J. Forbes, jonkvrouwe dr. C. H. de Jonge, ir. F. Moltzer, dr. C. van Rijsinge, mevrouw drs. J. Terwen-de Loos en mejuffrouw drs. R. R. van Wessem.

Het ledental der vereniging vertoonde weer een stijgende lijn. Er zijn thans 462 gewone leden tegen 436 een jaar geleden en 46 leden-instellingen tegen 42 verleden jaar. De musea, die zich als lid-instelling aanmeldten, zijn: Het Huis Bergh te 's-Heerenberg, het Provinciaal Museum

van Drenthe te Assen, het Stedelijk van Abbe-museum te Eindhoven en Het Rijksmuseum Vincent van Gogh te Amsterdam. Ik moge de aanwezigen opwekken de mogelijkheden te onderzoeken om meer musea „instellingslid” te maken.

Drie leden van onze vereniging ontvangen dit jaar een koninklijke onderscheiding: dr. A. C. V. van Bommel, drs. G. R. Kruissink en A. J. M. van der Vaart. Wij wensen hen daarmee van harte geluk.

De eerste Museumdag van 1972 werd gehouden op 12 mei te Zutphen in het Stedelijk Museum en in het stadhuis. De heer E. J. Kruijs-wijk Jansen, drs. R. S. Hulst en mevrouw M. M. Doorninck-Hoogenraad bespraken het onderwerp „Regionale samenwerking in de Gelderse museumwereld”. De excursie op 13 mei voerde naar Buren, Zaltbommel en Culemborg.

De tweede Museumdag werd op 3 november gehouden in het museum Boymans-van Beuningen te Rotterdam. Drs. J. C. Ebbinge Wubben, drs. W. A. L. Beeren en Cor Blok spraken over „De collectie moderne kunst en het huidige museum”.

Dit voorjaar verscheen, voor het eerst sedert 10 jaar, weer een verenigingsboekje met adressen van de leden, in een nieuwe lay-out van Hans Walkate. Het is de bedoeling dit boekje in de toekomst regelmatig te laten verschijnen.

De verbreding van de basis der vereniging door verruiming van de toelatingseisen heeft onder meer geresulteerd in een toeneming van de activiteiten der sectie's, waarin de gespecialiseerde werkzaamheden plaatsvinden.

De Werkgroep van Educatieve Diensten in Nederlandse Musea, waarvan zeer vele leden toetraden als lid van de Museumvereniging, kunnen wij thans als volwaardige sectie van de vereniging beschouwen.

De Historische Sectie zoekt haar activiteiten vooral in het gezamenlijk bezoeken en kritisch bespreken van historische tentoonstellingen.

Zeer actief was ook de Werkgroep Museum-voorlichters, die diverse initiatieven nam, waar-

onder de instelling van het Bureau Museumvoorzichting te Nieuwegein. —Met inbegrip van de Sectie Technische- en Transportmusea, de Natuurhistorische, de Volkenkundige Musea en de zelfstandig optredende Textielcommissie-musea, die in het afgelopen jaar weer twee textieldagen organiseerde, telt de vereniging thans 7 secties of werkgroepen van specialisten.

De vierde twee-jarige museumcursus startte in oktober met 23 deelnemers.

Ook in het afgelopen jaar werden enkele musea vernieuwd of uitgebreid: het museum Bommans-van Beuningen te Rotterdam stelde het eerste gedeelte van deze geplande uitbreiding open en schonk Nederland daarmee een museumgebouw van allure met een minimum aan eigen pretentie. Het Zeeuws Museum werd nieuw gehuisvest in een der gebouwen van het Abdijcomplex en zag daardoor zijn expositiemogelijkheden ruimtelijk en technisch aanzienlijk vergroot. Het Rijksmuseum Paleis 't Loo maakte een eerste seizoen-opstelling in de stalgebouwen en trok daarmee tienduizenden bezoekers. Enkele weken geleden opende het Nederlands Historisch Scheepvaartmuseum zijn nieuwe expositie in een gedeelte van het Land's Zeemagazijn op Kattenburg te Amsterdam. Wij wensen dit museum, dat na voltooiing van de restauratie zijn bestaan zal voortzetten als Rijks Maritiem Museum, veel succes toe op de ingeslagen weg. Wij hopen dat de betrokken instanties een open oog zullen houden voor de vele moeilijkheden die daarbij nog overwonnen moeten worden.

Tenslotte kunnen wij ons er over verheugen, dat binnenkort de opening zal plaatsvinden van het Rijksmuseum Vincent van Gogh te Amsterdam en zoals ieder, die met de trein hierheen gekomen is, heeft kunnen zien, van het museum Prinsessehof te Leeuwarden.

En hiermee verklaar ik de 61ste Museumdag voor geopend.

In de vergadering komen de volgende punten aan de orde:

1. Het verslag van de tweede Museumdag 1972 wordt zonder wijzigingen goedgekeurd.

2. Onder de ingekomen stukken zijn verschillende afzeggingen van leden, enkele aankondigingen van tentoonstellingen, een met applaus ontvangen uitnodiging van het College van Maastricht voor een ontvangst ten stadhuize aan het eind van de dag.

De heren G. M. Roding en drs. U. E. E. Vroom zullen namens de vereniging aanwezig

zijn bij een vergadering van het ICOM-comité uit de Bondsrepubliek; het Natuurhistorisch Museum in Maastricht organiseert 1 en 2 juni enkele lustrum-festiviteiten.

Op verzoek van het bestuur heeft de heer drs. M. L. Wurfbain zitting genomen in de op voorstel van de Vereniging van Nederlandse Kunsthistorici ingestelde ereraad; voorts zal op verzoek van het bestuur dr. P. H. Pott de vereniging in de Unesco-Raad vertegenwoordigen.

3. Dr. H. E. van Gelder, die voor de laatste maal als penningmeester financieel verslag uitbrengt, noemt als oorzaken van het tekort de bijdrage van de vereniging aan de K.N.O.B. voor het bulletin, de verhoogde kosten voor de vergaderingen en voor de administratie.

De heer Wurfbain doet namens de kascommissie 1972 het voorstel de penningmeester te déchargeren voor zijn beleid over 1972; dit voorstel wordt aangenomen. De begroting 1973 wordt na enkele toelichtende opmerkingen goedgekeurd.

4. Mejuffrouw drs. J. B. van Overeem wordt dank gebracht voor haar werk in de kascommissie; tot leden van de kascommissie 1973 worden benoemd de heren Wurfbain en J. W. Lugard, terwijl de heer C. Burgers als reserve zal optreden.

5. Onder het punt bestuursverkiezing valt het afscheid van de heer Van Gelder als penningmeester. De voorzitter roemt zijn fantasie en inventiviteit, eigenschappen die mede tijdens Museumsement naar voren zijn gekomen; ook voor het ICOM-comité heeft de penningmeester goed werk gedaan: De Nederlandse Museumvereniging heeft veel aan de heer Van Gelder te danken. Als herinnering aan negen jaar bestuurswerk wordt hem onder luid applaus een boek overhandigd.

De heer Van Gelder spreekt zijn dank uit voor het geschenk, voor de samenwerking en het contact met zijn medebestuurders. Hierin zou hij ook de leden van vorige dagelijkse besturen willen betrekken. Hij ziet met voldoening op deze bestuursfunctie terug, die hij als een verrijking van zijn persoonlijk leven heeft ervaren. De heer Van Gelder besluit met een woord van dank aan de administrateur van de vereniging, de heer A. J. J. M. Eijssenck, en zijn medewerkers van het Penningkabinet. Tot nieuwe penningmeester wordt drs. A. V. M. Hubrecht benoemd en de bestuursplaats van dr. J. Schouten, aan wie de voorzitter zijn dank betuigt, wordt door drs. H. J. Ronday ingenomen.

6. Het punt museumpubliciteit houdt de vergadering geruime tijd bezig. De discussie gaat over de zin van een Museumkrant, en of men bereid is ter financiering advertenties in de vorm van additionele informatie te accepteren. Een project in Leiden ter gelegenheid van de Leidato in het najaar zou een proef kunnen betekenen. Men besluit de Werkgroep „Voorlichters” te vragen het project Museumkrant in nader overleg met enkele leden van de vereniging uit te werken en te onderzoeken en vervolgens de voorstellen in een rondschrijven en een enquête aan de leden voor te leggen.

De door middel van de T.V.-spot *Musea* losgewoelde reacties zullen zo goed mogelijk worden opgevangen door het Bureau Voorlichting *Musea*, Postbus 75, Nieuwegein.

De voorzitter spreekt zijn erkentelijkheid uit tegenover drs. J. van Eyk, mr. H. S. van der Straaten en drs. T. A. Swart voor het vele werk dat zij in de publiciteitssector voor de musea verrichten.

7. Naar aanleiding van verzoeken uit Engeland en België om tot uitwisselingen te komen, besluit men in een commissie bestaande uit mej. drs. J. E. de Bruyn Kops, mej. drs. I. W. L. Moerman, drs. J. M. de Groot en de heer Hubrecht de consequenties te bestuderen. Voorts zullen de heren G. J. van der Hoek, J. A. Hummelen en Vroom, versterkt door de heer R. van Koetsveld van C.R.M. zich bezig gaan houden met voorstellen tot de sanering van de vele soorten toegangsmogelijkheden tot de musea.

Voor een in te stellen lustrum-commissie worden alvast de namen genoemd van mej. drs. A. M. Janssens en de heren D. H. Couvée, drs. R. R. de Haas en de heer Swart.

Tenslotte kondigt de voorzitter een vergadering aan op 13 juni 1973 waar de nederlandse leden van het ICOM vooral de financiële problemen van deze wereldorganisatie zullen bespreken.

Wanneer blijkt, dat er van de rondvraag geen gebruik gemaakt wordt, sluit de voorzitter onder dank aan gastheer en aanwezigen om 12.30 uur de vergadering.

Als eerste spreker hield dr. P. H. Pott een inleiding over *Het museum van kabinet tot sociale instelling*. Hij stelde hierin onder meer:

„Men ziet het museum nog vrij algemeen als een plaats waar allerlei zaken worden opgeborgen, die geen functie meer vervullen in het werkelijke leven en waar deze voorwerpen worden bewaard als relict, worden verzorgd, behoed en

bestudeerd en tenslotte worden getoond aan de lieden, die daar op enigerlei vreemde wijze nog belangstelling voor hebben” en:

„Nog al te veel ziet men het museum als een instelling met een duidelijk omschreven en onveranderlijke taak, terwijl men niet vermag in te zien dat de functie van die instelling door de tijd heen en in de samenleving waarin zij werkt aan sterke veranderingen onderhevig is en dat zelfs in een mate, die de instelling onbegrijpelijk zou maken voor onze voorouders, als zij de hun eenmaal vertrouwde musea nog eens zouden kunnen bezoeken”.

Vervolgens noemde de spreker de particuliere verzamelingen en de kabinetten, die een speciale functie in het onderling verkeer tussen de eigenaar en een groep vertrouwde vrienden vervulden door middel van een erudiet gesprek. Onder invloed van de periode van de Verlichting werden de collecties en kabinetten opengesteld voor een publiek dat zich behoorlijk wist te gedragen: encyclopaedische voorlichting aan goedwillenden.

„Maar de echte ontwikkeling van de musea vangt toch wel aan met de Franse revolutie. Verschillende verzamelingen worden geconfiscieerd en gaan van privé in openbaar bezit over. Daarmede ontstaat echter een nieuw probleem: het wordt openbaar bezit, dat moet worden onderhouden en toegankelijk gemaakt. Voor dat doel is geld nodig, d.w.z. er moet voor de musea aanspraak worden gemaakt op de algemene middelen van de staat”.

Vanaf dat moment moest men het nut — dus het doel — van het museum omschrijven. Spreker onderscheidde de volgende acht perioden, die gekenmerkt worden door een bepaalde richting van het beleid.

1. De musea manifesteren zich onder het verlicht bestuur van de vorst: men doet het voorkomen alsof de samenstelling van het kabinet het resultaat is van een zorgvuldig en systematisch verzamelen.

2. De musea groeien uit tot verzamelplaatsen van alles wat de moeite waard is of zou kunnen zijn. Het meest opvallende uit deze periode is het aanleggen van lijsten van zaken die men nog niet bezit en die als een soort verlanglijstje worden opgesteld. Het gevolg is, dat de musea de verzamelingen niet meer kunnen opvangen.

3. Deze periode wordt gekenmerkt door de publikatie van prachtig uitgevoerde catalogi; de musea vervulden een taak in de wetenschapsbeoefening, zij fungeerden als een soort van driedimensionale encyclopaedie.

4. In het midden van de 19de eeuw wordt door de technische ontwikkeling de mogelijkheid geschapen grote tentoonstellingshallen te bouwen: het verschijnsel van de wereldtentoonstellingen doet zijn intrede. De grote musea worden mede hierdoor tot manifestaties van nationaal prestige. Het is voor het eerst, dat werkelijk aandacht wordt besteed aan presentatietechnieken; slechts een beperkte sociale (publieks)laag kan van de geboden gelegenheid gebruik maken.

5. Het volgende stadium van ontwikkeling van de musea ligt in de sfeer van de imperiale macht, de koloniale periode. „Voor de grote musea betekende dit in de eerste plaats de bouw van paleis-achtige gebouwen, waarin meer de grandeur van het imperium zich manifesteerde, dan dat zij geschikt waren voor het doel een presentatie te geven van voorwerpen en onderwerpen”. Het kostte minder moeite middelen bijeen te brengen voor de bouw van de musea, dan voor het aanleggen van verzamelingen.

6. Na de Eerste Wereldoorlog wordt het museumbelang geformuleerd als „een dienstig middel tot volksverheffing en stimulering van het gevoel van nationale eenheid, zowel als een erkenning van de waarde van ambacht, nijverheid en kunst”. Opvallend is de waardering van juist de technische zijde van het proces van kunst en kunstnijverheid.

7. Tengevolge van de economische situatie zag men, de lijn doortrekkende van de volksverheffing, de mogelijkheid de musea te propagieren, als doelmatige centra van instructie en informatie ten bate van het onderwijs: de educatieve functie van de musea werd uit de nood der tijden geboren.

8. „Na de Tweede Wereldoorlog zet een nieuwe ontwikkeling in, waarin wij ons thans nog bevinden. Hierbij wil men wel erkennen dat de musea een zeker belang kunnen hebben voor het onderwijs en voor de zgn. permanente educatie, maar men onderkent toch duidelijker dat de musea een specifieke eigen taak en functie hebben en een eigen methodiek moeten volgen om een dergelijke functie te kunnen vervullen”.

De conservator probeert een goed gastheer te zijn, „die tracht aan te voelen welke onderwerpen zijn gasten kunnen interesseren en op grond van dit aanvoelen de belangstelling vestigt op die onderdelen van zijn verzameling, die in dat kader een rol kunnen spelen. Daarbij zal hij alleen die soort van informatie geven, die in het kader van de belangstelling relevant is te achten en die zijn gasten kunnen verwerken. Het algemene pa-

troon verschuift dan van de directe educatie naar het wekken en richten van belangstelling aansluitende bij de mogelijkheden en verwachtingen van zijn gasten”.

„Het is in deze zin dat ik het museum van vandaag een sociale instelling zou willen noemen, een instelling, die rekening houdend met het publiek dat zij mag verwachten en in het kader van de samenleving van de huidige dag bepaalde onderwerpen presenteert, die zowel voor onderling begrip stimulerend zijn, als voor persoonlijke verwerking toegankelijk. Dat is juist het tegendeel van de „community attic”, waar het misschien voor de enkeling bijzonder aantrekkelijk is wat rond te neuzen en zich te verbazen. In plaats daarvan moet dan juist treden het zich thuisgevoelen en het zich kunnen verwonderen, om het even of dat nu betreft de kunst- of handvaardigheid, het creatief vermogen, de wonderen van de schepping, dan wel het leven en bedrijf van de medemens. Als wij als beheerders van musea de aan onze zorgen toevertrouwde instellingen die sociale functie kunnen doen vervullen, dan zorgen wij er voor dat de musea levende instellingen zijn in de tijd van vandaag en geen curieuze relictten uit een voorbije tijd in een wereld bepaald door massainformatie door radio, film en T.V., waarin de mens zich over niets meer verbaast of verwondert. En als wij tegen die lethargie wat kunnen doen, dan verrichten wij zeker een sociale taak”.

De volgende spreker is mr. K. L. Poll, die als titel van zijn voordracht heeft gekozen de *Tiran- nie van de actualiteit*. Hij begint met enkele vertrouwde termen wat nader te belichten.

Zo bespreekt hij het experimentenkrediet, waaruit blijkt dat er een premie is gezet op de onvrede met de bestaande vormen; verandering is een slagwoord in de huidige maatschappij, er bestaat een geloof in de permanente verandering. Mode — verandering ter wille van de verandering — doet een beroep op de wispelturigheid van de mens. Het verleden wordt doodverklaard en heeft zijn autoriteit verloren. Er zijn natuurlijk uitzonderingen, maar de algemene stemming is: het verleden kan geen voorbeeld meer zijn. De ouders en andere autoriteiten zijn hierdoor in een verdedigende positie gedrongen. Daarmee is het evenwicht in de samenleving tussen jong en oud verstoord, met zo nu en dan rages waarbij het verleden tijdelijk in ere hersteld lijkt.

Het geloof in verandering verstoort ook het evenwicht tussen actualiteit en toekomst. De

spraakmakende gemeente denkt niet meer ver vooruit, want zij is ervan overtuigd, dat niet alleen morgen anders moet zijn dan vandaag, maar ook overmorgen anders dan morgen.

Het gevolg van die twee verstoorde evenwichten is volgens de heer Poll, dat wij met onze verbeelding zitten opgesloten in een bijzonder klein stukje tijd.

Het geloof in verandering gaat gepaard met het geloof in ontgrenzing, een woord dat steeds terugkeert in de Kunstnota van het departement. De grenzen tussen amateurs en beroepskunstenaars, tussen de kunsttakken, tussen scheppende en reproducerende kunstenaars, tussen kunst en amusement zijn aan het verdwijnen.

Als derde geloofsartikel noemt spreker de democratisering. De achtergrond: een bruikbaar en rechtvaardig bestuursprincipe in het parlementaire stelsel wordt verabsoluteerd, namelijk de gedachte: ieder mens heeft over ieder onderwerp evenveel recht van spreken en beslissen als ieder ander.

Deze drie geloofsartikelen hebben als sympathieke kant: geen verstarring, geen barrières, geen elitarisme, maar ook het gevaar van één grote chaos.

Er zijn tegenkrachten, maar wanneer wij kijken naar de kunsten en sociale wetenschappen zijn zij in de minderheid. De heer Poll verklaart zich niet tegen verandering, tegen ontgrenzing en tegen democratisering, maar wel tegen het idee, dat dit zaligmakende, overal toepasbare idealen zijn en ook tegen de opvatting, dat kritiek op deze geloofsartikelen altijd ongepast zou zijn. Tot de tegenkrachten zou de universele gezindheid kunnen behoren. Wel dient men te bedenken, dat ook hier geldt: a) het laatste stadium bevat altijd de hoogste waarheid; b) ontgrenzing wordt vaak tot bemoeizucht, onder het mom van hulpverlening; c) democratisering wordt soms een groepsdictatuur.

Het museum is de plaats waar fragmenten van het verleden bewaard worden ten behoeve van de toekomst. Door zijn esthetische ordening is het museum altijd een vertekening van het verleden (selectief en dan nog in stilstand getoond) maar het komt er, als het goed is, tenminste voor uit.

Het museum is een van de plaatsen waar de trouw aan het verleden wordt gecultiveerd, al zijn er dan ook musea die zich gaarne aansluiten bij de laatste mode, daartoe al dan niet gedwongen door subsidiegevers en critici, met als een

van de criteria de dictatuur van het quasi-democratische bezoekersaantal.

Het museum zou, aldus de spreker, minder het publiek naar de mond moeten praten en zich tegen de alleseters moeten keren. Het zou meer ruimte moeten bieden aan de individuele voorkeuren, de willekeur van de samensteller van de exposities. Een vraagpunt is: kan een gesubsidieerd museum zich veroorloven impopulair te zijn? Het museum vertegenwoordigt de continuïteit in de cultuur, en die continuïteit is geen automatisch gegeven. Steeds opnieuw moet de tuin van het verleden worden aangeharkt, met als onmisbare benodigdheden een gevoel voor verwantschap en een gevoel voor verschillen.

In de discussie wijst de heer Van der Straaten nog op het aspect van de verandering met een bepaald doel; het kan de taak van een museum zijn dromerige groepen wakker te roepen.

Hierna geeft de voorzitter het woord aan prof. dr. G. von der Osten uit Keulen; van zijn voordracht *Sinn und Aufgabe des Museums — Das Museum als Träger von Bildung und Information* volgt hieronder een samenvatting.

Die öfters gehörte Aussage, dass das moderne Museum ein Informationszentrum sei, trifft zwar zu, ist aber, weil sie Wesentliches übergeht, als Definition nicht erschöpfend. Museen geben allerdings Information und sind Träger von Bildung, aber sie geben nicht bloß Information über eine bestimmte Sache, sie enthalten die Sache selbst! Und zwar enthalten sie die Sache als solche oder immerhin als Pars pro toto.

Eigenart der Museum ist also, dass ihre Inhalte dinglich anwesend, also immer vorhanden sind. Sie bedürfen daher nicht, wie etwa eine Symphonie oder ein Theaterstück, besonderer Aufführung um zur Existenz zu gelangen.

Deshalb ist bei Museen auch die Rede von Konservatoren. Denn die Sachen, welche die Museen vorzeigen, müssen erhalten bleiben, damit sie auch noch in Zukunft so vorgezeigt werden können.

Das Museumsgut kann jedoch, als materielle Sache, jeweils durch Transport oder sogar am Ort selbst Schaden erleiden. Es obliegt daher dem Museum dafür zu sorgen, dass das Museumsgut Element der Bildung und Träger von Information ist und *bleibt*, ohne dass es dadurch irgendwie verbraucht oder verschlissen wird.

Das Museumsgut sollte in erster Linie dort sein und wirken, wo es ist, sollte an Ort und Stelle einer möglichst grossen Öffentlichkeit zu-

gänglich und so verständlich wie möglich gemacht werden — die Öffentlichkeit sollte also zu ihm kommen. Gelegentlich grosser Ausstellungen, die ausnahmsweise aus besonderem Anlass stattfinden, kann es wohl mal unumgänglich sein, dasz das Museumsgut in die Welt hinausreist. Die normale Ausstellung aber, deren Umfang und Anspruch von Jahr zu Jahr wachsen, wird sich immer mehr mit nicht-Museumsgut und vor allem mit Reproduktionen begnügen müssen. In dieser Hinsicht nähert sich eine Weltmuseumskultur im Informationsbereich tatsächlich der Schule — auch das Lesebuch enthält ja nichts anderes als Reproduktionen jeglicher Art.

In dieser Richtung liegt m.E. auch eine der beiden Möglichkeiten für das Museum um den Entwicklungsländern von Nutzen zu sein: durch Reproduktion nicht nur des europäischen Museumsgutes, sondern auch des Gutes, das s.Z. aus jenen Entwicklungsländern zu uns gebracht wurde und wahrscheinlich nur durch den Verwahr in unsren Museen erhalten geblieben ist.

Die andere Hilfe, welche die europäischen Museen im Interesse der Entwicklungsländer leisten können, läge im Vorbildcharakter, in der Schulung von ausländischen Museenleuten.

Die Museen haben eine Doppelfunktion: 1. Einmal sind sie streng fachlich, wissenschaftlich orientierte Institute, die geprüfte Tatsachen bereit halten. 2. Zudem sind sie, da sie einen Groszteil des geistigen Besitzes der Menschheit verwalten, Orte der Präsentation. Sie wenden sich durch ihre Aussage an die Allgemeinheit in der Absicht, Wissensgut sowie Kunst- und Kulturgut geklärt und geordnet als Bildungsgut zu präsentieren. Sie umfassen die ganze Fülle der Erlebnisinhalte menschlicher Existenz im Verlaufe vieler Jahrtausende.

Unsere Gegenwart und die vor uns liegende Zukunft werden hauptsächlich durch vier weltweit wirkende Tatsachen bestimmt:

1. Durch eine Bevölkerungsexplosion wächst die Zahl derer die geistigen Zusammenhänge verstehen müssen, soll die menschliche Gemeinschaft weiter existieren können. Andererseits wächst die Zahl derer die unter den neuen Bedingungen neue Maszstäbe brauchen — und wächst auch unausgesetzt die Zahl derer, die durch ihre blossen Aktivitäten Welt und Umwelt, seien es Natur- oder Kulturgüter, materiell in Gefahr bringen, ja zerstören.

2. Das zweite Faktum ist die Welt-Industriekultur wodurch die Natur ständig geändert, stark belastet und in ihrem Gefüge und in ihrer Er-

scheinungsform irreparabel zerstört wird. Ausserdem werden alle Zeugnisse kulturellen Lebens — vom einzelnen Dorf mit seiner Agrikultur bis zur Stadtlandschaft — ebenfalls stark belastet und manchmal endgültig zerstört.

3 und 4. Der dritte und vierte Faktor sind der soziale Wandel und die damit notwendig zusammenhängende Bildungsexplosion.

Angesichts dieser Selbstgefährdung des Menschen hat das Museum eine neue Aufgabe, hat es einen neuen Adressanten bekommen: es wendet sich mit seinen Mitteln und Energien an die Menschheit und an ihre Umwelt in ihrer Ganzheit und ihrer Vielfalt. Wie nie zuvor übernimmt es eine Funktion und Aufgabe im Rahmen einer Weltkultur.

So ergeben sich für die Museen, die bisher nur sammeln und erhielten — also eine konservatorische Funktion hatten — zusätzlich neue Aufgaben. Diese liegen im Bereich der Wissenschaft sowie der Information, der Dokumentation und der Bildung.

Es gehört zu ihren Aufgaben mitzuhelfen Masznahmen zur Erhaltung und zur Pflege natürlicher und menschengemachter Zustände zu planen und rationell die in der Kunst enthaltenen Aussagen zu erschliessen, soweit die Kunst dies ihrem Wesen nach gestattet.

Als Schaumuseen dagegen und als Orte der Information, der Dokumentation und der Bildung tragen sie bei zum Verstehen der nicht mehr ohne weiteres durchschauten Zusammenhänge.

Es gibt drei grosse Gruppen von Museen: *Natur-, Kultur- und Kunstmuseen*. *Naturmuseen* gibt es zweierlei: mathematisch-naturwissenschaftliche und naturhistorische Museen. Die *kulturhistorischen* Museen umfassen die völkerkundlichen, die volkskundlichen, die ur- und vorgeschichtlichen, die archäologischen und die historischen Museen sowie eine Vielzahl von Spezialmuseen. Die dritte Gruppe wird geformt durch die *Kunstmuseen*.

Kunstmuseen und Kunstmuseen

Die Kultur ist zum Teil identisch mit ihrem Repertoire; nur zum Teil erneuert sie sich und „schreitet fort“ in einer Auseinandersetzung mit dem Repertorium, oder in seiner Vermehrung und Verwandlung.

Als Verwahr des Repertoriums haben die Museen für die materielle Kultur und die bildende Kunst eine wesentliche Aufgabe. Sie erhalten und verwalten grosse Teile des „Wissens“ der Menschheit, soweit es in materieller Substanz

eine äusere Form gefunden hat. Ist das Naturmuseum u.a. für die Lebenszukunft des Menschen von entscheidener Bedeutung, so sind dank dem Kultur- und Zivilisationsmuseum unerlässliche Zukunftsperspektiven möglich. Das Kunstmuseum hat darüber hinaus besondere, in der Eigenart, dem Wesen der Kunst begründete Eigenschaften. Für das improvisierende Fortschreiten vom Heute zum Morgen wie für die Planung der Zukunft einschliesslich der konkreten Utopie braucht die Menschheit zu jeder Zeit ein Bewusstsein des Gewesenen und des Gegenwärtigen.

Das Kunstmuseum jeder Art strebt nach dem Exemplarischen. Es wird gewiss das Einzigartige und das Unikat aufsuchen, aber auch das exemplarisch-Typische. Selbst das Kunstmuseum, welches das in Qualität „Gewöhnliche“ nicht herausstellt, wird das „Gewöhnliche“ in der Aussage seiner Kunstwerke mit umfassen.

Die Kunst im Kunstmuseum

Das Kunstwerk unterliegt den Bedingungen des Naturprodukts. Darüber hinaus ist bildende Kunst ein Produkt der Zivilisation, der Kultur und unterliegt also denselben Bedingungen wie die Objekte die sich in kulturgeschichtlichen Museen befinden. Es ist ein Kulturprodukt und hat eine besondere kulturhistorische Dimension.

Das Kunstwerk ist also als Kulturprodukt ein Teil der Kultur, aber ein besonderer Teil. Denn es ist in der Lage eine Geste zu machen, in der sich „Form und Inhalt decken“. Am Kunstwerk ist die Form Symbol ihres Sinnes.

Das Kunstwerk ist, im Gegensatz zum Werk der Musik und der Dichtung, dauernd da und bedarf daher meistens der Behausung. Es ist, auch wenn es in der Fläche gearbeitet ist, dreidimensionale Wirklichkeit, ist Gestalt.

Wie es ist und aussieht (und sich anfühlt) bildet das Kunstwerk stets zugleich ein ästhetisches und ein ethisches Problem, denn mit den ästhetischen Ansätzen und Wirkungen sind unweigerlich ethische Impulse verbunden.

Das Kunstwerk ist eigentlich erst wirklich da — obwohl es dauernd anwesend ist —, indem es angeschaut wird und dies zeigt von vornherein seinen besonderen Bezug auf Öffentlichkeit, der es vor Werken anderer Künste auszeichnet. Durch seine Permanenz ist es öffentlich. Das Werk der bildenden Kunst ist ein Ding und nur im Grenzfall ein blosser Rest aus einem eigenwertigen Vorgang (Happening).

Das Kunstwerk ist also da und bedarf der

Öffentlichkeit, ist permanent und hat einen Bezug über sich hinaus, ist „Struktur“, auch wenn es ein Mobile ist, und ein „sozialer Prozess“. Und zwar enthält das Kunstwerk als etwas vom Menschen Hervorgebrachtes, als Form-Sinn-Einheit, diese beiden Eigenschaften von Dasein und Bezogenheit. Das Bezogensein — die Reichweite des Eingriffs in das Geschehen der Welt — unterliegt der Wandlung und ist daher ein unsicherer Faktor. Denn die Öffentlichkeit, ästhetisch betrachtend, ethisch reagierend, stellt neben den vom Künstler bewusst oder weniger bewusst intentionierten „Sinn“ eine diesem vielleicht nicht genau entsprechende „Bedeutung“, die morgen anders sein kann als heute. Die Bedeutung eines Kunstwerkes ist sein Gebrauch in der sich unentrinnbar ändernden Lebenswelt.

Damit hat das Kunstwerk einen ganz individuellen Platz in der Welt als ein besonderer Gegenstand der Universalgeschichte; es ist ein zeit- und ortsbedingtes Faktum und zu allen Zeiten unmittelbar präsent und darum bei und trotz sich daran festsetzender „Bedeutungen“ in seiner Eigenschaft als kunsthistorisches Faktum jederzeit als Form-Sinn-Einheit neu befragbar. Es stellt sich jederzeit in seiner Ganzheit gleichsam uninterpretiert jeder neuen Interpretation.

Kunst, Kunstmuseen und Gesellschaft

Das Kunstwerk stellt die Welt da, wie sie ist, im Ja und im Nein. Es richtet wohl gar eine Gegenwelt auf, im Für und im Wider. In diesen beiden Aspekten soll das Kunstwerk in der Gesellschaft die Toleranz ausbilden. Kunst ist ja nicht „überschminken der Wirklichkeit oder hold beglückender Traum“, sondern kann „etwas furchtbar Ernstes und Weltbedeutendes sein“. Intoleranz, allgemeinen Bilderhasz und die historischen Bilderstürme kennt das Naturmuseum nicht, das Kunstmuseum kaum. Dieses letztere wirkt freilich, wie das Kunstmuseum, der nutzstrebenden Material-Verwertung alter Objekte entgegen; beide können Wandlungen der Mode, sozialen Umsturz aufzeigen. Hier liegt ein Indiz, dass das Kunstmuseum ein Institut ist, das etwas im Umsturz Gefährdetes verwaltet, das es bei Gefahr zurücknimmt.

Das Kunstwerk als Schöpfung grenzt durch die Weise seiner Entstehung an gesellschaftliche Ereignisse wie Revolution und Evolution. Es ist zugleich auch eine „Wertbeständigkeit über die Klassengesellschaften hinaus“, es überdauert ja die Bedingtheit des Augenblicks seiner Entstehung mitunter um Jahrtausende.

Das Kunstwerk, eingebettet in die Geschichte, steht immer im Abstand zu uns und unterliegt dem Wechsel des Standpunktes des Menschen vom Gestern zum Heute und zum Morgen.

Es vergegenwärtigt eine prinzipiell an jeden Menschen gerichtete Antwort auf die Frage: „Was fängt der Mensch mit sich an, wenn er anfängt, ein Mensch zu sein?“. Gerade das Kunstwerk kann dazu beitragen, dasz „Freizeit in Freiheit umspringt“. Es „erinnert ja den Menschen daran, dasz er seinem Wesen nach schöpferisch ist, d.h., zunächst durch die Zukunft die er erfindet, bestimmt ist“. Das Kunstwerk vermag dem Einzelnen die eigene Kraft zum Kreativen, zum Musisch-Organisierenden zu erschliessen. Denn es entspringt „der Tätigkeit des Menschen als eines die Natur veränderenden Wesens“.

Das grosse Kunstwerk antizipiert also Zukunft. In ihm werden Modelle für eine Zukunft entworfen, die einmal aktuell werden können.

Die Eigenschaften, die das Kunstwerk in seiner Beziehung zur Gesellschaft hat, erfordern in vielen Fällen das Museum, als Gebäude wie als öffentlichen Ort, als Obhut wie als Podium, als Stätte der Reflexion wie der Anschauung.

In der Gesamtperspektive gehören die Mu-

seen in ihrem Bestand, in ihrer oft spezifisch musealen Leistung für die Wissenschaft und insbesondere zunehmend in ihren Aktivitäten im Bereich der Information, Dokumentation und Bildung, zu den groszen, unersetzlichen und unerlässlichen Reserven — zu den Natur- und Kulturreservaten, die die Menschheit noch hat und sich erhalten musz behufs einer höchst ungewissen und zweifellos gefährdeten Zukunft, die es zu meistern gilt.

De volgende dag brengt een vijftigtal leden van de vereniging een bezoek aan Keulen, waar de nieuwbouw van het Römisch-Germanisches Museum onder leiding van prof. dr. H. Borger wordt bekeken en bewonderd.

Na de gezamenlijke lunch volgt 's middags een bezoek aan het Wallraf-Richartz-Museum, waar dr. D. Route een inleiding houdt over de doelstellingen van dit museum.

De Nederlandse Museumvereniging is de gastheren in Keulen veel dank verschuldigd voor de goede organisatie en de gastvrijheid.

Voor het merendeel vertrekt het gezelschap om half vijf uit Keulen, en om zes uur wordt Maastricht bereikt, het begin- en eindpunt van deze 61ste Museumdag.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Groningen: A-kerk. Oudheidkundige begeleiding van restauraties pleegt niet alleen gegevens op te leveren voor de bouwgeschiedenis van het onderhavige monument maar tevens nieuw licht te werpen op de ontstaanswijze van menige buurtchap, dorp of stad. Een goed voorbeeld biedt de stad Groningen met haar, veelzins nog onopgeloste maar uiterst boeiende vraagstukken aangaande de onderlinge verhoudingen en ontwikkeling der alleroudste stadswijken, voor welke de St.-Maartenskerk, de St.-Walburgskerk en de A-kerk als exponenten zouden kunnen gelden.

In de jaren 1962, 1964, 1968 en 1971 waren wij in de gelegenheid de geschiedenis van de St.-Maartenskerk terug te voeren tot een houten bouwwerk, vermoedelijk synchroon met de naburige St.-Walburgskerk en beide gebouwd ten tijde van bisschop Adalbold van Utrecht (1010-1026). Men vergelijkte hierover onze samenvattingen in het *Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1971, 79-81. Bedoelde houten kerk kan echter nog niet de eerste zijn geweest, getuige het aantreffen van een grafveld met boomkisten, dat vooraf moet zijn gegaan aan de 11de-eeuwse kerk en waarbij ongetwijfeld een of meer kapellen hebben behoord, zij het dat de sporen daarvan niet konden worden teruggevonden. Aan de veronderstelde, alleroudste St.-Maartenskerk te Groningen meenden wij de naam van de latere bisschop van Bremen, Willehad, te mogen verbinden, die in het jaar 777 vanuit Dokkum naar Humsterland, vervolgens Drente trok.

Wat de bisschoppelijke paltskerk van St. Walburg betreft, ons inziens aanvankelijk in hout opgetrokken, eveneens onder het bewind van bisschop Adalbold, hiervoor mogen wij wel verwijzen naar het laatste geschrift van wijlen A. E. van Giffen, *De Groninger St. Walburg en haar ondergrond*, Amsterdam 1973, waarin deze de uitkomsten van de desbetreffende opgravingen uit de jaren 1950, 1951, 1957 en 1968 heeft samengevat.

Restte derhalve de A-kerk, de tweede parochiekerk van de stad, waarvan de benaming tot op heden de herinnering aan Groningens middeleeuwse waterfront heeft bewaard.

Ofschoon de A-kerk te Groningen een door vormgeving en afmetingen indrukwekkend bouwwerk mag heten heeft zij toch, de eeuwen door, in de schaduw gestaan van de St.-Maartenskerk en niet steeds de aandacht getrokken die zij verdient. De eerste voorbereidselen voor het hoognodige herstel zijn inmiddels getroffen, en het is in verband hiermee dat onzerzijds van 26 februari tot 9 maart 1973 een onderzoek werd ingesteld naar de fundering van het koor. Men zal de stichters van de A-kerk wel mogen zoeken in de kringen van schippers en kooplieden, wier dagelijks bestaan met de scheepvaart en handel op en aan de A was verweven, in casu de natuurlijke waterloop die op het Drentse plateau ontsproot, voorbij Groningen van de westelijke flank van de Hondsrug afzwenkte en zich met wijde meanders door de Groningse kweldergebieden naar zee spoedde, na zich niet ver van de Noorderhogebrug eerst nog met de Hunze te hebben verenigd.

Op de band met schippers en kooplieden wijst niet minder de keuze van de tweede beschermheilige Sint Nicolaas, de patroon bij uitstek van de reizende of varende man. De verering voor Sint Nicolaas, in ons land wel de meest populaire van alle heiligen, bestond in de bisdommen Utrecht en Munster reeds ten tijde van Liudger, de opvolger van Willehad als missionaris in de latere Groninger Ommelanden en Oost-Friesland, maar bloeide eerst recht op na de opzienbarende overbrenging van Nicolaas' gebeente uit Myra in Klein-Azië naar het Zuid-Italiaanse Bari in het jaar 1087. Zeelieden riepen hem aan tijdens zware stormen, maar ook de kolonisten van door overstroming bedreigde kwelders of polders, in de kuststreken zowel als in de rivierengebieden en veenstreken. Juist de laatste omstandigheid is debet aan het opmerkelijk grote aantal „Klaaskerken” in de nieuw ontgonnen, door inpoldering of bedijking aangewonnen gebieden langs de Noordzeekust en de daaraan grenzende „wolden”, dieper landinwaarts. Een bedrijvigheid, aangevangen in de 11de eeuw, voortgezet in de 12de, en in hoofdzaak afgesloten in de loop van de 13de eeuw.

In dezelfde periode moet men ook wel de stichting van de eerste, aan St. Nicolaas gewijde kapel te Groningen stellen. Het oudst overgeleverde stuk dat van deze kapel rept dateert van 4 april 1247. In deze oorkonde bevestigt bisschop Otto III van Utrecht (1233-1249) de rechten, reeds door zijn voorganger Otto II (1216-1227) aan de St. Nicolaaskerk te Groningen verleend. Uit deze bevestiging blijkt dat Otto II de „nova plantatio capelle in Groninge ad honorem dei et ejus sancte genitricis Marie nec non et sancti Nicolai” tot parochiekerk had verheven: „ut ipsa capella ecclesia sit parrochialis”. Er mocht in en om de kerk voortaan worden begraven, kinderen gedoopt, huwelijken gesloten etc., met dien verstande dat deze voorrechten slechts zouden gelden voor de inwoners van Groningen, woonachtig in de zogenaamde Utinger- en Wester- of A-kluft. Het was niet de bedoeling dat aan de rechten van de moederparochie — St. Maarten — al te zeer werd getornd zodat als grenslijn zouden gelden de Kijk in 't Jatstraat, de Stoeldraaiersstraat en de Haddingestraat. Hieruit valt tevens af te leiden dat de stad Groningen zich toen al reeds uitstrekte van de Noorderhaven in het Noorden tot het Zuiderdiep in het Zuiden, welke wateren hun aanschiyn dankten aan de noodzaak van stadsgrachten, met de bijbehorende muren en poorten. Hoe de „capella” er in haar eerste gedaante uitzag weten wij niet, evenmin of zij uit hout dan wel tufsteen of bereids baksteen was opgetrokken. De overblijfselen van deze eerste kapel komen hopelijk nog wel aan het licht onder de vloer van de huidige kerk zodra de restauratiewerkzaamheden het toelaten hiernaar een onderzoek in te stellen. Ongetwijfeld heeft de verheffing van de „capella” tot „ecclesia parrochialis” aanleiding gegeven de eerste kapel te vergroten en rondom het nieuwe gebouw een „cimeterium” aan te leggen. De aldus tot stand gekomen, 13de-eeuwse „ecclesia” kan in grote trekken nog wel worden gereconstrueerd omdat belangrijke resten daarvan zijn opgenomen in het opgaande werk van de bestaande kerk. Rijksbouwmeester C. H. Peters deed hiertoe reeds een verdienstelijke poging in zijn *Oud-Groningen, Stad en Lande*, Den Haag 1921. Peters' reconstructie onderging in 1950 enige herziening op grond van een onderzoek, uitgevoerd door het Biol.-Archeol. Instituut der R.U. te Groningen naar aanleiding van het

graven van een verwarmingskelder aan de noordzijde van het koor.

De 13de-eeuwse „ecclesia” was eenschepig doch bezat wel een dwarsbeuk, waarvan beide eindgevels gedeeltelijk nog overeind staan. Aan de oostzijde waren beide dwarsbeuken van halfronde altaarnissen voorzien, gelijk ook het hoofdkoor halfrond was afgesloten. Het grondplan was in vierkanten geleed en de lengte van het gebouw, de westtoren niet meegerekend, bedroeg circa 42.50 m, de breedte van schip, dwarspand en koor circa 10 m. De kerk was iets kleiner dan de 13de eeuwse St.-Maarten, die bovendien twee zijbeuken rijk was. Qua karakter en materiaalgebruik bestond er tussen beide stadskerken nochtans nauwe overeenkomst.

In de 15de eeuw werd de 13de-eeuwse kerk rijp bevonden voor een verbouwing. In het jaar 1425 — volgens andere berichten 1452 — brak men het oude koor af en verving dit door het tegenwoordige, dat driemaal zo breed, tweemaal zo lang en eens zo hoog was, en in stede van rond, vijfhoekig gesloten. In 1465-1486 verhoogde men vervolgens de dwarsbeuken om deze in overeenstemming te brengen met de hoogte van het nieuwe koor. Tenslotte was het oude kerkship aan de beurt, dat eveneens werd verhoogd en er twee zijbeuken bij kreeg, daarvan gescheiden door twee rijen kolommen. Er kwam bovendien een nieuwe toren, ten westen van de vorige. Deze nieuwe toren werd in 1671 door brand vernield en wederom vervangen. De derde toren stortte in het jaar 1710 in tengevolge van verzakking, waarna in 1712 de huidige gereed kwam.

De A-kerk markeert het langgerekte, weidse plein dat naar het oosten overgaat in de Grote Markt en in twee gedeelten wordt onderscheiden — het A-Kerkhof en de Vismarkt. Het zou ons hier veel te ver voeren dieper in te gaan op het ontstaan en de ontwikkeling van de stad Groningen, maar de aanwezigheid van twee pleinen op zulk een korte afstand van elkaar gelegen heeft al vele onderzoekers verwonderd. Volgens een moeilijk grijpbare, maar te Groningen welbekende overlevering zou de Vismarkt zijn aanschiyn te danken hebben gehad aan het dempen van een haven, die met de A in verbinding stond. Om verschillende redenen is voor deze veronderstelling veel te zeggen. Ofschoon de ondergrond van de stad Groningen binnen de op-eenvolgende vesten een sterke, zij het plaat-

selijk nogal variërende ophoging vertoont tot een maximum van circa vier meter, valt er een verschil op te merken in de aard van de ophogingen aan weerszijden van de Vismarkt, waarbij het stadsdeel aan de noordzijde een oudere indruk maakt dan het stadsdeel aan de zuidzijde. Mede gezien de plaats van de St.-Maartenskerk en de St.-Walburgskerk was dit ook wel te verwachten, maar de vraag bleef welke de oorzaak dan wel kon zijn van het feit dat de ophogingen van het middeleeuwse stadsdeel, ten zuiden van de Vismarkt gelegen, een in oost-westelijke richting verlopende rug vertoonden. Het leek er op dat de bedoeling had voorgelegen de in noord-zuidelijke richting verlopende hoofdstraten in dit kwartier een goede afwatering te bezorgen, niet alleen naar het Zuiderdiep maar ook naar de Vismarkt die indertijd, naar viel aan te nemen, een havenkom was geweest. Ons inziens zou men een en ander aldus kunnen verklaren dat men de aarde, gebezigd bij het ophogen van de stadskwartieren bezuiden de Vismarkt, resp. haven, had verkregen juist door het graven van deze haven en dat men getracht had deze grond zo oordeelkundig mogelijk onder profiel te brengen. Wij laten nu maar in het midden of het graven van deze haven, en hand in hand hiermede het ophogen van de stadskwartieren ten zuiden daarvan, eerst na de grote stadsbrand van het jaar 1227 geschiedde, of reeds daarvoor een feit was. De bij het ophogen gebruikte grond is, in tegenstelling tot de bevindingen aan de noordzijde van de Vismarkt, opmerkelijk homogeen. In die zin dat het pakket niet de indruk wekt geleidelijk te zijn opgebracht, in duidelijk te onderscheiden lagen, doch binnen het kader van een enkele, grootscheepse onderneming. De aldus gestorte aarde is vrij sterk vermengd met baksteen en dakpannengruis, aardewerkscherven en huisvuil, waarbij kultuurresten, ouder dan de wende der 12de en 13de eeuw, in tegenstelling met de bevindingen aan de noordzijde van de Vismarkt, te enenmale schijnen te ontbreken.

In ieder geval staat het vast dat de „capella” reeds voor het jaar 1227 bestond en tot een „ecclesia parochialis” werd uitgebreid. Vooralsnog veronderstellen wij dat de „capella” op dezelfde plek stond als de „ecclesia”, in casu binnen de muren van de huidige A-kerk. Op grond van vroegere waarnemingen mag worden aangenomen dat het riviertje de A, waarvan binnen de stad Groningen nog de water-

loop, omsloten door Hoge- en Lage der Aa is overgebleven en waarop de Brugstraat als verbinding met de Vismarkt en het A-kerkhof toeloopt, eenmaal aanzienlijk breder is geweest. Dit hield mede verband met de omstandigheid dat de A onderhevig was aan de getijdewerkingen en een open verbinding tussen de stad Groningen en de zee zowel als het Drentse achterland schiep. De rechter oever van de A reikte binnen de middeleeuwse stadsvesten aanzienlijk oostelijker dan thans en naderde de A-kerk op vrij korte afstand. Aanvankelijk is er mogelijk zelfs een situatie geweest waarbij de „capella” aan de oostelijke oever stond en slechts van het water werd gescheiden door oeverstraat en aanlegsteigers. Dat er ter hoogte van de „capella” een in-steekhaven was gegraven, teneinde aan de behoefte der visserij, scheepvaart en handel tegemoet te komen, ligt slechts voor de hand.

Dat een dergelijke haven er inderdaad moet zijn geweest, daar waar zich nu de Vismarkt bevindt, valt uit diverse in het verleden reeds gedane waarnemingen af te leiden.

Zo merkte de heer J. H. Keizer, districts-hoofd van de Prov. Waterstaat te Groningen, bij de herbouw van een winkelpand op de hoek van de Stoeldraaiersstraat en de Vismarkt-Noordzijde, in het jaar 1952, een schoeiing op, samengesteld uit een rij dicht tegen elkaar door een pakket humeuze, opgebrachte grond tot in de vaste keileem geramde palen. Deze palen bezaten een middellijn van 15-20 cm en hadden een aangepunte onderkant, bij een lengte van gemiddeld 2 m, waarbij de bovenkanten waren afgerot. De palenrij bleek over een lengte van circa 4 m nog voorhanden en liep juist evenwijdig aan de huidige rooilijn van de Vismarkt-noordzijde, op een afstand van circa 2 m daarbinnen. De schoeiing markeerde duidelijk het noordelijke talud van een in de keileem uitgedolven, zeer diepe ingraving, waarvan de grootste diepte, noch de zuidelijke beëindiging meer konden worden vastgesteld. Dat het hier een havenkom gold, die zich eenmaal ter plaatse van de Vismarkt bevond, viel op grond van deze enige waarneming weliswaar niet te bewijzen, maar de aanwijzingen daartoe waren toch wel sterk. Duidelijke taal sprak niet minder de vondst van een ijzeren scheepsanker, waarvan de houten stok was weggerot en de lengte 60 cm bedroeg. Aan het uiteinde van de ankersteel was een gat uitgespaard, waar-

aan een ijzeren ketting, ter lengte van circa 3 m bevestigd zat. Dit anker stak in een aangevuld gat, juist achter de schoeiing.

In het jaar 1969 kon de heer Keizer zijn waarnemingen vervolgen in een bouwput voor het aangrenzende oostelijke pand, waar zich dezelfde palenrij bleek voort te zetten. Aan verdere losse vondsten, verband houdende met schoeiing en bassin, vallen nog te noemen brokstukken van ettelijke Jacobakruikjes, grappen en ander vaatwerk van overwegend 14de/15de-eeuws karakter.

Behoeft er dus over het voorhanden zijn van een haven ter hoogte van de huidige Vismarkt nauwelijks meer twijfel te bestaan, de volgende vraag was nu welke positie de A-kerk ten opzichte van deze haven innam, want het viel toch moeilijk aan te nemen dat men terwille van deze kerk een gedeelte van de zo moeizaam uitgedolven haven weer had aangeplempt. Hoogstwaarschijnlijk strekte de oostelijke oever van de A zich eenmaal tot vlak bij, zo niet tot onder de huidige toren uit. Dit valt af te leiden uit de bevindingen, opgedaan bij de herbouw van de omgevallen toren in het jaar 1712, waarbij men op mestlagen stiet. Althans, daarvoor hield men de sterk humeuze opvullingen in de ondergrond.

Volgens de bouwkundige B. Kazemier, die in *Historia*, 1944, 133-136, een goed gedocumenteerd opstel schreef over de ondergrond van het middeleeuwse Groningen, getiteld: „De oude stad Groningen op een terp gebouwd?“, moet er tevens een water gelopen hebben aan de zuidzijde van de A-kerk. Zulks getuige de waarnemingen bij de bouw van de zuidervleugel van de nog bestaande Korenbeurs, aan de zuidzijde van de Vismarkt, onmiddellijk ten oosten van de A-kerk, in het jaar 1825. Kazemier meende dit met humeuze bestanddelen aangevulde water te mogen vereenzelvigen met een gedeelte van de gedempte haven, die zich dan over de ganse lengte en breedte van de Vismarkt zowel als het A-kerkhof zou hebben uitgestrekt. Hij kwam aldus tot de slotsom dat de A-kerk bovenop de gedempte haven moet zijn gebouwd.

Deze conclusie kunnen wij echter allermist delen. Veeleer moet de standplaats van de A-kerk of de Sint-Nicolaaskapel reeds zijn uitgespaard bij het graven van de haven, of bevond zich hier een terrein dat voordien voor andere doeleinden placht te worden vrijgehouden.

Enige sleuven, dwars over de straat tussen A-kerk en Korenbeurs enerzijds, de zuidelijke huizenrij van Vismarkt en A-kerkhof anderzijds, zouden hierover uitsluitel kunnen geven. Tevens dient te worden bedacht dat de niet onaanzienlijke getijverschillen in de A de aanwezigheid van een nauwe, afsluitbare doorgang tussen de A en de insteekhaven noodzakelijk maakte, wilde de haven niet binnen korte tijd dichtslibben. Deze veronderstelde doorgang, al dan niet voorzien van een schutsluis, zou zich dan op korte afstand benoorden de A-kerk bevonden kunnen hebben, in het verlengde van de Brugstraat. Het is echter evenmin uitgesloten dat deze veronderstelde sluis zich juist bevond waar nu de Brugstraat ligt. Voor deze laatste veronderstelling zou de opvallende nauwte van de straat kunnen pleiten. Uiteraard zullen er ettelijke tussenfasen hebben bestaan in verband met het geleidelijk aanplempen van de A aan weerskanten van deze straat. Slechts opgravingen zouden hier meer licht over kunnen verspreiden.

Wat de kerkstede en het omringende „cimiterium“ betreft, hierover weten wij inmiddels al iets meer, dank zij de twee loopgraven, dwars op de fundering van twee der vijf sluitmuren van het 15de-eeuwse koor, aan de buitenzijde van de kerk, gedolven. De ene in de richting zuidwest-noordoost, de andere noordwest-zuidoost en beide tot in de ongeoorde moederbodem, die hier uit keileem bestaat, zoals trouwens overal in de stad Groningen het geval is. De keileem werd aangegraven op een gemiddelde diepte van 75 cm boven N.A.P., waarbij deze afzetting, gelijk te verwachten viel, een flauwe helling naar het westen vertoonde en het oerbed van de A als het ware reeds aankondigde. Boven de moederbodem was een pakket van bijna vier meter humeuze grond gestort, dat talrijke zwerfkeien in uiteenlopende grootten, baksteenpuin, menselijke skeletresten, doch opvallend weinig aardewerkscherven bevatte. Het geheel was sterk gewoeld en vertoonde niet de minste laagtheid, zoals dit het gebruikelijke beeld vormt voor een oud kerkhof, dat in de loop der tijden steeds hoger kwam te liggen. Slechts op de scheiding van schone grond en opgebrachte aarde tekende zich een loopniveau af, gekenmerkt door talrijke runderbotten, mosselschelpen, as, houtskool en kogelpotscherven. Het laatste materiaal gedoogde helaas geen

scherpe datering doch is kenmerkend voor de periode circa 1150-1250.

Op grond van het feit dat de ongeroerde bodem onmiddellijk achter het koor van de kerk tot circa 70 cm boven N.A.P. oprijst kan worden vastgesteld dat zich hier nimmer een waterloop of havenkom heeft bevonden, in tegenstelling derhalve met de bevindingen elders in de omgeving van de kerk. Wel was het oorspronkelijke maaiveld onder en naast de kerk reeds aanzienlijk opgehoogd toen met de bouw van de 13de-eeuwse „ecclesia” een aanvang werd gemaakt.

Vermoedelijk was dat reeds eveneens het geval geweest bij de bouw van de „capella”, doch hierover kan eerst zekerheid worden verkregen nadat de mogelijke resten hiervan te zijner tijd binnen de huidige kerk zijn blootgelegd. Blijkens de aanzet van de 15de-eeuwse koorfundering is het straatpeil, in hoofdzaak tengevolge van de begravingen rondom het kerkgebouw, sinds de voltooiing van dit onderdeel slechts luttele decimeters gerezen zodat de ophogingen al voor dit tijdstip hun beslag moeten hebben verkregen. Bedoelde koorfundering was voor het overige zeer ondiep en smal aangelegd, waarvan de kwalijke gevolgen niet uitbleven. Weliswaar hadden de bouwers de voorzorg genomen de opgebrachte, slappe grond pal onder de nieuw te leggen grondvesten tot op het vaste keileem weg te graven en de aldus ontstane sleuven met schoon zand aan te werken doch de aanleg werd bepaald te licht ontworpen. De bouwers van de voorafgaande 13de-eeuwse kerk waren behoedzamer te werk gegaan. Ook zij groeven eerst de zware aarde uit tot op het diluvium en pasten grondverbetering toe, maar zij gaven de muren een veel diepere en bredere voeting. Dientengevolge vertonen de overblijfselen van de 13de-eeuwse, eenschepige kruiskerk geen sporen van verzakking, in tegenstelling tot het 15de-eeuwse bouwwerk.

De vloer van de 13de-eeuwse kerk lag circa 40 cm lager dan die van de 15de-eeuwse. Naast de zuidgevel van de zuider dwarsbeuk, die grotendeels nog uit de 13de eeuw stamt, werd een proefgat gegraven teneinde een inzicht te verkrijgen in de oorspronkelijke situatie. Hierbij bleek dat de zuider dwarsbeuk ook in de 13de eeuw reeds een zuider toegang had gekend, die echter smaller was dan de huidige, 15de-eeuwse. De 13de-eeuwse deuromlijsting vertoonde fraaie, in baksteen uitgevoerde pro-

fielen, zodra de herstelwerkzaamheden dit toelaten zal het onderzoek naar de gedaante van de 13de-eeuwse „ecclesia” zowel als de daaraan nog weer voorafgaande „capella” worden voortgezet.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Noordbroek. Binnen het kader der herstelwerkzaamheden werd op 18 november 1971 en vervolgens 15 mei 1972 een onderzoek ingesteld naar een mogelijke voorgangster van de huidige, uit de eerste helft van de 14de eeuw daterende, eenbeukige kruiskerk te Noordbroek (gem. Oostbroek). Aangezien de parochie Noordbroek voor de 14de eeuw reeds bestond mocht worden aangenomen dat de 14de-eeuwse parochiekerk niet tevens de eerste was geweest. Hetgeen trouwens eveneens van toepassing is voor de maar weinig oudere, in menig opzicht vergelijkbare, parochiekerk van het aangrenzende Zuidbroek. In het opgaande muurwerk van de eerste bedoelde kerk, steenformaat 31 x 15.5 x 9 cm, bleek zich bovendien een enkel tufsteenbrood te bevinden, zij het uiterst spaarzaam en uitsluitend inwendig toegepast.

Op geringe diepte beneden de bestaande vloer kwamen, geplaatst tegen de oostmuur van het noorder zowel als het zuider transept, de eveneens uit kloostermoppen opgestapelde funderingen van twee altaren te voorschijn. Een dergelijke opstelling hebben wij tijdens opgravingen in Groningse dorpskerken wel vaker opgemerkt, zelfs in zaalkerken, waarbij de beschikbare ruimte heel wat geringer was. Klaarblijkelijk is deze voorziening gedurende een bepaald tijdperk in dit gebied regel geweest. In verband met de aanwezigheid van grafkelders kon geen zekerheid worden verkregen over de plaats en omvang van het hoofdaltaar in het koor van de kerk.

De op zichzelf reeds buitengewoon zware buitenmuren — circa 1.5 m dik — rustten op een zich met versnijdingen naar weerszijden verbredende voeting, tot een diepte van vijf steenlagen beneden het oorspronkelijke maaiveld. De kerkbouwers hadden de stevigheid van de bouwgrond klaarblijkelijk niet vertrouwd en zekerheidshalve de funderingssleuven in de zandige verhevenheid, waarover het kerkterrein zich uitstrekt, tot op de onderste oerlaag van het door humeuze afzettingen verontreinigde dekzand uitgegraven. Daarna werden de sleuven opgevuld met schoon zand tot

een hoogte van circa 1 m, waarover de onderste steenlaag van de voeting tenslotte werd aangebracht.

Binnen, noch buiten de kerkmuren werden grafkuilen waargenomen, daterende uit een periode, voorafgaande aan de bouw van de huidige kerk. Sporen van een ouder kerkgebouw kwamen evenmin aan het licht. In dit verband zou daarom enige waarde gehecht kunnen worden aan een plaatselijke overlevering volgens welke de kerk voorheen op een andere plek gestaan zou hebben, meer naar het oosten. Deze kerk had men dan ten gevolge van wateroverlast moeten verlaten en op een andere, hogere plek herbouwen. Deze gang van zaken staat niet op zichzelf, want de geleidelijke uitbreiding van de Dollard, die voor het Oldambt reeds sinds de 13de eeuw noodlottige gevolgen begon mee te brengen, noopte ettelijke dorpen zowel als kloosters tot het opgeven van woonsteden en kerken, gepaard met het opschuiven, voorzover tenminste mogelijk, naar hoger gelegen, diluviale verhevenheden. Zo groeven wij indertijd bijvoorbeeld de overblijfselen op van de verlaten parochiekerken van Midwolda en Oostwold alsmede het Grijzevrouwenklooster te Midwolda en het klooster Menterwolde bij Nieuwolda, terwijl de standplaatsen van andere „verdronken” dorpskerken in het Oldambt, zoals die van Finsterwolde en Meeden, bekend zijn. Ook borgen werden soms het slachtoffer van de Dollard, gelijk de teruggevonden resten bij Bellingwold en Hamdijk aantonen. De voormalige stins, in 1955 ontdekt en opgegraven te Uiterburen tussen Noordbroek en Zuidbroek, schijnt echter door menselijk toedoen te zijn verdwenen. (H. Antonides en W. van Zeist, „Een laat-middeleeuwse woontoren bij Zuidbroek”, *Groningse Volksalmanak* 1957, 165-167).

Voor het overige kan inzake de bouwkundige bijzonderheden van de Zuidbroekster dorpskerk worden verwezen naar de uitmuntende beschrijving van M. D. Ozinga, *De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in Oost-Groningen*, Den Haag 1940, 98-107 (ongewijzigde herdruk 1971).

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Oostum. De restauratie der laat-13de-eeuwse, om haar schilderachtige ligging en gedaante zo vermaarde, Herv. Kerk te Oostum (gem. Ezinge) bood begin januari 1973 gelegenheid tot het instellen van een bescheiden onder-

zoek met de spade naar de bouwgeschiedenis.

Zoals kon worden verwacht bleek het kerkje met zijn rechtgesloten koorpartij oorspronkelijk langer te zijn geweest, met dien verstande dat het eenmaal drie traveeën telde met vierkante grondslag, alle met gewelven overspannen, waarvan de meest westelijke al spoedig na de voltooiing van het gebouw moest worden afgebroken. Vermoedelijk leverde de overwelfing de nodige moeilijkheden op door het wijken der voorgevel en zijmuren en zag men zich genoodzaakt niet alleen de gewelven weer uit te breken en door een balkenzoldering te vervangen, maar de gehele westelijke travee op te offeren. In plaats daarvan kwam de huidige, op een rechthoekig grondplan dwars op de kerkrichting staande, zadeldaktoeren tot stand, waarvan de fundering angstvallig binnen de grondslagen van de gesloopte westelijke travee werd gehouden. Slechts een gedeelte van deze traveefunderingen werd wederom gebruikt door hierop de nieuw opgetrokken verbindingsmuren tussen de toren en de middelste travee te laten rusten.

Aan de hand van de bewaard gebleven funderingen der meest westelijke travee kon de lengte van de oorspronkelijke, torenloze kerk worden berekend op circa 18 m bij een breedte van circa zes m.

Het huidige vloerpeil ligt 50-60 cm hoger dan het oorspronkelijke, hetwelk sterk afbreuk doet aan de inwendige verhoudingen van het bouwwerk. Dit verschil was onder meer duidelijk vast te stellen door het uitgraven van de dorpel van de kennelijk reeds vele eeuwen geleden dichtgemetselde, opvallend smalle priesterdeur in de zuidmuur van de oostelijkste travee. Waar zich de toegangen voor de parochianen bevonden in de oorspronkelijke kerk kon niet meer worden vastgesteld. De huidige twee toegangsdeuren in de noordelijke en zuidelijke zijmuren dateren uit de aard der zaak eerst uit de tweede bouwfase.

De in de toren opgehangen luiddklok dateert uit het jaar 1466 en is van later datum, dunkt ons, dan de toren zelf. Voor het overige wijzen wij er op dat het kerkje van Oostum, moge het ook veel kleiner zijn, zowel wat vormgeving als bouwgeschiedenis, veel overeenkomst vertoont met de Herv. Kerk in het naburige Oldehove, waar ook een zadeldaktoeren een afgebroken westelijke travee kwam vervangen.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Sellingen. M. D. Ozinga heeft in zijn beschrijving der Herv. kerk te Sellingen in de gemeente Vlagtwedde (*De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in Oost-Groningen*, Den Haag 1940, 198-201 (ongewijzigde herdruk 1971)), opgemerkt dat de huidige kerk, daterende uit het begin van de 14de eeuw en opgetrokken uit rode kloostermoppen van het formaat 30 x 14.7 x 9/9.5 cm, niet de oorspronkelijke kon zijn van deze parochie, en dat zij evenmin aanwijsbare overblijfselen vertoonde van een voorafgaand bouwwerk. In een kerkelijst van het klooster Corvey aan de Wezer, daterende uit het midden van de 12de eeuw, paraderen onder het bisdom Osnabrück de vijf parochiekerken van Westerwolde, zodat de dorpen „Unsved, Wedde, Sallinge, Vlachtwedde, Vresschenlo" toen alle reeds in het bezit van een eigen kerkgebouw geweest moeten zijn. Tot dusverre is de middeleeuwse geschiedschrijving van Westerwolde nogal stiefmoederlijk bedeed gebleven en weten wij van de oudste historie der vijf parochiekerken weinig af. In 1939 en 1940 ontgroef A. E. van Giffen de grondvesten van een uit baksteen opgetrokken, eenbeukige kerk met vijfzijdig gesloten koor aan de Oude Weg te Frieschelo, die in het jaar 1717 was afgebroken. Maar ook de oudste bestanddelen van dit kerkje kunnen onmogelijk terugreiken tot voor de 13de eeuw zodat de parochiekerk al eens eerder zal zijn verplaatst (Ozinga *l.c.*, 32-33, alsmede het opgravingsverslag van Van Giffen, *Jaarverslag 1939 van het Museum van Oudheden te Groningen*, 96-97). Van de overige Westerwoldse kerken bezit uitsluitend die te Vlagtwedde nog een tufstenen kern, al zou oudheidkundig bodemonderzoek onze kennis in dezen wellicht kunnen vermeerderen. Men dient er intussen op bedacht te zijn dat in Westerwolde, evenzeer als wij dit hebben opgemerkt bij enkele Drentse kerspelkerken, de tufstenen fase soms werd overgeslagen en men van hout meteen overstapte op baksteen, dan wel bezaagde zwerfkeien als bouwstenen gebruikte. Hetgeen meer in het bijzonder op de kerk van Sellingen van toepassing zou kunnen zijn.

Restauratiewerkzaamheden gaven ons aanleiding binnen de muren van het zo schilderachtig gelegen Sellinger kerkje een onderzoek met de spade in te stellen. Dit onderzoek duurde van 15 november tot 21 november 1972 en werd van 23 januari tot 9 februari

voortgezet. Het huidige kerkgebouw is een-schepig en wordt naar het oosten met een vijfzijdige koornis afgesloten. Een westtoren heeft de kerk nimmer bezeten, wel een vrijstaand klokhuis, waarvan de taak sinds het jaar 1858 door de bestaande dakruiter op de westgevel werd overgenomen.

De bodem onder de kerkvloer bleek sterk te zijn omgewoeld ten gevolge van talrijke begravingen uit de 17de en 18de eeuw. Langs de plinten en in enkele hoeken bleven de restanten van een plavuizenvloer gespaard, die mogelijk nog terugreikt tot in de 16de eeuw. Op nog dieper niveau kwam de ongestoorde moederbodem, bestaande uit diluviaal zand, afgedekt met een podzollaag, tussen de grafkuilen doorschemeren, maar ook de middeleeuwse doodgravers hadden zich ter plaatse niet onbetuigd gelaten. Een oudere groep graven kondigde zich namelijk aan, waarvan de begraafrichting naar het noordwesten resp. zuidoosten afweek van de begraafrichting der latere grafkuilen en de daarmee strokende as van de kerk. Mochten de oudere graven evenzeer christenen tot laatste rustplaats hebben gediend als de latere, zij moesten toch wel zijn uitgedolven voordat de huidige kerk tot stand kwam. Ten overvloede werd dit aangetoond door het feit dat enkele van deze oudere graven doorsneden bleken te zijn ten behoeve van de funderingssleuven voor het koor der bestaande kerk. Deze oudere groep graven was echter evenmin ontzien bij het delven van nog andere funderingssleuven, die in zijdelings verband stonden met de huidige kerk en kennelijk op een oudere gedaante van dit gebouw betrekking hadden. In de eerste plaats werd op een afstand van circa 3.5 m binnen de westgevel een noord-zuid gerichte en 90 cm brede baan van ingebracht, lemig zand waargenomen, die zich voortzette onder de fundering van de beide zijmuren van de kerk, voorzover deze zich ten oosten van deze baan bevonden. Het gold hier een grondverbetering, toegepast door de kerkbouwers die het door humeuze afzettingen en oervorming donker gekleurde zand van de ondergrond klaarblijkelijk niet hadden vertrouwd en dit tot op het onderliggende, niet verontreinigde dekzand hadden verwijderd, om de aldus ontstane sleuven vervolgens weer met ander zand aan te vullen. De bovenzijde van dit ingebrachte zand was voorts vermengd met stukjes kalkmortel en baksteen-gruis, terwijl de functie van de zandbaan ten

overvloede duidelijk werd aangetoond door inkassingen in het metselwerk van de allerdiepste steenlagen der voetingen van beide zijmuren van de bestaande kerk, juist daar waar de zandbaan zich onder deze muren voortzette. Het gold hier derhalve een oudere westgevel van de kerk, die in een later stadium naar het westen was verlengd, al kan er slechts weinig tijd zijn verlopen tussen beide stadia. Men had bovendien de aansluiting zo zorgvuldig in het opgaande muurwerk verwerkt dat van een bouwnaad niets te bespeuren viel en ook de voor en na gebezigde kloostermoppen niet in het minst van elkaar verschilden.

Een overeenkomstige ontdekking werd gedaan onmiddellijk ten oosten van de fundering van de triomfboog. Ozinga beschreef reeds dat deze triomfboog verband hield met het netgewelf, naderhand geslagen over de koortravee en dat het geheel niet ouder kon zijn dan de tweede helft van de 15de eeuw. Aangezien de terwille van grondverbetering aangebrachte zandbaan achter de triomfboog in het midden van de kerk, op de scheiding van schip en koor, een onderbreking van ruim twee meter vertoonde lag de veronderstelling voor de hand dat men hier te maken had met de fundering van een oudere triomfboog, zij het dat deze een aanmerkelijk smallere doorgang tussen schip en koor moest hebben opengeleten dan thans het geval is. Geheel zeker is dit echter niet omdat ook in het tweede geval de plaats van de strook ingebracht zand een verschil in de fundering van schip- en koormuren markeerde, en ook hier de onderste steenlagen — niet het opgaande werk — een bouwnaad schenen te verraden.

Gesteld dat een oudere triomfboog niet de oplossing van het vraagstuk kan brengen, blijft de moeilijkheid van de onderbreking in de veronderstelde, oorspronkelijke oostelijke sluitwand. Het zou slechts uit verlegenheid zijn indien men aan het eerste bakstenen zaalkerkje een houten koorsluiting toeschreef, toegankelijk via de opening in de oostelijke kerkshipmuur. In de ondergrond werd in ieder geval geen enkel spoor van een dergelijke houten constructie opgemerkt. Hoe het zij, de lengte van het kerkje in zijn oudste gedaante, tussen westgevel en triomfboog, resp. sluitmuur bedroeg, hart op hart gemeten, circa 10 m, bij een breedte — overeenkomende met die van de huidige kerk — van circa 8, inwendig 7 m.

Ozinga wees op de sporen van een portaal

buiten de voormalige toegang in het westelijke uiteinde van de noorder zijmuur. Dit portaal heeft in de bodem geen als zodanig herkenbare sporen achtergelaten. Wel kwam op grotere diepte de oorspronkelijke dorpel te voorschijn, aan weerszijden verstevigd door een flinke van boven afgeplatte zwerfkei.

De moeten van een zadeldakconstructie in de noordelijke koormuur correspondeerden met de funderingsresten van een tamelijk licht uitgevoerde aanbouw, waarbinnen zich de overblijfselen van een vloer bevonden, bestaande uit op hun vlakke zijden gevleide bakstenen van betrekkelijk klein formaat. Het betreft hier de resten van een bescheiden sacristie, die vanuit het koor te bereiken viel door de nog voorhanden deur. In tegenstelling tot deze laatste doorgang komt ons de sacristie voor van latere datum te zijn dan de kerk zelf en gelijktijdig te zijn opgetrokken met het netgewelf boven het koor.

Overzien wij onze uitkomsten nog eens, dan blijft het antwoord op de vraag inzake de plaats van de oorspronkelijke parochiekerk onbeantwoord. De beschreven reeks middeleeuwse graven geeft echter een aanwijzing dat men de oudste kerk(en) buiten de huidige, 14de-eeuwse, dient te zoeken. In dit verband krijgt de opvallend excentrische plaats van de tegenwoordige kerk op het zeer ruime, ovale en met fraai geboomte omkranste kerkhof een nieuw perspectief. Dit nog temeer, indien men rekening houdt met het feit dat het kerkhof in het verleden aan de westzijde een veer moest laten tengevolge van afgraving. Mocht zich daartoe ooit nog de gelegenheid voordoen, dan zou het aanbeveling verdienen de sporen van een ouder, gezien het ontbreken van ieder kruimeltje tufsteen hoogstwaarschijnlijk uit hout opgetrokken, kerkje ten westen van de bestaande kerk te zoeken. Het blijft uiteraard een gissing de wisseling van standplaats toe te schrijven aan de behoefte om deze houten kerk zo lang mogelijk te blijven gebruiken en eerst af te breken nadat de bakstenen opvolgster gereed was gekomen.

Tot besluit melden wij als losse vondst, te midden van andere muntjes binnen de koormuren opgedolven, een zilveren kwart-denarius, volgens opgave van het Koninklijk Kabinet van Munten, Penningen en Gesneden Stenen te Den Haag geslagen door Willem II, hertog van Berg en graaf van Ravensberg (1380-1397).

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

FRIESLAND

Genum. In de *Mededelingen van de Stichting Alde Fryske Tsjerken*, 1972, 4, 87-94, gaf drs. Herma M. van den Berg een beschrijving van de Herv. kerk te Genum (gem. Ferweradeel), die onvermijdelijk enige vragen openliet zo lang de restauratie niet de mogelijkheid opende aanvullend oudheidkundig bodemonderzoek te verrichten. Inmiddels is het herstel aangevat en kon door de R.O.B. het een en ander worden verricht.

Het huidige kerkje toont nog de tufstenen noordgevel van een ouder bouwwerk, waarvan de zuidelijke zijgevel in de huidige zuidelijke zijmuur werd opgenomen en van een bakstenen beklamping voorzien. De driezijdige, bakstenen koorsluiting staat koud tegen de tufstenen zijgevels gemetseld doch bleek te rusten op dezelfde bedding van afwisselend aangebrachte lagen klei en schelpgruis als de tufstenen zijmuren zodat het voorafgaande, tufstenen koor dezelfde vorm en afmeting moet hebben bezeten als de, uit kloostermoppen opgetrokken, 15de-eeuwse opvolger. Waarom tot herbouw op dezelfde grondslagen werd overgegaan werd niet duidelijk.

In de tufstenen noordmuur, ter hoogte van de scheiding tussen schip en koor, is een rondbogige aftekening zichtbaar, die eveneens aanwezig schijnt te zijn geweest in de zuidelijke zijmuur. Onwillekeurig is men geneigd deze boogvormige aftekeningen, die aan meer Friese kerken uit de 12de en 13de eeuw voorkomen, te beschouwen als gedichte doorgangen tussen de kerk en naderhand weer afgebroken zijruimten, welke bestemming deze verder ook gehad mogen hebben. De sporen van deze veronderstelde aanbouwen ontbraken in de bodem evenwel te enenmale zodat het zeer de vraag is of deze er, althans te Genum, ooit geweest zijn. Terloops merken wij nog op dat de hagnoscoop in de tufstenen zijmuur daar niet tijdens de bouw in werd aangebracht maar eerst later moet zijn uitgekapt.

De klei- en schelpenstorting van de fundering der oorspronkelijke tufstenen westgevel bleef, conform die van het oorspronkelijke tufstenen koor, bewaard dank zij de vrij grote diepte der voor dit doel tevoren in de ondergrond uitgedolven sleuven. De tufstenen westgevel bevond zich juist ter hoogte van de overgang van het tufstenen, opgaande werk en de verlenging der zijmuren in westelijke richting met behulp van kloostermoppen, aan

de oostzijde van de huidige beide toegangen. De lengte van het tufstenen kerkje kon aldus worden bepaald op slechts 14.5 m, bij een breedte van amper zes. Het is de vraag of het tufstenen kerkje nog een houten voorganger heeft gekend. In ieder geval ontbraken menselijke begravingen, in een latere periode doorsneden bij het uitgraven der klei- en schelp-funderingen, zoals wij elders soms hebben kunnen waarnemen.

Aanwijzingen tot het bestaan van een bakstenen westwerk, naderhand aan de tufstenen kerk toegevoegd, werden evenmin in de bodem aangetroffen. Veeleer kregen wij de indruk dat de bestaande, 15de-eeuwse toren aanvankelijk vrij van de tufstenen kerk heeft gestaan eer men hem in een later stadium door het verlengen van de kerk daarmede heeft verbonden.

Van de beide in de toren hangende luidklokken dateert de ene uit het jaar 1490, de andere uit het jaar 1344 — het betreft een der tamelijk veel voorkomende werkstukken in Friesland van de gieter Stephanus. Deze Stephanus-klok zal eerst wel in een houten klokhuis of klokkestoel gehangen hebben, voordat de toren deze taak overnam.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Lichtaard. In de *Mededelingen van de Stichting Alde Fryske Tsjerken*, 1972, 4, 95-98, wijdde drs. Herma M. van den Berg enige beschouwingen aan de Herv. kerk te Lichtaard (gem. Ferweradeel), eertijds gewijd aan St. Petrus. Het betreft hier een bakstenen, 13de-eeuws zaalkerkje met vijfzijdig gesloten koor en ingebouwde toren. Zij uitte de mening dat deze toren niet dezelfde kon zijn als de toren, afgebeeld op de tekening welke Pieter Idzerts Portier in het jaar 1754 van de kerk maakte toen hij het dorp Lichtaard weergaf, gezien vanuit het zuid-westen. Aangezien er in de kerkelijke rekeningen een aanzienlijke post voorkwam wegens werkzaamheden, in het jaar 1785 verricht aan de toren, lag de veronderstelling voor de hand dat de huidige toren eerst uit het jaar 1785 dateerde en de opvolger was van een oudere, die dan ten westen van de bestaande, ingebouwde toren moest zijn verzezen.

Nu was de westgevel van kerk en toren in het jaar 1642 van een beklamping met kleinere, grauwe baksteen voorzien, die de onderzoekingen inzake de bouwgeschiedenis ernstig

bemoelijkte. De restauratie van het bouwwerk, in het begin van dit jaar aangevangen, maakte het mogelijk deze beklamping deels te verwijderen waarbij een dichtgemetselde, westelijke toegang te voorschijn kwam van onbetwist middeleeuws karakter. Nader onderzoek met de spade was geboden teneinde meer klaarheid over de oorspronkelijke toestand te verkrijgen. Dit onderzoek werd inmiddels door de R.O.B. uitgevoerd en leverde als uitkomst op dat er zich ten westen van de huidige westgevel nimmer een oudere toren heeft bevonden. De teruggevonden west-ingang verleende van den beginne af aan toegang tot kerk en toren, zodat de weergave door Pieter Idzerts niet betrouwbaar kan worden geacht.

Voorts bleek dat de ingebouwde toren eerst naderhand tot stand was gekomen, waartoe een dwarsmuur evenwijdig aan de westgevel binnen de kerk werd opgebouwd, die de oostgevel van de toren tot onderbouw strekte en een portaal van het kerkship afscheidde. De zuidelijke en noordelijke zijmuren van de ingebouwde toren kwamen te rusten op standvinken, met behulp van zware balken aan de west- en oostmuren van de toren verankerd. Naar het formaat van de kloostermoppen te oordelen, gebezigd bij de onderbouw van de oostmuur, kan de bouw van de ingebouwde toren al vrij kort na de bouw van de kerk zijn aangevangen. De ene der beide luidklokken in de toren draagt het jaartal 1404, de andere is nog ouder, draagt de naam van de kerkpatroon St. Petrus en lijkt ons gegoten in de 14de eeuw. Het kan echter ook zijn dat men zich aanvankelijk heeft beholpen met een vrijstaande klokketoel zodat de ouderdom van de oudste klok nog geen criterium behoeft te zijn voor de ouderdom van de huidige toren. De uitgaven voor de toren in het jaar 1785 zullen betrekking hebben gehad op een grondige herstelling, waarbij de aanvankelijk stenen zijmuren vervangen werden door de huidige planken zijwanden.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

GELDERLAND

Bergharen. Van 8-27 juni 1970 werd binnen de muren van de vroeg-15de eeuwse, Herv. kerk te Bergharen, in verband met de restauratie van deze pseudo-basiliek, een onderzoek met de spade ingesteld (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1970, 34-35). Hierbij kwamen onder de pijlers van het bestaande monument de grond-

vesten te voorschijn van een tufstenen zaalkerkje, ter lengte van circa 14, en ter breedte van circa 8 m. Het vermoeden werd geuit dat dit zaalkerkje een versmalde koorpartij rijk zou zijn geweest, waarover echter eerst zekerheid verkregen zou kunnen worden indien het onderzoek ook buiten de huidige oostgevel van het kerkgebouw kon worden voortgezet. Nadat het tufstenen kerkje in de 13de eeuw een uit kloostermoppen opgetrokken toren had verkregen, waarbij de tufstenen westgevel als kern van de oostelijke torenmuur gespaard bleef, werd de tufstenen kerk vervolgens afgebroken teneinde plaats te maken voor het tegenwoordige bouwwerk met zijn beide zijbeuken.

De gelegenheid deed zich voor het onderzoek uit 1970 voort te zetten van 28 november tot 8 december 1972. Het tufstenen kerkship bleek inderdaad een versmalde koorpartij te hebben gehad, waarvan de resten zich in de vorm van met tufsteenbrokjes en mortelgruis opgevulde sleuven tegen het schone zand aftekenden. Dit koor was naar het oosten recht afgesloten en bezat, binnenwerks gemeten, een lengte van circa 7.5 m, bij een breedte van circa 6 m. Nadat het besluit was genomen een grotere kerk te bouwen liet men het schip aanvankelijk staan doch verving het koor door een bakstenen vijfhoekige sluiting, binnenwerks gemeten 11 m lang en juist even breed als het tufstenen schip. Vervolgens bouwde men, op vierkante grondslag, een bakstenen sacristie tegen de nieuwe, noordelijke koormuur, juist op de scheiding met het tufstenen schip. In de westelijke zijmuur werd een rookkanaal uitgespaard, dat kunstig met tufplaten werd bekleed. Blijkens de blootgelegde fundering stond tegen de oostelijke muur van de sacristie bovendien een altaar. Tenslotte ging men over tot het afbreken van het tufstenen schip en het optrekken van het huidige, met de twee kolommenrijen, waarbij de beide zijbeuken werden doorgetrokken tot aan de verlengden van de westelijke torenmuur en de noordelijke zijmuur in het verlengde kwam te liggen van de noordelijke muur van de sacristie. De zuidelijke zijbeuk werd even breed als de noordelijke maar liep naar het oosten over in een zuider dwarspand, dat twee meter breder uitviel dan de zuider zijbeuk, doch waarvan de oostelijke sluitmuur weer strookte met de oostelijke muur van de sacristie.

Gezien de uiterst geringe verschillen in de

steensoorten, toegepast bij de opeenvolgende uitbreidingen en verbouwingen, kan er slechts weinig tijd verlopen zijn tussen de bouw van het bakstenen koor en de voltooiing van de basiliek. Omstreeks het jaar 1825 werden koor, sacristie en zuider dwarspand gesloopt en verkreeg het kerkje zijn huidige, naar het oosten bruto afgeknotte gedaante. Op grond van de inmiddels verzamelde gegevens zijn de funderingen van de afgebroken gedeelten weer in het terrein aangegeven.

Menselijke begravingen, daterende van voor de bouw van het tufstenen zaalkerkje, werden tijdens de tweede opgravingscampagne niet waargenomen. Dit in tegenstelling met de bevindingen uit 1970. Evenmin lieten zich de sporen herkennen van een houten kapel, in verband te brengen met het grafveld dat de tufstenen kerk klaarblijkelijk nog weer vooraf was gegaan.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

NOORD-BRABANT

Bladel. Door N. Roymans, Bredasebaan 17 te Bladel, werden de volgende nieuwe vindplaatsen in deze gemeente ontdekt:

1. Langs de E-3 autobaan vond hij twee Mesolithische vuursteenconcentraties.
2. Op een hoge zandrug ten noorden van Netersel vond hij vier concentraties van Mesolithische vuursteen-artefacten. Ten oosten hiervan werden op dezelfde zandrug reeds eerder dergelijke concentraties aangetroffen (*Nieuwsbulletin, K.N.O.B.*, 1966, 18 en 55).
3. Twee Mesolithische vuursteenconcentraties tussen Netersel en Lage Mierde.
4. Tussen Bladel en Casteren werd een aantal Mesolithische en Neolithische vuursteen-vondsten op een hoge akker verzameld.
5. Op het onder 3 genoemde terrein werden ook enige Neolithische vuursteenartefacten gevonden.
6. Op een terrein ten westen van de dorpskern van Bladel werden scherven van Romeins aardewerk aangetroffen en ook een bronzen munt van Julius Caesar.
7. Volgens N. Roymans werd enkele jaren geleden een drinkwaterput gevonden, die was vervaardigd van een uitgeholde eikestam. De vindplaats ligt in de zuidoosthoek van het kruispunt Bredasebaan-Provinciale weg.

Melding en controle van bovengenoemde vindplaatsen had plaats op 8-5-'73. De vond-

sten (behalve nr. 7) zijn in het bezit van de vinder.

R.O.B., Amersfoort (G. Brex)

Breda. Bij de aanleg van een viaduct in de nieuwe rijksweg Breda-Antwerpen kwamen talrijke aardewerkscherven en bodemsporen uit de IJzertijd aan het licht, die werden ontdekt door onze correspondent L. Moelands, Zoutmanweg 17 te Breda. Bij de afwerking van dit kruispunt werden de bodemsporen weer met een laag grond bedekt. Op een afgegraven perceel bij de Bieberg vond Moelands scherven van Romeins aardewerk waarbij een oor van een kruik. Gezien de ligging van de voornaamste vondsten is het waarschijnlijk dat de nederzettingssporen zich zullen voortzetten in het naastgelegen nog intact zijnde terrein.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Eerssel. Tussen Duizel en de buurtschap 't Hint vond onze correspondent G. H. Fontein een fraai gevormde polijststeen die waarschijnlijk uit de IJzertijd dateert.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Empel (gem. 's-Hertogenbosch). Op een perceel waar reeds eerder zeer veel Romeinse en inheemse vondsten werden verzameld (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1969, 55 en 70) ontdekte onze correspondent A. N. van der Lee uit 's-Hertogenbosch een fragment van een helder blauwe glazen armband met opgelegde gele zigzagdraad. Ook vond hij er een Merovingische triens.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Nieuw-Ginneken. Op een bospad bij het Galderse Moer vond onze correspondent L. Moelands uit Breda een concentratie van ongeveer 40 vuursteenafslagen.

Grave. In een zandafgraving langs de oostrand van het Escharense Veld werden door ondergetekende zeer veel scherven uit de Late IJzertijd en ook enige paalsporen en afvalkuilen aangetroffen. Deze nederzettingssporen zullen zich ongetwijfeld voortzetten in het aangrenzende hoge akkercomplex, waarvoor ook reeds een vergunning tot ontgronding is verleend, op enkele kleinere perceeltjes na. Een aantal scherven werd als documentatie-materiaal meegenomen voor het Noordbrabants Museum.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Hoogeloon. Met N. Roymans uit Bladel werd een drietal vindplaatsen in het kerkdorp Casteren bezocht.

1. Bij H. Coolbergen, Kerkstraat 26 te Casteren werd een uit de hand gevormd bakje aangetroffen dat uit klei was vervaardigd, die was gemagerd met kleine kwartskorrels. Het oppervlak was glanzend gepolijst. Twee rechthoekige doorboorde oortjes staken vertikaal boven de rand uit. Tussen deze oortjes was als deksel een plat stuk aardewerk aangebracht, vermoedelijk vervaardigd van een bodemfragment van een grote urn. Het potje dateert waarschijnlijk uit de Late Bronstijd of Vroege IJzertijd. De uitzonderlijke vorm geeft te weinig aanknopingspunten voor nauwkeuriger datering. De urn werd gevonden bij de aanleg van een nieuw landbouwwegje. De hoge akker ten noorden van dit wegje is nog intact. Het perceel ten zuiden hiervan is afgegraven. Daar dergelijke urnvondsten meestal niet op zichzelf staan, bestaat de mogelijkheid dat zich een intact urnenveld in noordelijke richting uitstrekt.

2. De heer Coolbergen was ook in het bezit van enige restanten van een drinkwaterput die uit een gespleten, uitgeholde en daarna weer aan elkaar gelaste eikestam was vervaardigd. Naast de lasnaden waren nog geboorde gaten aanwezig met daarin gestoken houten pennen. Gevlochten twijgen die deze pennen moesten verbinden waren niet meer aanwezig. De diameter van de put moet binnenwerks meer dan een meter hebben bedragen. De onderzijde van de boomstamwand was aan de buitenzijde schuin aangekapt. De put was met een graafmachine uit de bodem getrokken bij de aanleg van een rioleringsleuf en lag ongeveer 50 m ten westen van de voormalige oudste kerk van Casteren die in 1949 door prof. dr. A. E. van Giffen werd onderzocht (op het Kerkeneind).

3. Volgens de heer Coolbergen was onlangs ook een drinkwaterput gevonden tegenover zijn huis langs de Kerkstraat tijdens het graven van een bouwput voor nieuwe woningen. Deze put bestond uit opgestapelde graszoden die gestapeld waren op een horizontaal liggend wagenwiel op de bodem van de put. Beide putten zullen waarschijnlijk dateren uit de 12de of 13de eeuw.

4. N. Roymans vond scherven van Romeins aardewerk op de zuidrand van een perceel waarin reeds eerder sporen van een romeins grafveld werden aangetroffen. Bij de scher-

ven waren fragmenten van een dolium en van wrijfschalen (zie ook *Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1972, 90).

5. Onze correspondent G. H. Fontein uit Duizel vond op een zandweg nabij het Dalemstroomke een bijzonder fraaie neolithische pijlpunt met steel en weerhaken en geheel bewerkt met oppervlakte-retouche. Op het ten oosten hiervan pas geploegde weiland vond hij nog een aantal onbewerkte vuursteenafslagen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Lith. Onze correspondent A. L. van der Lee uit 's-Hertogenbosch verzamelde ongeveer 500 scherven van Romeins en inheems aardewerk op een reeds eerder bekende vindplaats bij Teeffelen (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1969, 70). Hij stond de vondsten af aan het Noordbrabants Museum.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Maarheeze. Langs de oostrand van de Goorse Putten vond onze correspondent P. A. Derks uit Geldrop een concentratie vuursteen-artefacten en afslag van de Tjongercultuur. De vondsten zijn bestemd voor het Noordbrabants Museum.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Oost-, West- en Middelbeers. In de Spreeuwelse Heide vond N. Roymans uit Bladel een concentratie van Mesolithische vuursteenvondsten. Reeds eerder werd 300 m ten zuiden hiervan een dergelijke concentratie gevonden in een brandgang van een dennebos.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Nistelrode. In april van dit jaar werden in het profiel van een rioleringsleuf van een nieuw aan te leggen uitbreidingsplan een urn met crematieresten en daarop een schaalvormig deksel gevonden. Bij het uitkammen van de uitgeworpen grond door de hiervoor te hulp geroepen schooljeugd kwamen nog eens 6 urnen of fragmenten daarvan aan het licht. De schaalvormige urnen verraden duidelijk invloeden van de Marnecultuur. Bij de andere potten waren er met uitspringende voet zoals we die kennen bij de Hunsrück-Eyffeltcultuur. Deze combinatie van urntypen is de laatste jaren ook gevonden ten noordoosten van Haps, in Berlicum en Heesch. Ook in het gebied der Achtzaligheden is deze combinatie bekend (Bergeyk, Hoogeloon, Knegsel).

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Leende. In de Leenderheide vond onze correspondent H. Kuenen uit Meerveldhoven op een zandweg een concentratie van vuursteen-artefacten en afslag. Een voor deze cultuur kenmerkende steelspits bewees dat de vondsten tot de Ahrensburgcultuur behoorden.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Oss. In een bouwput langs de IJsselstraat wist de heer P. de Poot uit Oss nog talrijke archeologische gegevens te redden. Hij vond daarbij enige rijen paalkuilen, greppels, afvalkuilen en zeer veel aardewerkscherven uit Midden Bronstijd, IJzertijd en Romeinse tijd. Hoewel er weinig gelegenheid werd gegeven voor een onderzoek kon de heer de Poot samen met de heer van Alphen de belangrijkste sporen inmeten en op kaart brengen. Hierbij werd duidelijk dat de nederzettingssporen zich nog voortzetten in de aangrenzende percelen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Reusel. In het ruilverkavelingsgebied ten oosten van Reusel kon Nico Roymans nog talrijke gegevens op archeologisch gebied verzamelen. Zo vond hij op twee plaatsen een concentratie van Mesolithische vuursteenartefacten. Elders vond hij vuursteenartefacten die uit het Neolithicum dateren. Op twee percelen vond hij sporen van nederzettingen uit de IJzertijd. De vondsten bestonden hoofdzakelijk uit aardwerkscherven. Ook uit de Romeinse tijd vond hij op twee plaatsen sporen van een nederzetting uit die periode; ook hier vastgesteld aan de hand van aardewerkvondsten.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Rijsbergen. Onze correspondent L. Moelands uit Breda meldde het resultaat van zijn onderzoeken in de omgeving van Rijsbergen. Op een der Tichelse akkers vond hij in de rand van twee bietenkuilen talrijke bewoningssporen uit de Romeinse Tijd. Het betreft vooral aardwerkscherven, dakpanfragmenten, spijkers, zeer veel ijzer, waarbij mogelijk een fragment van een zwaard en brokken bazaltlava.

In een sloot hierlangs werd door mevr. Goos een metalen adelaar (tin of lood) gevonden. Het beeldje had naar achter gebogen vleugels en een gat onder de voet. De heer Moelands sloot de mogelijkheid niet uit, dat het uit de Romeinse tijd dateert, gezien de vindplaats met veel ander Romeinse vondsten. Voor een nadere determinatie moet nog gezorgd worden.

Langs de Raamloop vond de heer Moelands talrijke aardwerkscherven uit de IJzertijd, waarbij ook een zeer grote, dikwandige besmeten urn met crematieresten.

Tenslotte vond de heer Moelands op de Oekelse akkers dicht bij elkaar een tiental vuursteenafslagen als oppervlaktevondsten. Bij gebrek aan gidsartefacten was een nadere datering niet mogelijk.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Valkenswaard. Onze correspondent E. N. A. H. Goossens uit Kneegsel en G. H. Fontein uit Duizel vonden op twee plaatsen in de Malpie concentraties van Mesolithische vuursteenartefacten. Reeds eerder werd in dit gebied een dergelijke concentratie door hen gevonden (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1966, 56).

In een door spelende kinderen gegraven kuil vond onze correspondent H. Kuenen uit Meerveldhoven sporen van een nederzetting uit de IJzertijd, bestaande uit onregelmatig liggende paalkuilen. Daar deze sporen vrij zeker een gedeelte van een groter geheel vormen werd de kuil weer zo veel mogelijk gedicht na de sporen te hebben ingetekend. De vindplaats bevindt zich tussen het dorp Domelen en het gehucht de Keersop.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Veldhoven. Op twee hoge akkers langs het riviertje de Gender vond Nico Roymans uit Bladel concentraties van Mesolithische vuursteenartefacten en afslag.

Langs de Moormanlaan vond hij een terrein, waar op twee plaatsen scherven uit de IJzertijd werden aangetroffen die vermoedelijk de plaats van nederzettingen uit deze periode aangeven.

Niet ver hiervandaan lag een perceel, waar vooral scherven uit de Romeinse tijd werden gevonden.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Vessem. Op ongeveer 350 m van de laatstgenoemde plaats onder Veldhoven vond N. Roymans eveneens scherven uit de Romeinse tijd. Ook deze vondsten wijzen op een nederzetting ter plaatse.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Zundert. Als resultaat van verkenningen in deze gemeente meldde onze correspondent L. Moe-

lands uit Breda de volgende nieuwe vindplaatsen.

Op een hoge geploegde akker langs de Bijloop vond hij enige honderden stuks vuursteen van de Tjongercultuur, o.a. tien schrabbers, twaalf stekers en twee B-spitsen.

Bij de Hoge Moer vond hij nieuwe sporen van de Tjongercultuur en uit het Mesolithicum. Reeds eerder zijn hier sporen van beide culturen gevonden op een uitgestrekte zandrug, waarop in het westen vooral veel vondsten van de Tjongercultuur voorkomen en meer naar het oosten vooral Mesolithische vondsten. Het westelijk gedeelte heeft wel veel door afgravingen te lijden gehad (*Nieuwsbulletin K.N.-O.B.*, 1972, 91).

Bij het gehucht Stuivezand vond hij op een akker veel scherven uit de IJzertijd die wijzen op sporen van een nederzetting uit deze perio-

de. Een aantal silexafslagen, dat hij op dit perceel vond, dateert mogelijk uit het Mesolithicum, hoewel dit bij gebrek aan gidsartefacten niet bevestigd kan worden.

Op een andere akker bij het gehucht Stuivezand vond de heer Moelands twee Neolithische vuurstenen pijlpunten en een romeins kruikje, waarvan hals en oor ontbraken.

Op Klein Zundert tenslotte vond hij sporen van een nederzetting uit de IJzertijd in de rand van een graskuil. In 1969 werd op ongeveer 500 m ten oosten hiervan, eveneens in een graskuil, een Harpstedt urn met crematieresten gevonden (*Nieuwsbulletin K.N.-O.B.*, 1969, 114). Mogelijk ligt op de laatstgenoemde plaats het grafveld behorend bij eerstgenoemde nederzetting.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

TENTOONSTELLINGEN

ALMELO

- *Gemeentebuis*. J. J. P. Oud, architect

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Italiaanse tekeningen uit de 17de eeuw, uit eigen bezit -2 dec.
- *Galerie Icon*. Kind en spel in de 19de eeuw -15 dec.
- *Toneelmuseum*. Molière, 1673-1973 -23 okt.
- *Kon. Instituut voor de tropen*. Anonieme kunstenaars uit een verre wereld (coll. Oudshoorn)

ARNHEM

- *Openluchtmuseum*. Het platteland rond Oranje

BREDA

- *Volkenkundig Museum Justinus van Nassau*. Japanse prentkunst uit Leids bezit, vanaf 1670 tot nu (tweede periode) -eind okt.

DELFT

- *Indonesisch Ethnografisch Museum*. Kalimantan, mythe en kunst -3 dec.

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum*. Pompeii, uit de as herrezen -13 jan.
- Den Haag in de Pruikentijd. Tekeningen, prenten en schilderijen van de familie La Fargue -13 jan.
- Muziek in beeld: de ontwikkeling van de muzieknotatie tot ca. 1700 -4 nov.

DEURNE

- *Museum Dinghuis*. De Poesjenellen van Antwerpen -5 nov.

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. Kappen, kapers en kornetten. Hoofdtooi en sieraden der vrouwen in het Zuiderzeegebied -1 nov.

HAARLEM

- *Teylers Museum*. Haarlemse stadsgezichten. Tekeningen uit de verzameling Th. Hoog -1 nov.

LEIDEN

- *Rijksmuseum van Volkenkunde*. Thailand, land zonder honger. Leven en bedrijf van de Thailandse boer -31 dec.

LONDEN

- *The Royal Academy*. Schatten van de Chinese kunst

MAASTRICHT

- *Bonnefantenmuseum*. De maquette van Maastricht uit Parijs (1748-1750) voorlopig verlengd

MECHELEN

- Van Karel de Stoute tot Keizer Karel; 500ste verjaardag oprichting „Grote Raad” -4 nov.

PARIJS

- *l'Orangerie des Tuileries*. George Braque
- *Musée National d'Art Moderne*. Het Futurisme

ROTTERDAM

- *Boymans-van Beuningen*. Duitse grafiek 1450-1700 -28 okt.
- *Historisch Museum*. Adriaen van der Werff, 1659-1722 -31 okt.

TILBURG

- *Nederlands Textielmuseum*. Het rijke leven van spelpoppen en marionetten -17 dec.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Uit grootmoeders kastje. Handwerkgerei uit de 18de en 19de eeuw -4 nov.
- *Domkerk*. De restauratie van de vijf Utrechtse middeleeuwse kerken 's zondags voor en na de kerkdienst

ZEIST

- *Het Zeister Slot*. Nederland leeft met zijn verleden, foto-expositie -29 okt.

ZUTPHEN

- *Stedelijk Museum*. Curiosa uit Gelderse archieven -28 okt.

MEDEDELINGEN

FONDS VOOR MIDDELEEUWSE KUNSTGESCHIEDENIS

De Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen heeft een legaat aanvaard, dat haar door prof. dr. G. J. Hoogewerff, overleden 25 maart 1963, werd toegewezen.

De inkomsten van dit legaat zullen worden besteed ter bevordering van de bestudering der beeldende kunsten in West-Europa en Italië gedurende de Middeleeuwen en wel door het subsidiëren van dergelijke publikaties op het onderhavige terrein (tijdschriften uitgezonderd), alsook door het verstrekken van bijzondere reistoelagen, telkens voor eenmaal.

Deze toelagen kunnen worden toegekend aan verdienstelijke Nederlandse studenten in de kunstgeschiedenis en aan ambtenaren verbonden aan Nederlandse openbare musea.

Het bestuur van de Afdeling Letterkunde der Akademie heeft een commissie ingesteld, die advies zal uitbrengen over de aanvragen om subsidie uit het fonds, die de Akademie zullen bereiken en wel voor 1 december 1973 aan het adres van de Akademie, Kloveniersburgwal 29, Amsterdam-C.

STUDIEWEEK IN BELGIË

Het bestuur van De Nederlandse Museumvereniging zou gaarne in contact komen met personen uit de museumwereld, die speciale belangstelling hebben voor de presentatie van een verzameling.

De dienst Plastische Kunsten van het ministerie van Nationale Opvoeding en Nederlandse Cultuur uit België nodigt een tiental Nederlanders uit voor een studieweek samen met een gelijk aantal Belgen van 9-15 december 1973.

Men denkt aan een gezelschap van „universitaire afgeschoolden, die minstens een jaar en maximum 5 jaar in een museum werkzaam zijn en zich willen vervolmaken in de museologie”.

Het hoofdthema van dit vooral praktisch gerichte project is de presentatie van een verzameling; aan de hand van een reeks museumbezoeken in een achttal plaatsen wordt getracht een overzicht te bieden van de tentoonstellingsproblemen.

De kosten beperken zich tot de reiskosten tot de eerste plaats van samenkomst in België, waarschijnlijk Brussel.

Het ligt in de bedoeling, dat deze studieweek in het voorjaar 1974 zijn vervolg vindt in een bezoek van Belgen aan Nederland.

Opgaven voor 1 november 1973 bij de secretaris van De Nederlandse Museumvereniging, de heer E. Alexander, p/a Toneelmuseum, Herengracht 168, Amsterdam, tel. 020-233993.

Bij een groot aantal opgaven zal het gezelschap in overleg met de betrokkenen zo gevarieerd mogelijk worden samengesteld.

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

Het huis Cranenborch te Bergen op Zoom

Bij de brand van de huizen Grote Markt 8 en 9 op 24 januari j.l. liep ook „Cranenborch”, Grote Markt 11, flinke schade op. Vooral de zijgevel werd hierbij getroffen. Het herstel van de brandschade vormde de aanleiding tot een gedeeltelijke restauratie van het huis. Het eerste onderzoek, maar vooral het reinigen van de zijgevel maakten duidelijk, dat Cranenborch tot de meest belangwekkende laatmiddeleeuwse huizen van Bergen op Zoom gerekend kan worden.

Het ongetwijfeld oudste onderdeel van het huis is de met „Het Sweert”, Grote Markt 12, gemeenschappelijke bouwmuur. Deze muur is ca. 70 cm dik en opgetrokken van kloostermoppen. In de vierde travee vanaf de Markt is fragmentarisch de ontlastingsboog van een dichtgemetselde venster- of deuropening zichtbaar geweest. De boog dateerde wellicht uit de tijd dat Cranenborch nog niet bestond of tenminste veel kleiner was. Gezien de oudste vermelding van huis Cranenborch in de stadsregisters moet dat dan voor 1397 geweest zijn.

Meer naar voren, in de tweede travee, bevindt zich een uitkraging voor een schoorsteen op natuurstenen consoles. Dit bouwfragment, gemetseld van kleinere bakstenen (23 x 11 x 5,5 cm), verdween bij de bouw van het thans bestaande huis achter de nieuwe schoorsteen. Nu is het weer zichtbaar in de vorm waarin het aangetroffen is.

Omstreeks 1500 moet er een grootscheepse verbouwing hebben plaats gehad. Daarop wijst tenminste de detaillering van de zijgevel en de verdiepingsbalklaag (zie fig. 1 (III en IV, fig. 2). Met gebruikmaking van de oude zijgevel van Het Sweert werd het huis geheel nieuw opgetrokken, mogelijk in opdracht van de juwelier Matheuse van Goirle, die het omstreeks die tijd bezat. Waarschijnlijk kreeg het huis toen de vorm, die het in 1739, toen Abraham de Haan de oostwand van de Markt tekende, nog bezat.

Cranenborch is een vijf traveeën diep onge-deeld zaalhuis, met een kelder, twee verdiepingen en een zolder. Het is tegen de stadstoren aangebouwd (fig. 1, I, II). Aan de noordzijde van de steunbeer van de toren is er een uitbouw, moge-

lijk een traptoren, die in de 17de eeuw in gewijzigde vorm herbouwd moet zijn. Merkwaardigerwijze geeft De Haan deze uitbouw niet aan, terwijl die wel voorkomt op de maquette van Nézot uit 1751.

De onderbouw van de gevels is geheel van hout geweest. Het uitzonderlijk gevolg hiervan is, dat aan de zijde van het kerkpad de houtskeletconstructie is toegepast, waarbij de moerbalken met sleutelstukken op zware stijlen met korbelen zijn opgelegd, terwijl aan de zijde van Het Sweert de normale constructie van „stenen” huizen is toegepast, waarbij de moerbalken met sleutelstukken en kraagstenen in de muur zijn opgelegd (fig. 1, II).

De gevels boven de puien zijn steeds geheel van steen geweest. De zolderbalklaag zal dan ook wel aan weerszijden de constructie van het stenen huis hebben. De waarschijnlijk nog oorspronkelijke bekapping is helaas in 1909 gesloopt.

De zijgevel bevatte bij de ontmanteling zoveel authentieke elementen, dat een nauwkeurige reconstructie mogelijk is (fig. 2). Het metselwerk van baksteen (18 x 9 x 4,5), afgewisseld met lagen natuursteen, boven de puibalk was vrijwel ongeschonden. De enige verstoring was ontstaan door het vervangen van de twee oorspronkelijke vensters door drie kleinere in 1909. De moeten van de bogen boven de oude vensters tekenen zich ook thans nog in de gevel af. Bij de restauratie zijn de uit 1909 daterende kozijnen ingekort, om de waterslaglijst eronder te kunnen herstellen. De raamverdeling is dientengevolge nieuw. Van de zware balkdragende en de iets lichtere tussenstijlen van de pui waren er nog vijf aanwezig. De enige nog aanwezige tussenstijl is thans vernieuwd. Van de kruisvensters tussen de stijlen zijn er twee middenstijlen volledig en twee kalven voor de helft aangetroffen. Boven de kalven moeten er naar binnen draaiende ramen geweest zijn met aan de buitenzijde daarvoor diefijzers. Onder het kalf bezaten de twee oostelijke kruisvensters naar binnen draaiende luiken. Het middelste kruisvenster, waarvan de onderdorpel oorspronkelijk lager lag dan thans, moet naar buiten draaiende luiken hebben bezeten. Onder andere

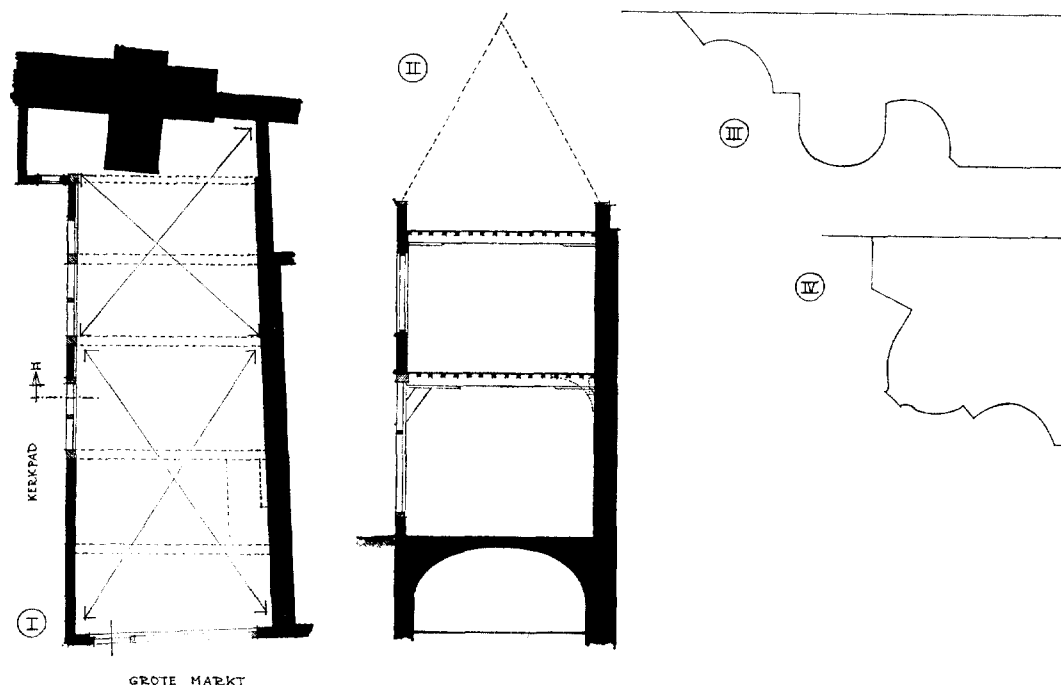
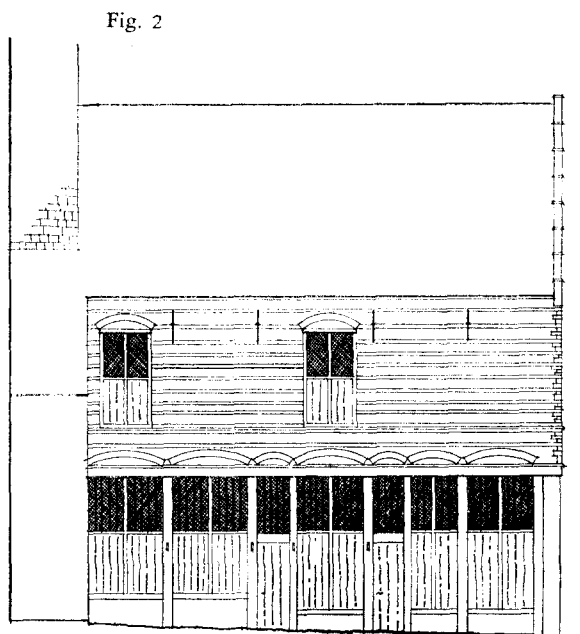

Fig. 1

ter wille van het interieur is de onderdorpel voorlopig hoger aangebracht. De twee smalle traveeën in de pui moeten vroeger deuren geweest zijn. Van de oorspronkelijk over de volle lengte van de pui aanwezige luifel zijn slechts de pengaten van de schoorhouten aangetroffen. Zij zijn ook nu zichtbaar, iets onder het kalf in het midden van de stijlen. Bij de restauratie zijn slechts de drie achterste kruiskozijnen hersteld. De nieuwe ramen daarin hebben de grootst mogelijke passende roe-verdeling gekregen, dit om het contrast met de verdiepingsramen niet nodeloos groot te maken. De helft van het laatste kruisvenster en de achterste deur met het raam erboven zijn dichtgemetseld gebleven. De muur, die het gedeelte van de pui vanaf de vierde stijl tot aan de voorgevel vervangt, is eveneens gehandhaafd. De huidige voorgevel dateert van omstreeks 1850. Bij de restauratie zijn de vroegere empirieramen weer aangebracht.

De oorspronkelijke indeling van het huis is enigszins te reconstrueren. Afgaande op de indeling van de pui en zullen er aan de Marktzijde een of twee winkeltjes geweest zijn. De achterste twee traveeën van het huis kunnen een derde winkel of een woonruimte geweest zijn. In deze ruimte heeft de vloer hoger gelegen. Dit zal wel

de oorzaak zijn geweest van het verschil in hoogte van de onderdorpels in de pui.

De trap naar de verdieping moet altijd achterin het huis hebben gestaan, omdat het nu blootgelegde deel van de verdiepingsbalklaag geen enkel vroeg trapgat vertoont. Een ligging in de eerder vermelde uitbouw is wel het meest waarschijnlijk. Een stookplaats voor de beganegrondvertrekken is nog niet gevonden. Wel is in de balkenzoldering de plaats van een op de eerste verdieping gelegen stookplaats te zien. In het tweede balkvak rechts, waar nu de uitkraging van een oudere schoorsteen zichtbaar is, zijn de sporen gevonden van het gewelf, dat de voetplaats van de erboven gelegen stookplaats vormde (fig. 1, II). De vondst van een laat-gotisch natuurstenen schouwfragment is in dit verband het vermelden waard.

De kelder, die waarschijnlijk alleen langs een

buitentrap aan de Markt toegankelijk was, zal zoals de meeste kelders, voor handelsdoeleinden gebruikt zijn. Aan weerszijden van de toegangstrap zijn de natuurstenen posten van een deur nog aanwezig. Het voorgedeelte van de kelder is in baksteen overwelfd. Het achtergedeelte heeft steeds een houten zoldering gehad, wat een zeldzaamheid is in deze stad. Van deze zoldering is thans alleen nog de moerbalk overgebleven.

Met uitzondering van het grootste gedeelte van de verdiepingsbalklaag is het inwendige van het huis buiten de restauratie gevallen. Het herstel van de gevels, en dan vooral van de zijgevel, is een belangrijke stap in de richting van de regeneratie van de oostwand van de Markt, die zo zwaar aangetast is door de twee grote branden die daar woedden in een tijdsbestek van nog geen jaar.

J. L. C. WEIJTS

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Bolsward. In verband met de her-inrichting van de Oudheidkamer, gehuisvest boven de Vierschaar in het raadhuis te Bolsward werden alle sinds jaar en dag zich daar bevindende bodemonvonden uit Bolsward en omgeving aan een nader onderzoek onderworpen. Hierbij trokken onder meer onze aandacht een viertal gebruiksvoorwerpen van roodbakkende, deels met loodglazuur overtrokken klei — een grape met oor en schenklip, een kamerpot met slibversiering, een test en een schaalte. In de eerste plaats omdat ons de sterke overeenkomst opviel met de voortbrengselen van enige pottenbakkersovens uit het eerste kwart van de 15de eeuw te Aardenburg, Haarlem doch vooral ook Utrecht, waar onlangs, op korte afstand ten noorden van de stad aan de Vechtoever, een omvangrijk pottenbakkersbedrijf kon worden opgegraven. In de tweede plaats evenwel omdat genoemde vier voorwerpen alle misbaksels waren en niet geschikt voor handelsdoeleinden. Deze laatste bevinding laat geen andere verklaring toe of ook Bolsward bezat circa het jaar 1400 een pottenbakkerij die volkomen dezelfde waar afleverde als de werkplaatsen in de andere drie genoemde steden. Voor het overige zullen er ongetwijfeld wel meer plaatsen geweest zijn waar pottenbakkers een be-

staan vonden met dergelijke, in zeer grote hoeveelheden vervaardigde waar, welke weliswaar niet in kwaliteit, maar wel in prijs kon wedijveren met het importgoed uit het Midden-Rijng gebied.

Wat Friesland betreft, hier moet het roodbakkende aardewerk in zeer korte tijd het tot dusverre gebezigde kogelpottengoed uit de markt hebben verdrongen. Het zal als iets volkomen nieuws zijn beschouwd — aanvankelijk bij schepen vol uit Haarlem of Utrecht betrokken, maar al spoedig ook in Friesland zelf gebakken door pottenbakkers die mogelijk tevoren hun stiel in zuidelijker streken hadden uitgeoefend, zoals de historie zich later zou herhalen met de kunst van het majolica-aardewerk. Met name de manier waarop de slibversiering werd aangebracht doet de vraag rijzen of te Bolsward en Utrecht niet een zelfde ambachtsman kan hebben gewerkt. Maar misschien overschatten wij hiermede de vereiste handvaardigheid bij dit soort arbeid, die in artistiek opzicht natuurlijk niet te vergelijken valt met die der vroegere Nederlandse plateelschilders.

Helaas viel niet meer uit te maken waar de misbaksels gevonden werden, al moet dit binnen de Bolswarder stadsvesten zijn geweest. Zelfs de standplaats van de voormalige Bols-

warder plateelbakkerij is niet meer bekend, evenmin als dit het geval is met andere dergelijke bedrijven in Friese zowel als West-Friese steden, met uitzondering uiteraard van Harlingen en Makkum, waar men de zaken langere tijd gaande wist te houden. Met name in Friesland hebben de bakkerijen van eenvoudig, met loodglazuur overtrokken gebruiks-aardewerk tot in deze eeuw hun bestaan gerekt, zoals te Leeuwarden, Lemmer, Sneek en Workum. Uit archivalische gegevens blijkt dat de plaatselijke overheden steeds op brandgevaar bedacht waren en deze bedrijven slechts aan de uiterste rand van de bebouwde kom, dan wel tegen de oostelijke stadsvesten aan gedoogden. Tot dusverre is IJlst de enige Friese stad gebleven waar tevens aanwijzingen verkregen werden over het vervaardigen van kogelpottenaardewerk van het meer geavanceerde type met standringen, tuiten en oren, kenmerkend voor de Friese huishouding der 13de en 14de eeuw. Daarnaast schijnt dit aardewerk tevens nabij leemgroeven in Gaasterland te zijn aangemaakt. Het zijn met name de rijk geschakeerde putvondsten, geborgen tijdens de opgravingen te Staveren in 1962 en 1963, die een vergelijking met het gelijktijdige, uit het Rijnland zowel als Frankrijk ingevoerde aardewerk toelaten en ons in staat stellen een nadere datering te verkrijgen van de laatst bedoelde groep Friese ceramiek.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

DRENTHE

Eelde. De restauratie der Herv. kerk te Eelde bood de mogelijkheid binnen de muren een onderzoek naar de bouwgeschiedenis in te stellen, dat van 13 tot 22 december 1972 plaatsvond.

Voorheen was de Eelder parochiekerk gewijd aan de H. Maria, terwijl er tevens altaren waren opgericht met bijbehorende fundaties, gewijd aan de S. Gangulf en S. Catharina. De kerk wordt vermeld in het oudste stuk, dat met betrekking tot de Drentse parochiekerken is overgeleverd, te weten de oorkonde uit het jaar 1139, waarin bisschop Andreas van Utrecht de hoeve uit de bisschoppelijke „curtis” te Emmen terugkoopt, die zijn voorganger Godebald (1114-1127) aan het kapittel te Oldenzaal had geschonken. Aangezien de schenking indertijd was geschied ten behoeve van de zielerust van bisschop Godebalds „dapifer”, waarborgde bisschop Andreas de voortzetting

der zielemissen door het kapittel voortaan bepaalde inkomsten af te staan uit zeven Drentse parochiekerken: „Anloe”, „Bele”, „Vrees”, „Nurch”, „Rothen”, „Roterwolde” en „Elde”.

De volgorde van dit zevental was stellig niet willekeurig gekozen en houdt verband met de ouderdom zowel als de betekenis van deze kerken. De hekkesluiters betaalden ook het minste en behoorden niet tot de zes Drentse seendkerken, waarvan die te Anlo in ancienniteit voorop stond. Voor het overige mag veilig worden aangenomen dat ook de parochiekerk van Eelde reeds voor het bewind van bisschop Andreas (1128-1139) bestond. Verwezen zij verder naar I. H. Gosses, *De organisatie van bestuur en rechtspraak in de landschap Drente*, Groningen 1941, 3-17. Tijdens bepaalde werkzaamheden in het jaar 1935 werden in de Eelder kerk reeds enige waarnemingen verricht door Van Giffen. Deze stelde de aanwezigheid vast van uit veldsteenpakkingen bestaande funderingen van een kerkje, ouder dan het bestaande, dat eerst uit de 14de eeuw stamt. Deze oudere kerk was blijkbaar uit tufsteen opgetrokken geweest en lag geheel binnen de opvolgende, uit kloostermoppen opgemetselde dorpskerk besloten. Het onderzoek van Van Giffen moest uiterst summier blijven en de hoop werd dan ook uitgesproken dat zich in de toekomst nog eens de kans zou voordoen de reeds verkregen uitkomsten uit te breiden en af te ronden. Helaas heeft Van Giffen de tweede opgraving niet in eigen persoon meer kunnen volgen. Vgl. A. E. van Giffen, „De kerk te Eelde, Gem. Eelde”; *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 55, 1937, 69.

Aan mobilia maakt Van Giffen gewag van het dekselfragment van een sarcofaag, gezaagd uit Bremer zandsteen, alsmede een paar gouden oorringetjes, met groen email ingelegd. Aan een nauwkeurige datering van deze laatste vondst wagen wij ons liever niet, al lijkt ons een middeleeuwse ouderdom niet waarschijnlijk. Wat het jongste oudheidkundig bodemonderzoek betreft kan worden vastgesteld dat onze wetenschap over de tufstenen kerk belangrijk werd vermeerderd. Een tegenslag vormde de zeer hoge grondwaterstand waardoor het om bouwtechnische redenen niet verantwoord bleek de van nature sterk humeuze, en bovendien door talrijke begravingen doorwoelde aarde binnen de kerkmuren allerwege tot op de ongeroerde zandgrond weg te graven.

Het karakter van de bovengrond vormde voor de bouwers van de 14de-eeuwse kerk aanleiding de funderingssleuven tot een diepte van bijna 1.80 m beneden het tegenwoordige vloerpeil — overeenkomende met een diepte van circa 1.30 m beneden het toenmalige vloerniveau — uit te delven tot in het ongeroerde dekzand en deze sleuven bovendien een grotere breedte te geven dan die van het opgaande muurwerk. Tot een hoogte van circa 90 cm werden deze sleuven aangevuld met baksteenpuin en kalkmortel, vervolgens met een pakket gemengd zand eer de onderste steenlaag van de muurvoet werd aangebracht. Aangezien deze 14de-eeuwse, torenloze zaalkerk met haar driezijdig-gesloten koor sindsdien uitwendig geen belangrijke wijziging meer onderging kunnen wij dit bouwwerk verder laten rusten.

De veldkeien, waaruit de grondslagen van de voorafgaande tufstenen kerk bestonden, vertoonden zeer uiteenlopende formaten, waarvan de grootste een middellijn bezaten van bijna 75 cm. Een tevoren gegraven sleuf, waarin deze keien werden gestort, tekende zich tegen de humeuze en vochtige, donker gekleurde ondergrond amper af. Ongetwijfeld zou deze aftekening scherper naar voren zijn gekomen indien het mogelijk was geweest het keienbed tot op de bodem van deze sleuf vrij te leggen. Om dezelfde reden kon geen absolute zekerheid worden verkregen over het al dan niet aanwezig zijn van grafkuilen, ouder nog dan de tufstenen kerk, noch over het voorhanden zijn van een houten kerkje, dat aan het tufstenen bouwwerk vooraf kon zijn gegaan. Onze indruk was voorshands dat het tufstenen kerkje tevens het eerste en oudste moet zijn geweest.

Op verscheidene plaatsen, vooral aan de zuidzijde, had men naderhand de keien verwijderd of opzij geschoven teneinde ruimte te maken voor begravingen. Uiteraard behoorden deze graven tot een veel latere fase, toen het tufstenen kerkje al lang niet meer bestond.

Vermoedelijk bezat het tufstenen kerkje een lemen vloer, op een niveau van gemiddeld 4.35 m boven N.A.P. Nadat de tufstenen kerk was vervangen door de huidige werd over de oude vloer een bestrating gelegd van op hun vlakke zijden, dwars op de lengterichting van de kerk gevlijde kloostermoppen. Het kan echter ook zijn dat het hier een herstelling betrof aangezien deze vloer een nogal brokkelige indruk maakte en bestrating in keper-verband toch wel regel was.

Het zou kunnen zijn dat men bij de bouw van de 14de-eeuwse kerk de tufstenen kerk aanvankelijk heeft laten staan, overeenkomstig de gang van zaken die wij beschreven ten aanzien van de voormalige tufstenen kerk te Deinum (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1972, 26-29). Niet alleen is het opgaande werk van de 14de-eeuwse kerk opmerkelijk arm aan tufsteen en vindt men dit materiaal vrijwel uitsluitend, doch juist overvloedig, toegepast aan de westgevel, maar men heeft nergens gebruik gemaakt van de keifundering der voorafgaande kerk, ofschoon deze solide genoeg was om, althans ten dele, wederom te kunnen worden gebruikt. De westgevel van de bestaande kerk werd rakelings ten westen van de westgevel van de tufstenen kerk opgetrokken, als gold het een beklamping, terwijl de nieuwe noordgevel amper een voet buiten de noordmuur van de tufstenen kerk kwam te staan. De grotere breedte van de nieuwe kerk was derhalve in hoofdzaak bereikt door de nieuwe zuidmuur wat verder naar het zuiden op te doen schuiven, over een afstand van circa 1.4 m. De breedte van het tufstenen kerkje kon, binnenwerks gemeten, worden herleid tot nauwelijks 5 meter, welke geringe afmeting overeenstemt met het reeds vermelde tufstenen kerkje te Deinum, alsmede de vroeger al eens door ons opgegraven tufstenen kerkjes te Dokkum en Nes op Ameland. Die te Deinum en Nes bezaten, hun wel zeer minieme afmetingen ten spijt, bovendien een minuscule „westbouw” in de vorm van een aan weerskanten ingebouwd torentje, vergelijkbaar met de nog bestaande tufstenen constructies te Hijum, Wierum en Anjum, alle in Oostergo. De rechthoek, omsloten door de voeting van het tufstenen torentje, kan binnenwerks amper 1.75 m in het vierkant hebben beslagen, buitenwerks 3.75 m. Op de noordwesthoek van de torenfundering bleek nog een enkel brok tufsteen „in situ” te zijn achtergebleven. Een verbinding tussen de fundering van de oostelijke torenmuur en die der beide zijmuren van het kerkje ontbrak, zodat het niet zeker is of de beide zijruimten naast het torentje met een gewelfje waren overkluisd, hetgeen bij de drie genoemde nog aanwezige voorbeelden het geval is.

De lengte van het tufstenen kerkship heeft binnenwerks gemeten, ca. 17 m bedragen, de ingebouwde toren meegerekend. Zonder deze voorbouw daarentegen circa 14 m. Hoogstwaarschijnlijk bezat het kerkship een iets ver-

smald, rechthoekig gesloten koor en werd daarvan gescheiden door een triomfboog. Van deze triomfboog bleken de grondvesten nog bewaard te zijn gebleven, doch de keienfundering van de koorpartij was ten gevolge van latere begravingen vrijwel geheel verdwenen. Dientengevolge kon de lengte van het koor niet meer worden bepaald. De breedte van het koor bedroeg, binnenwerks gemeten, circa 4.75 m. De breedte van het keienspoor van de koorpartij was gemiddeld 10 cm geringer dan die van kerkship en westbouw, hetgeen er op zou kunnen wijzen dat het koor lager was dan het schip en iets dunnere muren bezat. De aanlegbreedte van het keienbed onder de aanzetten van de triomfboog was daarentegen 40 cm zwaarder dan die van het kerkship. Ten opzichte van het kerkship sprongen deze aanzetten circa 1.50 m binnenwaarts, zodat de wijldte van de doorgang tussen schip en koor slechts twee meter kan hebben bedragen.

De „terminus ante quem”, door ons op grond van de vermelding uit het jaar 1139 voor het tufstenen kerkje geopperd, schijnt ons volkomen verenigbaar te zijn met het karakter van dit bouwwerk, voorzover wij in staat waren dit aan de hand van de funderingsresten te reconstrueren. Wij zouden het zelfs willen rekenen tot de oudste representanten van de groep der, hetzij in tufsteen, hetzij in baksteen opgetrokken kerken met „verschrompelde westbouw”, waarvan het aantal, gezien de uitkomsten van een reeks van kerkopgravingen, in de noordelijke kuststreken vrij aanzienlijk geweest moet zijn. In enkele gevallen zag men er kans toe meer monumentale varianten te doen verrijzen, zoals de voormalige St.-Vituskerk te Leeuwarden alsmede de voorgangsters van de St.-Maartenskerk te Sneek en die te Groningen. Een kleine opsomming moge hier nog volgen: Deinum (Westergo), Britsum, Giekerk(?), Stiens(?), Finkum(?), Hijum, Murmerwoude, Dantumawoude(?), Brantgum(?), Waaksens, Lioessens(?), Anjum, Wierum, Nes op Ameland (Oostergo), Doezum (Westerkwartier), Bedum (Hunsego), Bierum (Fivelgo). Buiten deze kustgebieden kunnen ter vergelijking nog worden vermeld Oene en Ermelo, beide aan de Veluwezoom. Voor de desbetreffende literatuur zij verwezen naar ons verslag over de kerkopgravingen te Deinum (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1972, 26-29).

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma)

Zuidlaren. De restauratie der Herv. kerk te Zuidlaren vormde aanleiding tot het instellen van een oudheidkundig bodemonderzoek binnen de muren, dat plaatsvond van 4 tot 18 januari 1973.

Over de stichting van deze parochiekerk is niets bekend, zelfs de naam van de kerkpatroon raakte in vergetelheid. Uit een verklaring, opgesteld in 1565, blijkt dat de inwoners van Zuidlaren verplicht waren bij te dragen in „den kerckmuir van Anloe”, waarmee wel de rond het kerkhof aldaar lopende ringmuur bedoeld zal zijn geweest. Uit deze bepaling valt af te leiden dat de parochie Zuidlaren eenmaal was afgesplitst van de moederparochie Anlo, een der zes Drentse seendkerken.

Men is geneigd aan te nemen dat geheel Drenterwold in 1139 nog geen parochiekerk rijk was aangezien men zowel Noord- als Mid- en Zuidlaren mist in de bisschoppelijke oorkonde uit genoemd jaar, waarin een zevental, rond Anlo gegroepeerde kerken wordt genoemd ieder met een bepaalde som gelds, die voortaan jaarlijks aan het kapittel te Oldenzaal diende te worden afgedragen.

De oudste vermelding van de Zuidlaarder kerk dateert eerst uit 1232, in welk jaar de burgers van de stad Groningen, bijgestaan door een legertje Friezen uit Hunsego, onverhoeds Zuidlaren overvielen, juist toen daar de aloude paardenmarkt gehouden werd. Het betrof hier een wraakoefening op de Drenten, die vergeefs met de Fivelgoërs het beleg voor Groningen hadden geslagen en onder aanvoering van de heren van Koevorden sinds het jaar 1227 in een oorlog met de bisschop van Utrecht en diens bondgenoten gewikkeld waren. Het uitvoerige relaas van al deze schermutselingen is ons overgeleverd door een op de hand van de bisschop zijnde tijdgenoot, die van sommige der krijgsbedrijven ooggetuige moet zijn geweest en vermoedelijk een uit Friesland afkomstige geestelijke was. (*Quedam Narracio de Groninghe, de Thrente, de Covordia et de diversis aliis*, ed. C. Pijnacker Hordijk, Utrecht 1888, c. 39, 81 ss.).

Onze anonymus vertelt onder meer dat de Groningers en Hunsegoërs bij hun overval niet alleen een ontzaglijke buit aan paarden en vee verzamelden, „Illic ad venandum conducta”, maar bij hun aftocht een „castrum” veroverden en voorts „totum Lare cum ecclesia combusserunt”.

Dat Zuidlaren in het jaar 1232 reeds een

kerk bezat behoeft ons natuurlijk niet te verbazen en verwacht werd dan ook dat de overblijfselen van de verbrande kerk zich nog wel onder de muren van de huidige zouden bevinden, hetgeen echter niet het geval bleek te zijn.

De oudst bewaarde oorkonde, waarin van de Zuidlaarder kerk gewag wordt gemaakt, dateert uit 1264. In dit stuk verkopen de ingezetenen van „Suethlare” een deel van de gemeene hooilanden aan de abdij te Aduard en verlenen deze abdij bovendien het recht tot turfsteken in de moerassen tussen Zuidlaren en Midlaren, benevens het visrecht in de „Gronnesbeke” tot aan het „stagnum, quod vulgo Northlara mare dicitur”. Deze voor de abdij zeer voordelige overeenkomst sproot mede voort uit erkentelijkheid voor het feit dat de abdij de parochianen van Zuidlaren aan baksteen en kalk geholpen had ten behoeve van hun kerk: „calicem et lateres ad utilitatem nostre ecclesie”.

Het is ongetwijfeld de tussen 1232 en 1264 herrezen Zuidlaarder dorpskerk waarvan thans nog belangrijke resten overeind staan. Deze kerk, grotendeels opgetrokken uit de oranje-rood gekleurde kloostermoppen die de Aduarder steenovens hadden geleverd, beslaat thans nog de beide meest westelijke traveeën van het huidige kerkship, met inbegrip van de westgevel. Het sobere zaalkerkje, zoals dit kort na de ramp van 1232 moet zijn verzeen, bezat nog geen toren en werd naar het oosten afgesloten met een rechte wand. De grondslagen van deze muur tekenden zich, althans aan de noordelijke en zuidelijke uiteinden, tegen het gepodsolideerde, tot kort voor de kerkbouw vermoedelijk nog met heide begroeid geweest zijnde diluviale dekzand scherp af in de vorm van een circa 1.25 m brede baan van mortelgruis en baksteenpuin. Deze afsluiting bevond zich op een afstand van amper 10.5 m, binnenwerks gemeten, ten oosten van de nog bestaande westgevel. Deze wel zeer geringe lengte moet het kerkje, dat binnenwerks gemeten, een breedte van circa 6.5 m bezat, wel een plomp uiterlijk gegeven hebben en de vraag rijst dan ook of men het zaalkerkje van een provisorisch koor kan hebben voorzien. Helaas heeft men in later eeuwen een aantal zeer diep stekende grafkuilen in het kerkship gedolven, juist door het midden van de oostelijke sluitmuur, zodat het niet meer mogelijk was uitsluitsel te krijgen over de aanwezigheid van een onderbreking in de fundering, wijzende op een door-

gang in de oostelijke sluitmuur. Ieder spoor van een koorpartij, hetzij in hout, hetzij in steen opgetrokken, ten oosten van deze sluitmuur ontbrak intussen.

De vloer van het oudste zaalkerkje lag op gemiddeld 30 cm beneden de huidige en bestond uit kloostermoppen, met hun vlakke zijde gevlijd op het natuurlijke zand, dwars op de lengterichting van de kerk. Hiervan getuigen enige resten langs de plinten van het tegenwoordige bouwwerk. Als drempel van de nog als zodanig dienst doende, zij het naderhand verwijde toegang in de zuidermuur van het eerste travee bleek voorheen een flinke platte zwerfkei te hebben dienst gedaan. Een dergelijke kei werd opgedolven onder de toegang in de westgevel van het oudste zaalkerkje, die naderhand toegang verleende tot het onderste torenportaal. In de later dichtgemetselde, doch inmiddels weer in eer herstelde noordertoegang, tegenover de doorgang in de zuidermuur aangebracht, ontbrak een dergelijke voorziening en was de drempel uit kloostermoppen opgemetseld. Het zaalkerkje bezat eenmaal twee gewelfvelden, waarmede bij de plaatsing van de gekoppelde smalle doch hoge vensters in de beide zijmuren rekening gehouden was. Lisenen, aangebracht tegen de buitenzijde van beide zijmuren, dienden tot het opvangen van de door deze gewelven veroorzaakte, zijdelingse druk. Beter nog dan in de zijmuren bleef het oorspronkelijke venster in de westgevel, boven de hoofdingang naar de kerk, bewaard.

Er kan slechts weinig tijd verlopen zijn na de bouw van het bakstenen zaalkerkje in zijn aanvankelijke gedaante toen men er toe overging dit in oostelijke richting te verlengen. De naden in de fundering, waar het nieuwe werk koud aansloot op de oorspronkelijke oostelijke beëindiging, spreken een duidelijke taal. Niet minder ook het verschil in breedte der funderingen, waarbij de nieuwe circa 25 cm smaller werd aangelegd terwijl men de diepte met een steendikte vermeerderde. In de onderlaag waren nu tevens zwerfkeitsjes gestort terwijl het metselwerk in kruisverband werd gelegd. Voordien hadden de kopse lagen afgewisseld met lagen van koppen en strekken. De gebezigde baksteen veranderde echter niet — moppen van het formaat 9 x 15 x 31 cm. Bij deze uitleg verkreeg de kerk wederom een vlakke oostelijke sluitmuur terwijl de lengte, binnenwerks gemeten, circa 8.75 m toenam.

Vermoedelijk werd de uitleg van het eerste kerkje al spoedig gevolgd door de bouw van de kloeke westtoren. Deze werd tegen de westgevel van de kerk geplaatst, waardoor de voormalige hoofdingang de verbinding werd tussen het onderste torenportaal en de kerk, terwijl de vroegere functie van deze deur werd overgenomen door een nieuwe doorgang, aangebracht in de westelijke torenmuur. De oostelijke torenmuur liet door middel van een boogconstructie de oude toegang in de westmuur van de kerk vrij, doch maskeerde ten dele het zich daarboven bevindende, reeds vermeldde venster.

Noch in het oude, noch in het nieuwe werk vielen aanwijzingen te krijgen dat aan het bakstenen zaalkerkje een tufstenen dan wel houten kapel kon zijn voorafgegaan. Brandsporen ontbraken te enenmale, evenals grafkuilen, ouder dan het kort na 1232 verrezen kerkje. Weliswaar kwamen in de oostelijke uitbreiding de aftekeningen tevoorschijn van twee, min of meer ronde paalkuilen met een middellijn van circa 55-65 cm en was de tamelijk symmetrische ligging van dit tweetal ten opzichte van de kerkas op circa 1.60 m, achtereenvolgens 2.20 m binnen de muren van het huidige koor opmerkelijk, maar deze vondst was toch niet voldoende tot het postuleren van een ganse houten kerk. Aldus bleef de vraag over plaats en karakter van de in 1232 afgebrande Zuidlaarder „ecclesia” onopgelost. Onder voorbehouden menen wij er goed aan te doen, gewag te maken van een ter plaatse de ronde doend verhaal volgens hetwelk er zich op enige afstand ten noordoosten van de bestaande kerk een hoeveelheid grote zwerfkeien in de bodem zou bevinden en dat hier eenmaal de in 1232 afgebrande kerk had gestaan.

In de loop van de 15de eeuw werd de kerk wederom in oostelijke richting verlengd, waarbij het blijkbaar noodzakelijk bleek de 13de-eeuwse uitbreiding tot op de fundering geheel en al te slopen. Het kerschip verkreeg nu een lengte van circa 13.25 m en werd door een triomfboog gescheiden van het nieuwe koor. Dit viel iets breder uit dan het schip en ontving een driezijdige afsluiting, terwijl de lengte binnenwerks 12.50 m bedroeg. Ook uitwendig kwam het zwaartepunt nu op het koor te liggen omdat de hoogte aanzienlijk groter werd dan die van het schip, terwijl de steunberen, nodig voor het schoren der boven het koor geslagen kruisgewelven, de massaliteit

nog vergrootten. Teneinde het evenwicht te herstellen werd de toren enigszins opgemetseld en van een zeer rijzige spits voorzien. De bij het afbreken van het oostelijke gedeelte van de oude kerk ter beschikking gekomen moppen werden in de onderbouw van het nieuwe werk toegepast zolang de voorraad strekte. Vervolgens stapte men over op het gebruik van kleinere baksteen van het formaat 5.5 x 14 x 26 cm.

Op circa drie meter ten oosten van de triomfboog, circa twee meter binnen de zuidelijke koormuur, werd de onderlaag van een stapelputje aangetroffen, samengesteld uit moppen van het formaat 8 x 14.5 x 26 cm. Deze rustte op het ter plaatse verder niet uitgediepte, schone zand. De bovenzijde van de grenslagen reikte tot 45 cm beneden het huidige vloerpeil, dat nog weer 25 cm hoger lag dan de restanten van de oorspronkelijke koorvloer, bestaande uit vrij rommelig tegen elkaar, op hun vlakke zijde gevlijde kloostermoppen, hier en daar afgewisseld met velden van rode, gele, groene of bruine, geglazuurde plavuizen. Be-doeld putje zal wel dienst hebben gedaan voor het doen wegvloeien van water, gebruikt bij het reinigen van bij de Mis gebruikt vaatwerk.

Tegen de westzijde van de zuidelijke aanzet van de triomfboog werden de funderingen blootgelegd van een altaar. Ook aan de tegenover gestelde plek bleek zulks het geval te zijn. Ongetwijfeld stonden hier de beide nevenaltaren die de parochiekerk eenmaal kende.

De aanwezigheid van enige zware grafzerken en herengestoelten belette ons tevens naspeuringen te doen naar de resten van het hoogaltaar. Op 22 februari 1973 zagen de uitvoerders van de restauratie alsnog kans deze obstakels te verwijderen doch men verzuumde helaas de vervolgens opgedolven altaarfundering in te meten. De lengte van de fundering zou iets meer dan twee meter hebben bedragen doch over de breedte bleef twijfel bestaan daar lang niet alle moppen van de onderbouw op hun plaats waren blijven liggen. Tot de rondom verspreid liggende losse brokken behoorden ook drie fragmenten van de roodzandstenen altaartafel, waarvan een nog een ingehakt wijdingskruisje vertoonde. De verwoestingen, die gedurende de jaren 1580-1594 in Drente tijdens oorlogshandelingen werden aangericht, bleven de Zuidlaarder kerk niet bespaard. Het duurde tot 1648 eer de ingestorte koorgewelven weer waren hersteld, en tot 1650 eer de

kerk weer in oude luister prijkte. Een steen met het jaartal 1648 in het koorgewelf heeft de herinnering aan deze gebeurtenis bewaard.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

OVERIJSSSEL

Deventer. In de uiterwaarden ten westen van de huidige IJsselloop vond W. Hekkert bij grondwerkzaamheden een complex laat middeleeuwse voorwerpen op de plaats van een voormalige ticheloven. Gevonden werden een ijzeren mondharpje, ijzeren pijlpunten e.a., fragmenten van versierde, rood aardewerken deksels en bakjes, scherven van Siegburg, blauwgrijs en rood aardewerk, alsmede kloostermoppen, estrikken en dakpannen en netverzwaarders. De laatste vier categorieën omvatten ook misbaksels. Formaat kloostermoppen: 28 x 13.5 x 6.5 cm.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

Holten. Onlangs vond Bert Groenewoudt uit Holten in het uitbreidingsplan „de Haar” enige laat middeleeuwse afvalkuilen met scherven van kogelpotten en Pingsdorf, alsmede huttenleem, bazaltlava en vele grote stukken natuursteen. Iets verderop en buiten genoemd verband werden allerlei kloostermopfragmenten met een dikte van 6.5 cm gevonden. Waarschijnlijk betreft dit verplaatst puin van de Waardenborch.

700 m zuidwestelijker vond G. een klein mesolithisch vuursteencomplex, bestaande uit klingetjes, afslagen, kernstukken en een drietal artefacten.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

Zwartsluis. Onlangs vond W. Hekkert in opgespoten zand bij Zwartsluis een hertshoornen basisbijl. Het materiaal is afkomstig uit het Zwarte Water bij De Velde. Rozenkrans, oogtak en ijslak zijn verwijderd. Ter plaatse van de ijslak bevindt zich een doorboring van 2.5-3 cm. Evenwijdig aan de doorboring is scheef door de hoofdstang de bijsnede aangebracht. In de bijl. was nog fijn, wit zand aanwezig.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

GELDERLAND

Eibergen. De restauratie der Herv. kerk te Eibergen, een bakstenen pseudo-basiliek voorheen gewijd aan St. Mattheus, gaf aanleiding tot een oudheidkundig bodemonderzoek, dat van 3 tot 14 juli 1972 duurde. Enige vrijwil-

ligers boden hierbij de helpende hand. In zoverre betekenden de uitkomsten een vermeerdering van onze kennis der bouwhistorie, reeds door E. H. ter Kuile beschreven in *De Monumenten van Geschiedenis en Kunst III: Het Het Kwartier van Zutphen*, Den Haag 1958, 78-81, dat het grondplan van een voorafgaande uit tufsteen opgetrokken kerk kon worden vastgesteld. De tufsteen, bij de afbraak van dit oudere bouwwerk ter beschikking gekomen, werd opnieuw gebruikt bij de bouw van de bestaande toren.

Blijkens een memoriesteen boven de zuider toegang tot het driebeukige kerkship werd dit in het jaar 1500 opgetrokken. Het driezijdig gesloten koor, door een triomfboog van de middenbeuk gescheiden, werd weliswaar eerder gebouwd dan het schip maar kan, gelijk Ter Kuile reeds betoogde, slechts weinig ouder zijn. Wat de toren betreft, mogelijk geeft de ouderdom van de klok — „Anno millesimo CCCXC in honorē be virgīn marie” — een aanwijzing over het bouwjaar van het bovenste gedeelte. De onderbouw is van vroegere datum, evenals een smalle strook van de westgevel der zuidelijke zijbeuk, die met de toren in een verband werd opgemetseld. Klaarblijkelijk brak men de westgevel van een voorafgaande, tufstenen kerk af, eer met de bouw van de toren te beginnen en dichtte men de ruimte, die overschoot tussen de zijmuren van de toren en de zijmuren van de tufstenen kerk, op de meest voor de hand liggende wijze — tegelijk met de toren en met hetzelfde bouw-materiaal, in casu de nog bruikbaar bevonden tufbroden van de gesloopte voorgevel. Door een bakstenen beklamping werd een overeenkomstige aansluitende tufstenen strook in de westgevel van de noorder zijbeuk aan het oog onttrokken. De fundering van de voormalige tufstenen voorgevel bleek zich voor het overige nog onder de oostelijke torenmuur te bevinden en ter diepte van niet minder dan 1.70 m beneden de dorpel tussen torenportaal en kerkship tot op het vaste zand te reiken.

Om ons nu verder tot deze tufstenen kerk te bepalen, deze stond op een pakking van oersteen, die een vulling van zwerfkeijtes en kalkmortel bevatte. Deze fundering rustte op dieper niveau op een bed van steen en kalkgruis, tenslotte aangewaterd zand, waarbij het geheel was aangebracht in tevoren voor dit doel uitgegraven sleuven. Deze voorziening wijst er op dat de tufstenen kerk werd gebouwd op een

terrein dat tevoren reeds sterk was doorwoeld, zodat ook de tufstenen kerk wel niet de eerste en oudste ter plaatse zal zijn geweest. Tijdens de opgravingen werden trouwens mede aanwijzingen verkregen voor een dergelijke veronderstelling.

De grondvesten der beide zijmuren van het tufstenen kerkschip bleken zich juist onder de beide kolommenrijen van de huidige kerk te bevinden. Men had deze funderingen echter niet zwaar genoeg geacht om deze kolommen — ten getale van zes — te schragen en er de oorkeur aan gegeven deze plaatselijk uit te breken, teneinde de kolommen van geheel nieuwe voetingen te voorzien.

Ter hoogte van de bestaande triomfboog vernauwde ook het tufstenen kerkschip zich om over te gaan in een versmald, rechthoekig gesloten koor. Op de scheiding van tufstenen schip en koor werden de grondvesten van een buitengewoon zware, niet minder dan 2.8 m brede aanleg waargenomen, die aan weerszijden van de beide zijmuren 1.5 m naar binnen sprongen en zich vervolgens verjongden tot een circa 1.5 m brede verbinding, aangelegd tussen schip en koor. Ook hier zal derhalve eenmaal een scheiding tussen schip en koor hebben bestaan, met een doorgang ter breedte van circa 4.75 m.

De lengte van het tufstenen kerkschip bedroeg, binnenwerks gemeten, ca. 14 m bij een breedte van circa 7.75. Idem van het tufstenen koor 5 bij 6.25, waar de breedte van de afscheidingsmuur buiten beschouwing is gelaten. Het gedrongen karakter van de huidige kerk was blijkbaar ook reeds een kenmerk van haar voorgangster, die de plattegrond van haar opvolgster stellig heeft beïnvloed.

Tegen de westzijde der beide naar binnen springende wangen van de scheidingsmuur tussen het tufstenen schip en koor bevonden zich, in de oksels van de beide zijmuren van het kerkschip, twee funderingen van dezelfde opbouw als die van de kerkmuren, doch lang zo diep niet aangelegd. Hoogstwaarschijnlijk betreft het hier de overblijfselen van twee nevenaltaren. Een vrij grillige, sterk verstoorde pakking van ijzeroer, keisteentjes en mortel in het uiteinde van het tufstenen koor mag wel als de funderingsrest van het hoofdaltaar worden beschouwd. In de fundering van de zuidelijke zijmuur van het tufstenen kerkschip bleek zich, juist ten westen van de tweede kolom der huidige pseudo-basiliek, de drempel-

steen van een ingang te bevinden, ter lengte van ca. 1 m bij een breedte van circa 25 cm. Deze vondst maakte het mogelijk het vloerniveau van de tufstenen kerk nauwkeurig te bepalen, dat gemiddeld 45 cm dieper lag dan het bestaande. Op enkele plaatsen bleek deze oudere vloer voor het overige nog gespaard te zijn gebleven in de vorm van een vrij zware leemlaag met een dikte, variërende van circa 24 tot 40 cm. Het is echter niet uitgesloten, ofschoon daar geen enkel brokstuk van werd teruggevonden, dat de leemlaag met plavuizen of keitjes was afgedekt. De hoogte en helling van het dak, gelegd over het schip van de tufstenen kerk, kan worden herleid aan de hand van de moeten, die dit achterliet in de oostmuur van de toren. Aangenomen tenminste, dat dit dak niet werd vervangen nadat de tufstenen westgevel ten behoeve van de toren was afgebroken.

Raadselachtig bleef de rechthoekige uitstulping der fundering van de tufstenen zuidmuur van het kerkschip, halverwege de latere toren en de meest westelijke kolom van de latere pseudo-basiliek. Deze uitstulping werd tegelijk met de zuidmuurfundering, in zuidelijke richting, haaks aangebracht met een lengte van ca. 1.75, en een breedte van ca. 1.5 m. Onze gedachten gaan uit naar de onderbouw van een gestoelte naast de zuidelijk kerkingang, waar vonnissen van het seendgerecht werden afgelezen of andere afkondigingen werden gedaan. Een dergelijke voorziening herinneren wij ons tenminste uit Rolde in Drenthe, waar wij op juist dezelfde plaats een gemetseld plateau opgroeven, rustende op een vervaarlijke zwerfkei. Het houden van bijeenkomsten en het bekendmaken van belangrijke mededelingen, zowel van geestelijke als wereldlijke aard, op kerkhoven was gedurende de middeleeuwen in vele streken van Europa de gewoonte.

Tot de inventaris van de tufstenen kerk heeft ongetwijfeld het zandstenen doopvont behoord dat tot ieders verrassing in de uiterste noordwesthoek van de huidige kerk werd blootgelegd en geborgen. De bovenrand bleek zwaar beschadigd te zijn, doch het geheel leende zich zeer wel tot een restauratie en zal te zijner tijd weer in de kerk opstelling vinden.

De vont bezit een cirkelvormige doorsnede. Boven een sierlijk geprofileerde plint zijn zes zuiltjes uitgehakt, voorzien van vroeg-Romaanse dobbelsteen-kapitelen. De velden tussen deze zuiltjes worden overspannen door cirkel-

segmentvormige boogjes, die met hun uiteinden op de kapitelen rusten. Hierboven kraagt de vont iets uit en is versierd met een rondom lopend fries van vervlochten wijnranken. Het karakter van deze in zijn soort buitengewoon fraaie vont duidt op de eerste helft van de 13de eeuw en vertoont enige verwantschap met de kuip van het doopvont, opgesteld in een tuin te Borculo, ofschoon het laatste veel grover van uitvoering is. Over de aanleiding tot het begraven van het doopvont, en het tijdstip waarop dit geschiedde kunnen slechts gissingen worden gedaan.

Tot slot dienen wij aandacht te besteden aan het vermoeden dat ook de tufstenen kerk een voorganger heeft gekend. In dit verband zouden wij een niet bij de tufstenen kerk behorende, met oersteen en keien vermengde gruisbaan willen zien, waargenomen langs de binnenzijde van de noordelijke koorfundering van de tufstenen kerk en door de laatste deels doorsneden. De strekking van bedoelde baan week iets af van die der tufstenen koormuur, doch zette zich voorbij de kerk tussen schip en een koor niet voort. In oostelijke richting wigde de baan uit voordat deze de fundering van de oostmuur van het tufstenen koor sneed. De aanlegdiepte van bedoelde strook was voor het overige van geringere diepte dan die der fundering van de tufstenen kerk, hetgeen mede oorzaak zal zijn geweest dat wij nergens elders binnen de kerkmuren aansluitende resten konden vinden. Vermoedelijk bezat het gebouw, dat op deze oudere fundering verrees, zeer bescheiden afmetingen en gold het een kapel, niet of nauwelijks groter dan het koor van de opvolgende tufstenen kerk. Mogelijk bestond de bovenbouw eveneens uit oersteen, of was het een kerkje, opgetrokken uit hout dan wel met leem bestreken vlechtwerk op een oerstenen voeting.

Teneinde niets over het hoofd te zien werd binnen het schip van de tufstenen kerk een put uitgegraven van drie meter in het vierkant, tot op de vaste zandbodem. Tegen de hierbij zorgvuldig afgeschaafde vlakken tekenden zich enkele graven van tamelijk recente datum af alsmede een paalkuil — niet voldoende om op grond hiervan een houten kerk te postuleren.

Wat de ouderdom van de tufstenen kerk betreft, vooralsnog aarzelen wij deze een hogere ouderdom toe te schrijven dan de 12de eeuw. Het kapelletje, waarvan wij de povere restan-

ten meenden te mogen herkennen, kan de geschiedenis van de Eiberger parochie weliswaar nog iets verlengen, maar verder dan de 11de eeuw durven wij ons toch niet te wagen.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

LIMBURG

Vroenhof. Met zeer veel medewerking van de Provinciale Waterstaat in Limburg en Visser's Wegenbouwbedrijf te Drunen-Maastricht zijn van 29 januari tot 2 februari 1973 uitgebreide waarnemingen verricht op een terrein, waarin de resten van een Romeinse villa aanwezig waren, naar aangenomen werd. De heer C. Eggen uit Vroenhof (gem. Valkenburg) had in de winter van 1972 tijdens veldverkenningen op dit terrein een dichte concentratie Romeins dakpanmateriaal, stukken mergel, specie en aardewerk geconstateerd. Bij enkele boringen werden „funderingen” aangetroffen.

De vindplaats ligt slechts 2 km ten westen van de grote concentratie Romeinse gebouwen rond het Ravensbosch. De aanleiding tot het onderzoek was de aanleg van de provinciale autosnelweg Maastricht-Heerlen. Het villaterrein viel in zijn geheel onder een landhoofd voor een viaduct in de weg, waar deze van het plateau naar het dal van de Geul de spoorlijn Meerssen-Valkenburg passeert.

Met enkele machines en enige arbeiders kon in korte tijd een oppervlakte van ca. 2 ha blootgelegd worden. Tot ieders verbazing en teleurstelling, maar ook tot enige opluchting verscheen echter niet de verwachte villaplattegrond, maar slechts enkele kuilen met dakpanresten, korte stukjes muurwerk of veldkeien. Een concentratie daarvan bevond zich op de plek, waar ook een jaar eerder in het bouwland zoveel puin te zien was geweest. Drie kuilen onderscheidden zich door hun grote afmetingen (diam. 7-12 m) en vulling. Zij bevatten zeer veel dakpanmateriaal, waaronder twee exemplaren met stempels MHF en AAF.

In een kuil kwam een vierkante fundering van ca. 4 m aan het licht. In een andere bevond zich op grotere diepte een grillig en onbegrijpelijk geheel van mergelmuurtjes met sporen van de inwerking van hevige hitte. Mogelijk heeft op deze plaats een gebouw gestaan, dat merendeels zeer ondiep gefundeerd was. Deze bewoning dateert overwegend uit de 2de eeuw na Chr.

Ten westen van deze concentratie van Romeinse sporen stootte men geheel onvermoed

op een voor-Romeins grafveldje. Over een oppervlakte van ca. 25 x 25 m lagen 18 ondiepe grafjes verspreid, die crematie, houtskool en aardewerk bevatten. Verdere grafstructuren konden niet vastgesteld worden. In een grafje lagen een schaal, wat ijzerresten en een versmolten armband van blauwglas. Aardewerk uit andere kuilen was vaak versierd met inge-

groefde strepen. Een opvallend verschijnsel was, dat de crematie zich niet in de potten bevond, maar kennelijk met opzet (los) in de kuil was gedeponneerd; soms stond de pot er juist bovenop.

Het grafveld kon gedateerd worden in de midden-late IJzertijd.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Italiaanse tekeningen uit de 17de eeuw (eigen bezit) -2 dec.
Aanwinsten van het Rijksprentenkabinet
vanaf 7 dec.
- *Amsterdams Historisch Museum*. George Hendrik Breitner 1857-1923 -28 jan.
- *Galerie Icon*. Kind en spel in de 19de eeuw -15 dec.

BREDA

- *Volkenkundig Museum Justinus van Nassau*. Japanse prentkunst uit Leids bezit (derde periode) -30 nov.
Batik op Java, toen en nu -6 jan.

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum*. Pompeii, uit de as herrezen -13 jan.
Den Haag in de Pruikentijd. Tekeningen,

prenten en schilderijen van de familie La Fargue -13 jan.

GRONINGEN

- *Bouwcentrum Noord-Nederland*. M. de Klerk en de Amsterdamse School -8 dec.

HAARLEM

- *Frans Halsmuseum*. Het werk van ir. J. B. van Loghem, architect (1881-1940) -31 dec.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. 500 jaar boekdrukkunst in de oude Nederlanden 24 nov.-2 jan.
- *Gemeentelijk Archief*. Wandelingen van Jan David Zocher in Utrecht 1829-1861 -19 dec.

VOORBURG

- *Museum Swaensteyn*. Amalia van Solms -26 nov.

VACATURE

FLORENCE

In verband met de pensionering van de thans fungerende directeur komt met ingang van 1 juli 1975 vacant de functie van

DIRECTEUR VAN HET INTERUNIVERSITAIR
KUNSTHISTORISCH INSTITUUT TE FLORENCE

Deze functie vereist:

1. doctoraal examen kunstgeschiedenis en archeologie;
2. beheersing van de Italiaanse taal;
3. eigenschappen, vereist voor de vervulling van de hierna omschreven taak.

De taak van de directeur omvat:

1. het in overeenstemming met de interuniversitair samengestelde bestuurscommissie voeren van de wetenschappelijke leiding van het instituut;
2. het geven van c.q. medewerken aan het onderwijs, dat Nederlandse studerende groepsgewijs dan wel individueel aan het instituut ontvangen;
3. het leggen en onderhouden van contacten met culturele en bestuurlijke instanties in Italië en in het bijzonder in Florence;
4. het organiseren van kleine tentoonstellingen en van contacten op kunsthistorisch gebied;
5. het beheren van het gebouw en van de voor de exploitatie beschikbare kredieten, alsmede de leiding over enig personeel.

De aanstelling zal geschieden in een van de wetenschappelijke rangen.

Sollicitaties met vermelding van publicaties en lopend onderzoek dienen voor 1 december 1973 te worden gericht aan dr. H. van Os, secretaris van de bestuurscommissie van het Interuniversitair Kunsthistorisch Instituut, Oude Boteringstraat 81 te Groningen.

MEDEDELINGEN

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Anneburen. Buiten de oudste dijken van de, sinds het begin van de 13de eeuw vrij snel opgeslibde en geleidelijk ingepolderde Middelse, ten noorden van Nijland zowel als Tirns, liggen of lagen enige terpen, waarvan de ouderdom terug reikt tot voor het begin der jaartelling doch waarvan het de vraag is of deze bij voortduring tot aan de periode der vroegste bedijkingen bewoond bleven. Daartoe behoort ook de woonheuvel van het gehucht Anneburen (gem. Wymbritseradeel) op een afstand van circa 750 m ten noorden van het dorpje Tirns aan de Donialaan. Tot aan het jaar 1910 lag op dit terpje een boerderij met appelhof, die in vermeld jaar afbrandde en op een andere plaats werd herbouwd. De hoogte werd vervolgens tot vlak boven de gemiddelde grondwaterstand afgegraven en als terpaarde verkocht. Van oudheidkundige vondsten vindt men bij deze afgraving nergens gewag gemaakt, maar daarom behoeft het daaraan nog niet ontbroken te hebben, gezien de praktijk van die dagen, waarbij van oudheidkundig toezicht nauwelijks sprake was.

De door afgraving ontstane laagte — in verband met de opslibbing in later eeuwen plegen de „terpzolen” steeds dieper te liggen dan het huidige maaiveld — werd dit jaar bestemd tot berging van slataarde uit de Franekervaart. Als voorbereiding daartoe werd een ringdijkje rondom het komvormige terrein opgeworpen waarbij de grond onttrokken werd aan het omsloten terrein, in casu de „terpzool”. Bij deze werkzaamheden stiet men op putten, greppels en kuilen, uitgedolven in de natuurlijke ondergrond. Deze bestond uit vast veen, door een vrij dunne laag zeeklei afgedekt. Klaarblijkelijk hadden de terpgravers deze verdiepingen bij het afwerken van het terrein zoveel mogelijk gebruikt door hierin allerhande afval te storten, waaronder ook bouwpuin.

Op de bodem van sommige dezer putten en kuilen bevond zich echter tevens terpenaarde-

werk „in situ” en daterende uit de Vroeg-Romeinse Keizertijd dan wel de onmiddellijk daaraan voorafgaande periode, als zodanig gekarakteriseerd door het zogenaamde streepband-aardewerk. Wij merkten in het afgegraven terrein bovendien de onderkant op van een met verticaal geplaatste, eiken planken beklede, in doorsnede vierkante waterput, op de bodem waarvan zich, naast enkele scherven terpenaardewerk uit het begin der jaartelling, een randscherf van een uit het Eiffelgebied geïmporteerde Karolingische pot bleek te bevinden. Deze scherf vormde voor het overige de enige overbrugging in het door ons ter plaatse, voor de greep verzamelde vondstenmateriaal naar de latere middeleeuwen. Deze laatste periode was ruimschoots vertegenwoordigd door fragmenten van kogelpottenaardewerk uit de 12de-14de eeuw, waarnaast het daarmee gelijktijdige, uit het Rijnland ingevoerde steengoed eveneens vertegenwoordigd was, zij het in mindere mate.

De terp van Anneburen heeft geen aanzienlijke omvang bezeten, noch opvallende hoogte en het zou om deze reden geweest kunnen zijn dat de woonheuvel gedurende de Vroege Middeleeuwen nauwelijks, of in het geheel niet bewoond is geweest in overeenstemming met verscheidene terpen in de naaste omgeving, doch in tegenstelling met weer andere, die wel degelijk doorgroeiden, zoals die van klooster „Thabor” bij Tirns, of de dorpsterp van Scharnegoutum. Er zijn echter nog vele raadselen onopgelost gebleven inzake de mogelijkheid van bewoning der Friese kweldergebieden buiten de grotere woonheuvels en dorpsterpen, voordat met de aanleg van de eerste zeekeringen een nieuw hoofdstuk was aangebroken in de Friese historie.

Wat nu het bouwpuin betreft, dit zou afkomstig geweest kunnen zijn van de afgebroken, in 1910 uitgebrande boerderij, ware het niet dat wij uitsluitend rode, gele en bonte kloostermoppen, of brokken daarvan waarnamen. Daarenboven enige misbaksels en brok-

ken tufsteen. Het kan moeilijk anders of de terpafravers stieten na de afbraak van de boerderij en het verwijderen der bovenste lagen van het terpje op de grondvesten van een veel ouder bouwwerk, waarmede uiteraard korte metten werd gemaakt. Dit bouwwerk kan bezwaarlijk iets anders zijn geweest dan een kapel of kerkje. De afwezigheid van menselijke skeletresten tussen het puin kan worden verklaard uit piëteit, betoond door de afgravers. Uit de aard der zaak lag niet alleen het niveau van het bouwwerk zelf, maar ook dat van de veronderstelde graven aanzienlijk hoger dan het peil van afgraving.

Nu is de afstand tussen Anneburen en Tirns zo gering dat het bestaan van twee kerken of kapellen in beide plaatsen tegelijkertijd hoogst onwaarschijnlijk moet worden geacht. Uit de middeleeuwse kerkenlijsten blijkt daarvan trouwens niets. In het oudst bewaarde parochie-register van Westergo, vermoedelijk opgesteld in het laatste kwart van de 13de eeuw, paradeert „in decanatu Herconis in Bodleswerth” onder meer „Terdenge” — Tirns — terwijl alle andere dorpsnamen in dit register, wat het Bolswarder dekenaat betreft, thuis te brengen zijn. Anneburen ontbreekt echter. De veronderstelling ligt dan ook voor de hand dat de veronderstelde kerk te Anneburen op een bepaald ogenblik werd verplaatst naar het naburige Tirns, tot welk gebeurtenis een overstromingsramp aanleiding gegeven kan hebben.

In een oorkonde uit het jaar 1200 schenkt bisschop Diederik van der Are aan de in 1192 gestichte Cisterciënser abdij „Bloemkamp” te Hartwerd bij Bolsward de kerk en het vruchtgebruik van de daartoe behorende landerijen te Scharnegoutum, een dorp, 4 km ten oosten van Tirns gelegen, eveneens aan de zuidelijke Middellzee-oever. Gedurende geruime tijd waren hier de diensten niet meer onderhouden, niet zozeer omdat de kerk zelf was verwoest of beschadigd — deze verrees op een hoge terp — als wel omdat de Middellzee het omringende land door overstromingen langdurig had bedorven zodat het niets meer opleverde: „ecclesiam in Scharnum, diu propter inundationes maris sterilem et desertam”. Intussen waren de golven weer teruggevloeid zodat de bisschop hoop koesterde dat de kerkelanden hun oude vruchtbaarheid zouden herkrijgen en de kerkelijke situatie weer normaal werd: „nunc vero, fluctibus maris recedentibus, ut speramus, aptam redigi in antiquae fructifica-

tionis usum”. Desondanks zag de bisschop de toestand nog zo somber in dat hij het dijkherstel eerder toevertrouwde aan de Cisterciënsen dan aan de berooide parochianen van Scharnegoutum zelf. In de kroniek van „Bloemkamp” deelt abt Thomas van Groningen (1572-1580) deze schenking in vrijwel dezelfde bewoordingen als die van de oorkonde mede doch voegt aan de tekst toe dat bovendien de kerk van Jorwerd — „et Everwerth” — tot de overdracht behoorde terwijl het „Bloemkamp” daarnaast werd toegestaan zoveel landerijen rondom het gehucht Tettingawier bij Nieuwerd, ten westen van de Middellzee — „tot bona et praedia in Tettingawier” — te bedijken en in te polderen als het klooster maar bij machte mocht wezen — „quot posset aggeribus cingere et munire”.

Uit deze berichten valt af te leiden dat er voor het jaar 1200 door de Middellzee zware schade was toegebracht aan uitgestrekte landerijen in de omgeving van Tirns, waardoor er voor „Bloemkamp” een kans werd geschapen de faam der Cisterciënsen op het stuk van ontginningen en bedijkingen waar te maken. De nieuwe zeeweringen, in het onderhavige gebied kort na het jaar 1200 door „Bloemkamp” tot stand gebracht, laten zich met enige mate van waarschijnlijkheid in het terrein nog steeds aanwijzen. Tot deze dijken heeft vermoedelijk ook de zogenaamde Ringdijk behoord, die in zijn noordelijkste uitstulping nog net de kern van het dorpje Tirns omsloot, doch Anneburen onbeschermd liet liggen. Hierna zou het eerst weer bescherming ontvangen door de in latere tijd aangelegde dijk dwars door de Middellzeeboezem, de Overdijk, die Scharnegoutum verbond met Roodhuis.

Men zou zich derhalve kunnen voorstellen dat Anneburen kort na het jaar 1200 voorlopig werd buitengedijkt en dat in verband met deze maatregel het kerkje aldaar, voorzover het al niet door de golven was verwoest, werd afgebroken en onder de beschutting van de Ringdijk te Tirns herbouwd op de plek, waar zich ook nu nog het dorpskerkje bevindt.

In aansluiting op de berichten, dank zij „Bloemkamp” tot ons gekomen, zou men tevens kunnen wijzen op de kroniek, op naam gesteld van Occo van Scarl, doch in de tot ons gekomen vorm geschreven door de 16de-eeuwse geestelijke en organist Andries Corneliszoon, alias Andreas Cornelius, wiens handschrift voor de eerste keer in het jaar 1597 te Am-

sterdam werd gedrukt. Andreas Cornelius ontleende zijn wetenschap deels, zoals wij elders aannemelijk hebben pogen te maken, aan een sindsdien verloren gegaan kroniek van het in 1158 te Ludingakerk bij Harlingen gestichte Regulierenklooster „St. Nicolaas” en vertelt dat dit klooster in het jaar 1199 met dijklasten bezwaarde landerijen te Weidum aanvaardde, aan de westelijke oever van de Middellzee. Voorts zouden, aldus Andreas Cornelius, de parochianen van het ten zuiden daarvan gelegen Mantgum zich eveneens om bijstand hebben gewend tot „Bloemkamp”, hetgeen wel evenmin zonder overdracht van de parochiekerk en de bijbehorende landerijen zal zijn geschied. Vandaar ook dat „Bloemkamp” in het jaar 1203 te Mantgumer dorpskerk zou hebben hersteld of herbouwd. Tenslotte kan men de ontdekking van een overslibde nederzetting, gelegen in het oostelijke uiteinde van de zogenaamde Stadsfenne, op het grondgebied van de stad Sneek, niet ver ten oosten van de zuidelijke Middellzeedijk in de richting van Scharnegoutum, in het licht van dezelfde overstromingsperiode zien. Op de bodem van de talrijke waterputten, die tot bedoelde woonplaats hebben behoord, bevonden zich namelijk kogelpotten of fragmenten daarvan, welke **ouderdom ons geenszins strijdig toeschijnt met een dergelijke veronderstelling.**

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Literatuur

M. Schoengen, „Akten en bescheiden betreffende de Cisterciënserabdij Bloemkamp of Oldeklooster bij Bolsward”, *Archief Aartsbisdom Utrecht*, 29, 1910, overdruk, 21-24.

Oorkondenboek van het Sticht Utrecht, 2, ed. K. Heeringa, Den Haag 1940, no. 550. Vgl. daarnaast R. Post, *Eigenkerken en bisschoppelijk gezag in het diocesis Utrecht tot de 13de eeuw*, Utrecht 1928, 139, 151.

H. Halbertsma, „Enkele oudheidkundige aantekeningen over het ontstaan en de toeslijking van de Middellzee”, *Tijdschrift K.N.A.G.*, 1955, 93-105.

Idem, *Terpen tussen Vlie en Eems*. Een geografisch-historische benadering, Groningen 1963, 1. Atlas, 2. Tekst, 160-161. Over de bronnen van Andreas Cornelius inzake Ludingakerk, vgl. onze studie „De kroniek van de Witherenabdij Mariendal te Lidlum”; *Berichten R.O.B.* 5, 1954, aantekening 156, 131-132.

M. K. Elisabeth Gottschalk, *Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland*; 1, Assen 1971, 123-125, opperde de mogelijkheid dat de St.-Nicolaasvloed van het jaar 1196 aanleiding gaf tot de rampen rondom de voormalige Middellzee.

GELDERLAND

Lochem. Op grond van de beschrijving der Ned. Herv. Kerk te Lochem, voorheen St. Gudula gewijd, door E. H. ter Kuile in *Het Kwartier van Zutphen = De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, III, 2, Den Haag 1958, 124 s.s., mocht worden verwacht dat een onderzoek met de spade binnen de muren van dit kerkgebouw lonend zou zijn. De restauratie van het monument bood hiertoe ampel gelegenheid. Het onderzoek werd op 8 februari 1972 aangevangen en op 17 mei 1972 beëindigd. Van 18 tot en met 27 juli 1972 werd bovendien een aanvullend onderzoek ingesteld op enkele plaatsen buiten de kerkmuren, waartoe het plaveisel moest worden opgebroken.

De veelbewogen geschiedenis van het kerkgebouw, door enige brand getekend, heeft het niet makkelijk gemaakt de ontwikkelingen steeds op de voet te volgen. Wat de laat-middeleeuwse bouwfasen betreft en de voorzieningen, getroffen na de rampen van 1543, 1615, 1637, 1665 en 1672, leverden de opgravingen ten aanzien van het door Ter Kuile reeds geboden overzicht weinig nieuws op. Des te belangrijker waren echter de bijdragen die de opgravingen opleverden ten aanzien van de oudere hoofdstukken uit de historie van het kerkgebouw.

Om te beginnen konden de overblijfselen van de door Ter Kuile gereconstrueerde kruiskerk uit circa het jaar 1400 volledig worden blootgelegd. Van deze kruiskerk is in het huidige bouwwerk het koor gespaard gebleven, benevens de zuidelijke der beide kapellen welke in de oksels van koor en dwarspand waren opgetrokken. De grondvesten van de afgebroken noordelijke zijkapel bleken in de bodem niet te ontbreken.

De voormalige dwarspanden bezaten een breedte van circa 7 m, binnenwerks gemeten, bij een diepte van circa 3.75 m. Het opgaande werk van beide transepten werd voor het overige deels opgenomen in de noordelijke zowel als zuidelijke zijmuren van de huidige hallekerk, benevens de oostelijke sluitmuur van het zuider zijschip, aansluitende op de zuider zijkapel. Bedoelde kruiskerk verkreeg intussen niet in een keer haar volle omvang, doch beperkte zich aanvankelijk tot het dwarspand met koorpartij. Eerst in een volgende fase kwam het kerkship met de aansluitende zijbeuken tot stand, met de beide rijen kolommen die

middenschip en zijschepen van elkaar scheidden. Deze laatste voorziening zou gelijktijdig verwerkelijkt kunnen zijn geweest met de bouw van de bestaande toren, waaraan het jaartal 1479 is verbonden. In dit stadium van de bouwgeschiedenis stond deze toren aan drie zijden vrij en sloot met de oostmuur tegen de drieschepige kruiskerk aan. De buitenmuren van de zijbeuken lagen circa twee m binnen de zijmuren van de tegenwoordige hallekerk. Het was eerst bij de bouw van deze hallekerk dat de toren halverwege ingebouwd raakte.

Gelijk te verwachten viel bleek de zuider zijkapel oorspronkelijk een driezijdige oostelijke afsluiting te hebben bezeten, conform de sluiting van het koor. Deze sluitmuur stond echter op een fundering met een halfronde grondslag. Merkwaardigerwijs was van een gelijkvormige afsluiting aan de voormalige noorder zijkapel geen spoor te vinden en liep de fundering van de oostelijke sluitmuur recht. Terloops zij voorts nog opgemerkt dat de dakmoet van het middenschip der kruiskerk zich nog in de oostelijke torenmuur aftekent, gelijk ook andere bouwkundige bijzonderheden van ditzelfde bouwwerk aan sommige der wederom bij de hallekerk gebruikte kolommen af te lezen zijn.

Een andere bijzonderheid vormde het feit dat de buitenhoeken van de voormalige dwarspanden niet door overhoekse beren geschraagd waren geweest, met uitzondering van de nog bewaard gebleven beer op de zuid-oosthoek van het zuider transept. Misschien is het geoorloofd de verbouwing van de drieschepige kruiskerk tot de huidige hallekerk te verbinden aan de brand van het jaar 1543, welke ramp kan zijn aangegrepen tot een ingrijpende uitbreiding. Er is een periode geweest gedurende welke koor, zijkapellen en dwarspanden van het uit circa het jaar 1400 daterende, bakstenen bouwwerk deel uitmaakten van, en aansloten op een ouder tufstenen bouwwerk, waarvan het koor ten behoeve van de bakstenen vernieuwing was afgebroken. Het gold een drieschepig basiliekje, waarvan de fundering uit gietwerk bestond, gevat binnen oersteen. Schip en zijbeuken werden van elkaar gescheiden door twee rijen van ieder drie kolommen. De breedte van het schip bedroeg circa 4.5 m, die der zijbeuken circa 1.75 m, de dikte der pijlers en scheibogen niet medegerekend. De lengte van schip en zijbeuken bedroeg binnenwerks gemeten, circa 16 m. In westelijke rich-

ting werd het schip afgesloten door een tufstenen toren die tot dezelfde bouwperiode behoorde en waarvan het onderste portaal naar de kerk open lag. Binnenwerks besloeg dit torenportaal een meer ruit- dan rechthoekvormig grondvlak van circa 3 bij 3 m. Ten behoeve van de bouw van de huidige toren werd de fundering van de tufstenen toren, wat de westmuur betrof, volledig uitgebroken. Om ons onbekende redenen gaf men de nieuwe toren bijna dezelfde afwijking ten opzichte van de kerkship-as als zijn voorganger, te weten in de richting noordwest-zuidoost. Een merkwaardigheid, die bij de huidige toren sterk in het oog valt.

Naar het oosten vernauwde het tufstenen kerkship zich tot een versmald, rechthoekig gesloten koor, ter breedte van, binnenwerks gemeten, circa 4.75 m bij een diepte van circa 10.25 m. Aan weerszijden werd dit naar verhouding langgerekte koor geflankeerd door zijkapellen, eveneens op een rechthoekig grondplan. De zijmuren van deze beide nevenkoren liepen in het verlengde van de zijmuren der beide zijschepen, zodat hun breedte daarmee overeenstemde. De diepte van de nevenkoren bedroeg circa 3.75 m.

De doorgang tussen schip en koor schijnt geaccentueerd te zijn geweest door een liseenachtige verdikking, te oordelen naar de daartoe aangebrachte aanzetten in de fundering.

Gezien de vrij royale opzet van het tufstenen basiliekje valt het niet te verwonderen dat bij de afbraak — in twee fasen — nogal wat tufsteen ter beschikking kwam, die dankbaar werd gebruikt bij het optrekken van de vervangende muren, vooral in de toren.

Het is een vrij hachelijke onderneming louter op grond van de teruggevonden plattegrond een nauwkeurige datering van het tufstenen basiliekje te beproeven, maar men kan toch veilig stellen dat het uit de 12de eeuw stamde. Intussen bleek ook dit kerkgebouw niet het eerste en oudste ter plaatse te zijn geweest, maar op zijn beurt de opvolger te wezen van een zaalkerkje met iets versmald, half rond gesloten koor. Van de koorapsis was nog juist een gedeelte der onderbouw bewaard gebleven, in de vorm van een vrij slordig samengestelde pakking van zwerfkeijtes. Voor het overige restte er niets meer van dan een vaag zich tegen het zand van de natuurlijke ondergrond aftekenende strook grind, vermengd met leem die klaarblijkelijk gestort was in een daartoe

tevorens uitgediepte sleuf. Na de afbraak van dit eerste stenen kerkje werd de strook grond met leem en keitjes andermaal gebruikt als grondslag voor de kolommen van het tufstenen basiliekje. De voorgevel van het bedoelde zaalkerkje lag juist binnen de fundering van de tufstenen opvolgster en werd niet voor de tweede keer als grondslag gebruikt.

Als lengte voor het zaalkerkje kon binnenwerks een maat worden berekend van ruim 23 m bij een breedte van nauwelijks vier m. Het is intussen niet uitgesloten dat ook dit kerkje in het bezit is geweest van zijbeuken doch indien deze er ooit geweest mochten zijn hebben de latere bouwwerkzaamheden de sporen daarvan volledig uitgewist.

Nog was hiermede de bouwgeschiedenis niet ten einde, want tegen het vaste zand van de ondergrond tekenden zich verscheidene grafkuilen af, waarvan de richting niet geheel strookte met die van de bouwrichting der opeenvolgende kerken. Bovendien werden sommige van deze graven zowel doorsneden door de funderingen van het tufstenen basiliekje als die van het zaalkerkje. Hoogst waarschijnlijk behoren bij deze zeer oude graven enige paalkuilen, in het schip van het alleroudste stenen kerkje waargenomen. In totaal konden zeven daarvan worden onderkend, maar het spreekt vanzelf dat er ettelijke meer kunnen zijn doorspit bij latere begravingen of andere werkzaamheden. Vier van deze paalkuilen stonden in twee groepjes juist haaks op de bouwrichting van het oudste stenen kerkje. Vooralsnog zouden wij deze paalkuilen willen beschouwen als overblijfselen van een houten kerkje, dat op dezelfde plaats stond als het oudste stenen kerkje.

Tot de verdere bijzonderheden behoren enige vloerfragmenten, blootgelegd tegen de binnenzijde van de noordelijke zijmuur van het tufstenen basiliekje. Het ene behelst een plaaveisel van op hun vlakke zijden diagonaal neergevlide kloostermoppen, het andere, op een iets dieper niveau, een bestrating van veldkeitjes in leem gebed.

Tegen de westzijde van de oostelijkste der vijf pilaren tussen schip en noorder zijbeuk van de hallekerk bleek een zeer zware, uit helderrode kloostermoppen opgemetselde altaarfundering te zijn aangebracht. Naar de steensoort te oordelen bestond deze fundering reeds toen de kruiskerk nog niet tot een basiliek was verbouwd.

Tot de periode der tufstenen basiliek behoren nog de beide, uit kloostermoppen opgetrokken, voorheen met zerken afgedekte grafkeldertjes, aangebracht in de uiterste noordoosthoek van het tufstenen koor, waarbij van de onderbouw profijt werd getrokken. Wij memoreren slechts in het voorbijgaan drie 18de-eeuwse kelders. Onzeker bleef of de fundering, opgegraven in het uiterste oosteinde van het koor, nog uit de tijd van de bouw daarvan dateert, dan wel in later tijd opnieuw werd aangebracht. De eerste mogelijkheid komt ons nog het meest waarschijnlijk voor.

Een verrassing betekende de ontdekking van de vrijwel volledig bewaarde onderbouw voor een klokkengieterij in de noordelijke zijbeuk. Op het ogenblik dat deze oven werd gebouwd wist men kennelijk niet meer dat hier nog de fundering in de grond stak van de noordermuur van het noorder zijschip van de kerk, eer deze tot hallekerk was omgebouwd. Door de gieterij iets naar het zuiden op te schuiven had men zich aanzienlijk hak- en breekwerk kunnen besparen. De middellijn van de gietvorm bedroeg aan de basis niet minder dan 1.90 m. Op grond van deze afmetingen kan het hier onmogelijk een der vier klokken betreffen die thans nog in de toren hangen. De afmetingen daarvan bedragen namelijk slechts 54, 108, 129 en 137 cm, wat hun grootste middellijnen betreft.

Nu doen de vondstomstandigheden van de gieterij ons een „terminus post quem” aan de hand, aangezien de klok binnen de kerk werd gegoten toen deze haar tegenwoordige omvang reeds had bereikt, derhalve na het jaar 1543. De baksteen, die bij de bouw van de gieterij werd gebruikt, is bovendien van een zeer klein formaat, dat ons inziens eerder op de 17de dan de 16de eeuw wijst. Het zou daarom kunnen zijn dat de klok werd gegoten na de torenbrand, hetzij van het jaar 1615, hetzij van 1637.

De grootste klok, die thans nog in de toren hangt, dateert uit het jaar 1622 en werd door Henric Wegewaert „gegoeten in Enchuisen voor de stadt Lochgum”. De andere drie dateren alle eerst uit het jaar 1687 en werden „in Deventer voor de stat Lochemiae” gegoten door Gerhart Schimmel. Men zou dus voor de verdwenen, in de kerk gegoten klok als „terminus post quem” tussen de jaartallen 1615 en 1637 mogen kiezen en gevoegelijk kunnen aannemen dat deze reus het slachtoffer werd van

de Munsterse bezetting van Lochem gedurende de jaren 1672-1674. Ter vervanging van deze enorme klok — misschien werden er wel meer geroofd of tot kanonnen omgesmolten — werden dan in 1687 te Deventer de drie klokken besteld die zelfs de laatste wereldoorlog overleefden.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

NOORD-HOLLAND

Den Burg (Texel). Van 28 februari tot 18 december 1972 werd het onderzoek in uitbreidingsplan Den Burg-Noordwest voortgezet. De technische leiding van de opgraving berustte, evenals tijdens de campagne van 1971, bij de heren M. J. A. de Haan en S. Bokma, terwijl periodiek ook de heren A. van Pernis, G. van Haaff en M. Wassen medewerking verleenden. Tijdens deze periode kon ca. 2.75 ha worden ontgraven, waarmee het totaal onderzochte oppervlak op ruim 5 ha is gekomen. Het onderzoek vond ook dit jaar plaats met een ruime subsidie van de provincie Noord-Holland.

Keuze en volgorde van de opgegraven terreingedeelten waren evenals in 1971 in hoge mate afhankelijk van de door het uitbreidingsplan gestelde bouwprioriteiten en werden in overleg met de gemeente Texel vastgesteld. Dit bracht met zich mee dat op geheel verschillende plaatsen — voornamelijk aan oosten westzijde maar wel aansluitend bij het in 1967 en 1971 onderzochte areaal — werd gegraven. Van de bij de Beatrixlaan gelegen deels kunstmatige hoogte, waarop zich de bewoningsporen duidelijk concentreren, kon nog slechts een gedeelte worden onderzocht. Vanaf deze hoogte (ca. 4.5 m + NAP) werd in westelijke richting door een ondiepe depressie (ca. 1.5 m + NAP) een aaneengesloten reeks opgravingsputten aangelegd tot aan de westgrens van het terrein (Pontweg), waar zich een wat lagere hoogte bevindt (ca. 2.5 m + NAP).

Ook nu weer kwamen grondsporen en vondsten uit zeker vier archeologische perioden aan het licht, die uiteenvallen in minstens zes, maar waarschijnlijk meer, verschillende gebruiksfasen van het terrein tussen Midden-Bronstijd en Karolingische Tijd. De belangrijkste resultaten tot nu toe worden per periode samengevat.

1. Het vermoeden dat de tijdens de vorige campagne aangetroffen dubbele paalkrans gezien moest worden als de randstructuur van een

verdwenen grafheuvel uit de Midden-Bronstijd (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1972, *43.*46) werd bevestigd door de vondst van een tweede exemplaar, waarbinnen ditmaal nog een restant van een uit heideplaggen opgeworpen grafheuvel aanwezig was. Hieronder bevond zich centraal een rechthoekig inhumatiegraf met twee in vrij slechte staat verkerende bronzen bijgaven: een hielbijl en een knoploze speld. De bijl heeft een breed blad met opstaande randen en is, op grond van de omlopende rib ter plaatse van de hiel, waarschijnlijk vergelijkbaar met Sudholz' „osthannoverschen Typus” (Gisela Sudholz, 1964: *Die ältere Bronzezeit zwischen Niederrhein und Mittelweser*).

2. De campagne van 1972 heeft weer enkele tientallen kuilenkransen opgeleverd (ca. 4-6 m grote cirkels van ondiepe, meestal ovale of afgerond rechthoekige kuiltjes, die geen paalkuilen zijn), zonder dat daarbij nieuwe gegevens over hun functie aan het licht kwamen. Zij komen, met een grootste verspreiding van ongeveer 400 m, in vrijwel heel het opgegraven gebied voor en ontbreken alleen in de laagste delen van het terrein. Duidelijke concentraties zijn niet aan te wijzen en in de regel respecteren de kransen elkaar. Bij de weinige oversnijdingen gaat het vrijwel uitsluitend om kransen die precies over elkaar of, bij verschillend formaat, min of meer concentrisch ten opzichte van elkaar zijn aangelegd.

De stratigrafische situatie pleit voor een datering in de Late Bronstijd, maar deze blijft, doordat de kuiltjes consequent vondstloos zijn, onzeker. De kuilenkransen blijken, althans in één geval, stratigrafisch jonger dan de hier beschreven paalkransheuvel, die aan de rand nog net door een kuilenkrans wordt oversneden. Zij gaan onveranderlijk vooraf aan de vroegste bewoning van het terrein, die in de Vroege IJzertijd kan worden gedateerd, en aan verscheidene fasen van beakkering uit dezelfde periode.

3. Sporen van akkerbewerking uit de Vroege IJzertijd, bestaande uit een laag akkergrond waaronder veelal eergetouwkrassen in twee loodrecht op elkaar staande richtingen, zijn vrijwel overal en tot in de laagste terreingedeelten, aangetroffen. Duidelijk herkenbare huisplattegronden zijn, na de in 1971 opgegraven plattegrond, niet meer gevonden. Enkele op de hogere terreingedeelten bij de Beatrixlaan gelegen dichte concentraties paalkuilen, die (nog) niet tot huisplattegronden konden

worden herleid, wijzen in combinatie met de vondstenverspreiding op de aanwezigheid daar van verscheidene woonkernen. Hierbij behoren de — beter herkenbare — plattegronden van vier-, zes- en negenpalige spiekers. Deze zijn vaak iets excentrisch van de palenconcentraties gelegen en onderscheiden zich ook overigens door een zwaardere fundering. Dergelijke bewoningssporen ontbreken tot nu toe in de lagere terreingedeelten bij de Pontweg. Dat ze daar nog wel kunnen worden verwacht blijkt uit de aanwezigheid van een aantal ronde, tamelijk vondstrijke kuilen, die tot onder het huidige grondwaterpeil reiken en waarschijnlijk als onbeschoede waterputten moeten worden opgevat. Ze zijn alle opzettelijk gedempt, mogelijk in verband met de aanleg van akkers ter plaatse.

Tot de aardewerkvondsten uit deze kuilen behoren enkele afgerond dubbelkonische modellen, die men zich weliswaar in een Ruinen-Wommels I-milieu (dat als kenmerkend voor deze periode werd beschouwd) nog wel kan voorstellen, maar waarvoor een iets vroegere datering — bijvoorbeeld in HaC — eveneens tot de mogelijkheden behoort.

Verspreid over het terrein en, voor zover waarneembaar, steeds door een akkerlaag gegraven, werden weer ronde en afgerond rechthoekige tot vierkante greppels gevonden. Kenmerkend is de lichtgrijze, homogene, vondstarne vulling, die erop wijst dat ze niet in directe relatie tot de woonkernen staan. Aanwijzingen voor hun functie ontbreken tot nu toe.

Eveneens nog onverklaard is de betekenis van drie op ca. 35 m afstand evenwijdig aan elkaar verloopende reeksen dicht opeen geplaatste rechthoekige kuilen, waarvan de langste over een afstand van ca. 50 m kon worden vervolgd. Hun richting komt vrijwel overeen met die der eergetouwkrassen en is ongeveer no-zw. Hoewel het hier duidelijk niet om paalkuilen gaat ligt het toch voor de hand te denken aan haaks op de heersende windrichting geplaatste windschermen, waarmee de akkers tegen verstuiving werden behoed, maar hiervoor zijn geen concrete aanwijzingen gevonden.

4. Onder de talloze grondsporen uit de volgende bewoningsfase, die is gedateerd in de Romeinse Tijd, konden voor het eerst enkele complete en fragmentaire huisplattegronden worden onderscheiden, alle gelegen op de hogere

gronden aan de Beatrixlaan. In een geval gaat het om een behuizing van minstens 12 m lengte. Hiervan werden alleen de beide staanderrijen teruggevonden, elk bestaande uit acht op regelmatige afstanden van elkaar geplaatste palen. De afstand tussen beide rijen meet 3.5 m. Van de wanden werd niets teruggevonden: mogelijk waren die uit zoden opgebouwd. Herhaaldelijk bleek namelijk dat men al in de Romeinse Tijd is begonnen met het gebruik van zoden — met name kleizoden — als bouw materiaal. Een rechthoekige zodenwand van ongeveer 6 x 17 m kan hebben behoord tot een drieschepig huis als boven beschreven, hoewel binnen deze structuur geen overtuigende staanderrijen maar wel een haardplaats werd teruggevonden.

Bij de huizen liggen rechthoekige, in de bodem ingegraven bijgebouwtjes („hutkommen”) van verschillende afmetingen (b.v. 2.5 x 3.5), die in sommige gevallen eveneens zodenwanden hebben. Verder zijn er ronde waterputten met uit kleizoden gestapelde wanden, die meestal zonder meer op het zand zijn gefundeerd, maar in een geval op de velg van een zesdelig houten wagenwiel.

De ophoging van de nederzettingsplaatsen aan de Beatrixlaan, die op grond van het onderzoek van 1967 en 1971 nog als uitsluitend behorend bij de Vroeg-Middeleeuwse bewoningsfase kon worden beschouwd, is naar alle waarschijnlijkheid al in de Romeinse Tijd begonnen. Het gebruik van zoden voor constructiedoeleinden moet hiertoe hebben bijgedragen. Het tijdens de campagne van 1971 aangetroffen systeem van smalle greppeltjes kon over een veel groter oppervlak worden vervolgd en blijkt zich al over een afstand van minstens 170 m uit te strekken. Het beperkt zich duidelijk tot de laagste delen van het terrein: de al genoemde depressie tussen de hoogten aan Beatrixlaan en Pontweg. De functie ervan is nog onduidelijk, hoewel de lage ligging zou kunnen wijzen op de (ondergrondse?) drainage van b.v. een weidegebied. Sporen van akkerbewerking zijn tot nu toe niet in combinatie met de greppels aangetroffen.

Grondsporen (o.a. waterputten) en een sterke toename van mobiele vondsten wijzen erop dat zich op de hoogte bij de Pontweg, waarvan nog slechts de zuidflank werd ontgraven, een aparte nederzettingskern uit de Romeinse Tijd bevindt. Tijdens de aanleg van een fietspad langs de Pontweg waren hiervoor

al eerder duidelijke aanwijzingen gevonden (G. D. van der Heide, *Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1961, *72).

Opmerkelijk is dat de hier al eerder genoemde Midden-Bronstijd-grafheuvel in de Romeinse Tijd opnieuw als begraafplaats is gebruikt. De heuvel is toen omringd met twee greppels — een vierkante met daarbuiten een ronde — waarvan het centrum ten opzichte van het heuvelmidden iets naar het oosten is verschoven. Het is waarschijnlijk dat hierbinnen verscheidene begravingen hebben plaatsgevonden, maar daarvan was er maar een bewaard gebleven: een inhumatiegraf met het lijksilhouet van een met iets gebogen knieën op de rechterzijde liggende dode, gelegen in de periferie van de door de binnenste greppel begrensde ruimte en ingegraven door de sporen van de paalkrans.

De mobiele vondsten bieden in grote trekken hetzelfde beeld als die van de vorige campagne. Naast een overvloed aan inheems aardewerk blijven importen zeldzaam. Deze zijn in hoofdzaak Romeins en bestaan uit een tiental fragmenten voornamelijk tweede eeuwse terra sigillata, gevernist en ruwwandig aardewerk, enkele munten (waaronder sestertiën van Antoninus Pius) en een gevleugeld jongensfiguurtje van brons.

Opmerkelijk was de vondst van een randfragment van een blijkbaar uit Groot-Britannië afkomstige draaischijfpot. Dit type wordt door Collingwood & Richmond in de tweede helft van de 3de eeuw gedateerd (R. G. Collingwood & Ian Richmond, 1969: *The Archaeology of Roman Britain*, 262, verg. met fig. 86-c).

Hoewel er — voor wat betreft de hoogte aan de Beatrixlaan — wel enkele aanwijzingen zijn voor een doorgaande ontwikkeling van Romeinse Tijd tot in de volgende, Merovingische, bewoningsfase kan hierover in dit stadium van het onderzoek nog niets met zekerheid worden gezegd.

5. Een van de meest opvallende activiteiten van de Vroeg-Middeleeuwse bewoners van de hoogte aan de Beatrixlaan is geweest de geleidelijke ophoging van het nederzettingsterrein. Deze ophoging, die hoogstwaarschijnlijk al in de Romeinse Tijd is begonnen, bereikt op sommige plaatsen een dikte van ongeveer 1.5 m. De structuur van het in samenstelling en dikte sterk variërende ophogingspakket is nog niet op alle punten duidelijk: onopzette-

lijke ophoging met nederzettingsafval, vooral veroorzaakt door het gebruik van zoden als bouw materiaal, lijkt samen te gaan met de meer doelbewuste opvulling van de depressies tussen de verschillende dekzandruggen, die de ondergrond van het terrein vormen. De hoge ligging maakt het wel zeer onwaarschijnlijk dat hier sprake zou zijn van een terp: de aanduiding tell lijkt meer op zijn plaats.

De Vroeg-Middeleeuwse nederzettingssporen zijn vooral geconcentreerd op de hoogte aan de Beatrixlaan. Daar werden in 1972 zes geheel of grotendeels complete huisplattegronden gevonden, waarvan er vier behoren tot een duidelijk herkenbaar type. Het gaat hier in drie gevallen om de plattegronden van rechthoekige woonhuizen met aangebouwd schuur- of stalgedeelte; en in een geval om een vrijwel identiek woonhuis zonder schuur.

Dit laatste meet ca. 5 x 11 m en is ongeveer nnw-zzo gericht. De lange en korte wanden worden gevormd door paalgaten met een onderlinge afstand van ongeveer 0.50 m. Hierin stonden de palen waarop het dak rustte en die tevens de belangrijkste constructiedelen van de wand waren. Er zijn geen aanwijzingen gevonden voor de wijze waarop de ruimte tussen de wandpalen was opgevuld: dit kan met planken maar ook met vlechtwerk geweest zijn. De lange wanden worden aan de buitenzijde elk begeleid door een rij langwerpige, haaks op de lengterichting van het huis staande paalgaten. Deze staan op een onderlinge afstand van ca. 2 m en corresponderen met elke vierde wandpaal, de hoekpalen niet meegerekend. Ze ontbreken op de hoeken. Hoogstwaarschijnlijk betreft het hier schoorpalen die het dak mede ondersteunden.

Er waren drie ingangen: twee tegenover elkaar, ongeveer in het midden der lange wanden (waarvan er een met veldkeitjes was geplaveid), en een in het midden van de zuidelijke korte wand. Het inwendige van het huis was nagenoeg vrij van constructie-elementen. Wel zijn op ca. 2.5 m van de zuidwand, en in een lijn met het eerste paar schoorpalen, drie paalgaten gevonden die mogelijk afkomstig zijn van een tussenwand maar die eveneens een dakdragende functie kunnen hebben gehad. Op ruim 1 m van de noordwand bevonden zich enkele paalgaten waarvoor een dakdragende functie wel waarschijnlijk is.

De drie andere plattegronden hebben woongedeelten van in principe dezelfde constructie;

in twee ervan zijn haardplaatsen aangetroffen. Een der korte wanden heeft steeds een minder dichte paalzetting, die het uitgangspunt vormt van twee rijen paalgaten, op ca. 2.5-3 m van elkaar, en symmetrisch ten opzichte van de lengteas van het huis gelegen. Het gaat hier duidelijk om de staanderparen (onderlinge afstand ca. 2 m) van een in traditionele bouwtrant opgetrokken drieschepig schuurgedeelte. Van de wanden, die in het verlengde van de grotendeels uit hout gebouwde wanden van het woonhuis moeten hebben gelegen, is niets teruggevonden: er zijn echter aanwijzingen dat ze uit zoden waren opgebouwd.

De lengte van de schuren kon in 1972 nergens worden vastgesteld, maar een nieuwe interpretatie van een al in 1971 gevonden plattegrond, die tot het hier beschreven type blijkt te behoren, geeft een woonhuis van minstens 20 m met een schuur van 27 m.

De oriëntatie van de huisplattegronden suggereert dat de hoogte aan de Beatrixlaan minstens twee fasen van Vroeg-Middeleeuwse bewoning heeft gekend. Drie huizen van het hier beschreven type (het woonhuis en twee huizen met schuur) liggen ongeveer nnw-zo en zijn van ongeveer gelijke afmetingen. Gezien hun richting horen hierbij ook enkele andere, nog minder duidelijk te interpreteren plattegronden. De twee overige huizen met schuur (waaronder dat van 1971) hebben een duidelijk afwijkende richting — ongeveer o-w — en zijn ook beduidend groter.

Andere nederzettingselementen zijn recht-hoekige hutkommen en ronde waterputten, beide met zodenwanden en in groepjes rond de huizen liggend, en een enkele maal kringgreppels.

Over de datering van de Vroeg-Middeleeuwse bewoningsfasen kan op het ogenblik nog weinig meer worden gezegd dan op grond van de beide vorige opgravingscampagnes al werd gedaan. De mobiele vondsten bevestigen het toen verkregen beeld: het vroegst herkenbare materiaal bestaat uit Merovingisch draaischijfaardewerk (vooral tonvormige en knikpotten) dat samengaat met plantaardig gemagerde inheemse potten; het einde van de bewoning wordt aangegeven door Karolingisch draaischijfaardewerk (waaronder een enkele maal Badorf en reliëfband), dat samengaat met steen en schelpgemagerde kogelpotten, en kan op grond hiervan wel in de 9de eeuw worden geplaatst.

6. Een dun esdek dat niet overal (meer) aanwezig is, en waarin fragmenten Pingsdorf en later Middeleeuws aardewerk voorkomen, wijst erop dat het nederzettingsterrein later als bouwland in gebruik is genomen.

Het onderzoek is inmiddels in 1973 voortgezet.

(Afbeeldingen van grondsporen en vondsten uit de meeste van de hier besproken perioden zijn te vinden in P. J. Woltering, 1973: „Wonen rond de Hoge Berg”, in: *Texel* 6, nr. 2, 2-20; *R.O.B.-overdrukken*, nr. 53).

R.O.B., Amersfoort (P. J. Woltering).

Grootebroek. Op enkele honderden meters ten zuiden van de spoorweg te Grootebroek ligt een onregelmatig gevormde, ca. 80 cm hoge grafheuvel, die aan de westkant is vergraven door een moderne kavelsloot. Het voornemen om deze heuvel te restaureren en als archeologisch monument op te nemen in het bestemmingsplan Oostersluissloot, dat ter plaats woonbebouwing voorziet, maakte het noodzakelijk de begrenzing ervan vast te stellen. Met dit doel vond op 13 en 19 december 1972 en op 9 januari 1973 een proefonderzoek plaats. Dit beperkte zich in hoofdzaak tot waarnemingen in een ongeveer n-z lopend profiel langs de slootkant en de aanleg van een smalle o-w gerichte sleuf in het oostelijk randgedeelte van de heuvel.

De profielen wijzen op de aanwezigheid van twee ringsloten met — hart op hart gemeten — diameters van ca. 18 en ca. 29 m. Of hier sprake is van ronde, vierkante of anders gevormde sloten kon door de afwezigheid van vlakken niet worden vastgesteld. Hoewel het n-z profiel nagenoeg door het centrum van de heuvel bleek te gaan is een aanleg in twee perioden, zoals door de beide ringsloten gesuggereerd, uit de opbouw van het heuvellichaam weinig duidelijker geworden. Van de heuveltop is waarschijnlijk vrij veel weggeploegd. Het nog ongestoorde, onder de moderne bouwvoor gelegen deel van de heuvel is nergens dikker dan ca. 50 cm. De heuvel is opgeworpen op een ca. 10 cm dikke laag humeuze klei, waarvan de top — het oud oppervlak — zich op 1.20 m N.A.P. bevindt. Deze laag, die rust op een zavelige ondergrond, is buiten de binnenste ringsloot grotendeels verdwenen.

De binnen deze ringsloot gelegen „primaire heuvel” is weinig homogeen van samenstelling. De kern wordt gevormd door een uit zavel op-

geworpen heuveltje, met een basis van ca. 6 m en een hoogte van minstens 40 cm. Dit is afgedekt door achtereenvolgens een ca. 10 cm dikke kleiige laag, waarin vaag een plaggenstructuur zichtbaar is, een tot 40 cm dik homogeen kleiig pakket, en een tot 40 cm dikke laag met klei vermengde zavel. Vlak bij de buitenste ringsloot schijnt een ophogingsfase te behoren maar deze is vrijwel geheel verploegd. Het onderzoek heeft geen mobiele vondsten of aanwijzingen voor een grafkuil opgeleverd. De ligging van de grafheuvel op de flank van een brede zand-zavelbaan, behorend tot het kreek-ruggenstelsel van de Westfriesse afzettingen II, past in het voor dit deel van Westfriesland algemene patroon (Verg. J. A. Bakker, 1966, *Westfriesse Oudheden* IX, 168-175). Ringsloot-grafheuvels komen algemeen in oostelijk Westfriesland voor en worden doorgaans in de Midden-Bronstijd gedateerd.

R.O.B., Amersfoort (P. J. Woltering).

Oosterland (Wieringen). Op 23 oktober 1972 meldde de heer J. L. Dick (gemeentesecretaris) dat men daags tevoren bij het delven van een graf op het kerkhof van de Michaelskerk te Oosterland op een „sarcofaag” was gestoten.

Een bezoek ter plaatse wees uit dat het hier een volledig bewaard, uit vrij grove tufstenen opgemetseld en ook overigens ruw afgewerkt grafkeldertje betrof, dat vrijwel geheel kon worden blootgelegd. Het ongeveer o-w gerichte keldertje was licht trapeziumvormig en had een versmald hoofdeinde. De lengte bedroeg ca. 205 cm, de grootste breedte ca. 70 cm. De wanden werden gevormd door twee lagen tufstenen van verschillend formaat. Hierop rustte een dakje van twee rijen schuin tegen elkaar geplaatste stenen. Een bodem was niet aanwezig. In het keldertje bevonden zich fragmenten van een skelet.

Het keldertje kon in afzonderlijke stenen worden geborgen en zal in het portaal van de kerk weer worden opgemetseld.

R.O.B., Amersfoort (P. J. Woltering).

ZUID-HOLLAND

Valkenburg (ZH). Van 10 april tot 4 november 1972 heeft een oudheidkundig bodemonderzoek plaats gevonden op het terrein de Woerd, gelegen ruim een kilometer ten zuidoosten van het dorp Valkenburg. De opgraving was een uitvloeisel van de voorgenomen aanleg van Provinciale weg 4. Directe aanleiding vormde

een daarmee gepaard gaande herverkaveling van enige percelen tuingrond ter zijde van de weg. Bij de herverkaveling moest de kenmerkende terreinverhoging op de Woerd geëgaliseerd worden. Het archeologische onderzoek vond plaats in samenhang met de herverkaveling en de egalisatie. Het onderzochte terrein besloeg een oppervlak van ca. 2 ha.

Uit het gebied zijn sinds lang vondsten uit de Romeinse tijd bekend. Op enige percelen is tussen 1922 en 1927 een onderzoek ingesteld vanwege het Rijksmuseum van Oudheden, waarbij men meende de aanleg van een Romeins castellum vastgesteld te hebben. Aanvullend onderzoek van de zijde van het RMO in 1947 en 1948 versterkte de — intussen gekon een bevredigende conclusie ook toen niet rezen — twijfel aangaande deze conclusie, al gegeven worden. In 1964 volgde een hernieuwde interpretatie, waarbij voorgesteld werd het begrip „castellum” te vervangen door dat van „praetorium”, een staatshotel waar gasten van de Romeinse overheid konden logeren. Dit staatshotel, onder de naam Praetorium Agrippinae, zou bestaan hebben vanaf het einde van de regering van keizer Claudius (41-54) tot aan 260/270, en had mogelijk de kern gevormd van een uitgestrektere nederzetting. Een nederzetting die, gescheiden door een grafveld, op enige afstand lag van het sinds 1941 in Valkenburg-dorp opgegraven castellum. Tenslotte zijn in 1968, bij de aanleg van een aardgasleiding door het gebied, enige waarnemingen gedaan van de zijde van het Instituut voor Prae- en Protohistorie.

Het recente onderzoek heeft aangetoond dat op de Woerd een uitgestrekte nederzetting van burgerlijke aard gelegen heeft. Geen spoor is gevonden van een mogelijk castellum, noch werden in het ontgraven gedeelte grote gebouwencomplexen aangetroffen, hetzij van hout of steen opgetrokken, die zouden kunnen wijzen op een praetorium. De nederzetting bleek aangelegd op een uiterwaarde van de Rijn, nadat ter plaatse een dijkje was aangelegd evenwijdig aan de rivier en het achterliggende terrein met zavelige plaggen behoorlijk was opgehoogd. De toenmalige rivierloop bevond zich op de plaats van de huidige polder 't Boonrak; tevens was er een, nu eveneens geheel verlande, zijkreek. Beide waterlopen begrensd de nederzetting resp. aan de n-o en n-w zijde. Het oorspronkelijke maaiveld, gelegen op $0.60 \div \text{NAP}$, was weliswaar geschikt

voor enige menselijke activiteit — zoals een dunne band van grijze klei met houtskoolpartikels en een enkele scherf van inheems aardewerk aantoonde — maar voor geregelde bewoning was het toch te laag.

Het begin van de Romeinse grondwerken bestond uit de aanleg van eerdergenoemd dijkje. De hoogte hiervan valt niet meer na te gaan door vergraving c.q. afgraving van de top in later tijd; vermoedelijk lag deze tussen 1.25 en 1.50 m. Het dijkje werd aan weerszijden voorzien van beschoeiingen en greppels. De breedte is variabel, aangezien de aanleg enige malen veranderd en vergroot is. De laatst gevormde breedte, die ook het langst gehandhaafd is, bedroeg 6 m. Achter het dijkje, aan de landzijde, werd het gehele terrein opgehoogd met kleispitten en kleizoden. T.a.v. de hoogte hiervan geldt hetzelfde als bij het dijkje: door latere verstoringen onbekend, maar tenminste bedragende 1.25 m. In de ophoging werden tal van grondsporen gevonden, die konden worden ingedeeld in vier groepen.

(a) Een greppel in de no-hoek aan de rivierzijde, met daarin een zware palissadering. Zowel zijn afwijkende richting t.o.v. de overige sporen als de uitermate vroege vulling van de greppel (zie onder) doen vermoeden dat hierlangs de vroege basis geweest kan zijn van waaruit de vestiging op de Woerd is uitgebouwd.

(b) De daarop volgende fase wordt gekenmerkt door een uitgebreide configuratie van standgreppels met sporen van omtuiningspaaltjes. De omtuiningen omsluiten steeds wisselende grond-opervlakken en hebben de neiging van zuid naar noord geleidelijk van richting te verdraaien, zodat een zekere waaier-vorm is ontstaan. Ter omheining van erven, of bestemd tot vee-berging zullen zij niet gediend hebben; het is daarentegen waarschijnlijk dat de tuinen in samenhang met het proces van ophoging gezien moeten worden. Daarbij werd het land achter het dijkje met onregelmatige vakken uitgebouwd; ieder vak werd voor de ophoging uitgezet d.m.v. een wandje van vlechtwerk, waarbinnen kleispitten gestapeld werden. Wanneer de vereiste hoogte bereikt was, werd een nieuwe tuin uitgebouwd en opgehoogd, enz. Het was opmerkelijk dat de paalgaatjes van de tuinwerken niet met een bepaald niveau te verbinden waren maar naar boven toe in de ophogingsgrond vervaagden: dit zou het gevolg kunnen zijn van het opgaan van de om-

tuiningen in de voortgaande ophoging. Alleen het n-o deel van het totale areaal is op deze wijze opgehoogd. Dit gedeelte nu zou samen kunnen hangen met het begin van de occupatie, dus met de vroege greppel met palissadering en de aanleg van het dijkje. Buiten deze „basis” moet het terrein op egale wijze zijn opgehoogd; men vindt er de paalspoortjes niet meer, maar wel zijn er een aantal doorgaande greppels over het gehele gebied, die ook de vroege standspoortjes snijden. Bovendien vindt men op de totale ophoging tal van grondsporen van huizen, alle in een richting maar volstrekt afwijkend van de richtingen der omtuiningen.

(c) De sporen van gebouwen vormen een uiterst gecompliceerd patroon, dat zich met moeite uiteen laat rafelen. Hoofdgroepen worden gevormd door een verschil in vulling: een gekenmerkt door oranje-rode brandsporen, een tweede door een donkere, vrijwel brand-loze vulling. De sporen met de donkere vulling gaan vooraf aan de brandsporen. Gezien de verschillende oversnijdingen der grondsporen heeft de opbouw bij beide hoofdgroepen uiterst gefaseerd plaats gevonden. Eerst nauwkeurige bestudering van de veldgegevens zal een juiste interpretatie van deze fasering mogelijk maken. Enige algemene kenmerken laten zich nu reeds vaststellen. Alle gebouwen hebben een rechthoekige vorm en staan met hun lengte-as nagenoeg loodrecht op de rivier en het dijkje. Het dijkje blijkt tevens gefunctioneerd te hebben als grens van de bebouwing: een aantal huizen staan er met hun n-o gevel pal tegen aan. De breedte van de huizen varieert van 5 tot 6.5 m; de lengten zijn, gebruikelijk, zeer uiteenlopend (van 10 tot 33 m). Van de wandconstructies werden zowel standsporen als paalgaten, al of niet gecombineerd, teruggevonden; duidelijke binnen-staanders werden nergens aangetroffen. Buiten de eigenlijke huis-omtrekken bevond zich vrij vaak evenwijdig aan een der lange zijden op ca. 2 m een doorlopend standspoor of een rij paalgaten. Hieruit mag geconcludeerd worden dat de huizen op de Woerd alle van het eenschepige type moeten zijn geweest, waarbij aan een aantal tevens een soort van zijschip — wellicht in de vorm van een porticus — was toegevoegd. Buiten de korte zijden, zowel aan de n-o als aan de z-w zijde, bevonden zich regelmatig grondsporen van nagenoeg vierkante gebouwtjes (gem. 5 x 5 m); bij sommige ontbrak een wand, bij andere werden twee tegenover elkaar liggende

wanden voor ingangen doorbroken. Een verklaring voor deze annexen is vooralsnog niet te geven.

(d) In het n-o deel van de nederzetting werden resten van verkoold graan gevonden in de onmiddellijke omgeving van enige spicaria. Twee gebouwtjes hadden 6 rijen van 3 palen; een ander was gefundeerd op minstens 5 evenwijdige banen, waarin palen stonden, en vertoonde aldus meer het beeld van een Romeins horreum. In zijn meest ontwikkelde vorm lag op de Woerd een uitgestrekte nederzetting, die aan twee zijden duidelijk werd begrensd: aan de rivierzijde door het dijkje, aan de n-zijde door de zijkreek. Nadat het dijkje aan zijn waterkerende functie hal voldaan werd het min of meer opgenomen in de ophoging. Of het alsnog als een verhoging kenbaar bleef is, door het in later tijd vergraven van alle loopniveaus, niet meer te achterhalen. Wel was duidelijk dat het dijkje reeds van het begin af tevens een functie als verbindingsweg heeft gehad. Was het oppervlak nu verdwenen, in de greppels aan beide zijden werden in de vulling nog resten van de verharding gevonden, bestaande uit fijn grind en schelpmateriaal. De lange rijen beschoeiings- of berm-paaltjes maakten het mogelijk de breedte van de weg te bepalen; deze bedroeg steeds ca. 6 m.

De concentratie van schelp en grind in de bermsloten was niet groot; de weg is dus niet zwaar geplaveid geweest, maar meer bedekt met een dunne strooilaag om het oorspronkelijke dijkje begaanbaar te maken. De weg of straat langs de nederzetting moet steeds in gebruik zijn gebleven, want hoewel de bebouwing de weg zeer dicht naderde, werd deze nergens overbouwd. Het onderzochte gedeelte besloeg een kleine 200 m en moet een onderdeel gevormd hebben van de bekende Romeinse weg op de linkeroever van de Rijn die de verschillende castella verbond. Ter plaatse van de Woerd liep de weg duidelijk in de richting van het castellum in Valkenburg-dorp. Hij moet daarbij de zijkreek van de Rijn gepasseerd zijn, maar hoe dit precies gebeurde bleek door een recente verstoring (de aanleg van de aardgasleiding in 1968) niet meer na te gaan. Mogelijk sloot de weg aan op een houten steiger, platform of brug in of over de kreek, waarvan vele eikehouten palen in situ aangetroffen werden. Het onderzochte deel van de houtconstructie was echter te gering van omvang om voldoende uitsluitsel te kunnen geven.

Het onderzoek heeft een grote hoeveelheid mobilia opgeleverd. Bij het aardewerk domineert het Romeinse importmateriaal sterk ten opzichte van het „inheemse” goed. Terra sigillata, zowel onversierd als versierd, is overvloedig aanwezig. Ruim 200 terra sigillatastempels zijn verzameld. Bij de gladwandige kruiken valt op, dat de kruiktypen Niederbieber 61 en 62 in verhouding tot de oudere kruikvormen onevenredig zwak vertegenwoordigd zijn. Ook het grove blauwgrijze gebruiks aardewerk is tegen verwachting in relatief gering. De uit de hand gevormde „inheemse” keramiek maakt ten hoogste 10% uit van alle aardewerk.

Er zijn geen scherven met streepbandversiering gevonden. Glas en metaal komen weinig voor. Een zeer bijzondere vondst, die weliswaar reeds in 1968 bij de aanleg van de gasleiding gevonden was, maar die nu pas naar aanleiding van de opgravingen bekendheid kreeg, was een fraaie bronzen versierde scheenplaat van een wapenuitrusting. Bouwmaterialen zijn in dit gedeelte van de Woerd schaars. De dakpanfragmenten leverden slechts enkele stempels op, o.a. van het 10de legioen, het Exercitus Germanicus Inferior en diens vexillatio en een stempel met een kruis en een verticale streep (cf. J. E. Bogaers, „Voorburg-Arentsburg”: Forum Hadriani, *OML*, Nr. 52, 1971, 132 n 29 en pl. XIX, 2).

Zeer markant is het geringe voorkomen van beenderen, terwijl de conserveringsomstandigheden toch optimaal zijn geweest. Een mogelijkheid is, dat deze elders, bijv. in de Rijnbedding werden gedeponeerd. Eenmaal is het schedeldak van een mens gevonden. Enkele tientallen ronde voorwerpen van verschillend formaat en materiaal (klei of tufsteen), gemeenlijk aangeduid met de benaming „slinger-kogel”, zijn verzameld.

Het vroege vondstenmateriaal, dat het begin van de activiteiten rond het midden van de 1ste eeuw na Chr. dateert, concentreert zich in het noordoostelijke deel van het opgravingsterrein (fase a). De ophoging (fase b) van het gehele onderzochte gedeelte van de Woerd, die vanuit deze noordoosthoek begon, kan tegen het midden van de 2de eeuw gereed gekomen zijn. Materiaal uit deze tijd is gevonden in de vulling van enkele kuilen in deze ophoging, die de omtuiningen oversnijden en bovendien aan de gebouwen voorafgaan.

De huizen, waarvan de greppels en palen de zo karakteristieke oranje-rode brandvulling

vertoonden lijken te dateren uit de 1ste helft van de 3de eeuw. Enkele malen doorsneden dergelijke sporen andere, die o.a. fragmenten van gladwandige kruiken Niederbieber type 62 bevatten.

Een geheel op zichzelf staand vondstgroepje wordt gevormd door aardewerk uit de Karolingische periode, dat wijst op een niet on aanzienlijke activiteit, met name ten noordoosten van de Romeinse weg.

De opgraving op de Woerd te Valkenburg was een onderzoek van de hoogste urgentie, gezien de reeds in uitvoering genomen herverkaveling. Zowel het departement van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, als de provincie Zuid-Holland hebben het onderzoek mogelijk gemaakt door financiële bijdragen, die op deze urgentie waren afgestemd. Belangrijke medewerking werd tevens ondervonden van de zijde van de Provinciale Griffie en de Provinciale Waterstaat van Zuid-Holland, het college van burgemeester en wethouders van Valkenburg, eigenaren en pachters van de terreinen en het Ingenieursbureau „Oranjewoud” N.V. dat het grondwerk verrichtte.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers, H. Sarfatij).

Literatuur

Bogaers, J. E., 1964: Praetorium Agrippinae. *Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond* 6de serie, 17, *209.*240.

Brunsting, H., 1949: in „Jaarverslag 1948” *Leids Jaarboekje* 41, 22-3.

Glasbergen, W., 1945: „De dateering van het Romeinsche castellum op „De Woerd” bij Valkenburg, Z-H”. *Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, N.R., 26, 24-35.

Remouchamps, A. E. (-J. H. Holwerda), 1928: „Het Romeinsche castellum te Valkenburg (ZH)”, *OML*, N.R., 9, 51-57.

NOORD-BRABANT

Son en Breugel, Hooi- en Akkers. Dankzij de zeer gulle medewerking van de heer de Haas te Gerwen kon een voor zandwinning bestemd perceel worden onderzocht. Tijdens grondwerk dat reeds eerder ten noorden en ten zuiden van het bewuste perceel was uitgevoerd, werden ondermeer resten van een IJzertijd-nederzetting aangetroffen (*A.N.* 1967, 119-120). De toen verzamelde gegevens maakten een verder onderzoek wenselijk.

Hoewel de exceptionele droogte de volledige uitvoering van onze plannen lichtelijk in de weg stond, kon door de persoonlijke inzet van

de medewerkers van de KNHM en (gedurende de eerste 2 weken van juli) door het enthousiasme van een groot aantal AWN-leden een oppervlak van ruim 3000 m² worden ingetekend.

Uit de IJzertijd dateren enkele honderden paalgaten. Op slechts een punt kon tot op heden een rest van een huisplattegrond worden herkend. Deze is van het tweeschepige (Haps) type. Verder werden een groot aantal kuilen onderzocht. Zij waren steeds min of meer rond in horizontale doorsnede. De verticale doorsnede was cilindrisch of komvormig. Enkele hadden een gelaagde vulling. Soms bevatte de vulling van deze kuilen grote aantallen scherven, fragmenten van stenen (w.o. bazaltlava) en spinsteentjes. In enkele zeer donker gekleurde kuilen werd organisch materiaal aangetroffen, w.o. dierenbeenderen en verkoolde zaden. Tezamen met enkele (los gevonden) fragmenten van glazen armbanden kunnen de hier genoemde overblijfselen in de Midden- en Late IJzertijd worden gedateerd.

De prehistorische overblijfselen werden aangetroffen onder een bruine enkeerdlaag van 40-90 cm dikte. Deze werd met medewerking van ir. Poelman (Stiboka) aan een speciaal onderzoek onderworpen, waarover later gerapporteerd zal worden. Vermeld zij hier alleen nog dat aan de basis van de enkeerdlaag evenwijdige greppels voorkwamen. Zij waren steeds ongeveer 1.5 m breed en lagen op onderlinge afstanden van 1 tot 1.5 m. Ze waren 20-30 cm diep. Op hun bodem kwamen een enkele keer karresporen voor.

Instituut voor Prehistorie, Leiden (G. J. Verwers).

LIMBURG

Valkenburg. Enige weken na het bezoek van de K.N.O.B. aan de ruïne van Valkenburg is het onderzoek met behulp van studenten van de Delftse T.H. voortgezet.

De aandacht richtte zich vooral op de oudste bouwfase en de stratigrafie van het lagenpakket tegen en over de resten van het oudste, rechthoekige bouwwerk. Hierdoor werd een verhelderend inzicht gekregen in de opbouw van het lagenpakket en het schervenmateriaal zal een welkome bijdrage leveren tot de chronologie van het middeleeuwse aardewerk. Vooral ook, omdat de beginperiode omstreeks 1115 aanvangt. De vierde wand, de sluitwand van het oudste bouwwerk, was nog niet terug-

gevonden, toen tegen september het werk voor onbepaalde tijd onderbroken moest worden. In ieder geval schijnt deze zich betrekkelijk dicht bij de muur van de ridderzaal te bevinden, zodat de rechthoek wel een langgerekte vorm krijgt.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

Horst. Twee groepen van de T.H. Delft hebben in de maanden juni/juli op de ruïne van het kasteel te Horst de onderzoeken van zomer 1972 weer opgevat en voortgezet.

In de eerste plaats werd de ingangspartij onder de loupe genomen. De oudste buitenmuur, die op het midden van de toren aansluit, werd teruggevonden en vertoonde markante verschijnselen die met de brugconstructie in verband gebracht kunnen worden.

Aan de oostzijde werd een samenstel van muren onderzocht, die bij de geleidelijke uitbouw naar buiten toe een rol hebben gespeeld. Van de nabijgelegen noordoostelijke hoektoren, ontstaan omstreeks het midden van de zeventiende eeuw, bleken de afmetingen niet meer exact vast te stellen.

Op het binnenplein werd opnieuw getracht iets meer te weten te komen betreffende de oudste vormgeving van de bebouwing tegen de buitenmuur. Hier werd een trap ontdekt en allerlei muurwerk blootgelegd, waarvan de betekenis niet helemaal verklaard kon worden. Er zal nog wel een campagne nodig zijn om een duidelijk inzicht te krijgen in de vorm-

geving van de opeenvolgende bouwperiodes.
R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

Grubbenvorst. De Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis heeft in augustus een werkkamp van twee weken georganiseerd om onder supervisie van de R.O.B. te werken aan het onderzoek van de ruïne te Grubbenvorst, bekend onder de naam 't Gebroken Slot.

Gezocht werd dit keer naar de vierde zijde van het rechthoekige gebouw op de heuvel, namelijk de buitenmuur aan de Maaszijde. Na veel grondverzet werd een spoor van een uitgebroken muur gevonden, dat vele vraagtekens oproept. De beschikbare tijd liet niet toe tijdens deze campagne de gerezen problemen op te lossen.

Het onderzoek aan de funderingen op de zuidelijke helling van de heuvel maakte duidelijk, dat wij hier met overblijfselen te maken hadden van een torenachtige ingangspartij, die aan de voet van de heuvel uit het water oprees en trappen herbergde die van de ingangspoort naar boven, naar de toegang van het hoofdgebouw voerden. Binnen dit langgerekte, de heuvel opklimmende gebouw werd nog een woonruimte met een stookplaats ontdekt.

Het onderzoek op de kruin van de heuvel bracht een puinspoor van een verdwenen binnenmuur aan het licht.

Aan de voet van de ingangspartij werden veel scherven gevonden.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

MONUMENTENZORG EN LEEFMILIEU

Het bestuur van de K.N.O.B. heeft opnieuw de aandacht van de regering gevestigd op het rapport Monumentenzorg en Leefmilieu, dat twee jaar geleden aan de toenmalige regering werd toegezonden.

Wij geven hier de tekst van de begeleidende brief.

In oktober 1971 zond de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond een „noodkreet” naar de toenmalige regering. Daar wij menen, dat deze nog niets van haar urgentie heeft ingeboet, nemen wij de vrijheid om nu ook bij U aandacht voor dit stuk te vragen.

Met name willen wij het navolgende aspect accentueren:

Vele zaken, waarvan het van algemeen belang is dat zij gebeuren — en daartoe behoort de instandhouding van wat eerdere generaties aan waardevoels voor onze omgeving nalieten — worden van overheidswege gesubsidieerd. Zeker ten aanzien van het hier aangehaalde punt blijven de bedragen — ondanks de zo gewaardeerde recente verhoging — ernstig achter bij wat in feite gedaan moet worden. Het bedrag waarmee *alles* wat aan architectonische en stedenbouwkundige voortbrengselen nog rest moet worden gesubsidieerd ligt nog altijd in de orde van grootte van enkele flinke kantoorgebouwen, zoals deze zonder veel commentaar elk jaar overal in het land verrijzen. Wij bepleiten daarom graag nog verdere uitbouw van dit bedrag.

Daarnaast echter bestaat er nog een middel tot het bereiken van betere resultaten, nl. het middel van het zoveel mogelijk *bevorderen* van de *be-reidheid* bij eigenaren en beheerders om zelf te doen wat in hun vermogen ligt. Vandaar dat wij, in 1971 in ons rapport en nu bij U, met klem naar voren brengen, dat fiscale verlichting op uitgaven voor werken, die milieu-instandhoudend resp. verbeterend zijn, waaronder onderhoud en restauratie van waardevolle historische elementen, een sterke stimulans kan vormen.

Zowel aan aftrekbaarheid van uitgaven als aan verlaging van BTW dient te worden gedacht. Hoewel in directe zin deze verlichting een vermindering van belastingopbrengst met zich meebrengt, is het duidelijk dat deze zich in de toekomst door subsidiebesparing in veelvoud terugbetaalt. Ook in de adviezen van het eerste congres van het European Architectural Heritage Year 1975 wordt met name de aandacht gevestigd

op het bevorderen van deze bereidheid door middel van „fiscale welwillendheid”.

Een voorbeeld moge deze gedachte illustreren. Alleen al in het tijdsbestek 22/12/1972-1/9/1973 stegen de kosten per uur in het bouwvak met 18.92%. Verhoging van productiviteit kan hier niet tegenover staan, onderhouds- en restauratiekosten bestaan vrijwel geheel uit loonkosten. Het moet dus wel voor een eigenaar elk jaar moeilijker worden normaal onderhoud uit te voeren, zodat hij gedreven wordt naar uitstel tot er zoveel dient te gebeuren, dat een subsidie-aanvraag zinvol lijkt. Tijdens het wachten op dit subsidie doet hij niets. Het subsidie dat uiteindelijk verstrekt wordt, is dan een veelvoud van wat bij direct uitvoeren met fiscale verlichting aan belasting gederfd zou zijn.

Prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll, voorzitter
Mr. P. J. van der Mark, secretaris.

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Franse kerkramen
-17 maart
- Aanwinsten van het Rijksprentenkabinet
- *Amsterdams Historisch Museum*. George Hendrik Breitner
-28 jan.
- *Galerie Icon*. Kind en spel in de 19de eeuw
-1 jan.
- Figurale Goudse pijpen uit de tweede helft van de 19de eeuw
1 jan.-1 feb.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Merkwaaardigheden uit Gelderse archieven
-20 jan.
- Houtsneden over het leven van Maria door A. Dürer
-27 jan.
- Landschappen van vroeger
-27 jan.

BERGEN OP ZOOM

- *Het Markiezenhof*. Tekeningen van Bergen op Zoom uit de 16de-18de eeuw
-28 jan.

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum*. Pompeii, uit de as her-rezen
-13 jan.

Den Haag in de Pruijktijd. Tekeningen, prenten en schilderijen van de familie La Fargue
-17 feb.

EINDHOVEN

- *De Zonnewijzer* (Philips Ontspanningscen-trum). Kerstkribben in de Volkskunst (coll. dr. M. E. Houtzager)
-21 jan.

MAASTRICHT

- *Bonnefantennmuseum*. Maastricht zoals het is en zoals het had kunnen zijn
-6 jan.

ROTTERDAM

- *Boymans-Van Beuningen*. Carel Willink

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Het begin van de boek-drukkunst in de Nederlanden
-2 jan.
- Utrechtse Gods- en Gasthuizen
-2 jan.
- Oude huizen in Utrecht
-20 jan.

VENLO

- *Goltziusmuseum*. Opgravingen uit Krefeld-Gellep
-3 feb.

MEDEDELINGEN

NIEUWE OPZET VAN HET BULLETIN

Met ingang van 1974 zal er verandering komen in de wijze waarop het tijdschrift van de K.N.O.B. verschijnt.

Het Bulletin, waarin de berichten, die tot nu toe in het Nieuwsbulletin verschenen, zullen worden opgenomen, gaat vijf afleveringen per jaar tellen. De voortdurend stijgende kosten hebben deze samenvoeging noodzakelijk gemaakt.

Bestuur en redactie zullen er naar streven de omvang op het bestaande peil te handhaven.

De eerste gecombineerde aflevering kunt U in februari of maart tegemoet zien. Het maandelijks verschijnende afzonderlijke Nieuwsbulletin vervalt dus met ingang van de nieuwe jaargang.

ALGEMENE LEDENVERGADERING

Nu met ingang van januari 1974 de maandelijks verschijning van het Nieuwsbulletin wordt gestaakt, kan de rubriek Bondsnieuws pas worden opgenomen in de eerste aflevering van het Bulletin, die in februari of maart 1974 zal verschijnen. Daarom volgt hieronder reeds het programma van de op *zaterdag 16 februari 1974 te Dordrecht* te houden algemene ledenvergadering, waarin het 75-jarig bestaan van de Kon. Ned. Oudheidk. Bond zal worden herdacht.

9.30. Bijeenkomst in de Statenzaal aan het Hof. Jubileumrede van de voorzitter, gevolgd door korte stadswandeling. Bezoek aan de Nieuwe Kerk en de Groothoofdspoort.

12.30-13.15. Eenvoudige, lopende lunch in het salencomplex van het Hof. Daarna zal ing. W. van den Berg een korte causerie met dia's houden over de ontwikkeling van de stad.

14.00-15.45. Voortzetting stadswandeling met bezoek aan het Museum Van Gijn en de Grote Kerk.

16.00. Algemene ledenvergadering in de Statenzaal.

De kosten zullen ongeveer f 15.— per persoon bedragen.

Uit zuinigheidsoverwegingen zal voortaan worden afgezien van het drukken van een gedetailleerd programma. Leden, die voornemens zijn de wintervergadering op 16 februari 1974 te Dordrecht bij te wonen, wordt verzocht hiervan thans reeds op een briefkaart aan het secretariaat, de Poorterstraat 22 te Den Haag, mededeling te doen.

Getracht zal worden in de loop van januari door middel van een zeer eenvoudige circulaire de leden nader in te lichten over de agenda van de vergadering.

BANDEN

Bij voldoende belangstelling zullen weer banden voor het Bulletin worden vervaardigd. De prijs voor de jaargang 1973 zal ongeveer f 5.— bedragen, inclusief verzendkosten.

Bestellingen kunnen worden ingezonden aan de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a, Leiden.

VACATURE

AMSTERDAM

Bij de Directie Kunsten van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk wordt voor de afdeling Beeldende Kunsten en Bouwkunst gevraagd een

HOOFD BUREAU BUITENLANDSE TENTOONSTELLINGEN M/V

Taak o.m.: adviseren en assisteren van commissarissen bij tentoonstellingen van moderne Nederlandse beeldende kunst bij biennales en triennales; organiseren van atelierbezoeken; opmaken van begrotingen; houden van toezicht op de vervaardiging van catalogi; deelnemen aan vergaderingen van op dit terrein werkzame commissies.

Vereist: zeer ruime ervaring met het organiseren van tentoonstellingen; brede kennis op het gebied van de beeldende kunst.

Standplaats: Amsterdam.

Salaris: afhankelijk van leeftijd en ervaring max. f 3.349— per maand.

Schriftelijke sollicitaties aan de heer drs. H. Wagenveld, Hoofd van de Centrale Afdeling Personeelszaken, Ministerie van C.R.M., Steenvoordelaan 370 te Rijswijk (Z.H.).

REGISTER BULLETIN EN NIEUWSBULLETIN 1973

- Aarschot, O.L. Vrouwekerk 58
 Aatrecht, St.-Vaastabdij 47
 Abbega, kerk 28
 Abbekerk, herv. kerk 124
 Abcoude *57-*58
 Abroek, Jan van 53
 Achel, Penitentenklooster 54
 Acht, r.k. kerk 142
 Adalbero I, bisschop van Metz 66, 70
 Adelardus I, abt van St.-Truiden 66
 Adelardus II, abt van St.-Truiden 56, 66-67
 Adorp, offerblok 42
 Aduard *10-*11, *80-*81
 Aduatica Tungrorum, zie: Tongeren
 Adventius, bisschop van Metz 65
 Aerocarto 5
 Agt, J. F. van 40
 Aken 92
 Bodenhof 91
 St.-Aegidiuskapel 72
 Alberdingk Thijm, J. A. 127, 137, 138, 139
 Albi, kathedraal 119
 Alden Biesen, Landcommanderij 53, 59, 60, 71-84, 73, 74-75, 76-77, 80-81, 82-83, 91
 Aldeneik
 Stiftskerk 56
 Vrouwenklooster 47, 51
 Alphen (N.Br.) *13
 Amandus, bisschop 65
 Amby, kasteel Severen 94
 Amelsfoort, van 143
 Amersfoort, St.-Franciscus Xaveriuskerk 132
 Amstenrade, kasteel 90
 Amsterdam *75
 De Papegaai 132
 Oud-Burgenweeshuis 37, 40
 Portugese Synagoge 40
 Rijksmuseum 18
 Andenne (B), St.-Beggakerk, offerblok 30, 34, 43
 André, E. 5
 Anloo, offerblok 38, 42
 Anneburen *121-*123
 Ansfried, graaf van Hoei 63
 Anthony, J. 131
 Apeldoorn
 Het Loo 19, 20, *77-*80, *78-*79
 Het Oude Loo *19, *79
 Arnhem
 Bronbeek 6
 Openluchtmuseum 37, 38-40, 44
 St.-Eusebiuskerk 142
 St.-Walburgskerk 132
 Sonsbeek 6
 Arnhem, fam. van 20
 Arnhem, Jan van 5
 Arnold III, graaf van Loon 8, 71, 74, 77
 Asbeck, J. Baron van *78
 Assen, Provinciaal Museum 26, 35, 38, 40, 44
 Averbode, abdij 53, 58, 59-60, 68
 Avery, Ch. 142, 143
 Bad-Oldesloe (Dld), offerblok 36, 41
 Baeckelmans, L. 144
 Baerten, J. 50
 Baflo, offerblok 25, 42
 Bakel-Milheeze *13
 Bartimeus 36
 Bast, Pieter *38, *40
 Basters 15
 Batsheers, pastorie 60
 Bayens, Antoon 61
 Beckevoort, Commanderij Duitse Orde 72
 Beek (B) 50
 Augustijnenklooster 59
 Kerktoeren 56
 Penitentenklooster 54
 Refugie van Herkenrode 60
 Beetsterzwaag, doopschaal 37
 Behets, J. 50
 Beieren, Ernst van 55
 Beieren, Ferdinand van 55
 Beijer, Jan de 15, 90
 Belonje, J. 11, 12
 Benthem, R. J. 11
 Bentinck, Hans Willem 20
 Beraadsgroep '70 7
 Berch, I. L. van den 16
 Berg (B), St.-Servatiuskerk 56, 57, 58
 Bergen op Zoom *52
 Huis Cranenborch *109-*111, *110
 Bergharen, herv. kerk *102-*103
 Beringen 50, 51
 kerk 58
 Bernardus van Clervaux 51
 Bernini, L. 121
 Bernissem, Commanderij 53

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Betho, kasteel 59
 Betholet, architect 92
 Bijvoet, H. A. 140
 Bilzen 50, 60
 Begijnhof 53
 Landcommanderij van Alden Biesen 53
 Penitentenklooster 54
 Stadhuis 59, 70
 Bjernede (Denem.), offerblok 43
 Bladel *13, *52-*53, *61, *103
 Blokzijl, offerblokken 27, 32, 42
 Boeren, P. C. 113
 Bogaerde van Terbrugge, A. J. L. Baron van 135
 Bokma, J. 113
 Bokrijk, Openluchtmuseum 54, 62, 63
 Bolhuis, A. E. van 13
 Bolhuis, M. van 13
 Bolsius, A. C. 134
 Bolsius J. H. H. 119, 128, 134, 143
 Bolsward, klooster Thabor 28, *111-*112
 Bond van Nederlandse Tuin- en Landschaps-architecten 11
 Borger, offerblok 32, 33, 34, 38, 42
 Borgloon 50, 60
 Begijnhof 53
 kapittelkerk 57
 Stadhuis 59, 62, 70
 Borgharen, kasteel 90
 Born, kasteel 91
 Borne, herv. kerk 23, 40, 42
 Boswet, 4, 6
 Botti, J. 18
 Boughton, huis 18
 Boxtel *53
 Bozum, herv. kerk 28
 Braat, W. C. 11
 Brantgum, herv. kerk *49-*50
 Breda *103
 Bree, zie: Beek (B)
 Breyel, Winand van 76, 79
 Broers, Agge 28
 Brouwershaven, offerblok 30, 33, 42
 Brussel
 Algemeen Rijksarchief 69
 Koninklijke Bibliotheek 71
 Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis 57
 Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium 44, 54, 55, 59, 62, 63, 68, 74, 75, 77, 80, 81, 82, 83
 Markt 93
 Ministerie van Openbare Werken 76, 82
 St.-Gudule 127
 St.-Jacob op den Coudenberg 139
 Stadhuis 127
 Brussels, M. 57
 Brustem
 Pastorie 60
 torenburcht 54, 57
 Büchler, D. D. 137
 Bunnik, r.k. kerk 142
 Buntinx, J. 77, 78
 Buschmann, P. 142, 143
 Buurman, D. J. G. 11
 Buysero 20
 Canneman, E. A. 4
 Canova 133
 Capronier, J. B. le 144
 Charles, J. L. 69
 Chatsworth, huis 18
 Christina, koningin van Zweden 24
 Chrodegang, bisschop van Metz 65
 Clemens XI, paus 24
 Clodulf, bisschop 65
 Coecks, Claes 86
 Coenen, J. 57, 78, 83
 College van Rijksadviseurs voor de Monumenten 144
 Colloque Château-Gaillard 112
 Colloque international sur la conservation et la restauration des jardins historiques 5, 12, 13, 19
 Combe Abbey, huis 18
 Comhaire, Nicolaas 94
 Commissie Historische Buitenplaatsen, Parken en Erven 1, 6-12
 Contactcommissie voor natuur- en landschapsbescherming 2
 Coops, A. 11
 Cooth, P. F. 140
 Corbie (Picardië), Benedictijnerabdij 47
 Corsten, S. 112, 113
 Cortenbach, Iwan van 72
 Couven, Jacob 93
 Crayer, Caspar de 61
 Crolla, J. 112
 Cuyk 41, *13
 St.-Martinuskerk 135
 Cuypers, P. J. H. 119, 127, 128, 139, 142, 143, 144, 145
 Dalfsen *74, *81

- Dam, A. W. van 137
 Damiaan Hugo Filips, graaf van Schönborn 74,
 75, 80-81, 82, 83, 84
 Daniëls, G. 59
 Dazert, Fr. 109
 Delden, offerblok 38
 Delft
 Museum Het Prinsenhof 15, 116
 Nieuwe-Kerkstoren 129
 Technische Hogeschool 19
 Delsaux, Ch. 137
 Den Andel, offerblok 42
 Den Burg (Texel) *126-*129
 Denekamp *75
 offerblok 38, 42
 Germaanse nederzetting *40-*42
 Den Haag
 Algemeen Rijksarchief *77, 117, 142, 144, 145
 Grafelijke zalen *35
 Grote Kerk 17, 24, 28
 Ridderzaal 123, 129, 137
 Trêveszaal 16, 17, 18
 Zorgvliet 20, 22
 Den Ham, herv. kerk 23, 40, 42
 Derkinderen, A. 135
 Desgots, Claude *77, *78, *79
 Desormeaux, Madelaine 20
 Deventer, Jacob van 112, *39
 Deventer *117
 Bergkerk, offerkist 40
 Museum De Waag 40
 Dewel, B. 75
 Dewez, Laurent-Benoît 68
 Didam, offerblok 31, 34, 36, 42
 Diederik, abt van St.-Truiden 67, 70
 Diederik van Voeren 113, 114
 Diepenbeek, hoeve „De Baanwinning” 63
 Diepenveen *27
 Diest, St.-Sulpitiuskerk 58
 Digby Wyatt, Mathew 143
 Dijn, C. G. de
 Enkele eerste beschouwingen bij een verbou-
 wingsontwerp van 1716 voor de Landcom-
 manderij Alden Biesen 75-84.
 Dingemans, F. 106
 Dirk II van Heinsberg 115
 Donatus 56
 Donkers, F. J. R. 133, 136, 137, 137, 138, 140,
 141
 Donkers, H. R. 134, 136, 137, 137, 138, 140,
 141
 Dordrecht, Lips' Brandkasten- en Slotenmuseum
 34
 Dorkwerd, offerblok 35, 42
 Douwes Dekker, E. 129
 Doyen, Gillis 81, 106, 111
 Drunen *53
 Dubbelden, H. den 140
 Dufour, Alexandre *79
 Duinkerken, Anton van 145
 Duras, kasteel 61
 Durlet, F. 141
 Dusseldorp
 Verein zur Verbreitung religiöser Bilder 134,
 135
 Eburonen 46
 Eick, H. C. van 11
 Edam, Speeltoren *43-*44, *43, *44
 Edmond Godfried Huyn, baron van Bocholt en
 Orey 79
 Edmond Huyn, graaf van Amstenraedt 76, 78,
 80
 Elde (Dr.), herv. kerk *112-*114
 Eenrum, offerblok 35, 40
 Eersel *13, *53, *103
 Eext, offerblok 32, 35, 36, 38, 42
 Eibergen, herv. kerk *117-*119
 Eijsden, kasteel 90
 Eindhoven, St.-Catharinakerk 139
 Eksel 65
 Elmshorn (Dld), offerblok 34, 43
 Elst (O.B.), toren herv. kerk 142
 Elswout, parkaanleg 5-6, 12
 Empel (N.Br.) *103
 Enge (Dld), offerblok 41
 Enschede, Rijksmuseum Twenthe 19, 28
 Ermengardis 114
 Erp *13
 Eucherius, bisschop van Orléans 65
 Ewijk-Winsse *19-*20
 Eyck, Charles 104
 Eys, P. E. van 16
 Feerwerd, offerblok 38
 Ferdinand van Beieren, prins-bisschop 78
 Ferdinand Damiaan Hendrik, baron van Sikk-
 ingen van Ebernberg 79, 80
 Ferraris 70
 Flémalle-Grande, Johannitercommanderij 53
 Flier, G. van der 11
 Floreffe, Witherenabdij 53, 59

- Fontaine, F. J. 11
 Fontainebleau 5, 12, 13
 Foreest, H. A. van 11
 Foy 60
 Franeker, Cammingahuis *37-*40
 Frederik Hendrik, stadhouder 20, 88, 90, 105
 Frederik Karel van Schönborn 80
 Freiburg i. Br., Munsterkerk, offerblok 28, 30, 41
 Garderen *20
 Gaspar Antoon, baron van der Heyden van Bel-
 derbusch 83
 Gasselte, offerblok 33, 38, 42
 Geer, Jan Jacob de 17
 Geert Grote 54
 Geertsema, minister van Binnenl. Zaken 117, 129
 Geistingen 46
 Geld, H. van der 134-135, 145
 Geldermalsen *28
 Geldersch Landschap, stichting Het 9, 11
 Geldersche Kasteelen, stichting Vrienden der 9, 11
 Gemeentewet 11
 Gemert *13
 Commanderij 72
 Gennep, offerkastje 40
 Genua, palazzo Bianco 133
 Genum, herv. kerk *101
 Gerard I, graaf van Loon 51
 Gerard van Groesbeek, prins-bisschop van Luik 78
 Gerard van Loon, landcommandeur van Alden Biesen 72
 Gerdingen, kerktoren 56
 Gerhardy, J. 26
 Gerits, T. J.
 Land zonder grenzen. Cultuurhistorische ver-
 kenningen van Belgisch Limburg 45-62
 Geulle, kasteel 90
 Geverik (Beek, L.), Kelmonderhof 89
 Gibbons, Grinling 18
 Gieten, offerblok 34, 38, 42
 Gillot, E. 14, 20, 21, 22
 Gisle, meester 80, 81, 83
 Godebald, bisschop van Deventer 24
 Godfried van Leuven 114
 Godlinze, offerblok 42
 Goer, Jan van 76, 77, 78
 Goirle *13
 Goossens, A. 134, 141
 Goossens, A. A. 134, 141
 Goossens, G. 134, 141
 Goossens, J. 134, 141
 Goswinus I van Heinsberg 114, 115
 Goswinus II van Heinsberg 114-115
 Goswinus III van Heinsberg 115
 Gouda, stadhuis 141
 Gouw, J. ter 117
 Govaerts, ing. 71
 Graeff, Alida de 21
 Gramsbergen *12
 Grave *103
 Grave, Josua de 86, 90, 87, 112
 's-Graveland 6
 Graven, Jos. 134
 Grebbe 6
 Gregorius IX, paus 78
 Grimo-Adalgisel, diaken van Verdun 63
 Groesbeek, Gerard van 55
 Groningen *81
 A-kerk *93-*97
 Liturgisch Instituut 44
 Martinikerk 26
 Provinciaal Museum 42
 Rijksarchief 13
 Gronsveld, kasteel 89
 Grootebroek *129-*130
 Grubbenvorst *21
 Gruitrode
 Commanderij 53, 59, 72, 77
 Kerk 57
 Grummer, F. 105
 Guda van Valkenburg 114
 Gugel, E. 124, 129, 142, 144
 Gulpen, Huis ter Nieuwborg 90
 Gulpen, Ph. W. J. van 86, 87, 88, 107, 109
 Guntram, abt van Sint-Truiden 56, 66
 Guvelingen, kerk 56
 Haan, Abraham de *109
 Haarlem
 Bakenessertoren *72-*74
 Paviljoen Welgelegen 6
 St.-Bavokerk *58, *73
 Teylers Museum 19
 Teyler Stichting 87
 Haarlemmerhout 6, 12
 Haarzuilens, kasteel De Haar 127
 Hageland 45
 Halen

- Kerk 58
 Klooster Rotem 51
 Hamois (B.), offerblok 42, 43
 Hannemastichting 18
 Hardenberg *27, *75
 Haren (Gr.) offerblok 42
 Hårleman, Carl *77
 Haspengouw 45, 46, 47, 50, 51
 Hasselt (B.) 49, 50, 60, 62
 Begijnhof 53, 58, 59, 61
 Capucijnenklooster 55
 Cellebroedersklooster 54
 Grauwustersklooster 54
 Hospitaal 59
 Huis „In 't Sweert" 59, 59, 90
 Huis van Herkenrode 58
 Klooster St.-Catharinadal 60
 Minderbroedersklooster 55, 61
 O.L. Vrouwekerk 61
 Penitentenklooster 54
 Provinciale Dienst v.h. Kunstpatrimonium 48, 52, 54, 55, 59, 64, 69, 71, 73
 Refugie van Herkenrode 58
 Rijksarchief 69
 St.-Quintenskerk 57
 Hasselt (O) *27
 Hauho (Finland) offerblok 36, 43
 Havard, Henri 28
 Hechtel, landbouwkolonie Spikelsrade 53
 Heemschut, Bond 2, 11
 Heemstede, buitenplaats 5, 12, 13-22, 14-15, 18-19
 Heers, kasteel 58
 Heesch (N.Br.) *13-*14, *53
 Heilig-Graforde 53, 54, 55
 Heilisse, abdij 53
 Heino, Het Nijenhuis 18
 Heinsberg 114, 115
 Hekker, R. C. 85
 Heks, kasteel 61, 63
 Helshoven, priorij 53
 Hemony, François *73-*74
 Hendrik I, hertog van Brabant 68
 Hendrik III, keizer 114
 Hendrik, baron van Wassenae van Warmond 75
 Hendrik, graaf van Wassenae van Warmond 78, 79, 80, 83
 Hendrik de Vreedzame, bisschop van Luik 67
 Hengelo (Gld.) offerblok 42
 Herckenrode, abdij van 91
 's-Herenelderen, kerk 58
 Hereswitha, M. 104, 111
 Herk-de-Stad 50
 Herman van Salza 71
 Hermans, C. R. 135-136
 's-Hertogenbosch
 Beeld Zoete Lieve Vrouwe 139
 Koetshuis bissch. paleis 132
 Kon. School voor Nuttige en Beeldende Kunsten 132-135, 141, 142
 Korenbeurs 132
 Lieve Vrouwe Broederschap 132
 Prov. Genootschap van Kunsten en Wetenschappen 133, 134, 135-137, 137, 140, 141
 St.-Antoniuskapel 141
 St.-Janskerk 117-146, 118-119, 130-131, 136-137, 140-141
 St.-Janskerk, oxaal 118-119, 120-124, 128-129, 130-131
 St.-Pieterskerk 132
 Hessen-Philipsthal, prins van 17
 Heynen, G., H. Kesters en —
 Sint-Truiden, van abdij tot stad 63-70
 Hezenmans, J. C. A. 131, 136, 137, 138, 139, 141, 142, 143
 Hezenmans, L. C. 119, 120, 126, 131, 134, 135, 136, 139, 141, 141-142, 143, 144, 145
 Hildebrandt, Johann Lukas von 82, 83, 84
 Hillenraad, kasteel 91
 Hilvarenbeek 51
 Hocht, Cisterciënserklooster 51
 Hoencop, heerlijkheid 21
 Hoensbroek, kasteel 90, 93
 Hoffstadt, E. 141
 Holbein de Jonge, Hans 23
 Holme Lacy, huis 18
 Holt, Commanderie Duitse Orde 72
 Holten *12, *117
 Huis te Holten *57
 Holwierde, offerkluis 40
 Hoogcruts, klooster 109
 Hooge en Lage Mierde *53
 Hoogeloon *14, *53, *104
 Hooghe, Romeyn de 19, 72, 75, 76, 76, 77, 78, 79, 83, 84
 Hoogkerk *10-*11
 Offerblok 42
 Hoolck, Gijsbert van der 21
 Hooper, R.
 The museum — medium of immediacy *1-*7
 Hoorn, protestants weeshuis 40
 Hornhuizen, offerblok 42

- Horst, kasteel *21-*22, *134
 Hotz, J. 80, 81, 82, 83
 Houten
 Herv. kerk 21, 22, 24
 Huis Heemstede 5, 12, 13-22, 14-15, 18-19, 116
 Houthalen 53
 Kerktoeren 58
 Houthem-St.-Gerlach, St.-Gerlachuskerk *31, *31.*32
 Hove, Paulus van 60
 Hubertus, bisschop 47
 Hugo, Victor 117
 Huizinge, offerblok 37
 Huyssens, Pieter 88, 91

 ICOMOS 5, 12
 IFLA 5, 12
 IJsselstein *42
 Innocentius III, paus 34
 Isabella, landvoogdes 105
 Ittervoort, offerblok 31, 32, 42

 Jaarsveld, offerblok 25, 32, 42
 Jan van Arckel, prins-bisschop 50
 Janse, H.
 De Bakenessertoren in Haarlem *72.*74
 Edam, Speeltoren *43.*44
 Jansen, W. J. 11
 Jan van Xanten, abt van St.-Truiden 68
 Jerusalem, Heilig-Grafkerk 104, 111
 Jipsinghuizen *80
 Johannierterorde 71-84
 Jutphaas 13
 Plettenburg 13
 Rijnhuizen 16-17, 19, 22

 Kalf, Jan 129, 130
 Kampen
 Bovenkerk 142
 IJsselbrug 142
 Kan jr., J. van 106
 Kant, G. H. M. van der 128
 Karel V 34
 Karel Lodewijk van Sikkingen, abt van Cornelismuster 79
 Karel Martel 65
 Keldermans, Anthonis *73
 Kempenland 45
 Kennemerland 6
 Kerkwijk *28

 Kesters, H. en G. Heynen
 Sint-Truiden, van abdij tot stad 63-70
 Keulen, dom 127, 130, 137, 138, 140
 Keuper Heide (Helden) *54
 Kevelaar 60
 Keyser, Hendrick de 143
 Kiel, Landesamt für Denkmalpflege 44
 Kinrooi, Vrouwenklooster van de H. Graforde 53, 54, 105, 120
 Kleef, Stiftskerk 135
 Kloosterburen, offerblok 42
 Klotz, Valentijn 90
 Knobeldorff, fam. von 18
 Koersel, pastorie 59
 Kolen-Kerniel, Kruisherenklooster 54, 60
 Kolmont, burcht 57
 Koninklijke Akademie van Wetenschappen 117, 121, 124
 Kon. Ned. Maatschappij voor Tuinbouw en Plantkunde 11
 Kon. Ned. Oudheidkundige Bond 1, 11, 12
 Koolwijk, J. H. R. 11
 Kootwijkerzand *20-*21
 Kopenhagen, National Museet 44
 Korf, Jan 11, *47
 Kortebos 60
 Bedevaatskerk 55, 58, 61, 62
 Kortessem
 Kasteel Printhaghen 59, 62
 Kerk 57
 Kranenburg
 Kerk 135
 Offerblok in het Heimatmuseum 30, 41
 Krewerd, offerblok 37, 38
 Kromhout, W. 130
 Kuik, zie: Cuyk
 Kuile, E. H. ter 145
 Kuringen
 Kerk 61
 Klooster Herkenrode 51, 55, 58
 Kurvers, H. H. J.
 Restauratie van de gewelfschilderingen in Houthem-St. Gerlach *31.*32
 Kusters, P. 142
 Kuyper, W.
 Maasland, Westgaag 74 *82
 Maasland, Westgaag 100 *82.*83
 Kuzemer *81

 Laffertee, J. H. 132, 136
 Lahaye, F. 104, 105, 108, 109

- Lamberts, Gerrit 40
 Lambertus, bisschop 47, 65
 Langbroekerwetering 6, 12
 Lanschot, H. J. van 140
 Lazarus 36
 Leemans, C. 117, 121, 127
 Leende *14, *105
 Leens, offerblokken 29, 42
 Leeuw, R. A.
 De onttakeling van het interieur van Heem-
 stede bij Houten 116
 Leeuwarden, gerechtshof 28
 Leiden, ruïne van de burcht 125
 Leiderdorp *29
 Lemaire, R. 64, 65
 Lenaerts 92
 Lennep, J. van 117
 Leppo, Marcus 36
 Lichtaard, herv. kerk *101-*102
 Limbricht
 Kasteel 90
 Offerblok 33, 34, 36, 42
 Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genoot-
 schap 106, 112
 Linschoten, buitenplaats 4
 Lith *104
 Lochem, St.-Gudulakerk *123-*126
 Lodewijk XIV 105
 Lommel 46
 Kerktoeren 58
 Londen
 South Kensington Museum, zie: Victoria and
 Albert Museum
 Victoria and Albert Museum 117, 118, 121-
 122, 123, 143, 146
 Loon, graafschap 47-49, 48, 50, 51, 62
 Loup, Remacle le 55
 Luca, Jean, zie: J. L. von Hildebrandt
 Luik 46, 47, 49, 50, 91
 Augustijnenklooster 105
 Begijnhofkerk 58
 Bisdóm 51, 62
 Bisschoppelijk paleis 94
 Bonnefantenklooster 105, 110, 111
 Convent van St. Elisabeth van de Bonnefanten
 54
 Huis Beaurepart 72
 Huis Curtius 89
 Huis Fays 92
 St.-Agathaklooster 107, 110
 St.-Andreascommanderij 72
 St.-Jacobsklooster 114
 Weeshuis 91
 Luns, Huib 133
 Lunsingh Scheurleer, D. F.
 Het gehele gerestaureerde Bonnenfanten Mu-
 seum *32-*34
 Maarheeze *53, *104
 Maarssen, bank van Ter Meer in de herv. kerk 5
 Maaseik 46, 50, 51, 60
 Begijnhof 53
 Capucijnenklooster 55
 Kruisherenklooster 54, 61
 Landbouwkolonie St.-Jansberg 53
 Markt, gevelwand 59
 Minderbroedersklooster 55
 St.-Agnesklooster 54, 60
 Vrouwenklooster H. Graforde 54
 Maasland
 Westgaag 74 *82, *82
 Westgaag 100 *82-*83, *83
 Maasmechelen 46, 49
 Maastricht 46, 47, 50, 51, 63, 85-111
 Armenhuis 94
 Augustijnenkerk 91
 Augustijnenklooster 89
 Begaardenklooster 54
 Bisschopsmolen 94
 Bonnefantenkerk 81, 92, 104, 104-105, 106,
 107, 108, 109, 111
 Bonnefantenklooster 89, 104-111, 104-105,
 107-110
 Bonnefantenmuseum *32-*34, *32-*33
 Calvarieberg-klooster, kapel 92
 Capucijnenklooster 89
 Commanderij van Nieuwen Biesen 72, 80
 Dinghuis 85, 86, 93
 Dominicanenkerk 57, 117
 Dominicanenklooster 91
 Hoofdwacht 94
 Jezuïtenklooster 88-89, 91, 92
 Lutherse kerk 94
 Maquette van Maastricht 105, 105-106
 Minderbroederskerk 92
 Minderbroedersklooster 94
 O.L. Vrouwekerk 142
 Raadhuis 91
 Refugie van Meerssen 86, 91
 Refugie van Alden Biesen 60, 61, 72
 Rijksarchief 95
 St.-Matthiaskerk 90

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

St.-Servaaskapittel 49, 51, 56, 114
 St.-Servaaskerk 120, 142, *33
 Spaans Gouvernement 91
 Stadsarchief 86, 88, 90
 Statenhuis 91
 Tilly, hof van 92, 94
 Wittevrouwenklooster 89

Woonhuizen:

Achter de Comedie 4 91
 Bredestraat 7 89
 Bredestraat 10 92
 Bredestraat 40 94
 Boschstraat 91 102
 Boschstraat 93, 95, 97 90
 Boschstraat 104-106 91
 Bouillonstraat 12 87
 Brugstraat, Huis van Meijs 97
 Brugstraat, Huis hoek Bokstraat 100
 Brugstraat 8 93
 Brugstraat 18-20 86
 Brugstraat 37 86, 87, 88, 89
 Brusselsestraat 56 91
 Brusselsestraat 59 89-90
 Brusselsestraat 94 98
 Brusselsestraat 97-99 86
 Brusselsestraat 116-118 101
 Capucijnenstraat 51 93, 94
 Capucijnenstraat 98 93
 Cörversplein 11, 12, 13 91
 Cörversplein 12 94
 Eikstraat 1 89
 Graanmarkt 3 91
 Grote Gracht 12 101
 Grote Gracht 18 85, 86
 Grote Gracht 64 92
 Grote Gracht 92 92, 94
 Grote Gracht 93 96
 Grote Looierstraat 4-6 86
 Grote Looierstraat 10 86
 Grote Looierstraat 15 87
 Grote Staat, Huis De Sterre 87
 Gubbelstraat 38 85
 Hasseltkade, van 13-20 93
 Hasseltkade, van 15-17 93, 94
 Hasseltkade, van hoek Raamstraat 89
 Heksenstraat 14 89, 92
 Hoenderstraat, huis 98
 Hogebrugstraat 16 92
 Hogebrugstraat 18 92
 Hogebrugstraat 34 93

Hogebrugstraat 69 89, 93
 Jodenstraat 12 91, 93, 91
 Julianaplein 2 89
 Kapoenstraat 12 93
 Kersenmarkt 4 86, 87
 Kersenmarkt 8 96
 Kleine Gracht 31 91, 91, 95
 Kleine Looierstraat 21 94
 Kleine Staat, Huis de Wild 86
 Kleine Staat 3 85, 86, 87
 Lenculenstraat 21 89
 Markt 15 92, 93
 Markt 17, 92, 92
 Markt 19 92, 93
 Markt 20 92
 Markt 38 90
 Markt 52 88, 96, 99
 Markt 55 86
 Markt 91 86
 Muntstraat 1, 3 87, 89
 Muntstraat 23 90
 Muntstraat 31 88
 Muntstraat 43-45 93
 Nieuwstraat 13 94
 O.L. Vrouweplein 25 91
 Papestraat 9 98
 Papestraat 13 89
 Pieterstraat 48 92, 92
 Pieterstraat 60 99
 Platielstraat 9 95
 Rechtstraat 4 87, 90
 Rechtstraat 7 92
 Rechtstraat 62 91
 Rechtstraat 89 91
 Rechtstraat 96 94
 St.-Servaasklooster 39 93
 Smedenstraat 4 87
 Stokstraat 26-28 91
 Stokstraat 30 87
 Stokstraat 45 95
 Stokstraat 51 94
 Stokstraat 53 92
 Stokstraat 55 86
 Tafelstraat 13 89
 Veldekenplein, van 93
 Vrijthof 7 91, 93
 Vrijthof 11 87
 Vrijthof 12 87
 Vrijthof 13 87, 93
 Vrijthof 14 87
 Vrijthof 15 87

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Vrijthof 29 91
 Vrijthof 30 100
 Wolfstraat 9 91
 Wolfstraat 30 101
 Marck, Erard van der 55
 Marot, Daniël 5, 13-22
 Mast, J. 22
 Maternus, bisschop van Keulen 47
 Maximiliaan van Oostenrijk 53
 Mechtildis van Are, abdis van Munsterbilzen 71, 74, 77
 Medemblik, stadhuis 124
 Meerssen 113
 Meerssen, verdrag van 65
 Meeuwen, E. J. P. van 140
 Mefferdatis 91
 Megen *14
 Meindersma, K. T.
 Offerblokken in Nederland 23-44
 Meinertzhagen, Martha Jeanne van 17
 Meischke, R.
 Het Maastrichtse burgerhuis van de vijftiende tot de achttiende eeuw 85-103
 Mensingeweer, offerblok 42
 Mertens, J. 46
 Metskes, Pieter 28
 Metz 65
 Michael, J. G. 6
 Middachten, parkaanleg 19
 Middelbeers *14
 Middelbert, offerblok 32, 34, 42
 Middelburg, stadhuis 141
 Middelstum, offerblok 42
 Midwolda *81
 Milaan, dom 138
 Mildert, Hans van 131, 144
 Ministerie van C.R.M. 8, 12
 Ministerie van Landbouw 5
 Miraculi Sancti Trudonis 63
 Moderne Devotie 54
 Monté verLoren, Ph. de 21
 Monumentenraad 4, 6, 7, 9, 10, 11
 Monumentenwet 3, 6, 7, 8, 10, 11
 Monumentenzorg, rijkscommissie voor de 145
 Monumentenzorg, rijksdienst voor de 2, 4, 5, 6, 7, 8, 11, 18, 19, 44, 75, 87, 91, 92-93, 106, 107, 108, 107-108 109, 113, 119, 143, 145, *30-*31, *82-*83
 Mooibroek, H. 17
 Morris, W. 129
 Mosmans, J. 127, 132, 137
 Moucheron, I. de 14, 19, 20, 22
 Muller, Fr. 22
 Munsterbilzen
 Vrouwenklooster 47, 51
 Pretabulatum 57
 Murray, Marks 143
 Muysken, C. 6
 Nabbe, J. M. 132
 Namen, vleeshal 89
 Napoleon 132
 Naseman, J. 105
 Nath, J. L. graaf van der 21-22
 Nationale Opgravingsdienst 74, 76, 78
 Natuurbeschermingsraad 9, 10
 Natuurbeschermingswet 6
 Natuurmonumenten, Vereniging tot behoud van 11
 Natuurschoonwet 3, 4, 6, 10
 Nederlands Documentatiecentrum voor de bouwkunst 144-145
 Neercanne, kasteel 91, 92
 Neeroeteren 46
 Kerk 57
 Klooster Godsberg 51
 Nes aan de Amstel, St.-Urbanuskerk 132
 New York 22
 Anderson Galleries 22
 Niebert, offerblok 38, 42
 Nierstrasz, N. H. 142
 Nieuw-Ginneken *103
 Nieuw-Scheemda, offerblok 36, 42
 Niezijs, offerblok 42
 Nijmegen 46
 St.-Stevenskerk 26
 Nistelrode *14, *53-*54, *104
 Noord Barge *74
 Noordbroek, herv. kerk *97-*98
 Noorddijk, offerblokken 29, 34, 38, 42
 Noordeloos, offerkastje 40
 Noordhorn *80
 Noordlaren, offerblok 29, 30, 36, 42
 Nootdorp, offerblok 42
 Norbertus van Gennep 51
 Norenberch, Coenraed van 131, 143
 Norg, offerblok 31, 32, 36, 42
 Nuis, offerblok 38, 42
 Nuenen *54
 Nunen, H. van 135
 Odoorn, offerblok 35, 40

- Oene, offerblok 37, 38, 42
 Oerle, kerk 142
 Oeteren, Elisabeth van 60
 Ohé, Het Geudje 86, 89
 Oirsbeek, offerblok 38, 42
 Oirschot *14
 St.-Pieterskerk 141
 Ommen *75
 Oost-, West- en Middelbeers *104
 Oosterhout *15
 Oosterland (Wieringen) *130
 Oosternieland, offerblok 42
 Oosterwijtwerd, offerblok 27, 36, 42
 Oostham 65
 Kerk 56, 58
 Pastorie 59, 59-60
 Oostum
 Herv. kerk *98
 Offerblok 35, 42
 Opglabbeek, pastorie 60
 Ophoven 46
 Opitter, pastorie 60
 Ordingen, Commanderie van de Duitse Orde 59, 72
 Oss *15, *105
 Oterdum *19
 Ouden Biesen, landcommanderie van de Duitse Orde, zie: Alden Biesen
 Oude Pekela, offerblok 42
 Oud Schoonebeek, offerblok 42
 Oudenaarde, offerblok St.-Walburgskerk 43
 Oud-Valkenburg 114
 Overasselt, St.-Walricuskapel 42
 Overpelt-Neerpelt 46
 Hoeve „Kleine Hof” 63
 Ozinga, M. D. 13, 18, 20, 21

 Pallandt, familie van 18
 Parijs
 Musée des Plans-Reliefs 105, 105
 Schulgen et Schwan, fa. 134, 135
 Peer
 Penitentenklooster 54
 St.-Trudokerk 54, 58
 Stadhuys 59
 Peeters, C.
 De Sint Jan van Den Bosch in de negentiende eeuw, een geschiedenis van goede bedoe-lingen 131-146
 Peize, offerblok 33, 42
 Pepijn, hofmeier 65

 Pesse, boot van 26
 Pesser, Cornelis 91, 91, 92
 Peters, C. H. 38
 Petzold, C. E. A. 5
 Philippens, J. M. H. D. N. 86, 89, 90, 91
 Pieck, H. 15, 21
 Pieterburen, offerblok 42
 Poll, Stichting Van de 19
 Poppo, abt van Stavelot 66
 Post, Pieter 91, 92
 Postel, Witherenabdij 60
 Pückler-Muskau, Fürst 1
 Pugin, A. W. 144
 Putten *42

 Quint, Cornelis 21

 Raalte *27-*28, *81
 Ramasdorf, commanderie 72
 Rappard, A. C. P. van 22
 Rappard, F. A. van 22
 Rappard, jonkvrouwe C. L. van 16
 Ray, Nicolaas 61
 Rederijkers 60
 Reichensperger, A. 141
 Reken 46
 Hospitaal 53
 Kerk 61
 Praemonstratenserklooster 53
 Renart, Jehan 56
 Renaud, J. G. N. 23
 Enige aantekeningen betreffende de ruïne van Valkenburg 112-115
 Renswoude, kasteel 16
 Reusel *54, *105
 Rhenen, offerblok in het Streekmuseum 27, 34, 42
 Rientjes, A. E. 23, 26, 40
 Riethoven *15, *54
 Rijckevorsel, C. R. E. van 140
 Rijckevorsel, F. C. M. van 11
 Rijkkel, kasteel 59
 Rijksplanologische Dienst 11
 Rijsbergen *105
 Rijsterborgh, L. 136
 Roden, offerblok 25, 42
 Roderwolde, offerblok 32, 42
 Rodolf, abt van St.-Truiden 56, 67, 70, 114
 Roermond 92
 Munsterkerk 128, 130
 Neerstraat 33, 91

Prinsenhof 91, 92
 Raadhuis 91
 Ursulinenkerk 91
 Roeterink, J. 11
 Rolde, offerblok 34, 38, 42
 Rolduc, abdij 91, 142
 Rome
 St.-Pieterskerk 121
 St.-Pietersplein 3
 Rose, W. N. 137, 140, 144
 Rosendael
 Kasteel 17
 Parkaanleg 5, 12
 Roswinkel, offerblok 31, 34, 42
 Rotgans, Lucas 15, 19, 20
 Rotterdam, huis IJselmonde 15, 15
 Rouaan, Musée de Ferronnerie 32, 43
 Rousseau, F. 64
 Royaards-ten Holt, mevrouw 96
 Rozema, J. 18
 Ruimtelijke ordening, wet op de 4, 6, 7, 8
 Ruischenburg, Hendrik van 72, 76, 77
 Rummen
 klooster Oriënten 51
 Pastorie 59
 Saaksum, offerblok 38
 Saaksumhuizen, offerblok 27, 42
 Sandebeck (Dld.), offerblok 41
 Saracenen 23
 Saragossa, klooster Heilig-Grafzusters 105
 Sassenheim, herv. kerk *62, *65, *63, *64
 Savornin Lohman, jonkvrouwe H. M. de 11
 Schaesberg, kasteel 90
 Schalsum, kerk 28
 Scheemaekers, Pieter 61
 Schenk, C. 44
 Scherpenheuvel 60
 Schinkel, F. 137, 138
 Schmitt, O. 26
 Schoonhoven
 Kasteel *61
 St.-Bartholomeuskerk 130
 Schöpff, J. A. *31
 Schueren, J. F. ridder de van der 140
 Schull, A. G. 118-119, 130, 135
 Sebaldeburen, offerblok 35, 36, 38, 42
 Seester (Dr.), offerblok 36, 41
 Selligen, herv. kerk *99-*100
 Sepulcrienen, zie: H. Graforde
 Seraing, kasteel 93

Servatius, bisschop 47
 Siepmann, M. D. 83, 84
 Siersdorf, commanderie van de Duitse Orde 72
 Sillenstede (Denem.), offerblok 43
 Sillevolt, Juf. 97
 Singelenberg, P. 15
 St.-Bernulphusgilde 135, 142, 145
 St.-Oedenrode *54
 St.-Pieters-Voeren, commanderie 53, 74, 75
 Sint-Truiden 49, 50, 51, 56, 60, 62, 63-70, 69, 70, 71
 Abdijkerk 56, 61, 64
 Begaardenklooster 54
 Begijnhof 53, 57, 58, 68, 70, 71
 Belfort 59
 Benedictijnerabdij 47, 60, 64, 65-68, 70, 71
 Capucijnenklooster 55
 Capucinessenklooster 55
 Cellebroedersklooster 54
 Grauwzustersklooster 54
 Huis van Bernissem 72
 Jeruzalemklooster 54
 Klein Seminarie 64
 Klooster St.-Hiëronymusdal 54
 Klooster Ter Beek 51
 Minderbroedersklooster 53, 61
 O.L. Vrouwekerk 58, 69, 69, 71
 Ordingen, commanderie 53
 Penitentenklooster 54
 Refugiehuis van Averbode 58, 60
 St.-Gangulfuskerk 56, 65, 69, 69, 70
 St.-Luciëndal 54
 St.-Pieterskerk 56, 57, 68, 70
 Stadhuis 70, 71
 Verzameling van de Vrienden van het Begijn-
 hof 64
 Witherenabdij 60
 Sipernau 53
 Sittard 92
 Huis met de Koppen 89
 Markt 19 91
 St.-Michaëlskerk 91
 Skellefteå, offerblok 36, 43
 Slangenburgh 16
 Smits, Judocus 139
 Snelder, G. J. W. 106, 111
 Soiron, M. 87, 88, 93, 95, 96, 96-102, 103
 Solwerd, offerblok 42
 Son en Breugel *133
 Sopers, A. N. 133
 Sophia, hertogin van Brabant 105

- Spijk (Gr.), offerblokken 42
 Springer, Leonard 1
 Staatsbosbeheer 2, 6, 8, 11
 Steenderen, offerblok 31, 42
 Steensma, R. 24, 44
 Stefanus van Metz 63
 Stepelinus 56
 Stinckens, M.
 De Landcommanderij Alden Biesen. Kort historisch overzicht 71-74
 Stockholm
 Nationalmuseum *77, *78-*79
 Nordiska Museet 36, 44
 Stokkem 60
 Stokkum 50
 Stone, Nicholas 143
 Stoopendaal, D. 4, 14, 19
 Stracké, J. Th. 133, 134, 135, 136
 Strandberg, Runar
 Het ontwerp van Claude Desgots voor het park van Het Loo *77
 Straten, Frederik van 21
 Straten, Willem van 21
 Stuers, Victor de 117-130, 118, 134, 138, 142, 143, 144, 146, *78
 Susteren 51
 Sweins, kerk 28
 Sypesteyn, C. H. C. A. van 1
 Szénássy, I. L.
 Klooster werd museum. Enige gegevens met betrekking tot het gerestaureerde voormalig klooster van de „Bondefanten” te Maastricht 104-111
 Tempeliersorde 71
 Tenboer, offerblok 37, 38, 42
 Ter Apel, offerblok 27, 32, 42
 Terborg
 Bank van het Huis Wisch in de herv. kerk 5
 Offerblok 33, 42
 Tessenderlo, pastorie 59
 Theodoricus, abt 56
 Thesinge, offerblok 27, 32, 34, 42
 Thijs, A. 64, 65, 69, 70, 71
 Thorbecke, J. R. 117, 129
 Thorn, stift 49
 Thorvaldsen 133
 Tienhoven, van 2
 Tilburg *15
 Heuvelkerk (St.-Jozef) 135
 Tillema, J. A. C.
 Victor de Stuers en de Sint Jan van Den Bosch 117-118
 Tjamsweer, offerblok 34, 35, 42
 Tongeren 46, 47, 49, 50, 51, 54, 60, 62
 Begijnhof 53, 58, 59, 61
 Dominicanenklooster 55
 Gasthuiskerk 61
 Jezuïtenklooster 55
 Minderbroedersklooster 55
 Moerepoort 54
 Munt 58
 O.L. Vrouwekerk 57, 58
 Refugie van Ouden Biesen 60
 Stadhuis 61
 Ter Nood Gods-klooster 54, 60
 Tongerlo, kerktoeren 57
 Topografische Dienst 5
 Torck, familie 20
 Trudo, abt van Sint-Truiden 64, 65, 70
 Twickel. parkaanleg 5, 12
 Ubachs, A. 93
 Uden, collectie bisschoppelijk museum van 's-Hertogenbosch 134-135, 141
 Uetersen (Dld.), offerblok 36
 Ulrix, Fl. 46
 Ulrum, offerblok 25, 42
 Ungewitter, G. G. 141
 Utrecht
 Biltstraatkerk (O.L. Vrouw ten Hemelopneming) 133
 Dom 21, 125, 138, 140
 Jacobikerk 28
 Landcommanderij van Alden Biesen 72
 Universiteit, senaatskamer 21
 Utrechtse heuvelrug 6
 Valkenburg (L)
 kasteelruïne 112-115, 112-113, *133-*134
 Spaanse Leenhof 91
 Valkenburg (Z.H.) *130-*133
 Valkenswaard *15, *105
 Västerås, Rijksdag te 24
 Vechmaal/St.-Pieters-Horn, St.-Pieterskapel 54
 Vecht 6
 Veere, stadhuis 130
 Veiling, F. W. G. Théonville 20
 Veken, C. J. M. van der 85
 Veldeke, Henric van 56
 Veldhoven *15, *54, *105
 Velthuysen, Diderick van 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 21-22

- Ven, J. A. van der 133, 136, 141
 Veneman, S. L. 131-132, 133, 134, 136, 136,
 137, 137, 138, 139, 140, 140, 141
 Venlo, v.m. Stadsschool 42, 44
 Venne, J. M. van der 113, 114
 Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten
 in Nederland 2
 Vessem *105
 Veulen, kasteel 59
 Viedebant, O. 112, 113
 Vierhuizen, offerblok 42
 Viollet le Duc 26, 28, 30, 127, 128, 134, 138,
 141, *78
 Visé, Bonnefantenklooster 105, 110, 111
 Vitet, Ludovic 127, 129
 Vliermaal 50
 Kerktoren 56
 Voet, H. W. van der
 De restauratie van de hervormde kerk in Sas-
 senheim *62-*65
 Vogelpoel, G. 142
 Vogelsang, W. 16-17, 21
 Vogelweide, Walter von der 23
 Vollenhoven, H. 117, 118, 119
 Voorst, huis de 15, 16, 17-19, 19, 22
 Vosmaer, C. 129, 137
 Vries, offerblok 35, 42
 Vrieschelo *80
 Vroenhof *119-*120
 Vught, kasteel Maurick 141

 Waalre *15
 Wael, Cornelis de *73
 Wael van Vronesteyn, Beatrix de 21
 Wael van Vronesteyn, Gerard de 21, 22
 Wagenborgen, offerblok 42
 Wal, H. van der 85, 89
 Warffum 26
 Offerblok 31, 42
 Warfhuizen, offerblok 42
 Warmond, Seminariekapel 132
 Warnouts, L. 69
 Warnsveld, offerblok 42
 Wassenaer van Duvenvoorde, familie van 20
 Wassenberg 51
 Waterlinie, Nieuwe Hollandse 15
 Watson 18
 Weerselo
 Benedictijnerstift *12-*13
 Offerblok 40, 42
 Weijs, J. L. C.

 Het huis Cranenborgh te Bergen op Zoom
 *109-*111
 Weldam, parkaanleg 5, 12
 Wellen, St.-Janskerk 57, 58
 Welsum, offerblokken 36, 38, 42
 Wenckebach 130
 Wenen, archief Duitse Orde 75, 76, 80, 81, 83,
 84
 Wessinghuizen *80
 Wet tot wijziging van de bepalingen inzake ge-
 meentelijke en provinciale belastingen 10
 Wet tot wijziging van de inkomstenbelasting en
 van de loonbelasting 10
 Wet tot wijziging van de vermogensbelasting 10
 Wetsens, herv. kerk *50-*52
 Widooie, kasteel 59
 Wieder, F. C. 22
 Wijer, kasteel 59
 Wijhe *12
 Wijk bij Duurstede, muntvondst *28-*29
 Wilhelmina, koningin *78, *79
 Willem I, koning *78, *79, *80
 Willem III, koning 141
 Willem III, stadhouder 17, 18, 20 *77, *78, 79
 Willem van Affligem, abt van St.-Truiden 68
 Willem van der Marck 53
 Willem van Rykel, abt van St.-Truiden 68
 Willeskop, heerlijkheid 21
 Wilmer, G. P. 140-141
 Winssen, Maria Agnes van 15, 21, 22
 Winsum, offerblokken 27, 31, 32, 34, 42
 Winter, van 22
 Wiric, abt van St.-Truiden 56, 67-68
 Witters, Fr. 59
 Woensel 51
 Woerden *16
 Woltersum, offerblokken 25, 34, 36-38
 Wouteringen, kasteel 59
 Wyck, H. W. M. van der 1, 11, 12
 Heemstede bij Houten 13-22
 Enkele opmerkingen over het herstel van Het
 Loo *78-*80

 Yperen, Lakenhal 127

 Zandweer, offerblok 25, 27, 34, 42
 Zeist, parkaanleg Slot 4, 5, 5, 12, 13, 19, 22
 Zelem, Kartuizerklooster St.-Jansberg 53, 61
 Zepperen
 Begaardenklooster 54
 Kerk 57, 58

Zevenaar, offerblok 31, 42
 Ziesenis, B. W. 6
 Zocher jr., J. D. 5, 6
 Zoetermeer, offerblok 25, 34, 42
 Zoeterwoude *29-*31
 Zonhoven 46
 Dooptont 57
 Kerk 61
 Raadhuis 61
 Zuidlaren, herv. kerk *114-*1117
 Zuidwolde *11-*12
 Offerblok 42
 Zundert *15-*16, *105-*106
 Zurich (Fr.), kerk 28

Zutendaal
 Duiventoren 60
 Pastorie 60
 Zutphen
 St.-Walburgskerk, offerblokken 42
 Stedelijk Museum 33, 42
 Zutter, P. J. de 132
 Zuurdijk, offerblok 42
 Zwartsluis *117
 Zweelo, herv. kerk 40
 Zwijsen, Joannes 131, 138-140, 141, 144
 Zwirner, E. F. 137, 138, 141
 Zwolle *75
 St.-Michaëlskerk 142